

oudheidkundig JAARBOEK

3^E SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

EERSTE JAARGANG

1921

UITGEGEVEN TE UTRECHT BIJ A. OOSTHOEK

oudheidkundig jaarboek

MEDEDEELING DER REDACTIE.

De Redactie van het orgaan van den Ned. Oudheidkundigen Bond heeft in den laatsten tijd van verschillende zijden den wensch vernomen naar een beter verzorgd uiterlijk van het tijdschrift. Door het veranderen van drukker en van de wijze van uitgeven is zij thans in staat om aan dezen wensch tegemoet te komen.

Als „Oudheidkundig Jaarboek” gaat het Bulletin nu zijn Derde Serie in met een eenigszins ander formaat. Inhoud en strekking blijven geheel dezelfde, maar voor een betere verdeling der artikels verschijnt het tijdschrift in het vervolg vier keer per jaar. Bovendien zullen de artikels, meer dan tot nu toe geschiedde, worden gescheiden van de mededeelingen, die een plaats krijgen in een tweede gedeelte van elke aflevering, met kleiner letter en in twee kolommen gezet. Dit tweede gedeelte zal bevatten: notulen van vergaderingen, verslagen, korte overzichten der aanwinsten van musea, berichten, mededeelingen, boekbesprekingen, lijsten van nieuwe boeken, personalia. Wellicht zal het op deze wijze mogelijk wezen om, bij gelijken omvang van het tijdschrift, nog een weinig meer ruimte voor artikels en afbeeldingen beschikbaar te houden.

De Redactie hoopt, dat velen aan het nieuwe Jaarboek hun medewerking zullen verleen, zoowel door het afstaan van artikels als door het zenden van berichten en mededeelingen, ten einde de belangstelling voor onze Musea en voor de Nederlandsche kunst en oudheidkunde te helpen vermeerderen.

DR. P. J. H. CUYPERS.

Begin Maart bracht ons het bericht van het overlijden van Dr. Cuijpers en bij zijn uitvaart, waarbij ook het Bondsbestuur vertegenwoordigd was om zijn eereled te huldigen, rouwde heel Roermond om zijn eersten burger.

Een groot man was ons ontvallen, die door zijn hoogen leeftijd reeds half een legendarische figuur geworden was, ook in zooverre, dat het jongere geslacht al ver af staat van den tijd, dat hij zijn grootsten strijd gestreden heeft voor monumenten en kunst. Anderen hebben met hem voortgewerkt op de door den strijd verkregen resultaten en veel, wat wij daaraan danken, schijnt ons thans reeds zóó

natuurlijk, dat wij ons nauwelijks daarbij denken, dat een werkkraft, volharding en bekwaamheid, als waarover Cuypers beschikte, noodig waren om die begrippen tot algemeen goed te maken.

Dr. P. J. H. Cuypers.

Cuypers was een van die krachtige figuren, die nieuwe banen scheppen; onwankelbaar in zijn vaste overtuiging, gesterkt door een hoogstaand Godsbegrip en van een krachtig lichaamsgestel, dat het hem zelfs op hoogen leeftijd moeilijk maakte om rust te zoeken of te begrijpen, dat ook bij hem de leeftijd zich deed gelden. Ik herinner mij nog hoe hij, nu ruim 20 jaar geleden, onze commissie voor de restauratie

van de Groote Kerk te Dordrecht in beroering bracht. Er zoude eene eerste inspectie plaats hebben en Cuypers' komst was aangekondigd, doch het uur van aankomst was daarbij niet vermeld. Spoorboekjes werden geraadpleegd en voor alle zekerheid werd besloten om hem reeds bij een vroegen trein uit Roermond op te wachten. De toen reeds zeventigjarige kwam echter met een trein, die bij het ochtendgloren uit Roermond vertrok en slechts bij toeval ontmoette ik hem nog op zijn tocht naar de kerk. Hij vertelde toen dat hij wel vroeg op reis moest gaan, daar hij 's middags nog eene conferentie had op het ministerie in den Haag en 's avonds nog de werken aan het kasteel de Haer bij Breukelen wilde inspecteeren!

Zulke figuren kunnen wat tot stand brengen, wanneer zij tevens over de groote gaven beschikken, die aan Cuypers geschonken waren.

Zoo heeft hij niet alleen zich langen tijd als onzen onbetwist eersten bouwmeester weten te handhaven, die een eigen kerkstijl grondvestte en monumenten stichtte als het Centraalstation en het Rijksmuseum te Amsterdam, doch daarnaast ook nieuw leven weten te geven aan ons kunstambacht. Bewust van de noodzakelijkheid om in de bouwkunst terug te keeren tot de eerlijkheid in constructie en materiaal, moest hij zelf de krachten opleiden, die de stof bewerkten. Hij stichtte toen de Quellinusschool en was zelf een tijdlang als leeraar aan de kunstnijverheidschool verbonden. Zijne studie voerde hem terug tot de logische constructie der oude werken en aan de hand van Viollet-le-Duc werkte hij zich zoodanig in in de meesterwerken der gothiek, dat hij hierin niet alleen de kracht vond voor nieuwe scheppingen, doch zich zelf zoo geheel inleefde in de oude kunst, dat de innige bekoring hiervan zijn hart verwarmde en de liefde voor die kunstwerken hem tot een kampvechter maakte voor hun behoud, in een tijd, dat naast hem en de Stuers nog slechts weinigen dit belang inzagen en de groote betekenis hiervan erkenden.

Ook bij de restauratie van monumenten heeft hij zijn stempel gedrukt op zijn tijd, waarbij hij van geen toegeven wilde hooren, toen nieuwe gedachten ook op dit gebied veld wonnen. Die strijd ligt ons allen nog te na, om hierop thans nader in te gaan. Welk standpunt men echter hierbij inneme, elk onbevooroordeelde zal erkennen, dat Cuypers hierbij steeds eerlijk heeft gestreefd naar hetgeen hij het hoogste achtte en dat dit ook in vele gevallen door hem is bereikt. Doch vooral de belangstelling zelve voor het behoud der oude kunstschaten is door hem gewekt en aan hem en de Stuers danken wij in de eerste plaats het behoud van tal van bouwwerken, die zonder hun krachtig ingrijpen onherroepelijk verloren waren.

Dat hij dit kon, was omdat hij zelf een hoogstaand kunstenaar was, die de techniek geheel beheerschte en die door zijn bezielend voorgaan bevruchtend werkte in ruimen kring. Zijn beeld zal ons in dankbare herinnering blijven en zijne werken zullen zijn naam doen leven onder de groote mannen van ons vaderland.

J. C. OVERVOORDE.

DE MINIATUREN IN HET LEIDSCH E GETIJDENBOEK.

(UNIV. BIBL. B. P. L. 224).

I.

Het artikel van Dr. A. W. Bijvanck in de laatste aflevering der vorige jaargang van dit tijdschrift ontheft mij van de taak het Leidsche getijdenboek te beschrijven, terwijl nu ook de verdeeling der miniaturen in vier duidelijk te scheiden groepen niet meer behoeft te worden geargumenteed en ik uit kan gaan van de groepen A, B, C en D, zooals deze door Dr. Bijvanck samengesteld zijn.

Groep B onderscheidt zich zoozeer van de drie andere, dat ik die naderhand afzonderlijk zal bespreken; wel moet ik nadrukkelijk herhalen, dat A en B reeksen vormen, die niet voor dit handschrift zijn vervaardigd, C en D echter wel; daar tot A en B echter tezamen 15 van de 21 miniaturen behooren, kan men aannemen dat zij niet ter completeering toegevoegd werden, doch dat omgekeerd de in deze reeksen niet voorkomende, maar wél gewenschte miniaturen er speciaal voor dit boekje zijn bijgemaakt.

Hoe verhouden zich nu de groepen A, C en D onderling? Zij zijn in dezelfde techniek uitgevoerd: zeer fijne grisailles, zwart op wit, steeds met de rechterzijde als schaduwkant, door eenige geheel schematisch aangebrachte kleuren verlevendigd: blauw voor het zenith, ter halverhoogte van de lucht geheel ophoudend, geelbruin voor den bodem en de boomkronen en geel voor het haar, bleek-karmijnrood in de schaduw. Het zwart lijkt meer gestippeld dan geteekend, zoodat de indruk eer die van een stippelgravure dan van een penteekening of een aquarel nabij komt. Verder hier en daar wat penseelgoud.

Groep C overtreft de beide andere in qualiteit. De verhouding tusschen C en D komt ongeveer overeen met die tusschen het werk van meester en leerling: D is een navolger. Ik kom daar straks op terug.

Het blaadje met de Drieëenheid ¹⁾ uit groep C, schijnt tusschen de andere teekeningen uit deze groep en die uit A in te staan; het heeft het formaat van C en dezelfde zuivere, minutieuse uitvoering; maar in details (boomkroon, handen, plooiën) stemt het volkomen overeen met A. Ik meen dan ook in A en C dezelfde hand te zien. De wijze van teekenen is bij beide geheel dezelfde, men lette b.v. op de handen of op de lange rechte lijnen langs de plooiën, aan het einde even, als met een weerhaak, scherp omgebogen. Het verschil ligt voornamelijk in de qualiteit en wordt verklaard wanneer men bedenkt, dat groep A als fabriekswerk vervaardigd werd, niet voor een bepaald boekje, maar als massa-productie, (wat de vrij talrijke andere getijdenboeken bewijzen, waarin vrijwel dezelfde miniaturen voorkomen), terwijl C,

¹⁾ Afgebeeld bij: W. Vogelsang, Die Holländischen Miniaturen des späteren Mittelalters (Studien zur Deutschen Kunstgeschichte, 1899), blz. 76.

speciaal voor dit boekje geteekend werd. (Het Drieënhedenbladje komt ook daarin met groep A overeen, dat het een der veelvoorkomende composities is). En men kan zich de voorkeur, en dus grootere toewijding van den kunstenaar voor deze groep begrijpen, waar hij er een bepaalde bestemming voor wist. Ook is het een andere opgave telkens twee rustig naast elkaar staande representatie-figuren te teekenen, zooals in groep C steeds het geval is, dan wel gebeurtenissen, als de tafereelen uit de jeugd van Christus als in groep A.

Van twee zijden moeten wij deze groepen beschouwen: in verband met de andere getijdenboeken, waar dezelfde reeks, min of meer met andere plaatjes vermeerderd, in voorkomt, en, met die andere boeken samen, als Noord-Nederlandsche kunstuiting uit de eerste helft van de 15^e eeuw.

Dezelfde plaatjes komen voor o.a. in handschriften te Brussel (21696), Bibl. Mazarine (500), verz. Yates Thompson (66), Den Haag (74G35), Haarlem (55).

Voorzoover ik deze plaatjes uit afbeeldingen of in originali ken, kan ik zeggen, dat die in Den Haag en Haarlem verkleind en veel zwakker zijn dan de Leidsche miniaturen; in Brussel, in de Bibl. Mazarine en in de Verz. Yates Thompson vindt men echter eenige tot in de kleinste details overeenstemmende tafereeltjes ¹⁾, men vergelijke b.v. de Aanbidding der Koningen, de Drieënheden of de Verkondiging. Toch is er verschil van uitvoering. Die in Leiden en in de Bibl. Mazarine schijnen de beste te zijn; de Brusselsche reeks is grover. Die bij Yates Thompson vertoonen een ander karakter: duidelijk komt dit uit bij het haar, dat bij alle andere streng gefriseerd is tot zware golvende lokken, in het Engelsche exempl. echter steeds in kleine krulletjes wordt gegeven (de Engelsche plaatjes, voorzoover afgebeeld, schijnen van één hand); verder zijn deze laatste in enkel zwart en goud; zijn de alleenstaande heiligen iets eleganter, luchtiger dan de zwaar gedrapeerde gestalten van groep C. Het duidelijkst wordt echter het verschil wanneer men de „Drieënheden” voorstellingen vergelijkt; op het Leidsche plaatje — en ook in de andere boekjes — is God streng frontaal, met recht naar voren blikkende oogen gegeven, het hoofd aan weerszijden gevat in een schuin afhangenden band, die de strengheid en hieratische eerbiedwaardigheid niet onwezenlijk verhoogt ²⁾; bij Thompson echter blikkt God naar links en zijn die banden weggelaten; een vervlakking dus van de werking; verder is op deze voorstelling de kop van den spijker, die de rechterhand van Christus doorboort, in het Leidsche boekje midden in die hand, bij Thompson buiten die hand, boven de duim, geplaatst, wat een slordigheid, een gedachteloosheid is. Ik meen nu in dit boekje de hand van groep D uit Leiden terug te vinden, voor welke opvatting ook een vergelijking met de plaatjes van het Pinksterfeest in beide boekjes spreekt. Ook is opvallend het verschil in type van den Jozef der Aanbidding in Leiden en bij Thompson. Hoe

¹⁾ Afb. uit Leiden, Brussel, Den Haag en Bibl. Maz. bij Vogelsang, t.a.p.; voor het ex. bij Yates Thompson zie pl. XXIV tot XXVI in het boek, genoemd door Bijvanck, blz. 237, noot 8.

²⁾ Dit is geheel overeenstemmend met de voorstelling van God den Vader op het Gentsche Altaarstuk der broeders van Eyck.

nauwkeurig echter het voorbeeld gekopieerd werd, blijkt wanneer men op deze Aanbiddingen de schikking vergelijkt van de slippers van des vorsten Konings mantel, waarop diens kroon ligt, of de over elkaar geslagen voeten van Jozef op dezelfde plaatjes. Het voorbeeld moet dus steeds bij de hand geweest zijn.

Nog volkomener is de overeenstemming tusschen het Leidsche en het Parijsche ex. (voorzooverre de slechte afbeeldingen bij Vogelsang een vergelijking mogelijk maken). Toch is er eenig verschil, en wel zijn de Leidsche plaatjes iets gedetailleerder, zoo b.v. ontbreekt in het boekje van de Bibl. Mazarine de God de Vader op de Verkondiging en mist men er de engeltjes op de Geboorte. Ook overigens zou ik geneigd zijn het Leidsche exemplaar voor iets beter te houden ¹⁾.

Zouden wij nu hier het voorbeeld voor al die werkjes voor ons hebben? Wij weten, dat deze plaatjes als losse blaadjes voor dit boekje verworven werden. Het zouden dan de werkstukken van den Meester geweest kunnen zijn, die op het atelier gebruikt werden. Ook was het juist deze man, die de speciaal voor dit boekje geteekende plaatjes vervaardigde, en waar de opdracht daartoe allicht aan het hoofd van het atelier gegeven zal zijn, en deze plaatjes de andere in kunstwaarde verre overtreffen, ligt het voor de hand, den atelier-leider ook als den uitvoerder daarvan te beschouwen.

Zoo zien wij hier dus waarschijnlijk voor een gedeelte de oorspronkelijke voorbeelden voor een reeks grisaille-miniaturen voor ons, die vele malen voor Noord-Nederlandsche Getijdenboeken gebruikt werden; het werk dus van den leider van het atelier, die ik voorloopig zou willen noemen: den Meester van de Leidsche grisailles.

II.

Bij de gebrekkigheid onzer kennis van Noord-Nederlandsche kunst uit de 15^e eeuw geeft ieder monument, vooral als het ten naastenbij te dateeren is, aanwijzingen, die die kennis kunnen vermeerderen.

Al moge groep A nu wat ouder zijn, het feit, dat het voor het Leidsche Getijdenboek speciaal geteekende Drieëenheidsplaatje geheel gelijk ook in de andere boekjes voorkomt en dus tot de reeks voorbeelden behoorde, mag wel als bewijs gelden dat ook groep A uit den zelfden tijd stamt, dat wil dus zeggen uit de jaren tusschen 1439 en 1452, waarin, zooals Dr. Bijvanck aangetoond heeft, het boekje ontstaan is.

Tot welke kunstrichting kan men nu deze miniaturen rekenen? Wij zien, in

¹⁾ Eerst na voltooiing van dit artikel ontving Dr. Bijvanck foto's naar de miniaturen in V. en A. Mus. Londen, (G. Reid Ms. 32), die geheel met de behandelde overeenstemmen. Deze staan het dichtst bij de miniaturen in onze groep D, speciaal het Pinksterfeest. Zoo ook de miniaturen uit Ms. 21822 Oxford, Bodl. Libr. (Douce 248), die geen nieuwe gezichtspunten brengen. M. i. zijn Aanbidding en Verkondiging van Mr. D.; Geboorte zou van den hoofdmeester kunnen zijn. Interessant is de Kindermoord een mij tot dusverre in deze reeksen nog onbekende compositie, mogelijk van den hoofdmeester.

groep A een aantal composities naar opvallend conventionele schemata. Het is nog onmiskenbaar de typische stijl van het begin van de 15^e eeuw met de uiterlijke romantiek van leegge eenigszins karikatuurachtige gezichten met lange gefriseerde baarden en haargroei, met zonderling fantastische costumes, op de mode van den eigen tijd gebaseerd, en on-naturalistische plooien (meer kleed dan lichaam), verder een zeer beperkte ruimteuitdrukking, met willekeurige groote verhouding tusschen architectuur en menschelijke figuur. Er is nog veel dat aan de miniaturisten van den Hertog van Berry herinnert; trouwens ook de techniek vindt men, maar veel volkomener, bij een Beaunepveu of de Hesdin terug (Brussel Ms. 11060 en 11061) en het is nog dezelfde teekenwijze als van Jan van Brugge in den bijbel voor Karel V (Mus. Meerm. Westr.).

Deze stijl was over geheel West-Europa verspreid. Wat eigenlijk het meest opvalt is, dat zij hier nog zoo betrekkelijk laat voorkomt in een periode, dat het strenge realisme van de van Eycks toch al lang doorgewerkt zou moeten hebben. Zoo zouden wij in deze kunst slechts een uiting van achterlijke provincialiteit moeten zien, ware het niet, dat zich naast dit algemeene stijlkarakter eenige factoren in deze plaatjes doen gelden, die op een geheel andere richting wijzen, en de Meester zich in zijn beste werken (groep C) geheel uit dit conventionele keurs bevrijd heeft.

Ik wijs daarvoor op eenige blijken van eenvoudige onopgesmukte waarneming, zooals het portretachtige realisme van sommige koppen, en vooral valt dan een vrouwtje met een eigenaardige tulbandachtige doek vóór op het hoofd op, dat op meerdere plaatjes voorkomt, o. a. draagt zij de duiven op de Voorstelling in den Tempel. Dit eenvoudige, huiselijke persoontje is uit het leven gegrepen; het is een genrefiguurtje dat duidelijk wijst op het komende naturalisme der Hollandsche kunst. Trouwens, het heeft ook in de kunst van eigen tijd en van iets vroeger nauwe verwanten, waarbij ik b.v. denk aan het vrouwtje rechts op den voorgrond van de kraamkamer (Geboorte van Maria) in het Turijnsch-Milaansche Getijdenboek; en een dergelijk naturalistisch, rustig figuurtje, meer toeschouwster dan deelneemster aan de handeling, komt voor op meerdere der werken, die daarmee en met het jeugdwerk van Jan (of het eigenlijke werk van Hubert) van Eyck in verband gebracht worden, zooals b.v. rechts op den voorgrond van de Kruisiging in St. Petersburg. En niet alleen dit vrouwenfiguurtje heeft, als type, verwantschap met die vroeg 15^e eeuwse werken. Het onvaste van houding en gebaar, het wat grillige, weinig geslotene der contouren, het wat kinderlijke van al die figuren, men zou kunnen zeggen: iets naïefs in de opvatting, waarbij ook het vreemd-karikaturale van sommige gezichten past — dat alles vindt men, wel niet zoo uitgesproken maar toch onmiskenbaar, in die oude groep terug. En men beschouwe een fijne vondst als de Maria op de Besnijdenis: dit, zwaar in haren mantel gehulde, kind-vrouwtje, dit burgeresje, met haar zachte meisjesgezichtje, is dit figuurtje niet volkomen waardig in een dier vroeger meesterwerken plaats te nemen? Men lette zelfs op den vorm der handen, met die lange touwtjes-vingers, waar geen kracht in schijnt te zitten, welke men net zoo b.v. op de Landing van Willem VI in het T. M. Getijdenboek aantreft.

Deze groep kunstwerken is in den laatste tijd sterk op den voorgrond geplaatst; en daarbij zijn het vooral twee vraagstukken, die de aandacht bezig houden; ten eerste: hoe moet men ze dateeren?; en dan, in nauw verband ook met het eerste punt: waar komt deze zeer belangrijke kunst vandaan?, heeft men hier misschien den aanvang eener zuiver Hollandsche kunst voor zich?, en vertegenwoordigen deze werken soms de kunst van de broeders van Eyck uit een periode, aanzienlijk aan het Gentsche Altaarstuk voorafgaande?

Wat nu het eerste vraagstuk aangaat: Dvořák ¹⁾ heeft aan de, in navolging van Hulin, algemeen aangenomen dateering ± 1417 voor de miniaturen van Meester

Afb. 1. Besnijdenis.

G. in het Turijnsch-Milaansche Getijdenboek getornd in een zeer scherpzinnig en belangwekkend betoog, waarin hij een veel later ontstaan verdedigt. Het komt mij echter voor dat Post's weerleggingen ²⁾, voorzover deze zich bezighoudt met de wapens en de costumes, dwingend zijn. Een iets later verschenen artikel van Durrieu ³⁾ (dat merkwaardigerwijze niet de minste notitie schenkt aan Dvořák's uiteenzettingen) voegt daaraan eenige belangrijke argumenten voor de vroege dateering toe, terwijl door Post's bestrijding van Dvořák's stellingen het fundament aan Baldass' studie ⁴⁾, die op die stellingen berust, ontvalt. Zoo moeten wij aan de vroegere opvatting vasthouden, dat die miniaturen omstreeks 1417 vervaardigd werden, terwijl men dan de daarbij aansluitende werken — o. a. de Kruisiging en het Jongste Oordeel in Petersburg, de drie Mariae in Richmond (of het origineel daarvan) en het origineel van de Kruisdraging in Boedapest — ongeveer in denzelfden tijd moet dateeren, d.w.z. in ieder geval vóór het Gentsche altaarstuk.

Onze miniaturen zijn dus vrij wat jonger dan deze werken. Dit blijkt ook wel uit het kostuum, o.a. bij de bovenbesproken vrouwenfiguur. Nergens in deze groep werken vindt men b.v. diezelfde hoge hoofdtooi; en hoe geheel verschillend en typisch voor dien vroegeren tijd is het gewaad van dat vrouwtje in de kraamkamer in het T. M. Getijdenboek!

Maar nu de vraag naar de herkomst. Post heeft overtuigend bewezen, dat

¹⁾ Jahrbuch der Kgl. Preussischen Kunstsammlungen, XXXIX (1918), blz. 51—79.

²⁾ Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen, XL (1919), blz. 175—205.

³⁾ Gazette des Beaux Arts, Févr. 1920, blz. 77—115.

⁴⁾ Jahrbuch der Wiener Kunstsammlungen, XXXV (1919), blz. 1—33.

inderdaad op het T. M. Getijdenboek de landing van Graaf Willem VI van Holland op Walcheren weergegeven is en men blijft dan ook vasthouden aan de opvatting, dat deze miniaturen voor de Hollandsche Graven vervaardigd zijn. Maar deze waren ook Graaf van Zeeland en Henegouwen, dus ook dáárom hoeven de kunstenaars niet Hollanders geweest te zijn. Men meent echter zoo zeer één in het landschap én in den aard der kunstwerken, het Hollandsche karakter te herkennen, dat er een sterke neiging bestaat deze werken als Hollandsch of in Holland vervaardigd te beschouwen. En wordt deze opvatting niet versterkt, nu uit de Leidsche Miniaturen blijkt dat er een traditie van die T. M. Getijdenboekgroep uitging, die een twintig-tal jaren later in Holland nog zeer voelbaar doorwerkte?

Doch men kent eigenlijk geen namen van Noord-Nederlandsche kunstenaars uit de eerste helft van de 15e eeuw.

Jan van Eyck heeft in Holland gewerkt. Al weten wij daarvan niet vóór 1422, wanneer hij voor het eerst vermeld wordt, de mogelijkheid bestaat, dat hij, en ook Hubert, daar reeds eerder waren, temeer daar zij stammen uit het gebied van Jan zonder Genade, den broeder van Graaf Willem. En nu vermoedt men (in navolging van Hulin) in een van hen den schepper van de miniaturen van Meester G, daar deze werken in zeer nauwen samenhang met het Gentsche Altaarstuk staan. Hoe is echter de verhouding tusschen deze miniaturengroep en het werk van de broeders van Eyck? Dvořák heeft overtuigend op het groote stijlverschil gewezen, dat maar niet verklaard kan worden uit een algemeene wijziging in den stijl omstreeks 1420, zooals Post dat wil. Die vroegere werken vertoonen inderdaad zwakheden in teekening, die men in het werk van Jan van Eyck niet aan kan wijzen. Diezelfde zwakheden komen in al die werken voor. Daarentegen schijnt Jan van Eyck nooit het wijde, atmosferische en te gelijk week-stemmige van de vroege werken te hebben gezocht. Het is het verschil tusschen een schilderachtigen stijl, uiteraard de vormweergave verwaarloozend, en een plastischen, die daar juist den vollen nadruk op legt, terwijl de omgeving dan een smaakvol samengesteld decor is, welk verschil noodzakelijk schijnt te wijzen op twee verschillende persoonlijkheden. Het is echter tevens het kenmerkende verschil tusschen de Hollandsche en Vlaamsche kunst van de 15e eeuw. Men zou nu ook nog kunnen aannemen dat Jan, in Vlaanderen komend, onder den invloed van de kunst aldaar (Robert Campin b.v.) zijn stijl heeft veranderd, maar die verandering zou dan toch wel heel groot geweest zijn. Hubert dan? Van hem weten wij absoluut niets vóór 1425, wanneer hij in Gent vermeld wordt. Maar in dat jaar (het sterfjaar van Jan zonder Genade) komt ook Jan reeds in Vlaanderen. Dien naam te noemen brengt ons dus niets verder, en staat de opvatting, die ik hier wil aangeven niet in den weg: de zuiver Hollandsche Kunst, die Jan van Eyck in Den Haag aantrof, is de kunst van Meester G, in het Turijnsch-Milaansch Getijdenboek, van de Petersburgsche vleugels enz., en bepaalde de richting, waarin de kunst van Jan van Eyck zich aanvankelijk zou ontwikkelen. Dat de „Aanbidding van het Lam” mogelijk in Den Haag begonnen

is ¹⁾ maakt dien samenhang nog verklaarbaarder en zou er op kunnen wijzen dat Hubert inderdaad die Hollandsche meester is.

Interessant is nu in dit verband een vergelijking van de Leidsche grisailles zoowel met de T. M. Getijdenboekgroep als met het werk van Jan van Eyck. Men beschouwe bv. het plaatje met de Madonna en Johannes. De Madonna schijnt mij zeer verwant aan sommige Madonna's van Jan van Eyck, (vooral die van het Helleputte-triptiek,) en wel juist die, waar Maria minder statig en zwaar gehuld in hare draperieën weergegeven is, maar meer als de Maagd-Moeder in teederheid werd verbeeld. Op de typologische overeenstemming in de uitbeelding van God den Vader op het Gentsche Altaarstuk en de Leidsche Miniaturen wees ik te voren in een noot. Voorts is er in de compositie van Maria en Johannes een opvallende overeenkomst met het dubbel-portret van Arnolfini en zijn vrouw — in het staan naast elkander in stille toeneiging, in de verhouding van figuur tot ruimte, ja, in de gelaatsuitdrukking der beide vrouwen. En juist dit schilderij schijnt mij meer dan eenig ander werk van Jan van Eyck de traditie van het Hollandsche kunstmilieu vast te houden: de intimiteit van dit vertrek vindt haar evenbeeld in de kraamkamer van meester G. in het T. M. Getijdenboek. Zoo zien wij in het werk van Jan van Eyck eenerzijds en in de grisailles in Leiden anderzijds, twee vertakkingen van dien oud-Hollandschen stijl, en zou men misschien een voorbeeld voor beide werken in een onbekende compositie uit de T. M. Getijdenboekgroep kunnen aannemen.

Afb. 2. Johannes en Maria.

Dan het plaatje met Johannes den Dooper en Johannes den Evangelist. Deze staan in nauwe relatie tot die zelfde figuren op het Gentsche Altaarstuk. Daar zijn hun plaatsen verwisseld en er is geen onderling verband tusschen hen gelegd, hier zijn zij echter naar elkaar toegewend, tot een groep vereenigd; daaruit is het verschil te verklaren, daarom is b.v. het Lam op den rechterarm van den Dooper overgebracht. Zelfs de nis waarin zij staan is met eenigen goeden wil als een verbredening en verslapping van die in Gent te beschouwen. ²⁾

¹⁾ Deze meening, door Six het eerst uitgesproken, wordt door Weale (The van Eycks, 1908 en 1912) als aanneembaar overgenomen en door Friedlaender in Thieme-Beckers Lexikon zonder commentaar weergegeven. Kanunnik v. d. Gheyn's bestrijding (L'agneau mystique, Bruxelles 1920) is niet overtuigend.

²⁾ Met de door Winkler, Jhrb. d. Kgl. Pr. Ks. XXXVII (1916), blz. 297 e.v., besproken teekeningen in de Albertina is minder samenhang, voorzoover ik tenminste uit de gereproduceerde Joh. Ev. af kan leiden.

Dit tot een groep vereenigen is slechts in schijnbare tegenstelling met wat Riegl (Gruppenporträt, Jhrb. d. Ks. d. Ah. Kh. XXI 1905) als typisch voor Hollandsche kunst-opvattingen verklaarde: het contact tusschen de figuren is zóó gering gehouden, dat inderdaad geen van beide iets van zijn „persoonlijkheid” aan het samenzijn heeft opgeofferd. Deze onderlinge verhouding is echter typisch voor de vroeg 15-eeuwsche kunst; het is ook dezelfde als bij de Arnolfini en zijn vrouw. En — in die verbinding uit zich juist een typisch Hollandsche karaktertrek: het zoeken naar intimiteit, het scheppen van een gevoelssfeer tegenover het koelere, statuarisch onbewogene der figuren van Van Eyck. En tegelijkertijd is typisch Hollandsch, tegenover de Vlaamsche parallel, het volkomen verloren gaan van het sterk plastische.

Wij kunnen dus constateeren bij den Meester der Leidsche grisailles een samenhang zoowel met de T. M. Getijdenboekgroep als met het werk van Jan van Eyck, en wel, in de grisaillegroep A. met de eerste, in C. met het tweede. Maar A. is zijn gewone manier, op C. heeft hij bijzonder zijn best gedaan, en daarvoor keek hij naar den grooten Meester Jan van Eyck, want de overeenstemmingen hiermede zijn treffend genoeg, dat wij aan ontleeningen mogen denken. Is het niet aannemelijk dat hij in groep A zich aansloot aan de kunst van het eigen volk? Men kan dan tot deze stelling komen: De Turijnsch-Milaansche Getijdenboekgroep vertegenwoordigt een typisch Hollandsche kunstrichting van \pm 1420. Hierop is de kunst van Jan van Eyck gebaseerd; maar deze kunst onderging een sterke wijziging onder Vlaamschen invloed, tot een meer plastischen stijl (in wezen is de kunst van Jan van Eyck meer Hollandsch dan Vlaamsch). Daarnaast is op deze groep een zuiver Hollandsche kunstrichting gebaseerd, waarvan wij een vertegenwoordiger leeren kennen in den Meester van de Leidsche grisailles, die echter, wanneer hij het beste geven wil wat hij kan, wederom bij de kunst van Jan van Eyck te rade gaat.

III.

DE PASSIE-TAFERELEN. (Groep B.)

Groot is de tegenstelling tusschen de boven behandelde grisailles en de miniaturen van Groep B, die alle zeker van één hand zijn. Het is de tegenstelling tusschen den stijl, die in het begin der 15e eeuw zijn einde ziet naderen en die van den nieuwen tijd — een zelfde tegenstelling, als in het Turijnsch-Milaansche Getijdenboek aan den dag komt tusschen de vroege en de latere „handen”. De tegenstelling is hier echter toch weer niet zóó scherp, 1°. omdat beide groepen inderdaad uit denzelfden tijd stammen, en 2°. omdat in de iets latere periode, waarin het Leidsche Getijdenboek vervaardigd werd, ook de oud-modische richting reeds merkbaar door den nieuwen geest beïnvloed was — zooals boven aangetoond is.

In groep B. vinden wij geen samenhang meer met dien vroeg XVe-eeuwschen stijl, evenmin als met dien van het T. M. Getijdenboek. Ook dit kan als argument tegen Dvořák's latere dateering van het T. M. Getijdenboek aangevoerd worden, want indien die dateering juist ware, zouden wij hier in slechts zeer weinig later ontstane miniaturen een zoo veel verdere ontwikkeling zien, dat het niet te verklaren zou zijn, hoe de sporen van deze ontwikkeling nog geheel in de meesterwerken van G. in het T. M. Getijdenboek konden ontbreken. Wij zien bij onzen meester B een vrijheid van beweging en groepeerings, een levendigheid en afwisseling in de typeering der figuren, die niet aan een zoo vroeg ontstaan zouden doen denken, wanneer men niet in de costumes aanwijzingen vond, — en wanneer trouwens niet ook de samenstelling van het boekje dwong — tot de dateering tusschen 1439 en 1452, ook voor deze aquarellen. Deze plaatjes bevestigen onmiskenbaar den indruk, dien wij van de Hollandsche kunst in het midden van de 15e eeuw krijgen uit het weinige, dat wij van Ouwater kennen, uit andere miniaturen en de heel enkele overige behouden werken: die, van een kunst, waarin veel en uitvoerig, in gemoedelijken trant verteld wordt, met veel zin voor humor, en weinig voor het dramatische, echter met een uitgesproken neiging naar het innige, het intieme en het wel eens een beetje knus-religieuze.

Zoekt men nu, waarmee men deze plaatjes kan vergelijken, dan moet men in de eerste plaats denken aan de meest geavanceerde werken, die men uit dien tijd kent; dat zijn, onder de miniaturen, de illustraties uit de Bijbels Weenen 2771 en 2772 en het Getijdenboek Leuven, Univ. Bibl. 13¹⁾, of een werkje als het Inzamelen der Manna in Douai²⁾. De zeer vage voorstelling, die wij, dank zij het schilderij in Berlijn, de litteratuur en verschillende conjecturen, van Ouwaters kunst hebben, maakt een samenhang tusschen dien meester en laatstgenoemde werken aannemelijk. De uitvoerige landschappen op de miniaturen in Weenen en Leuven (in aansluiting wellicht aan de Turijnsch- Milaansche Getijdenboekgroep) komen overeen met Van Manders bericht over Ouwater. Maar juist in dit opzicht is de Leidsche groep B geheel afwijkend. Deze plaatjes hebben als landschap slechts zeer schematisch aangegeven bergkegels met wat boomgroepen, een kasteel of een dergelijke zeer simpele stoffage. Toch steken zij in dat opzicht verre boven de andere, gewone Hollandsche miniaturen van dien tijd uit, zooals die in den Bijbel, Kon. Bibl. Den Haag Y 401, Brussel 9018—9022, enz., al zijn de landschappen daar uit dezelfde elementen opgebouwd. Het landschap is wel schematisch aangegeven, maar veel minder onbeholpen, met fijne kleurschakeeringen zonder naturalistische werking, in groote lijnen. Ook is het geheel afwijkend van de prachtige, bijna expressionistische landschappen, van ineenvloeiende kleurenfantasiën, uit het Getijdenboekje in het Museum Meermanno-Westreenianum.³⁾

1) Winkler, Jahrbuch der Ks. d. Ah. Kh., XXXII (1915), blz. 324—333.

2) Geborgene Kunstwerke. Ouwater?

3) Van het door Dr. Byvanck (blz. 236) genoemde Br. Mus. Add. mss. 15410 heb ik helaas geen afbeeldingen gezien. De daar vermelde samenhang kan ik dus niet beoordeelen. Na voltooiing van dit artikel toonde Dr. B. mij foto's naar miniaturen uit een Engelsch ms. met in Holland geteekende plaatjes (Oxf. 3083) die misschien iets jonger zijn dan groep B., echter toch wel eenigen samenhang vertoonen, en tegelijkertijd duidelijk onder invloed van het T. M. Get. boek (Hand H) staan. Deze miniaturen zijn grisailles.

Men krijgt den indruk bij groep B te doen te hebben met een, misschien eenigszins afgezonderd werkend kunstenaar van groote gaven. De figuren herinneren aan die in de miniaturen van het Ponticale van St. Marie in de Utrechtsche Univ. Bibliotheek. Zij ademen dezelfde rustig vertellende, fijn opmerkende, eenigszins huiselijke, humoristisch getinte geest. Toch zijn het méer dan enkel genretafereeltjes. Er is wel degelijk een innige vroomheid, een sterk innerlijke bewogenheid in deze reeks Passietafereelen. Het aesthetisch voelen van den kunstenaar verraadt zich fijn

Afb. 3. Geeseling.

in enkele bijzonderheden: uit de wonden van den Doornenkroon vloeit een bloedstraal, die van het voorhoofd over wangen en hals naar de borst in een sierlijke arabesk loopt, en steeds precies eender voorkomt van af de Geeseling. Maar terwijl die straal blijft tot het einde, zien wij de wreede, schendende wonden van de geeseling op de Kruisiging en de Beweening weggelaten. In dit steeds herhalen van die zelfde lijn herkennen wij een streven naar realisme, terwijl er een zekere mystiek ligt in het weglaten van het ontsierende van af het uiterste oogenblik.

Zoo ben ik reeds tot de beschrijving der figuren genaderd. Deze zijn onconventioneel van opvatting, prachtig los van houding, en met een juist inzicht in de bewegingsmogelijkheden. Die zijn nooit overdreven, maar wel energiek. Menschen die in hun werk opgaan. Uitstekend is b.v. het figuurtje, rechts op de Geeseling, hoog uithalende voor een geeselslag, waarbij zijn kuif in de bewegingsrichting mee opwaait. Bewonderenswaardig is de groote afwisseling, niet slechts in de gezichts-

Afb. 4. Beweenig.

uitdrukking der figuren, maar ook in de gelaatstypes. Hier is een echt realisme, een behagen in de werkelijkheid.

De compositie is overzichtelijk, eenvoudig en zeer weloverwogen. Juist bij de losheid en levendigheid van de tafereelen valt de strenge bouw als een verdienste, als een bewijs van het gedisciplineerde van den kunstenaar, op. De meeste composities zijn streng symmetrisch; in die symmetrie echter vol afwisseling. Een tafereeltje, als de Gethsemanescène, is geheel ingesloten in de omtuining. Het meest valt echter

de diagonale opbouw van de Beweening op. Het sterke overwicht van de rechter helft wordt daar opgeheven door het mannetje dat de ladder beklimt.

Ten slotte de kleur. Deze is decoratief: lokale kleuren in fijne combinaties, algemeen licht van schakeering, oranje-rood, veronese-groen, hemelsblauw. Daarnaast fijne tusschentinten, op de interieurs frambozen-rood in den achtergrond en geel en zwarte tegelvloeren.

De meester van groep B is een zeer fijn kunstenaar, die niet direct in een schoolsamenhang gebracht kan worden. Het is een verlokkende gedachte hem in een der kloosters van de Broeders des Gemeenen Levens thuis te brengen. Meer dan een zijner tijdgenooten verraadt hij zijn Hollandschen aard: eenvoudig, innig, zin voor genre en fijne humor, een sterk behagen in de waarneming van de dingen om hem heen, ingehouden in zijn emoties.

Dec. 20.

G. KNUTTEL Wzn.

DENKMALPFLEGE UND KUNSTVERWALTUNG IM NEUEN DEUTSCHLAND IN IHREN BEZIEHUNGEN ZUM AUSLAND.

Seitdem der Weltkrieg und die noch keineswegs ans Ende gekommene Revolutionierung des östlichen und des mittleren Europas die scheinbar am festesten gefügten Anschauungen erschüttert und alles durcheinander geworfen haben, ist bei dem Wiederaufbau auch eine Revision der gesamten Anschauungen auf dem Gebiete der Denkmalpflege und des Kunstschutzes eine Notwendigkeit geworden. Die neuen Verhältnisse passen nicht mehr zu den alten Schemen, und es sind ganz neue Fragen dringendster Art aufgetreten, für die in unserm alten Rüstzeug keine Antwort gegeben schien. Die Erörterungen, die in Deutschland und Oesterreich in den beiden letzten Jahren um die Probleme von Denkmalpflege und Heimatschutz stattgefunden haben, haben darum mehr als die früheren Verhandlungen eine prinzipielle Bedeutung für die ganze Formulierung der der Kulturwelt heute erwachsenden Aufgaben, und neben den praktischen und akuten Fragen, die hier ihre Behandlung finden mussten, und die nur Deutschland und Oesterreich allein angingen, stehen andere, die in der allerunmittelbarsten Weise auch das Ausland berühren und interessieren müssen, weil sie unsere Beziehungen zum Ausland in so vielfacher Weise verändern. Es scheint deshalb auch für das holländische Publikum von Interesse zu sein, sich den Stand dieser Fragen in Deutschland erneut vor Augen zu stellen.

Ein kurzer Rückblick auf die Organisation der Denkmalpflege in Deutschland mag hier am Platze sein. Es sind gerade 20 Jahre, dass der „Tag für Denkmalpflege“ besteht, der die Zusammenfassung all der Kräfte, Bewegungen und Organisationen in Deutschland auf diesem Gebiete darstellt, — selbst eine freie Organisation, die unabhängig den Regierungen gegenüber steht, aber von diesen

weitgehend gefördert und unterstützt. Im Herbst 1900 hatte sich dieser Tag zuerst auf die Einladung der sächsischen Regierung hin in Dresden versammelt, und seitdem haben in Freiburg, Düsseldorf, Erfurt, Mainz, Bamberg, Braunschweig, Mannheim, Lübeck, Trier, Danzig, Salzburg, Halberstadt, Dresden weitere Tagungen mit immer wachsender Teilnehmerzahl stattgefunden, seit dem Jahre 1911 in Verbindung mit dem deutschen Bund Heimatschutz. Dabei hat sich auch das Ausland immer lebhafter an diesen Verhandlungen beteiligt; regelmässige Gäste waren die Schweizer und die Ungarn, seltenere, aber besonders gern begrüsst die Holländer und die Schweden. Auch von den namhaftesten Vertretern der Idee der Denkmalpflege aus Belgien und England ist der Tag besucht worden. Der Krieg brachte dann eine Unterbrechung. Im Jahre 1915 fand in Brüssel die Kriegstagung für Denkmalpflege statt unter dem Protektorat des damaligen deutschen Generalgouverneurs, die sich um Mittel und Wege bemühte, noch in dieser Stunde einen Schutz wenigstens der wichtigsten Kunstdenkmäler gegen die fürchterlichen Gefahren des Krieges zu finden und eine internationale Regelung herbeizuführen. Auf dem Tag für Denkmalpflege in Augsburg im Jahre 1917 konnte ich über all das referieren, was seitens der deutschen Heeresleitung, der deutschen civilen Verwaltung und in freiwilliger Tätigkeit seitens der deutschen Gelehrten und Architekten für den Schutz und die Sicherung der Kunstdenkmäler auf den verschiedenen Kriegsschauplätzen angestrebt war. Der Zusammenbruch des Jahres 1918, der das ganze alte Deutschland verschlungen und mit vielem Morschen auch unendlich viel von gesunden Kräften zerbrochen und in den Strudel gerissen hat, ergab für die Denkmalpflege ganz plötzlich soviel neue Probleme der allerschreiendsten Art, dass noch im Sommer 1919 in dem sehr unruhigen Berlin auf Veranlassung der Regierung eine Tagung einberufen werden musste. Im Herbst 1920 ist dann an geheiligster Stätte, in dem grossen Festsaal der Wartburg bei Eisenach, wieder der ganze Tag für Denkmalpflege mit dem Bund Heimatschutz zusammengetreten und hat hier wichtige Beschlüsse gefasst, die für die ganzen weiteren Schicksale der praktischen Denkmalpflege in Deutschland bedeutsam sind.

Ueber die Verhandlungen dieser gesamten Tagungen seit 1900 sind stenographische Berichte ausgegeben im Verlag der „Denkmalpflege“ Wilhelm Ernst & Sohn, Berlin W 66. Die wichtigsten Verhandlungen und Vorträge aus den verschiedenen Tagungen bringen in systematischer Anordnung die beiden Bände, die unter dem Titel „Denkmalpflege, Auszug aus den stenographischen Berichten der Tage für Denkmalpflege“ im Auftrag des geschäftsführenden Ausschusses der erste Vorsitzende, der Geheime Rat Adolf von Oechelhaeuser in Karlsruhe im Verlag von E. A. Seemann, Leipzig 1910 und 1913, veröffentlicht hat. In diesen beiden Bänden ist zugleich eine Art von Handbuch und Kompendium der gesamten Denkmalpflege gegeben. Der erste Band behandelt in den Aeusserungen der hervorragendsten Sachverständigen die Vorbildungs- und Stilfragen, die Gesetzgebung, die staatliche und kommunale Denkmalpflege; der zweite Band behandelt die technischen Probleme, die Fragen der Erhaltung und Restaurierung von Kunstdenkmälern, die Verhand-

lungen über moderne Restaurationstätigkeit. Seitdem vor 12 Jahren der frühere erste Vorsitzende, der Geheimrat Hugo Lorsch in Bonn, gestorben ist, liegt die Leitung des ganzen Tages in den geschickten und erfahrenen Händen des Herrn von Oechelhaeuser, der als Architekt und Kunsthistoriker von grossem Ruf alle Qualitäten für diese Aufgabe mitbrachte; seiner Organisationskunst ist vor allem die Ausdehnung dieser Bestrebungen zu danken. Seit dem Jahre 1899 gibt die Zeitschrift „Die Denkmalpflege“, die von der Schriftleitung des Zentralblattes der Bauverwaltung im Verlag von Wilhelm Ernst und Sohn, Berlin, herausgegeben wird, daneben eine Uebersicht über alle Vorgänge auf diesem Gebiete, nicht nur über die verschiedenen gesetzgeberischen Massnahmen und Verordnungen in den sämtlichen deutschen Bundesstaaten wie auch im Auslande, sondern zugleich eine Darstellung der bedeutsamsten Restaurationen, Erhaltungsarbeiten, Entdeckungen und Aufnahmen. Die 21 Bände der Zeitschrift stellen in ihrer reichen Illustration eine vortreffliche Uebersicht über alles dar, was in diesen zwei Jahrzehnten angestrebt worden ist. Als eine Frucht der Bestrebungen des Tages für Denkmalpflege ist dann auch das von diesem unmittelbar veranlasste „Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler“ anzusehen, das in fünf Bänden Mitteldeutschland, Nordostdeutschland, Süddeutschland, Südwestdeutschland, Nordwestdeutschland umfassend seit dem Jahre 1905 Georg Dehio, der Strassburger Professor der Kunstgeschichte und einer der hervorragenden Kenner der abendländischen und deutschen Kunstgeschichte, im Verlag von Ernst Wasmuth in Berlin herausgegeben hat. Keines der älteren oder der neueren Kulturländer darf sich einer solchen Zusammenstellung seiner ganzen Denkmälerschätze erfreuen, die das, was in den endlosen Reihen der in den preussischen Provinzen wie den übrigen deutschen Bundesstaaten veröffentlichten Denkmälerstatistiken niedergelegt ist, hier in einer ganz persönlichen Form der künstlerischen Kritik zusammenfasst.

Vor wenigen Wochen ist der stenographische Bericht über die dritte gemeinsame Tagung für Denkmalpflege und Heimatschutz in Eisenach vom Jahre 1920 ausgegeben worden. Er bringt die Verhandlungen über das wichtige Kapitel „Reich, Denkmalpflege und Heimatschutz“, das von dem früheren preussischen Kultusminister Dr. Schmidt-Ott, von dem Abgeordneten der Nationalversammlung Geh. Hofrat Prof. Dr. Beyerle in München und dem Geheimrat Dr. Conwentz behandelt worden ist. Der zweite Tag brachte die Auseinandersetzungen über die Gefährdung des deutschen Kunstbesitzes und die gesetzlichen Massnahmen dagegen, wobei der Unterzeichnete, der Museumsdirektor Professor Dr. Koetschau in Düsseldorf und Professor Dr. Hans Tietze in Wien als Redner tätig waren, weiter vor allem die Verhandlung über die Erhaltung und die Verwendung der ehemals fürstlichen Schlösser und Gärten in Bezug auf Denkmalpflege und Heimatschutz mit dem Provinzialkonservator Professor Renard in Bonn und dem Professor Dvořák in Wien als Berichterstattern. Im Jahre 1919 hatte in Berlin die Frage der Zukunft der fürstlichen Schlösser und des sonstigen ehemaligen fürstlichen Kunstbesitzes die Versammlung beschäftigt, wie diese Frage damals die ganze Oeffentlichkeit in Atem hielt. Man muss sich vorstellen, dass

durch die Revolution, die plötzlich all die alten und scheinbar so festgegründeten Fürstenthronen in Deutschland und Oesterreich umgeworfen hatte, nun eine fast unübersehbare Menge von Residenzschlössern in den jetzigen wie in den früheren Hauptstädten, von Palästen und Burgen, aber auch von weiteren Bauanlagen, und dazu eine Fülle von Kunstschätzen, in ganzen geschlossenen Sammlungen und Museen wie vereinzelt, an die neuen Regierungen gekommen waren, und dass die Gefahr vorlag, dass bei der demokratischen Orientierung dieser Regierungen alle Gefühle und Verpflichtungen der Ehrfurcht und des Respektes ausser Acht gelassen wurden. In den ersten Revolutionsmonaten hatten nicht wenige von diesen historischen Denkmälern, darunter das Berliner königliche Schloss, ja schon schwer genug zu leiden gehabt. Hier frühzeitig einzugreifen und Richtlinien für die Benutzung und Pflege dieser Bauwerke wie des übrigen fürstlichen Kunstbesitzes festzustellen, war eine der allerdringlichsten Aufgaben, und wir dürfen voll Dankbarkeit anerkennen, dass die sämtlichen deutschen Regierungen sich bemüht haben, im Sinne der damals vereinbarten Grundsätze sich der Pflege dieser Denkmäler, die auch weiterhin als historische Monumente, als Gradmesser einer vergangenen Kulturhöhe ihre hohe kunsterzieherische Aufgabe zu erfüllen haben, anzunehmen. Noch garnicht abzusehen ist, welche Folgen durch die bevorstehende Trennung von Kirche und Staat sich für die Denkmalpflege ergeben werden. Das Trostlose, das uns winkt, ist hier, dass der Staat die Gemeinden in einem gewissen Umfang sich selbst überlassen muss, und dass es bei dem Nachlassen des kirchlichen Geistes den Gemeinden einfach vielfach nicht möglich sein wird, die notwendigsten Mittel für die Erhaltung ihrer Kultusbauten wie für die Instandhaltung der wichtigsten in den Kirchen befindlichen Kunstwerke aufzubringen. Wird hier ein grosses Sterben der Baudenkmäler einsetzen, ein langsames Verkommen, wie schon einmal im Anfang des 19. Jahrhunderts, und ein kaum mehr zu verhinderndes Abwandern der Kunstschätze ins Ausland?

Diese letzte Frage nun ist es, die heute das Ausland vor allem unmittelbar angeht, und die auch Holland so wesentlich berührt. Auf sie mag hier noch mit einigen Worten eingegangen werden. Ich habe mich in einem Aufsatz über die „Abwanderung des deutschen Kunstbesitzes und die neue Kunstschutzverordnung“ in der Zeitschrift „Der Cicerone“, Jahrgang 12, 1920, Heft V im Verlag von Klinkhardt & Biermann in Leipzig und in meinem Referat in Eisenach, das in dem stenographischen Bericht S. 95 abgedruckt ist, eingehend darüber geäußert.

Wer in Holland die Verhältnisse auf dem Kunstmarkt in diesen beiden letzten Jahren aufmerksam verfolgt hat, der weiss, wie der Kunsthandel zwischen den Ländern deutscher Zunge und dem Ausland, der während des Krieges zum Teil völlig abgeschnitten war, in dieser Zeit neu emporgeblüht ist, und endlich eine ganz unerhörte Ausdehnung und völlig phantastische Formen angenommen hat. In Mai des letzten Jahres trat plötzlich eine Stockung ein, aber im Herbst hat mit der erneuten erschreckenden Senkung der deutschen Valuta auch die Verkaufslust wieder aufs neue eingesetzt. Die Besitzenden sind von einer wachsenden nervösen Unruhe ergriffen, die Hypnose des Ziffernwahnsinns hat sie ergriffen, durch die scheinbare

Höhe von Angeboten geblendet, die eben nur nach der jämmerlichen Mark gerechnet, hoch erscheinen können, und geschreckt durch die bevorstehende wahrhaft fürchterliche Steuerbelastung, werden sie von den allzu beredten Händlern überrumpelt, und nicht nur der private Kunstbesitz ist in dieser Weise bedroht, auch die neuen Privatmänner Mitteleuropas, die früheren regierenden Fürsten, sind dieser Ansteckung ausgesetzt. Der Fall der Oldenburger Galerie ist hier in guter Erinnerung. Die Grossherzogliche Gemäldegalerie zu Oldenburg, aus einer schon 1804 von einem damaligen Herzog angekauften Sammlung gebildet, befand sich seit 1866 in einem Neubau, dem Augusteum. Sie ist nie anders als eine öffentliche Galerie angesehen worden, wenn auch nicht als eine im Eigentum des Staates stehende. Aber zwischen ihr und dem kunsthistorischen Hofmuseum in Wien bestand nur ein Unterschied der Grösse. In ihrem Verhältnis zum Hof und dem Herrscherhaus standen sie sich relativ gleich. Nachdem eine Auseinandersetzung zwischen Regierung und Grossherzog missglückt war, hat der Grossherzog selbst einen grossen, den materiell wertvollsten Teil der Sammlung, die italienischen, vlämischen und holländischen Werke, nach Holland verbracht, während die deutschen Kunstwerke zunächst im Lande verblieben sind. Noch ist das Schicksal nicht entschieden, die Gefahr besteht noch weiter, dass diese ganze Sammlung in den internationalen Handelsstrom kommt — und man denke an dies gefährliche Vorbild für die übrigen deutschen Sammlungen. Aber die Gefahr ist ebenso gross bei den bürgerlichen und kirchlichen Gemeinden und bei den sonstigen Körperschaften. Wenn sich eine Gemeinde in einer verzweifelten finanziellen Lage befindet, wenden sich ihre Blicke eben den ungenutzt und vielfach vielleicht wenig beachteten Kunstschatzen zu, deren Verkauf die Not für kürzere oder längere Zeit bannen könnte, genau wie in kleinerem Masstabe eine in Not befindliche Familie eben schweren Herzens zuletzt zu dem kostbaren ererbten Kunstbesitz als äusserstem Rettungsmittel greifen muss.

Die Lage der verschuldeten und verelendeten Mittelmächte ist heute eine solche, dass mit dem grössten Teil des bisherigen Reichtums auch notwendig ein grosser Teil des alten Kunstbesitzes verschwinden muss. Ueberall dort, wo dieser Kunstbesitz bislang blosser Luxus war oder als Kapitalanlage galt, wird er zuerst daran glauben müssen. In den beiden letzten Jahren sind schon ungeheuerliche Mengen des deutschen Kunstbesitzes zusammen mit mittlerem Ausstattungsgut in das Ausland abgeflutet. Und dass es sich hier nicht nur um den privaten Besitz, sondern auch um den staatlichen handelt, beweist der Fall Oesterreichs. Hier hatte im Herbst 1919 die Regierung selbst gegen den vergeblichen Einspruch aller Akademien, Hochschulen und aller hierbei beteiligten Korporationen den verhängnisvollen Plan ausgearbeitet, staatliche Kunstwerke und Sammlungen allmählich auf den Markt zu bringen. Es war zunächst der Verkauf von folgenden Gruppen von Kunstwerken beabsichtigt: des oesterreichischen Schatzes an Tapisserien und Gobelins, die fast tausend Stück umfassen, eines Schatzes, der umfangreicher ist, als irgend einer in Europa, noch weit grösser als der im Besitz des spanischen Königshauses; dann der orientalischen Teppiche, des Schatzes an Silber, Geschirr und Porzellan von der

Hofverwaltung, der kirchlichen Gegenstände aus der kaiserlichen Schatzkammer, endlich der gesamten Bestände der Marställe. Dass dieser Verkauf, mit dem sich Oesterreich nicht nur finanziell, sondern auch moralisch bankrott erklärte, nicht zustande kam, war nur veranlasst durch den Einspruch der Ententekommission, die auf Grund des § 192 des Friedensvertrages von St. Germain sich diese sicheren und immer realisierbaren Pfänder selbst vorbehalten wollte. Der Verkauf sollte damals nach Holland gehen, und es war für das erste Los eine Summe von 15.000.000 holländischen Gulden vereinbart. Und heute? In seiner furchtbaren Not hat Oesterreich mit der Verpfändung seines angeblich entbehrlichen Kunstbesitzes begonnen, und man weiss, was das heisst, da diese Pfänder niemals einzulösen sein werden. Aber Wien hungert und friert und büsst in diesem Winter wieder von seiner Vitalität einen guten Teil ein, die Widerstandskraft selbst gegen die schmachvollsten Zumutungen wird immer geringer.

Ist es befremdlich, dass unter diesen Umständen, angesichts dieser wachsende Gefahren, die deutsche Regierung sich jetzt wenigstens dadurch zu schützen sucht, dass sie das Abfluten der Kunstwerke in das Ausland unter genaueste Kontrolle stellt? Unter dem 11. Dezember 1919 ist eine Reichsverordnung über die Ausfuhr von Kunstwerken ergangen, die die Ausfuhr eines Kunstwerkes von einer besonderen Genehmigung abhängig macht, sobald es in die Verzeichnisse der Werke eingetragen ist „deren Verbringung in das Ausland einen wesentlichen Verlust für den nationalen Kunstbesitz bedeuten würde“. Der Verkauf dieser Kunstwerke ist nicht absolut verboten; da in dem Dreimännerausschuss, der über die Genehmigung zur Ausfuhr zu entscheiden hat, auch ein Vertreter des Reichsbankdirektoriums sitzt, ist zu erwarten, dass unter Umständen auch, zumal bei ganz grossen Objekten, die materiellen und finanzpolitischen Ansprüche des Reiches zu Worte kommen. Es soll mit dieser Reichsverordnung ungefähr das gleiche erreicht werden, wie mit dem eben unter dem 7. September 1920 erlassenen französischen Kunstauführgesetz, das die Ausfuhr von Kunstwerken von nationalem historischem oder künstlerischem Interesse überhaupt verbietet. Nach der Analogie dieses französischen Gesetzes und nach dem Wortlaut der viel älteren griechischen, türkischen, italienischen, bulgarischen Kunstgesetze möchte man die Definition der „national wertvollen“ Kunstwerke so fassen, dass hier die Absicht betont wird, alle Kunstwerke dem Vaterland zu erhalten, die irgendwie für die Geschichte der deutschen Kunst und der nationalen Kultur von Bedeutung sind. Man darf sich erinnern, dass bis zum Erlass jener Verordnung eines der Hauptwerke der deutschen Malerei und der Malerei aller Zeiten die Holbeinsche Madonna des Bürgermeisters Meier, sich im freien durchaus ungebundenen Privateigentum des Grossherzogs von Hessen befand, und dass niemand ihn hätte verhindern können, sich dieses Besitzes etwa gegen eine Riesensumme nach Amerika zu entäussern. Selbst wenn dann einem deutschen Museum ein Verkaufsrecht eingeräumt worden wäre, würde bei unserer vernichteten Valuta doch jede Konkurrenz mit einem Auslandspreis ausgeschlossen gewesen sein. Ueber diese Standardwerke der deutschen Kunst hinaus handelt es sich aber hier auch um alle

die hervorragende Kunstwerke fremder Kultur, die seit langer Zeit schon auf das engste mit unserm Kunstleben verwachsen sind, und wir rechnen hierzu auch die grosse Menge der niederländischen und holländischen Kunstwerke hohen und höchsten Ranges, die sich in Deutschland befinden. Dabei wird das Datum des Erwerbs mitzusprechen haben; es kann kein Zweifel sein, dass es grundsätzlich bei den Sammlern wie in der öffentlichen Meinung als unbillig empfunden werden würde, einen Privatmann, der vor wenigen Jahren erst irgend ein hochwertiges holländisches Bild in Inland erworben hat, und der sein Vermögen in dieser Weise anlegte wie ein anderer in Kali- oder in Rüstungsaktien, jetzt zu verhindern, sich dieses Wertes in aller Freiheit und ohne Beschränkung zu entäussern.

Zu dieser Verordnung ist nun noch eine zweite Reichsverordnung vom 8. Mai 1920 getreten, in der nicht der deutsche Privatbesitz, sondern der Besitz der Gemeinden und Kirchen und aller Korporationen beaufsichtigt und geschützt werden soll. Hiernach dürfen diese nur mit Genehmigung der Landeszentralbehörde ein ihnen gehörendes Kunstwerk veräussern, verpfänden, wesentlich verändern, oder aus dem Reichsgebiet ausführen. Die Verordnung ist absichtlich sehr allgemein gehalten und greift sehr weit; sie möchte zunächst das Aufsichtsrecht des Staates über alle irgendwie wertvollen Kunstwerke besonders stipulieren. Sie schärft damit z.T. nur erneut ein, was bislang schon Rechtens war, aber nur wieder vergessen worden ist. Sie folgt damit den in der neuen Verfassung des deutschen Reiches aufgestellten Grundsätzen. Hier ist zum ersten Male in einer Verfassung in § 150 ausgesprochen: „Die Denkmäler der Kunst, der Geschichte und der Natur sowie die Landschaft geniessen den Schutz und die Pflege des Staates. Es ist Sache des Reichs, die Abwanderung deutschen Kunstbesitzes in das Ausland zu verhüten.“ Es war eine gesetzgeberische Tat von weitreichender Bedeutung, dass diese ausdrückliche Verpflichtung hier ausgesprochen war.

Das Ausland hat an diesen Reichsverordnungen das grösste Interesse und muss ihnen wohl oder übel Rechnung tragen. Die staatlichen Museen wie die privaten Sammler und vor allem die Händler müssen sich vor Augen halten, dass es mit dem Erwerb von Kunstwerken hohen Ranges aus Deutschland eine etwas heikle Sache ist, und dass der Erwerber hier gut tut, sich über die Zuständigkeit des Verkäufers zum Verkauf auf das Genaueste zu informieren. Denn zu unrecht verkaufte oder ins Ausland verbrachte Kunstwerke können jederzeit rückgefordert werden; der Verkauf ist ungültig und die in Deutschland befindlichen Händler und Agenten setzen sich den schwersten Strafen aus. Dass diese Verordnungen die Gefahr nicht ganz beschwören können und die Ausfuhr auch nicht ganz verhindern wollen, liegt auf der Hand, diese Ausfuhr soll nur eingeschränkt werden, und es soll dem immer mehr verarmenden Deutschland die Möglichkeit gegeben werden, wenigstens seinen wichtigsten Kunstbesitz, auf dem sich die deutsche Kunstgeschichte oder die Geschichte des Kunstlebens innerhalb Deutschlands aufbaut, zu halten. Deutschland war früher im höchsten Masse ein Kunstimportland; es ist jetzt seit seinem Zusammenbruch ein Land des offenen und geheimen Kunstexports geworden, ein Boden,

auf dem allzu eifrige Sammler und gewissenlose Händler aus dem Ausland ungescheut Raubbau treiben. Den Ausschreitungen dieses geschäftlichen Verkehrs soll ein Riegel vorgeschoben werden, und wir denken, dass die Nachbarvölker die Notwendigkeit und den bitteren Zwang, in dem wir uns befinden, begreifen werden. Ueber die Gefahren, die für uns selbst durch diese Verordnungen heraufbeschworen sind, über die inneren Bedenken, über die Beunruhigung der Sammlerkreise, über das notwendig geweckte Misstrauen des grossen legalen Kunsthandels sind wir uns dabei durchaus im Klaren. Diese Beunruhigung wird schwinden, zumal für den Privatbesitz jene vorgesehene Liste aufgestellt und bekannt geworden ist; es wird sich zeigen, dass es sich hier wirklich nur um eine Auslese des Hervorragendsten handelt. Es scheint mir, dass mit dieser Fragestellung in der deutschen Kunstgesetzgebung und der deutschen Kunstverwaltung ein Gebiet betreten ist, auf dem künftig ein Zusammenarbeiten und ein Austausch mit dem Ausland, vor allem mit den Nachbarländern, mit denen uns noch freundschaftliche Empfindungen verbinden, sich als notwendig erweist. Solche Verordnungen, die gar zu leicht Gegenmassregeln anderer Art hervorrufen können, müssten frühzeitig in beiderseitigem Interesse besprochen werden, und nichts würde besser einen solchen Austausch herbeizuführen geeignet sein, als wenn die Sachverständigen aus den Nachbarländern, etwa auch aus Holland, wieder regelmässige Gäste auf den deutschen Tagen für Denkmalpflege würden.

Geheimrat Professor Dr. PAUL CLEMEN,
Vorsitzender des Denkmalrates der Rheinprovinz.

MIDDELEEUWSCH BEELDHOUWWERK IN HET KERK- GEBOUW DER NED. HERV. GEM. TE NISSE (Z.).

Te midden van het natuurschoone polderland van Zuid-Beveland, verscholen achter 't lommer der boomen, ligt een klein dorpje met groote kerk en spitsen toren. De dijken kronkelen er omheen, vele met breede rijen boomen beplant. De groene weiden, de weelderige akkers, de boerderijen met haar wit omlijste zwarte schuren, de wegen als slingerpaden, geven te zamen vele en rijke afwisseling in het schilderachtige landschap. Omstreeks het jaar 1160 werd daar door Floris VIII van Borselen de oude dijk gelegd. Na dien tijd wordt ook een dorpje bekend onder den naam van Gervarsnesse, Gerbingnisse, van die Nisse, dikwijls veranderd, tot nu alleen Nisse. Doch de volksmond noemt het nu nog gaarne Ter Nisse. In het midden is een plein met grooten vijver, welks heerlijk water vroeger menschen en vee drenkte. Daaromheen lachen de kleine woningen, met helder groen geverfde deuren, of een enkele gele gevel met hooge zwarte plint, U tegen als degelijk overblijfsel van vroegeren woningbouw.

In het midden der dertiende eeuw werd aan de zuidzijde van het plein een kerkgebouw geheel in baksteen opgetrokken, de Lieve Vrouwenkerk. Het nog bestaande schip met breede zware steunbeeren en smalle spitsboogvormige ramen, is afgedekt door een houten, eenigszins spitsboogvormig, tongewelf.

Het spaarzame, sobere licht, invallend door de ramen, voldeed na eenigen tijd niet meer. Het kleine koor werd afgebroken om plaats voor een grooter te maken met breede en hooge vensters, aan de zijden driedeelig en in de halve tienhoeksafsluiting tweedeelig, met eenvoudig maaswerk. Nu is het koor niet meer gehuld in het vroegere geheimzinnige duister, maar is er tegenover het halfdonkere schip aan het licht vrij spel gegeven.

Zoo is door de ontwikkeling des tijds het kerkgebouw met zijn eigenaardig karakteristieke tegenstelling tusschen koor en schip ontstaan. Doch vele eeuwen mocht het niet zoo blijven: nadat de twee zijkapellen nog gebouwd waren, kwam de reformatie in het jaar 1578; de altaren en het Crucifix werden weggenomen, doch geen vandalisme werd gepleegd, zoodat de beelden onbeschadigd bleven. — Een tijd van stilstand trad nu in, tot in het jaar 1679 een nieuwe kansel en een heerenbank met typisch Zeeuwsch Renaissance houtsnijwerk in het koor naast de oude kanunnikenbank werden geplaatst.

Na deze herleving begon een tijd van verwaarloozing, van onvoldoend onderhoud en onoordeelkundige veranderingen, waarvan het gevolg waren gescheurde en ingewaterde muren, vergane raamstijlen, verrotte kappooten, vermolmde beschieting, en bovendien werd het aanzien inwendig geschaad door een leelijke houten wand, waarmee men het houten koorhek dicht timmerde en zoo schip en koor van elkaar scheidde. Het gewelf en de beelden werden met een dikke laag blauwe olieverf bedekt. Zoo verviel het kerkgebouw al meer en meer, doch dank zij de toewijding van het tegenwoordig kerkbestuur, en den steun van het rijk door bemiddeling van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg wordt het kerkgebouw thans gerestaureerd, onder leiding van den Architect H. v. d. Kloot Meyburg. Het schilderwerk is nu reeds in zijn oorspronkelijken toestand door mij teruggebracht, waartoe ik door den architect aangezocht werd.

Bij het tongewelf van het koor valt thans weer op het rijk gepolichromeerde beeldhouwwerk. Niet alleen de Apostelbeelden, Apostelkoppen en wapenschilden zijn gepolichromeerd, maar ook de graden en gordingen. Het beeldhouwwerk is niet een los voorwerp, dat in de kerk geplaatst is, maar vormt een geheel met de architectuur. In vorm en kleur zijn de beelden het rijkst bewerkt, maar door de versiering der graden en gordingen worden ze tot een geheel verbonden. Uit de hoekpunten der koorafsluiting, en zijdelings boven en in 't midden tusschen de vensters stijgen de graden op en worden te halver hoogte en in 't midden door de gordingen gekruist. De graden en gordingen zijn door een pijlvormige verdeeling, afwisselend in blank, rood en zwart, — of alleen blank en zwart — gepolichromeerd. Deze bij de graden schuin naar boven oplopende, — en bij de gordingen voorwaarts schuivende — lijnen der versiering geven aan het gewelf beweging en leven.

De graden vormen met hunne achterzijde eengedeelte van de zware spanten der bekapping, aan de voorzijde zijn ze rond, met in 't midden een weinig vooruitspringenden smallen band, en aan weerszijden een schuine lijst als overgang tot den hemel. Naar beneden gaan ze over in vierkant hout van 25 c.M., als muurstijlen dienst doende. Uit het vierkante hout van deze muurstijlen zijn de 85 c.M. hooge apostelbeelden uit één stuk gesneden. Ze staan in nissen, van voren en aan beide zijden vrij, op console's rustende, met den rug tegen den achterwand leunende en van boven door baldakijns afgedekt. Aan de vierhoekige begrenzing van het door de architectuur aangegeven houtblok, was de beeldhouwer gebonden; de lichaamsdeelen en attributen moesten alle binnen den gegeven omtreksvorm van het hout blijven. Op meesterlijke wijze heeft hij de oplossingen gezocht en gevonden, en daardoor monumentaal beeldhouwwerk geleverd. De figuren hebben door de behandeling in groote vlakken architectonische vormen. Bij

Afb. 1. Apostelbeelden te Nisse.

al de sierlijke en gevoelig doorgewerkte onderdeelen zijn de groote massa's niet verloren gegaan, maar bepalen deze de verhoudingen tegenover de architectuur.

De figuren zijn in lange kleederen gehuld, naar de Oostersche wijze, in tunika en pallium. Niet in de strenge rhythmische klassieke vormen, of met de overdrevene beweging van het romaansche tijdperk zijn ze gesneden. Niet het oude beeldhouwwerk heeft als voorbeeld gediend, maar in de studie naar de natuur heeft de beeldhouwer de bron gevonden, die hem voor dit werk inspireerde. Daardoor is het menselijke, dat in deze beelden uitgedrukt is, edel en natuurlijk. De kleederen bedekken bijna het geheele lichaam, zoodat alleen het hoofd, de hals voorzoover ze niet door het hoofdhaar en baard bedekt is, de handen en 't voorste gedeelte der voeten vrij blijven. De tunika's zijn gedeeltelijk zichtbaar, over de borst glad of in dunne plooiën gehouden, over den buik door een gordel licht opgeschort, doch naar beneden in groote plooiën tot de voeten neervallend.

De pallium's hangen los over de schouders, bij de meeste figuren met een knoop voor de borst vastgegespt. Ze hangen vol afwisseling al naar den stand en houding der figuren — b.v. bij Jacobus Zebedeus is het groene pallium als een dunne sierlijke doek om het lichaam geslagen, af en toe de zwarte binnenkant toonende. De plooiën zijn soms breed, dan weer dun, lang of kort geknikt; de stof van den mantel is door deze bewerking goed uitgedrukt. — Bij Bartholomeus is de linkerzijde van het pallium om den linkerarm geslagen, en wordt de punt in de hand, waarin ook een geopend boek is, vastgehouden. Als een groot rustig vlak is dat naar beneden hangend gedeelte van den mantel en daarbij toch vol van uitdrukking door de diepe plooiing onder den arm, die naar beneden zoo zacht verdwijnt. — Bij Jacobus Alpheus wordt de gebogen lijn in de figuur, door het omgehangen roode pallium — en door de tekening van den witten kraag en zoom nog meer tot uiting gebracht. Bij Simon Zelotes, eene der beide hoekfiguren bij den koorwand, is het roode pallium over de armen geslagen. Het valt in dunne plooiën naar beneden; en door af en toe den zwarten zoom als eene zigzag lijn te laten zien, heeft de beeldhouwer getracht het oog van de verkeerde verhouding dezer figuur af te trekken.

De kleederen hebben bij deze figuren een groot aandeel aan de uitdrukking. De beeldhouwer heeft dat goed begrepen, want door de beknopte ruimte was er voor groote beweging der figuren geen plaats. Ze moesten rechtop staan, of met eene lichte buiging in de heupen. De bovenarmen zijn alle aan het lichaam gedrukt, of naar achteren gebogen. Zelfs voor den benedenarm is geen vrije beweging mogelijk, alleen naar voren of naar boven, omdat de elleboog tegen den achterwand gedrukt is. De beenen moesten dicht bij elkaar blijven, even kon de knie naar buiten geschoven worden om de houding der figuur aan te geven. De voeten moesten weer teruggetrokken worden, omdat ze anders buiten den vorm zouden uitsteken.

Alleen met de hoofden had de beeldhouwer meer vrijheid van beweging. Door een lichte buiging van het hoofd, 't zij naar voren of zijwaarts gaf hij aan iedere figuur eene andere uitdrukking. De gebondenheid aan den beschreven vorm van het houtblok hinderde hem niet; het hoofd beheerscht de gansche gestalte.

De aangezichten zijn meestal glad bewerkt. De oogen hebben een spitsen vorm, en de pupillen zijn met zwart opgezet, de wenkbrauwen zijn sterk gebogen in breeden afstand van de oogen. De neus is meest dun, de punt en de vleugels zijn goed gevormd. De mond is meest gesloten, soms fijn geteekend. De jukbeenderen komen soms sterk naar voren, de slapen en wangen zijn vlak. De baard is breed en vol, soms spits of krullend, de aanzet van den baard en wang gevoelig en teer. Het hoofdhaar is rijk gekruld in groote of kleine krullen, gegolfd tot over de schouders, de overgang bij het aangezicht is scherp. De ooren zijn bedekt of, waar ze gedeeltelijk zichtbaar zijn, misvormd. De handen zijn fijn gesneden, de spieren geteekend, de vingers dun, vol beweging en uitdrukking.

Op de polichromeering der beelden dient nog even de aandacht gevestigd te worden. De aangezichten en de handen zijn in vleeschkleur geschilderd, het hoofdhaar is zwart of bruinachtig. De kleederen hebben steeds tegenovergestelde kleuren. Is de tunika rood, dan is de mantel groen of blauw. — Is ze groen, dan is de mantel rood of violet. De omgeslagen binnenkant van den mantel en de witte of zwarte kraag en zoom, zorgen niet alleen voor den overgang der kleuren, maar verhoogen het teekenachtige in deze beelden. Zoo geeft de polichromeering aan dit beeldhouwwerk veel afwisseling, ze doet niet alleen de verhoudingen beter spreken, maar geeft ook aan de aangezichten een teedere uitdrukking.

Op de kruispunten van de graden en gordingen bevinden zich als sluit- en versieringsstukken, ronde met beeldhouwwerk versierde schijven. Die schijven hebben een middellijn van 27 c.M. Afgebeeld zijn de hoofden der 12 Apostelen en de Kroning van Maria. Daartusschen staan wapenschilden van het geslacht van Borsselen, het bekende stamwapen en het gevierendeelde wapen van Hendrik van der Veer van Borsselen, Grave van Grandpré etc. en heer van Nisse, — hoogstwaarschijnlijk de bouwheer van het nieuwe koor. — Deze koppen zijn door een ander gesneden; tweemaal

heeft hij met zijn monogram C geteekend. Het was hem bij deze koppen te doen om rijke afwisseling, geen gelijkheid, maar groote verscheidenheid in vormen en uitdrukkingen dezer typeerende koppen. Al zijn de gezichten soms onregelmatig, de eene wang breeder dan de andere, de bovenlip te lang, 't eene jukbeen iets hooger of breeder,

Afb. 2. Apostelkoppen.

't neemt de symboliek uit de gezichten niet weg. Het getuigt van 's meesters zinrijke opvatting om zonder vele anatomische studies, zoo geestige verscheidenheid te maken. De koppen zijn om hunne grove vormen op polichromeering berekend. De gezichten in vleeschkleur, hoofdhaar en baard zwart, de mantel en achtergrond in sterke kleuren, doch telkens in goede harmonie gekozen. Iedere kop is een geheel, doch ook dan pas als ze op den zwarten achtergrond op hun plaats in het gewelf zijn, verdwijnt het starende van de diep ingeboorde pupillen der oogen; de uitdrukking wordt zacht, soms liefelijk, dan weer troostend of vermanend, — of afschrikkend als het Judas-gezicht. —

Van Petrus is een borstbeeld gegeven met blauwe tunika en violetten mantel op een groenen achtergrond. Het kleine hoofd met het hooge voorhoofd heeft vriendelijke oogen en breede dunne lippen. Het hoofd is boven bijna kaal en de krullende baard kortgesneden. Zijdelings steekt het haar met in de breedte golvende lijnen breed uit, waardoor het hoofd schijnbaar naar voren gedrukt wordt en het vriendelijk aangezicht nog verhevener schijnt. In de groote rechterhand houdt hij een sleutel.

Johannes met licht rooden mantel houdt in de linkerhand den beker. Het aangezicht zonder baard en het hoofdhaar over 't lage voorhoofd gekamd, verhoogt de vrouwelijke uitdrukking. De mond is geopend, en terwijl hij van de rechterhand de beide voorste vingers als bij den eed houdt, is het, alsof hij spreekt van de liefde en over het heilige van het sacrament.

Op een groenen achtergrond verheft zich het vergenoegde gezicht van Andreas. Het is geheel door de streng gestyleerde hoofdharen en hoogopgaande bakkebaarden omgeven. Het voorhoofd is glad, de scheidingslijn der wenkbrauwen sterk sprekend, de oogen zijn groot en naar beneden gericht, de neus is breed en om den gesloten mond speelt een glimlach. Het iets naar voren geneigde hoofd rust tusschen

Afb. 3. Kroning van Maria en wapens.

de bovenste armen van het Andreaskruis, dat door de vast omsluitende dunne vingers gedragen wordt.

Zoo zijn alle koppen geheel verschillend gesneden en is bij ieder iets persoonlijks eigenaardigs tot uiting gebracht, dat hem van de anderen onderscheidt. Bij Jacobus Zebedeus spreekt de breede neus met opgetrokken neusvleugels en gesloten mond het meest. Bij Thomas is het aangezicht lang en smal, de oogen staren in het onzekere en de mond is tot vragen geneigd. Bij Philippus is het gezicht breed, het gefronste voorhoofd zonder haar stuit tegen den ronden rand. De angstig bevreesde oogen zijn dicht bij het dunne neusbeen geplaatst, de punt der neus is breed en de mond onrustig.

Het vriendelijke aangezicht van Jacobus Alpheus heeft daartegenover gelijkmatige trekken, sterke neus, zachte jukbeenderen, een hoog voorhoofd en een in twee punten gekrulden baard. Zoo geeft deze apostel het beeld van den Zaligmaker; de Heere wandelende tusschen zijne Jongeren.

Het hoofdhaar van Bartholomeus is onrustig, bijna wild, de oogen zijn wijd geopend, de wenkbrauwen opgetrokken. De bijna lachende mond is nog gesloten, maar reeds tot spreken bereid. Bij dezen kop getuigt iedere trek van temperament en geestdrift.

Mattheus is weer geheel anders, het groote hoofd vult den geheelen cirkel. Iedere vorm is zacht; harde en hoekige lijnen zijn zooveel mogelijk vermeden om de goedaardige uitdrukking van de oogen en den vooruitgeschoven glimlachenden mond te ondersteunen. Bij Judas Thaddeus is het hoofd klein en hoekig en geheel door hoofdhaar en baard omgeven. — Bij Simon Zelotes zijn de vormen weer zacht en vriendelijk zonder plooiën of rimpels, het voorhoofd is glad en de wangen zijn rond. De mond is even geopend, de oogen zijn rustig. Het streng gevormde hoofdhaar en de baard doen het ingetogen karakter nog meer uitkomen. De harmonie en de tegenstelling in den vorm en hare bewerking doen dezen Apostel als een der edelsten kennen. — Als een caricatuur is het overgrootte hoofd van Judas Iskarioth. De oogen zijn wijd geopend, de wenkbrauwen gefronst en de neusvleugels zijn opgetrokken. Een grijnslach speelt om den mond. De hals is afgesneden en het hoofdhaar wild. Deze kop is afschrikwekkend als een oud Medusahoofd; hij is geteekend als de verrader zijns Meesters.

Als groot sluitstuk is op een groene schijf van 53 $\frac{1}{2}$ c.M. middellijn de kroning van Maria weergegeven. Het borstbeeld van God den Vader is als een bisschop in een rooden mantel gekleed, met op het hoofd een mijter. Met de linkerhand drukt hij den werelddbol met kruis aan de borst. In de rechterhand houdt hij de gouden kroon boven het hoofd van Maria. Maria is in een eenvoudig blauw kleed gehuld. Zij heeft de handen saamgesloten, en het goudgele haar golvend over de schouders hangende. De aangezichten zijn ernstig. De plooiën der kleederen zijn eenvoudig, recht of geknikt gesneden. Alle lijnen zijn streng, tot op het eenvoudigste teruggebracht. Alle overtollige of opdringende vormen zijn vermeden, 't gekunstelde of gezochte is ter zijde gesteld. De eenvoud verhoogt den ernst van het tafereel. Dit

sluitstuk is het hoogtepunt van hetgeen de beeldhouwer bij deze koppen bereikt heeft. Hier is hij in het wezen der voorstelling doorgedrongen, en hij heeft deze kroning een geestelijke uitdrukking gegeven: de ootmoedige maagd Maria, van den vriendelijken Vader de kroon der liefde ontvangende.

Zoo is het gepolichromeerde beeldhouwwerk een heerlijk overblijfsel uit vroegeren tijd. Het geeft nog zoo duidelijk te zien, met welk een liefde en toewijding het werk uitgevoerd werd. Daardoor is ook in ieder beeld of kop iets bijzonder aantrekkelijks, dat ze met de anderen niet gemeen heeft. Ieder is bijzonder getypeerd, ieder op zichzelf bewerkt, maar steeds in verband met de anderen. Daardoor vormt het dubbel twaalfstal en de Kroning van Maria een geheel met het kerkgebouw, en verhoogt de schoonheid van de architectuur.

Den Haag.

JACOB POR.

VOORHISTORISCHE EN ROMEINSCHE OUDHEDEN.

OPGRAVINGEN EN ONDERZOEKINGEN IN 1920.

I.

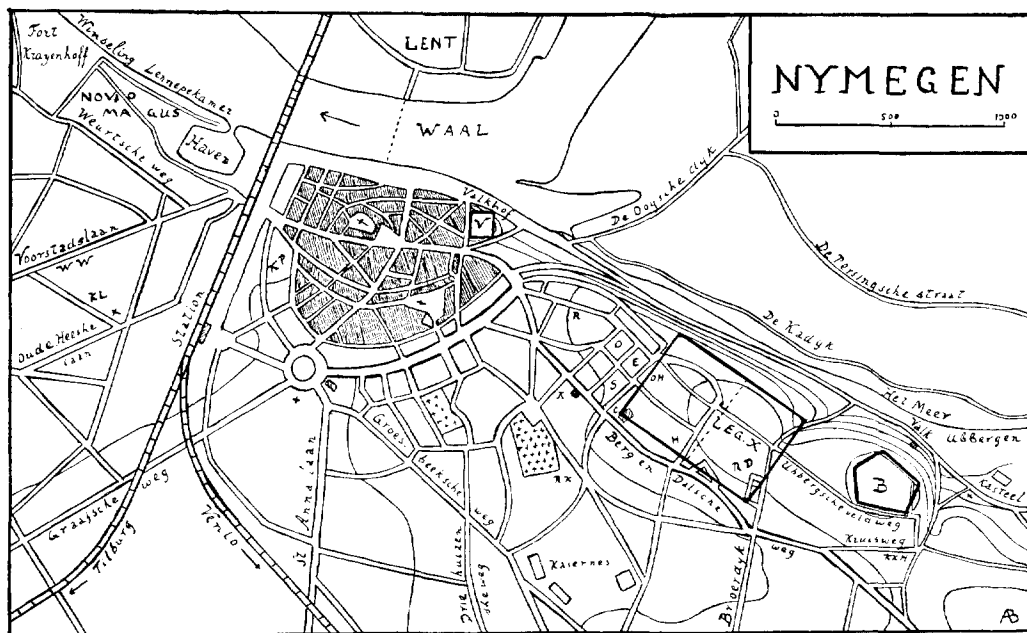
Onlangs is verschenen het eerste nummer van een Nieuwe Reeks der Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, als supplement en in het formaat van het Internationales Archiv für Ethnographie. De Directeur van het Museum van Oudheden beschikt thans dus weder over een eigen orgaan om de resultaten zijner opgravingen bekend te maken. Wellicht vindt Dr. Holwerda nu ook de gelegenheid om ons uitvoeriger in te lichten over zijne oudere onderzoekingen, waarvan wij slechts een onvoldoende publicatie bezitten. Ik denk bijvoorbeeld aan de belangrijke opgravingen in de woerd te Maurik in de Betuwe ¹⁾.

Allen die belangstellen in de Nederlandsche archaeologie, moeten het verschijnen van deze Nieuwe Serie met vreugde begroeten. Van onze kant meenen wij ook niet te mogen volstaan met een kort overzicht van den inhoud. Als blijk van belangstelling volge daarvan hier een wat uitgebreider verslag.

N i j m e g e n. — De aflevering opent met een artikel van Dr. Holwerda over zijn opgravingen in: „De Batavenstad en de Vesting der Legio X te Nijmegen”. Het is bedoeld als een eenigszins meer uitvoerig en volledig beeld van het werk, maar geheel volledig is het toch niet, want de vroegere verslagen bevatten een aantal

¹⁾ Sedert dit werd geschreven, is het 2de Nummer der Oudheidkundige Mededeelingen verschenen. Het bevat o.a. een nieuwe beschrijving der opgravingen van Montferland.

bijzonderheden, waarvan men in het nieuwe artikel te vergeefs de bevestiging zoekt ¹⁾. Reeds eerder heb ik, op grond van de toen verschenen berichten, getracht een voorstelling te geven van de beteekenis dezer opgravingen voor de Romeinische geschiedenis van Nijmegen ²⁾. Het schetskaartje, dat ik daarbij publiceerde, laat ik hier nog eens afdrukken, omdat een dergelijk kaartje in het artikel van Dr. Holwerda ontbreekt ³⁾. Op het schetskaartje herkent men van het Westen naar het Oosten: het voormalige Fort Krayenhoff; de plaats, waar eens Noviomagus lag, de belangrijke Romeinische nederzetting uit de 2de en 3de eeuw; de Nieuwe Haven; de

Stad Nijmegen met het Valkhof (V); de grafvelden op den Hunerberg (E, O en S), in de nabijheid van de Villa van den Heer Kam (K); het Kamp van het 10de Legioen (Leg X), tusschen den Berg-en-Dalsche weg en den rand der heuvels; de versterkte nederzetting (B) achter het Hotel Valk; het Dorp Ubbergen. — De plaatsen, waar Dr. Holwerda groef, zijn met B en Leg X aangeduid.

¹⁾ Verg.: Bijdr. voor Vaderl. Gesch., 5de R. IV (1917), blz. 207—225; Bijblad der Ned. Anthropol. Ver. van 1917. — Dr. Holwerda noemt hier niet zijn beide artikels in: Germania, Korr.-Bl. der Röm.-Germ. Komm., I (1917), blz. 105—111, en II (1918), blz. 51—54; toch bevatten deze artikels belangrijke gegevens, onder anderen de eenige afbeeldingen van het opgegraven aardewerk.

²⁾ Nijmegen in Romeinischen tijd, Bull. vanden Oudh. Bond, 2de S. XI (1918), blz. 76—92 en 101—118.

³⁾ Met hulp van ons kaartje kan men gemakkelijk vaststellen, hoe Afb. 11 op Tafel II en Afb. 15 op Tafel V bij Dr. Holwerda aaneensluiten. — Naar Afb. 1 op Tafel I van Dr. Holwerda is ons plan van B te corrigeren.

Bepalen wij ons vooreerst tot de versterkte nederzetting op het plateau achter Hotel Valk. — Aan den rand van het plateau was daar, op de plaats waar een weg naar boven kwam, een bastion van palen en rechthoekig over elkander liggende balken. Een muur sloot daarbij aan, waarvan de overblijfselen nog zichtbaar zijn in den vorm van een kleinen wal langs den rand van de helling. Deze muur, gebouwd van palen en balken met zand, was, volgens Dr. Holwerda, niet minder dan zeven meter breed.

Nog zwaarder was, naar zijn meening, de muur, waar zij in zuidelijke richting omhoog. Van dezen muur is een detailkaart aanwezig, die evenwel niet geheel duidelijk is, omdat eenige nummers in den tekst genoemd daarop niet voorkomen. — Zooals Dr. Holwerda den muur opvat, was het een zeer zonderlinge constructie. Binnen den muur was, zooals hij het voorstelt, eerst een dubbele rij palen, door vlechtwerk verbonden tot een gesloten omheining. De eigenlijke muur, op eenigen afstand daarvan, wordt verklaard als een colossale constructie van aarde, palen en balken, die kruislings over elkander lagen, en niet minder dan 15 of 16 meter dik. Dat zijn afmetingen, die herinneren aan de muren van Babel (van ongebakken tichelsteenen gebouwd), en wij kunnen toch moeilijk aannemen, dat de bewoners van deze kleine vesting op hun wal met vierspannen plachten te rijden! — Geen spoor werd ontdekt van een gracht. Vanwaar dan de groote hoeveelheid aarde voor den wal is gekomen, vernemen wij niet.

Dr. Holwerda heeft zich zijn voorstelling van dezen muur gemaakt naar de beschrijving, die men bij Caesar (*De bello Gallico* VII, 23) leest, van de muren der Galliërs. Daarbij verwijst hij naar de reconstructie, „welke Thomas heeft gegeven van de ringwallen in het Taunusgebied (vgl. Blümlein, *Röm.-Germ. Kulturleben*, blz. 22)”, en hij merkt op, dat deze reconstructie geheel met de zijne overeenkomt. Verwonderlijk is dat nu niet bepaald, want blijkbaar is de wal in den atlas van Blümlein een „*murus Gallicus*”, en dus gereconstrueerd naar dezelfde beschrijving van Caesar, die ook Dr. Holwerda gebruikte. Wij hadden evenwel gaarne gehoord, aan welk der talrijke geschriften van Thomas, den bekenden onderzoeker der „ringwallen” in den Taunus, deze reconstructie is ontleend. Mij waren de meeste tijdschriften, waarin zijn artikelen voorkomen, niet toegankelijk en Dr. Holwerda heeft het niet noodig gevonden ons nader in te lichten. Gegevens over tijd, plaats en afmetingen van dezen wal hebben wij dus niet. Evenmin zijn wij in staat om de mededeelingen van Dr. Holwerda te controleeren, daar op zijn teekeningen nergens een maatstaf staat. Wij zijn dus wel gedwongen om ons van een verder onderzoek te onthouden. Op grond der gepubliceerde gegevens kunnen wij ons ten minste geen voorstelling maken, die minder onwaarschijnlijk is dan de reconstructie van Dr. Holwerda.

Hoogst merkwaardig is de loop van den muur. Het is geenszins een goed aaneensluitend geheel, met hier en daar een opening voor een poort. Maar de muur breekt midden in het westelijk front plotseling af om te worden voortgezet door een muur, die een klein stuk vóór den eersten ligt en dan in een eenigszins andere

richting loopend, het westelijk front voltooit. Een tweede onderbreking is in het zuidelijk front, niet ver van de zuidwestelijke hoek. Daar liggen het einde van den muur en zijn voortzetting recht tegenover elkander. Maar vóór de opening is een afzonderlijk vestingwerk. De bouw daarvan is evenwel nog lang niet duidelijk.

Het vervolg van den muur liep nu niet meer in oostelijke richting, zooals Dr. Holwerda eerst meende en ook op zijn plans liet teekenen, maar meer naar het noordoosten. Daar eindigde de muur dan plotseling, terwijl eerst veel verder naar het zuiden weder een wal werd ontdekt. Het is evenwel nog niet zeker, hoe de muren daar aaneensloten tot een verdedigbaar geheel.

Romeinsch is deze manier van vestingbouw zeker niet. Meende ik in mijn boven aangehaald artikel op grond der eerste, zeer onvolledige publicatie nog aan de mogelijkheid van een Romeinschen aanleg te kunnen denken, thans kan ik dat niet meer. Ook de opgravingen van dezen zomer bevestigden het niet-Romeinsche karakter ¹⁾. Ditmaal werd binnen den muur gegraven, langs den met steenen geplaveiden weg, die het geheel van de noordelijke tot de zuidelijke poort doorsnijdt. Daar ontdekte men sporen van een aantal betrekkelijk kleine vierkante gebouwen, zeker woningen, op geheel onregelmatige wijze door elkander gelegen. De voorwerpen, die de bewoners gebruikten, en die bij het opgraven aan het licht kwamen, waren Romeinsch. Maar de wijze van bouwen en de aanleg was al even weinig Romeinsch als de aanleg van het geheel.

De bouw van deze vesting herinnert, zooals Dr. Holwerda terecht zegt, aan de „ringwallen” in Duitschland ²⁾, de voorgangers der Middeleeuwsche burchten. Wij zouden evenwel gaarne hooren, met welke der vele vormen van dergelijke „ringwallen” de thans ontdekte vesting het meest overeenkomt. Dr. Holwerda, de eenige die ons thans zou kunnen inlichten, citeert alleen het laatste der hier aan den voet der bladzijde aangehaalde artikels van Anthes zonder nadere aanduiding. In een vorig bericht noemde hij de *Heidenlöcher* op den Kirchberg, niet ver van Deidesheim in de Paltz bij Neustadt. Maar ik kon in mijn vorig artikel reeds opmerken, dat deze vergelijking ons niet verder brengt. Thans vernemen wij niets naders.

Evenmin worden wij ingelicht over de vraag, of de geheele aanleg uit denzelfden tijd stamt of in verschillende perioden is opgericht, en verder worden ons thans alle gegevens over den tijd van het ontstaan der vesting onthouden. Gelukkig beschikken wij over de mededeeling van Dr. Holwerda in een vroeger bericht ³⁾, dat in de greppels voor palen, gegraven tijdens den bouw van den muur, scherven van terra-sigillata uit Arezzo en van ander Romeinsch aardewerk werden gevonden uit den tijd van Drusus, dus uit den eersten tijd van Romeinsche heerschappij in ons

¹⁾ Zie het bericht in de dagbladen van 13 Augustus. Daaraan is het volgende ontleend.

²⁾ Ed. Anthes, Ringwallforschung und Verwandtes, *Berichte der Röm.-Germ. Kommission*, II (1905), blz. 26—48; III (1906/7), blz. 32—52; VI (1910/1), blz. 3—50; verg.: E. Norden, *Die Germanische Urgeschichte in Tacitus Germania* (1920), blz. 244—246.

³⁾ *Bijdr. v. Vad. Gesch.*, 1917, blz. 215.

land. Ook bij de opgraving van dezen zomer werd aardewerk uit den tijd van Drusus binnen de vesting ontdekt, ja zelfs scherven uit vroeger tijd dan het oudste tot nu toe te Nijmegen gevondene. De vesting moet dus omstreeks het jaar 10 vóór het begin onzer jaartelling zijn gebouwd.

Andere vondsten dateeren uit het midden der eerste eeuw na Christus en sommige voorwerpen zonder twijfel uit de allerlaatste jaren vóór den Opstand der Bataven in 70. Toen is de vesting blijkbaar door brand vernield en Dr. Holwerda meent, dat hij *Oppidum Batavorum* heeft teruggevonden, waarvan Tacitus (*Historiae* V, 19) spreekt, een sterkte die door Civilis zelf is verwoest, toen hij haar niet meer tegen de Romeinen kon verdedigen. Ik acht deze veronderstelling niet onwaarschijnlijk. Alleen zou een nader onderzoek der verschillende berichten over *Oppidum Batavorum* zeer gewenscht zijn. Wij willen ons daarin thans niet begeven. Liever willen wij trachten te bepalen, wat de beteekenis van *Oppidum Batavorum* kan zijn geweest.

Een „stad” der Bataven, waarvan Dr. Holwerda spreekt, was het zeker niet. De eenige stad in Germanië uit den tijd van den Opstand was Keulen, een *colonia* gesticht onder Keizer Claudius, en Tacitus (*Historiae* IV, 64) spreekt ook van den Keulschen stadsmuur.¹⁾ Het blijkt daarbij, dat Keulen door Germanen werd bewoond, maar voor de andere Germanen was de muur toch iets ongewoons. Ja zelfs werd aan de Keulenaars de eisch gesteld om den muur, het monument van hun dienstbaarheid, te slechten, als zij weder met de vrije Germanen als vrienden en bondgenooten wilden verkeerden.

De Germanen zelf kenden geen steden. Wel waren zij in eenige streken de directe erfgenamen eener Celtische bevolking, die zij kort te voren hadden verdreven, en daar bezaten zij ook de „La-Tène-beschaving”. Maar elders waren zij nog geheel op den trap der „Hallstatt-beschaving”, en er is dan geen periode van overgang tusschen dezen nog vrij primitieven toestand en den tijd van Romeinschen invloed.²⁾ Ook Tacitus (*Germania* 16) verklaart uitdrukkelijk, dat de Germanen geen steden bezaten. Hun hoofden of koningen hadden een landhuis en daarnaast een kasteel, (*castellum*), waarheen zij zich konden terugtrekken bij dreigend gevaar.³⁾ Het volk woonde in dorpen (*vici*) of alleen staande hoeven (*aedificia*) en, tijdens een vijandelijken overval, in burchten (*refugia*).

¹⁾ Het was natuurlijk niet de steenen muur, waarvan men tegenwoordig nog in de stad eenige overblijfselen ziet. Deze muur is veeleer uit de 3de eeuw, waarschijnlijk uit den tijd van Keizer Gallienus (253-268), toen Keulen eens de residentie was van een Keizer (verg. Ed. Anthes, Bericht der Röm.-Germ. Komm., X, 1917, blz. 90 e.v.). Van de topographie van Keulen in vroeger tijd weten wij niets. Wij kennen niet de ligging van het kamp der twee legioenen en van de burgerlijke nederzetting vóór het stichten der *colonia* en evenmin den omvang der *colonia* in den oudsten tijd.

²⁾ Dat de toestand van beschaving in Germanië toch niet zoo heel primitief was, betoogde onlangs nog Ed. Norden, *Die Germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania* (1920).

³⁾ Marbod bezat „*regiam castellumque iuxta situm*” (Tacitus, *Annales* II, 62). — Over deze burchten en den dergelijken oorspronkelijken toestand in Griekenland en Italië verg.: Carl Schuchhardt, *Neue Jahrb.*, 1908, blz. 305—321.

Zonder twijfel mogen wij evenwel de versterking bij Nijmegen niet als een dergelijken burcht beschouwen, al zou zulk een burcht in het Latijn wel oppidum kunnen heeten. Uit de gevonden voorwerpen blijkt immers met volkomen zekerheid, dat Romeinen hebben medegewerkt bij den aanleg, of althans, dat de bouwers onder directen invloed stonden van de Romeinsche beschaving, en wij kunnen onder geen enkele voorwaarde aannemen, dat een Romeinsch veldheer aan Germanen in het Rijk zou hebben vergund om daar, in den rug van zijn leger, een vesting te bouwen, tenzij hij zelf deze Germanen onder zijn commando had.

Het vermoeden ligt dus voor de hand, dat de vesting is gebouwd door een Germaansche (of wellicht Gallische) troepenafdeeling onder Romeinsch bevel. Op die wijze is het te verklaren, dat de aanleg inheemsch is en de uiterlijke vorm van beschaving der bewoners Romeinsch. Wij weten, dat de Romeinen reeds in den eersten tijd van hun heerschappij Germaansche troepen gebruikten en oorspronkelijk lagen deze troepen in hun vaderland.¹⁾ De naam Oppidum Batavorum voor een kamp van Bataafsche hulpstroepen is ook niet geheel en al onmogelijk. Alleen vraagt men zich af, of de ruimte binnen den wal voldoende was voor zulk een afdeeling, want Dr. Holwerda noemt in zijn laatste artikel geen maten, en, zooals wij reeds opmerkten, ontbreekt op zijn teekeningen de maatstaf.²⁾ Voorloopig moeten wij het dus bij een gissing laten.

Korter kunnen wij zijn over de opgravingen in het groote kamp van Legio X. Daar werd het onderzoek der omwalling voortgezet. Het bracht de volkomen bevestiging der vermoedens van Dr. Holwerda over ligging en omvang van het geheel. Op vele plaatsen werd de gracht gevonden. Ook den bouw van den muur, bestaande uit twee zware schuttingen van palen en balken, waarbij de tusschenruimte met zand was aangevuld, kon men zeer goed herkennen. Een poort werd ontdekt even ten oosten van het kruispunt van de Jan van Goyenstraat en de Eleonorastraat (waar op onze kaart O H staat). Het praetorium lag dicht bij den hoek van den Huygensweg en den Ubbergsche Veldweg (waar op onze kaart de L staat).³⁾ De fundamenten van het groote gebouw daar gevonden liggen thans evenwel grootendeels onder nieuwe villa's. Op een terrein achter het Canisius-College werden de sporen van barakken voor de troepen blootgelegd. Het was geen regelmatige aanleg, want de fundamenten loopen niet evenwijdig met den muur. Blijkbaar had men daar dus veel ruimte.⁴⁾

¹⁾ Wij weten van dergelijke afdeelingen met zekerheid uit den tijd van Germanicus. Bij den Opstand lagen er meerdere Bataafsche corpsen in ons land. Civilis, die de leider van den Opstand zou worden, was een hunner commandanten. Het lichten van troepen voor deze afdeelingen en de misbruiken daarmee gepaard waren de onmiddellijke aanleiding voor den Opstand der Bataven.

²⁾ Het is dus wel zeer eigenaardig, dat Dr. Holwerda op blz. IX bovenaan den lezer voor de juiste afmetingen eener bijzonderheid naar zijn kaart verwijst.

³⁾ Op onze kaart, die niet meer dan een schetskaart kon zijn, is, ter wille van de duidelijkheid, de Huygensweg een weinig te veel westelijk geteekend.

⁴⁾ De afbeeldingen 18 en 19 zouden veel begrijpelijker wezen, als daarop ook met een paar lijnen de tegenwoordige wegen waren aangeduid. — Op afb. 15 is wel een maatstaf, maar daar ontbreekt de orienteringslijn.

Een ander spoor werd voorloopig niet vervolgd. Er werd namelijk bij het Roode Dorp (R D op onze kaart) het profiel van een Romeinsche gracht ontdekt van kleiner afmetingen. Niet alleen door de maten evenwel, maar ook door de afwijkende richting was het niet mogelijk deze gracht in verbinding te brengen met de groote vesting. Er moet dus daar ter plaatse in vroeger of later tijd een ander Romeinsch kamp zijn geweest. Zoo stelt de bodem steeds nieuwe problemen. Het onderzoek wordt daardoor telkens aantrekkelijker en het resultaat belangrijker.

II.

Melenborg. — In dit zelfde nummer der Oudheidkundige Mededeelingen geeft Prof. W. Goossens een verslag van de opgraving te Melenborg. Het is een plaats, gelegen op een hoogte aan een oude bedding van de Maas bij Roermond in de Gemeente Haelen. In 1848 en 1849 had Janssen daar onderzoekingen gedaan en ook een Verslag over het gevondene aan den Minister van Binnenlandsche Zaken gezonden, zonder evenwel tot een publicatie te komen, zeker omdat hij hoopte later zijn werk te kunnen voortzetten. ¹⁾ Habets heeft dit Verslag gebruikt voor zijn overzicht der archaeologische vondsten in Limburg. ²⁾ Daarbij heeft hij soms met meer overtuiging gesproken dan Janssen, die om begrijpelijke redenen wel hoog opgaf van het gevondene, maar toch altijd eenige ruimte liet voor twijfel.

Volgens Janssen en Habets zou er op de hoogte van Melenborg een vrij uitgestrekt Romeinsch legerkamp zijn geweest, van ongeveer 300 Meter in het vierkant, en het groot aantal Romeinsche voorwerpen in de Verzameling van Notaris Guillon te Roermond, uit Melenborg afkomstig, scheen het belang van deze nederzetting in Romeinschen tijd te bevestigen. De opgravingen bewezen evenwel, dat deze meening niet juist was. Er werd geen spoor van een Romeinsch legerkamp ontdekt. Alleen een Romeinsche wachttoren heeft te Melenborg gestaan met eenige onaanzienlijke gebouwen.

Bij de opgraving kwamen scherven aan het licht, zoowel van Romeinsch als van inheemsch aardewerk. Prof. Goossens vindt dit zeer opmerkelijk, en wel om twee redenen. In de eerste plaats acht hij het van beteekenis voor de dateering van het inheemsche aardewerk. Maar er twijfelt toch wel niemand meer aan, dat dit aardewerk ook gedurende den Romeinschen tijd nog in gebruik was. — In de tweede plaats vindt hij daarin een bewijs voor het bestaan van een inheemsche bevolking naast de Romeinsche overheerschers. Het is een vrij overbodig bewijs. Want wij bezitten een groot aantal Latijnsche inscripties, uit bijna alle deelen van het Romeinsche Rijk en uit ongeveer de geheele periode der Romeinsche heerschappij, met

¹⁾ Een gedeelte van dit Verslag met de teekeningen vond ik onder de schriftelijke nalatenschap van Janssen in de Universiteitsbibliotheek te Leiden (Hs. B. P. L. 944). Daarbij is ook een veel duidelijker kaart dan de thans gereproduceerde.

²⁾ J. Habets, *Découvertes d'antiquités dans le Duché de Limbourg*, Publications du Limbourg, XVIII (1881), blz. 222—244, ook in de afzonderlijke uitgaaf (Deel II).

namen van leden van nagenoeg alle Germaansche stammen, die ooit in ons land woonden. Wat voor beteekenis hebben eenige scherven van aardewerk naast deze sprekende monumenten!

Behalve de overblijfselen van den wachttoren werden ook de sporen van den Romeinschen weg langs de Maas teruggevonden, die Janssen reeds op zijn kaart had aangeteekend. Het was een laag grint, ongeveer 6 meter breed en 10 tot 15 centimeter dik, thans ongeveer 60 centimeter diep gelegen.

De kaart van Janssen is bij het artikel gereproduceerd. Heel duidelijk is deze kaart niet. Maar met hulp van de stafkaart, en zelfs met het kaartje in den „Gids voor Roermond en Omstreken door A. F. van Beurden”, dat dezen zomer aan de deelnemers der excursie naar Roermond werd aangeboden, is het wel mogelijk zich er op te orienteeren. Dat kan men nauwelijks zeggen van het kaartje met de details der nieuwe opgraving, dat daar naast is afgebeeld. Hoe het gevondene in het terrein lag, kan men slechts met zeer veel moeite begrijpen. Een kaart, waaruit de ligging van den toren met den Romeinschen weg naast den ouden rivierarm op eenigszins duidelijke wijze blijkt, zou zeer welkom zijn geweest.

Heerlen. — Over de ontdekking van het Romeinsche castellum te Heerlen heeft reeds in dit Bulletin (XII, blz. 227—228) een bericht gestaan. Ook Dr. Holwerda geeft thans in de Oudheidkundige Mededeelingen een kort verslag van het gevondene. Het kaartje, dat daarbij gaat, is wel wat beknopt, maar zeer welkom. De maatstaf ontbreekt ditmaal niet, maar men zal toch dankbaar wezen, dat men de maten, waarvoor Dr. Holwerda naar zijn kaart verwijst, zonder veel passen en rekenen in het aangehaalde bericht in dit Bulletin kan vinden.¹⁾

Onlangs werd ook de oostelijke gracht van het Castellum, dat te Heerlen lag, ontdekt.²⁾ Deze gracht volgde ongeveer de richting van de Akerstraat, maar men kon slechts een klein gedeelte met zekerheid vaststellen. Binnen de gracht kwam wederom een stuk van den muur aan het licht.

Zeer merkwaardig was de ontdekking van een viertal zandsteen aschkisten niet ver van den weg van Heerlen over Gulik naar Keulen³⁾. Deze weg liep door het park van het Sanatorium en steeg dan langzaam door de Oude Scheitergracht of Landgraaf omhoog in de richting van Scheidt (Schaesberg). In deze Scheitergracht heeft Habets in 1878 een aantal Romeinsche brandgraven ontdekt en zelfs een grafsteen, die thans in het Museum van Oudheden staat. Broeder Aloysius vond bij deze gracht de rijke collectie Romeinsch aardewerk, die hij in het Sanatorium bewaart. De nieuw gevonden aschkisten kwamen voor den dag aan het Oosteinde der Scheiter-

¹⁾ Bovendien bevat de eerste aflevering der Oudheidkundige Mededeelingen een zeer zorgvuldige beschrijving van een Romeinsche muntvondst te Strijp in Noord-Brabant door den Heer M. Daniëls.

²⁾ P. Peters, De gracht om Coriovallum, De Maasgouw, XL (1920), blz. 36—39.

³⁾ P. Peters, Romeinsche vondsten te Heerlen, De Maasgouw, XL, blz. 51—57.

gracht, in de nabijheid van den Voskoelenweg, op het terrein van de aannemers H. en W. Simons.

De inhoud der aschkisten was bijzonder rijk. In alle lagen nog de overblijfselen van de doodsbeenderen, die daarin na het verbranden verzameld waren. De eerste kist bevatte slechts twee glazen fleschjes. Veel meer vond men in de tweede kist: twee fleschjes in den vorm van een druiventros, een fleschje van wit glas, twee bekertjes en een fleschje van millefioriglas, een vierkante flesch van groen glas, een gouden fleschje met email versierd, voorzien van een stopje en een kettinkje van goud, eenige bronzen en beenen instrumenten, de overblijfselen van een houten kistje met bronzen beslag. Buiten de kist lag een hoopje asch met fragmenten van verbrande voorwerpen en enkele stukken, die niet aan het vuur waren blootgesteld geweest. De derde kist bevatte wederom alleen eenige glazen voorwerpen. In de vierde kist vond men een gouden kettinkje, gouden kraaltjes, een gouden ring met steen, een barnsteen schaalje, een barnsteen beeldje, het heft van een mes van barnsteen in den vorm van een naakte kinderfiguur en eenige andere barnsteen heften van messen, verder kralen, een aarden lampje en voorwerpen van glas. — Prof. Goossens zal een wetenschappelijke beschrijving van de vondst geven. Met belangstelling zien wij deze beschrijving tegemoet. —

Ten slotte vermelden wij de ontdekking te Heerlen van een Romeinsche pottenbakkerij en de vondst van een drietal ijzeren hoefsandalen voor kleine paarden of muilezels¹⁾.

Uit Zuid-Limburg zijn eindelijk nog de volgende vondsten te noemen: onder Schaesberg, op een land van den „Oversten Hof” dicht bij de staatsmijn Wilhelmina te Terwinselen, de grondslagen van een Romeinsch landhuis²⁾; te Eygelshoven, op het terrein der bruinkoolmaatschappij „Herman”, de overblijfselen van een Romeinsche woning³⁾, en in de nabijheid aan den weg naar Waubach, een Romeinsche begraafplaats uit de 2de eeuw na Christus⁴⁾; te Wijk-Maastricht, aan de Turennestraat achter de Ambachtschool, een Romeinsch brandgraf⁵⁾; in de S. Servaaskerk te Maastricht een Frankisch graf⁶⁾.

III.

Vechten. — De opgravingen van dezen zomer hadden zeer belangrijke resultaten⁷⁾. Vastgesteld kon worden, dat een tiental jaren na het begin onzer jaar-

¹⁾ De Maasgouw, XL, blz. 13 en 16.

²⁾ De Maasgouw, XL, blz. 14.

³⁾ De Maasgouw, XL, blz. 13.

⁴⁾ De Maasgouw, XL, blz. 62.

⁵⁾ De Maasgouw, XL, blz. 63 en 64.

⁶⁾ W. Goossens, Oudheidk. Meded., N. R. I (1920), blz. LXIV — LXV.

⁷⁾ Bericht in de dagbladen van 16 September. — Men vraagt zich ernstig af, of Dr. Holwerda, in plaats van weer een nieuw onderzoek te beginnen, zijn energie niet liever moest concentreren op het terrein der Legerplaats van Legio X, dat waarschijnlijk binnenkort niet meer beschikbaar zal zijn, en op de publicatie van vroegere opgravingen, b.v. van het onderzoek te Arentsburg.

telling (dus waarschijnlijk na de nederlaag van Varus in 9, of als voorbereiding voor de veldtochten van Germanicus in de jaren 14—16) te Vechten een Romeinsche legerplaats van vrij grooten omvang is gebouwd. De gracht van dit kamp werd op verschillende plaatsen teruggevonden. Er moet evenwel te Vechten reeds een oudere Romeinsche nederzetting zijn geweest, daar er scherven van aardewerk aan het licht kwamen uit den tijd van Drusus (omstreeks 10 vóór het begin onzer jaartelling). — Op hetzelfde terrein is eenige tientallen jaren later (dus waarschijnlijk onder Keizer Claudius, omstreeks 50) een kleiner legerkamp aangelegd, gebouwd van hout en aarde. „Ten derden male is tegen den tijd der Antonijnen” (dus in de tweede helft der 2de eeuw?) op deze plaats een fort verrezen, nadat men eerst het terrein met ruim een meter leem had opgehoogd. Dit laatste fort had een steenen muur en een breede gracht, die ten deele door de vulling der gracht van het andere fort is aangelegd. Van omvang waren deze forten ongeveer gelijk en het was reeds mogelijk hun grondplan vast te stellen. — Bovendien werden, buiten de versterking, de sporen van een burgerlijke nederzetting ontdekt, zoowel uit vroeger als uit later tijd.

Alphen aan den Rijn. — Reeds lang geleden waren te Alphen enkele Romeinsche oudheden gevonden: een baksteen met het stempel van een legioen, Romeinsche munten en de overblijfsels van gebouwen. Thans heeft men, bij het graafwerk voor de fundamenten van de nieuwe Kerk der Nederlandsch Hervormde Gemeente, de onmiskenbare sporen ontdekt van een Romeinsche nederzetting¹⁾. Voor het leggen der fundamenten moest daar 3,20 meter grond worden uitgegraven; daarbij vond men op 1,85 meter diepte een zware laag klei van ongeveer 1,50 meter en in die klei een groot aantal ruwe palen, die blijkbaar niet behoorden bij de in 1916 afgebrande kerk en evenmin bij de oudere parochiekerk, in 1619 door vuur vernield. Fragmenten van voorwerpen uit Romeinschen tijd werden in en vooral boven op de laag klei gevonden. Blijkbaar behoorden de palen dus tot de fundeering van een Romeinschen muur, evenals te Arentsburg en te Valkenburg aan den Rijn. Dr. Holwerda stelde bij een bezoek aan de ontgraving vast, dat de voorwerpen afkomstig waren uit den tijd van omstreeks 100 na het begin onzer jaartelling, en hij herkende ook in de klei de sporen van hutten uit Romeinschen tijd.

Deze ontdekking is van zeer groot belang, want op deze wijze heeft men een volkomen bevestiging van het vermoeden, dat te Alphen een der stations is geweest van den Romeinschen weg langs den Rijn. Het was, zooals men ook moest verwachten, een versterkte post, gebouwd om het verkeer langs den weg, die tevens de grens van het Rijk was, te vergemakkelijken en te beschermen. Reeds in de aangehaalde mededeeling merkte men op, dat het de plaats moet zijn geweest, die in het *Itinerarium Antonini* en op de *Tabula Peutingeriana* als *Albanianis*

¹⁾ Bericht in het *Leidsche Dagblad* van 18 September 1920 door den Heer van Hemessen te Woubrugge. — Mevrouw P. Hartmann—Verpoorten had de groote vriendelijkheid mij op dit bericht opmerkzaam te maken. — Een uittreksel is opgenomen in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 22 September.

wordt aangeduid. De afstand van deze plaats naar Utrecht was 17 leugae (ongeveer 37 $\frac{1}{2}$ K.M.) en langs den tegenwoordigen weg (volgens de kaart van den Wielrijdersbond) is Utrecht 37,3 K.M. van Alphen verwijderd. Over den naam der nieuw ontdekte nederzetting is dus geen twijfel mogelijk ¹⁾.

Z e i j e n (Drente). — Op het Noordsche veld bij Zeijen liggen ruim 150 grafheuvels, grootendeels uit den Volksverhuizingstijd. Een viertal van deze heuvels, opvallend om hun ligging en hun afmetingen, zijn door Dr. A. E. van Giffen onderzocht ²⁾. Het bleken graven uit het vroege bronzen tijdperk te zijn. Zeer eigenaardig is de constructie, die bij het ontgraven duidelijk werd. De bouwers hebben eerst een ronde plek, van ongeveer 10 meter doorsnede, afgeplagd en $\frac{1}{3}$ meter uitgediept. Daarna maakten zij in het midden een trogvormigen grafkuil. De geheele plek, ook de grafkuil, werd met een laagje wit zand bestrooid en om de plek groef men een ondiepe greppel in den vorm van een ring. In die greppel kwam een opstaande bouw van hout of van hout en zoden. Dan plaatste men in den grafkuil een kist met het lijk van den doode. In één geval kon worden vastgesteld, dat die kist bestond uit een hollen, door uitbranden gevormden en dus uit twee overlans gespleten helften bestaanden, eiken boomstam; in een ander graf werd een bronzen dolkzwaard uit den oudsten bronstijd ontdekt. — Na de begrafenis werd over het geheel een heuvel van plaggen opgestapeld. Een der heuvels was gekenmerkt door een krans van veldkeien in den rand even onder het oppervlak binnen den voet. Bij een anderen heuvel was het lijk niet in een kuil, maar op het gewone niveau bijgezet.

Dergelijke grafheuvels, waarin de dooden in eiken kisten zijn begraven, waren reeds lang bekend, vooral uit het gebied aan de Oostzee. Dikwijls vond men bij het onderzoek ook steenen over de kist gestapeld. Aan den anderen kant herinneren de Drentsche tumuli aan de grafheuvels op de Veluwe, door Dr. Holwerda ³⁾ onderzocht, en aan dergelijke door Dr. van Giffen ontgraven heuvels op de Eese bij Steenwijk, met overblijfselen der beschaving uit den jongeren steentijd. Niet veel anders van vorm zijn nog de graven uit den tijd der Volksverhuizing. Maar wanneer men den bouw dezer heuvels vergelijkt, dan blijkt het, dat daaraan steeds minder zorg is besteed. Bij de oudste heuvels was de vloer in de heuvels zelf van zuiver zand en veelal was de bodem met steenen bevloerd. Heuvels in den bronzen tijd had men reeds opgeworpen boven een laagje wit zand zonder de zoden weg te nemen en de heuvels zelf waren geheel uit zoden opgetast. In den laatsten tijd werd een eenvoudig heuveltje van plaggen voldoende geacht.

Den oorspronkelijken bouw van deze grafheuvels zal men het best kunnen verklaren, als men den blik richt naar het Zuiden. Evenals er overeenkomst bestaat in de wijze van wonen bij Germanen en Grieken, zoo kan men ook den bouw van

¹⁾ Verg.: A. W. Bijvanck, *Mnemosyne*, XLVI (1918), blz. 100.

²⁾ A. E. van Giffen, *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 1920, blz. 122—146.

³⁾ Zie vooral: *Oudheidk. Meded. van het Museum van Oudheden*, IV (1910), blz. 1—30.

hun huizen en graven vergelijken ¹⁾. Men heeft wel eens een verwantschap opgemerkt tusschen de Myceensche koepelgraven en de hunnebedden met hun kamer opgebouwd van steenen en toegankelijk door een gang ²⁾. Met de grafheuvels in Germanië kan men vergelijken gebouwen als het „Graf van Tantalus” bij Smyrna ³⁾, het Mausoleum van Adam-Klissi en grafheuvels in Etrurië. Uiterlijk zijn het steile heuvels aan den voet met een steenen rand afgezet, om het afglijden van het zand te verhinderen. Maar in werkelijkheid zijn het verre navolgingen van de oude Europeesche ronde hut ⁴⁾, zooals wij dit oorspronkelijke gebouwtje door de opgravingen te Orchomenos hebben leeren kennen ⁵⁾. Ook de grafheuvels in ons land zal men moeten beschouwen als hutten van plaggen, die wellicht in enkele gevallen nog eenigen tijd na het bijzetten der dooden toegankelijk bleven. Om den voet van den heuvel plaatste men dan een krans van steenen of houten sparren (een opstand van hout of van hout en zoden, waarvan boven sprake was), die het afglijden van zand moest beletten. Het zijn de overblijfsels van een dergelijken krans van hout, die Dr. Holwerda verklaart als den grondslag van een houten koepelbouw. Maar zijn verklaring bevredigde niet. De hier voorgestelde reconstructie is meer in overeenstemming met het gevondene.

V.

F. Adama van Scheltema, De verklaring der oudste ornamentvormen uit de techniek (De Gids, Augustus 1920, blz. 301-326), en, De ontwikkeling der Kunst in de Noordelijke Oudheid (De Gids, Februari 1921, blz. 246-277). De Heer Adama van Scheltema brengt ons door deze verhandelingen in een geheel andere sfeer. Met de eerste wil hij voornamelijk protesteeren tegen de pogingen om het ornament in de primitieve kunst te verklaren als de nabootsing van vormen, die op geheel mechanische wijze zijn ontstaan door het toepassen van een bepaalde techniek. Het zijn pogingen, die vooral dateeren sedert den tijd, toen Semper in zijn werk *Der Stil* (gepubliceerd in 1879) schreef over den samenhang tusschen decoratieve en technische vormen. Semper zelf dacht daarbij niet aan een aesthetisch systeem; veeleer wilde hij practische wenken geven, en men zal zich herinneren, hoe nog niet zoo heel lang geleden in de practijk voor het versieren inderdaad steeds zooveel mogelijk werd gezocht naar ornamenten, aansluitend bij de technische samenstelling der voorwerpen. Ook in de

¹⁾ Carl Schuchhardt, *Neue Jahrb.*, 1908, blz. 305—321. Dit artikel is reeds boven geciteerd.

²⁾ Schuchhardt, *Zeitschr. d. Hist. Vereins f. Niedersachsen*, 1905, blz. 497.

³⁾ G. Perrot et Charles Chipiez, *Hist. de l'art dans l'Ant.*, V (1890), blz. 48 e.v.; verg.: A. Körte, *Mittheilungen des Archaeologischen Instituts, Athenische Abteilung*, XXIV (1899), blz. 1—45.

⁴⁾ Schuchhardt, *Korr.-Blatt des Ges. Vereins*, 1907, blz. 355.

⁵⁾ Heinrich Bulle, *Orchomenos*, *Abh. der Bayerischen Akademie*, XXIV (1907), blz. 19 e.v., 36—52.

⁶⁾ Ik denk bij voorbeeld aan de verklaring der vormen van den Griekschen tempel uit een oorspronkelijke constructie in hout, een verklaring, die intusschen nog geenszins algemeen is opgegeven.

wetenschap trachtte men veelal voor de ornamenten een verklaring te geven uit oorspronkelijke vormen der constructie en nog steeds heeft deze theorie enkele aanhangers. Ik behoef hier slechts te herinneren aan de pogingen van Dr. Holwerda, die zijn opvatting van de oudste beschaving van Nederland en van de herkomst der verschillende volkstammen voor een groot deel grondvest op deze theorie.¹⁾ Naar het voorbeeld vooral van Carl Schuchhardt, meende Dr. Holwerda, met hulp van het aardewerk en zijn versiering, twee richtingen van beschaving in den vóór-historischen tijd te kunnen onderscheiden: een Noordelijke richting met aardewerk, dat de vormen van gevlochten korven nabootst, en een versiering, als ontstaat bij het dooreenstrengelen van biezen, en een Zuidelijke richting, waarbij het aardewerk de vormen van kalabassen bewaart en de versiering de om die vruchten gelegde banden en snoeren navolgt.

Reeds vroeger heb ik getracht aan te toonen, hoe deze theorie veel te zwak is om daar zoo belangrijke gevolgtrekkingen uit te maken.²⁾ Dr. Adama van Scheltema verheft nu zijn stem tegen de theorie zelf, omdat, naar hij meent, deze wijze van verklaren het waarlijk verstaan van de eerste ontwikkeling der kunst onmogelijk maakt. Met zijn eigen verklaring wil hij ons nu duidelijk maken, van hoe groote beteekenis de eerste vormen der kunst zijn voor het begrip van de oudste bevolking en van de groote tegenstelling, die er bestond tusschen de menschen in het Noorden en het Zuiden.

Reeds dadelijk moet men opmerken, dat het Dr. Adama van Scheltema gelukt is om de stelling over het mechanisch ontstaan der oudste vormen van ornament, die hij bestrijdt, zeer te verzwakken. Maar toch zijn, geloof ik, de positieve resultaten belangrijker dan deze negatieve beschouwing. Bepalen wij ons vooreerst tot de laatste, dan mogen wij toch niet ontkennen, dat in sommige gevallen wel degelijk ornamenten zijn op te vatten als vormen, die bij het bewerken van de grondstoffen met een bepaalde techniek zijn ontstaan. Primitieve kunstenaars kunnen toch zeer zeker gebruik hebben gemaakt van de eigenaardige patronen van dooreengevlochten biezen als motieven van decoratie. Zoo goed als voor Rafael en voor Rembrandt (om een voorbeeld van Dr. Adama van Scheltema te gebruiken) mooie vrouwen en leelijke joden model hebben gestaan, evengoed heeft de primitieve kunstenaar vlechtwerk nagebootst, en wanneer men dat constateert, heeft men toch nog niet „het geestelijk karakter der kunst van A tot Z uitgeschakeld”. Want de modellen van een kunstenaar mogen schoone vrouwen zijn of leelijke joden, zijn onderwerp een Heilige Moedermaagd of de Thuiskomst van den Verloren Zoon, wanneer hij in staat is om deze figuren voor ons op het doek te scheppen in eigen vormen en wanneer hij ons daarbij den hooger geestelijken inhoud weet te suggereeren, dan heeft hij een waarachtig kunstwerk tot stand gebracht. Niet anders is het met de bescheiden werken van

¹⁾ J. H. Holwerda, *Die Niederlande in der Vorgeschichte Europa's*, Internationales Archiv für Ethnographie, Suppl. zu Bd. XXIII (1915).

²⁾ In dit Bulletin, 2de S. (1916), 80—94, en, XII (1919), 82—85; *De Gids*, Maart 1919, 473—493.

den primitieven kunstenaar; hij kan gebruik maken van de motieven der vlecht-kunst voor den vorm en de versiering van zijn aardewerk, en, zoodra hij iets meer geeft dan een directe nabootsing, wanneer hij in zijn arbeid iets weet te leggen van zijn gevoel voor vorm en voor regelmatige opeenvolging, dan heeft ook hij een kunstwerk vervaardigd.

Het is de groote verdienste van Dr. Adama van Scheltema, dat hij juist op dit geestelijk karakter der kunstvoorwerpen den nadruk heeft gelegd en op die wijze den weg heeft gebaad voor een nieuwe bestudeering der primitieve kunst. — Allereerst brengt hij nu ter sprake de verhouding van de kunst in de landen van het Zuiden en het Noorden. Daarbij kan men een bepaalde tegenstelling opmerken. In het Noorden immers behield de kunst haar rechtlijnig karakter met motieven aan een geometrisch systeem ontleend en zonder afbeeldingen van de werkelijkheid. De kunst van het Zuiden was daarmede al zeer vroeg in tegenspraak: in de landen aan de Middellandsche Zee, en in de dalen der groote rivieren, de Nijl en de Euphraat, in de broeikassen der beschaving (om een uitdrukking van Prof. Strzygowski te gebruiken), ontstond de kunst, die haar voorbeeld zoekt in de natuur, dus een naturalistisch beeldende kunst. — „De directe indruk van de zinlijke door de natuur gegeven werkelijkheid zelf was hier het uitgangspunt” (om de woorden van Dr. Adama van Scheltema aan te halen), in het Noorden daarentegen „de symbolische voorstelling van abstracte krachten”. —

Op grond van deze aesthetische beschouwing der primitieve kunst wil Dr. Adama van Scheltema nu in zijn tweede artikel de ontwikkeling der oudste kunst van de Noordelijke landen in groote trekken schetsen om aldus den grondslag te geven voor het eerste hoofdstuk van de geschiedenis der kunst in Noord-Europa.

In de kunst der Noordelijke Oudheid onderscheidt Dr. Adama van Scheltema drie perioden. Terecht laat hij deze kunst doorloopen tot de 9de en 10de eeuw; het is immers niet mogelijk om de latere ontwikkeling te begrijpen los van de prae-historische kunst. Daarbij is uitsluitend sprake van het ornament, want het ornament is niet slechts een ondergeschikte versiering, maar de kunst spreekt daarin het beste uit, wat zij heeft te zeggen. — In de eerste periode, overeenkomend met den steenen tijd is het ornament bij het aardewerk dienend: het is bedoeld als een vertolking van de structuur van de vaas. Dan wordt het ornament in de tweede periode vrijer; het maakt zich los van het voorwerp, dat het versiert, en krijgt grooter zelfstandigheid; het wordt begeleidend. Eindelijk in de derde periode overwoekert het ornament het voorwerp; het krijgt eigen leven en een geheel zelfstandig bestaan; het wordt heerschend. — Dit is de bekende ontwikkeling van het ornament, ook in alle latere tijden. — De beide laatste perioden komen overeen met den bronzen en den ijzeren tijd. Dr. Adama van Scheltema noemt nu deze drie perioden: kristallijn, vegetabilisch en animalisch; niet in dien zin evenwel, dat in deze perioden bij voorkeur kristallen, planten en dieren werden nagebootst, want van beeldende kunst mag men nooit spreken. Men vindt slechts een zuiver liniaire voorstelling van

abstracte krachten en de vormen der natuur verschijnen steeds potentialiter, als mathematische abstractie, niet realiter, als een naturalistisch beeld.

Van bijzonder belang is de ontwikkeling van de eene faze naar de andere, deels door langzame evolutie en deels door een plotseligen revolutionairen terugslag. Het duidelijkst is dit laatste bij den overgang van het zuiver rechtlignige (kristallijne) ornament van den steenen tijd naar het ornament met gebogen lijnen uit den bronstijd. Niet langer waren het toen de in het voorwerp zelf sluimerende krachten, die de belangstelling van den kunstenaar gaande maakten en een aesthetische interpretatie vonden. Maar er ontwikkelde zich een zelfstandig ornament in vormen, die onafhankelijk van het voorwerp zelf een eigen vrij bestaan hadden. Dit beteekende, dat het ornament als geestelijke vorm zich emancipeerde van het lichaam van het versierde voorwerp, en Dr. Adama van Scheltema ziet daarin verband met het geloof aan de zelfstandigheid van den geest ten opzichte van het lichaam, het geloof aan de onsterfelijkheid van de ziel. Op die wijze wil hij ook verklaren, dat tegelijk met dat veranderen van ornament ook de lijkverbranding in plaats kwam van het begraven der overledenen.

Wellicht zal men Dr. Adama van Scheltema niet in al zijn beschouwingen kunnen volgen, maar men zal niet kunnen ontkennen, dat zijn artikels in menig opzicht bijdragen tot het beter begrijpen der voorhistorische kunst. De meer uitvoerige publicatie, die hij belooft, zien wij daarom met groote belangstelling tegemoet.

P. C. J. A. Boeles, *Het bronzen tijdperk in Gelderland en Friesland* (De Gids, November 1920, blz. 282—306). — De overblijfsels uit het bronzen tijdperk in ons land, die noch door hun aantal noch door hun fraaie vormen en ornamenten uitmunten, hebben tot nu toe niet de aandacht getrokken, die zij verdienen. Dr. Holwerda, de eigenlijke ontdekker onzer oudste geschiedenis, bepaalde zijn belangstelling bijna uitsluitend tot het aardewerk. Het was een buitenlander, die het eerst de steenen voorwerpen uit Nederland heeft bewerkt¹⁾. De Heer Boeles heeft zich dus thans zeer verdienstelijk gemaakt door zijn studie over het brons.

Daarbij beperkt hij zich tot de provincie's Friesland en Gelderland; in deze laatste provincie geven een aantal bronzen voorwerpen uit Nijmegen en van de opgravingen van Mevrouw Dr. J. Goekoop—De Jongh een beeld van de beschaving gedurende den bronzen tijd. Rijk zijn de vondsten in deze streken niet, maar toch was het mogelijk om het in Nederland gevondene aan te sluiten bij de voorwerpen uit de rest van Europa en er den datum van te bepalen. Daarbij moet men evenwel in acht nemen, dat Nederland geenszins zoo achterlijk was in beschaving, als men wel eens heeft gemeend. Prof. Vollgraff wees reeds in dit verband op onze voortreffelijke waterwegen. Ook meende de Heer Boeles te kunnen opmerken, dat nieuwe vormen zich bij metalen voorwerpen betrekkelijk snel over Europa verspreiden. Het aardewerk, dat steeds door de gebruikers ter plaatse wordt vervaardigd, moge

¹⁾ Nils Aberg, *Die Steinzeit in den Niederlande* (1916); aangekondigd in dit Bulletin, 2de S. X (1917), blz. 39—41.

conservatief zijn van vorm, het metalen gerei evenwel, dat vooreerst steeds in bewerkten vorm werd geïmporteerd, weerspiegelt den algemeenen gang der beschaving.

Op deze wijze meent de Heer Boeles te kunnen vaststellen, dat de bevolking van ons land tot omstreeks 1500 vóór Christus nog slechts zeer weinige voorwerpen van metaal bezat. Eerst in de jongste periode van den bronzen tijd, in de laatste eeuwen vóór het jaar 1000, kan men denken aan een inheemsche industrie met bronzen voorwerpen, die de steenen wapens en werktuigen verdrongen. — Voor het einde van den bronstijd zijn de vondsten uit de Friesche terpen van belang. De oudste voorwerpen, in de terpen gevonden, gaan minstens terug tot eenige tientallen jaren vóór het begin onzer jaartelling. Karakteristieke voorwerpen uit het bronzen tijdperk ontbreken daar volkomen. Waar deze voorwerpen elders voorkomen, zijn zij dus zonder twijfel ouder dan het begin der terpen. Bronzen zwaarden, die het karakter der „Hallstatt-beschaving” vertoonen, kan men in Friesland en Groningen zeker vóór 500 v. Chr. dateeren. De holle bijlen, in het Rijnland omstreeks 1000 gedateerd, zullen in hun oudsten vorm in Gelderland niet later zijn en de vierkante bijlen, die tot het einde van het bronzen tijdperk en het begin van den Hallstatt-tijd behooren, kunnen moeilijk later wezen dan 500. Mocht een enkel stuk eens wat langer bewaard zijn, dan is dat een uitzondering, waaraan niet veel gewicht is te hechten.

De Heer Boeles spreekt ten slotte over het nieuwe Rijksmuseum — Kam en de taak van zijn (nu onlangs benoemden) directeur. Daarbij wijst hij op de noodzakelijkheid om aan dit Museum een bescheiden opgravingsdienst te verbinden voor het toezicht op de vondsten te Nijmegen. Er dient evenwel bovendien, zoo betoogt hij, in de allernaaste toekomst bij de archaeologen niet alleen meer verdeling te komen van arbeid, maar er moet ook meer samenwerking wezen van wetenschappelijk zelfstandige krachten. Vooral aan dit laatste bestaat in ons land dringend behoefte. Samenwerking is gewoonlijk ver te zoeken. Bij de systematische opgravingen wordt al het gevondene beoordeeld door een en dezelfde persoon, zonder raad van iemand anders. De gegevens der opgravingen dienen echter veeleer te worden vastgelegd na herhaaldelijk wikken en wegen in onderling overleg. Zij die belangstellen in onze archaeologie en tot oordeelen bevoegd zijn, worden evenwel bijna nooit bijeen geroepen, als er iets belangrijks is te zien of te verwachten. Ook het uitwerken der verkregen gegevens eischt veel meer werkkraft, dan thans beschikbaar is. Samenwerking en verdeling van arbeid alleen kan hier verbetering brengen. —

Deze opmerkingen zijn volkomen juist en wij moeten den Heer Boeles dankbaar zijn, dat hij zijn meening zoo onomwonden heeft gezegd, in een tijdschrift als „De Gids”, aan het slot van een zoo belangrijk artikel ¹⁾.

Alleen is een behoorlijk toegeruste archaeologische instelling met een bibliotheek te Nijmegen niet voldoende. Dergelijke instellingen zullen op den duur ook moeten worden opgericht in het centrum van ons land, te Utrecht met zijn fraaie Romein-

¹⁾ Deze geheele passage is overgenomen in de Nieuwe Rotterdamse Courant van 3 November 1920, Avondblad.

sche verzameling, in Zuid-Limburg, waar nog zoo veel is te ontdekken, in het Noorden, in het gebied van terpen en hunnebedden. Om dit te verwezenlijken is evenwel een hervorming van onzen archaeologischen dienst en van de opleiding der archaeologen noodzakelijk. Het zal dus nog geruimen tijd moeten duren, voordat dit alles kan tot stand komen. Laten wij er ons daarom voorloopig des te meer over verheugen, dat er in ons land nog mannen worden gevonden als de Heer Boeles, die met liefde en kennis van zaken werken voor de Nederlandsche archaeologie.

A. W. BYVANCK.

ANTIEKE GRIEKSCHE KUNSTNIJVERHEID.

II.

De bekende oudheidkundige W. P. van Stockum Jr. in Den Haag bezit eene kleine verzameling van Grieksche en Romeinsche oudheden, voornamelijk uit Klein-Azië. De gelegenheid ontbreekt om alle voorwerpen hier nader te bespreken. Alleen zij de aandacht in de eerste plaats gevestigd op een aantal glazen fleschjes en bekers, welke, ofschoon niet versierd, door hunne strakke, zuivere vormen een goed getuigenis afleggen van den gemiddelden smaak in de eerste drie eeuwen na het begin onzer jaartelling. Verder moeten genoemd worden: eenige kleine vazen, waarvan een viertal Cyprische met geometrische versiering, en een ongedecoreerd schaalje op hoogen voet, uit Italië afkomstig, maar wellicht op een der Grieksche eilanden vervaardigd (VIde eeuw v. Chr.). Interessant vanwege de voorstelling is een zwart-figurige Attische lekythos met de afbeelding van vier grijsaards om een op hooge kolom zittende sphinx: een voorstelling die verband houdt met de Oedipussage. De flesch behoort tot de jongere producten van dezen stijl en zal niet vóór het begin der Vde eeuw zijn vervaardigd. Een laat roodfigurige vaas van Zuid-Italiaansch fabrikaat (IVde/IIIde eeuw v. Chr.) heeft met eene kleine wijziging den ouden Korinthischen vorm van dekselpot bewaard (VII/VIde eeuwsch). Aantrekkelijker dan dit specimen van massaproductie is een bekertje met twee ooren, waarvan de versiering alleen bestaat uit een in barbotine opgelegd randje. Het is waarschijnlijk van Kleinaziatisch maaksel uit den tijd nog vóór het begin onzer jaartelling.

Van edeler materiaal zijn een drietal bronzen fleschjes, naar de gelijksoortige oxydatie te oordeelen, vermoedelijk te zamen gevonden. De kleinere, die hoofdzakelijk in Klein-Azië en Noord-Syrië voorkomen, zijn ongetwijfeld parfumsfleschjes; het doel van het grootere is niet met zooveel zekerheid te bepalen. De welving van den romp is zorgvuldig berekend op het gemakkelijk sluiten in de hand, een voornaam punt bij veelgebruikte toiletbenodigdheden. De zorgvuldig afgewerkte, met ringen versierde onderzijde dwingt ons, beide voorwerpen in den aanvang van den Ro-

meinschen keizertijd te dateeren. De vorm van het derde fleschje komt o.a. bij het prachtige zilverwerk uit dien tijd voor.

Fig. 1.

peplos met zijn strakke krachtige plooiën, die zoo goed contrasteeren met de ertusschen liggende vlakken. Wellicht stelde het figuurtje Kore of Persephone, de godin der onderwereld, voor.

Uit wat later tijd, vermoedelijk begin IVde eeuw v. Chr., stamt de meisjeskop met het hooge kapsel (fig. 1). Het karakter van aarde en beschildering zoowel als de stijl bewijzen den Boeötischen oorsprong; ook de eigenaardige haartooi komt alleen daar voor. Blijkbaar zijn bloemen en denetakken in het haar gestoken. Ongewijfeld had het een sacrale beteekenis; welke staat nog niet vast. Volgens beter bewaarde exemplaren kan men aannemen, dat het meisje in rustige houding was afgebeeld, misschien een band of een doos in de handen dragend. De kleeding was analoog aan die van het vorige fragment, doch, in harmonie met den meer onrustigen stijl van ca. 400 v. Chr., sterker geplooid.

De meest bekende Grieksche terracotta's zijn de z.g. Tanagra's, gracieuse figuurtjes meestal van jonge vrouwen en kinderen, welke hunnen naam te danken hebben aan de groote vondsten omstreeks 1880 bij Tanagra (nu Skimatari) gedaan.

De terracotta's vormen het interessantste bestanddeel der Grieksche collectie. Zonder kunstwerken van groot belang te zijn, bezitten er toch verscheidene de aantrekkelijkheid, eigen aan alle kunstproducten, hoe bescheiden van aard ook, welke nauw samenhangen met het geestelijk leven van een volk.

Het oudste, dat uit de omgeving van Thebe stamt, vertoont den grooten ernstigen stijl uit den tijd der jeugd van Phidias. Beter geconserveerde exemplaren van hetzelfde type doen vermoeden, dat het kopje een overblijfsel is van een rustig staande vrouwefiguur, gekleed in den zwaren wollen

Fig. 2.

De beste voorbeelden van dezen stijl stammen uit de IVde eeuw v. Chr. Later gaat de kwaliteit achteruit, zeker in verband met het verminderen van de Grieksche welvaart na Alexander den Grooten. Tot deze groep behoort de zittende knaap (fig. 2),

Fig. 3.

een typisch voorbeeld voor den smaak van den Griekschen plattelandsbewoner uit dezen tijd. De compositie hangt vermoedelijk met het werk van den een of anderen schilder samen, de uitvoering staat op lageren trap.

Sedert de IIIde eeuw v. Chr. ligt het zwaartepunt der Grieksche kunst in Egypte en Klein-Azië. In de laatstgenoemde landstreek vooral stond de terracottaindustrie zeer hoog. De vondsten van Myrina en Smyrna zijn even beroemd geworden als die van Tanagra. De industrie heeft echter niet, zooals men vroeger wel eens meende, een einde gevonden met de Grieksche heerschappij; integendeel, het blijkt dat ook onder de Romeinsche keizers de productie even rijk was als vroeger. Zij draagt echter een ander karakter; in stede van de vrijheid en onafhankelijkheid tegenover de groote kunst bij de oudere stukken, vindt men bij de jongere slaafsche navolgingen van de groote marmeren beelden. Karakteristiek is bijv., hoe de stutten, noodig bij werken in

laatstgenoemd materiaal, in het lichte terracotta zonder meer werden overgenomen. Ook de eigenaardige vereeniging van half-Grieksche ideeële vormen met kapsels volgens de laatste mode, welke bijv. bij de beroemde Juno Ludovisi zoo opvalt, vindt men bij deze kleine werkjes. Het hier afgebeelde figuurtje (fig. 3) uit de 1e eeuw onzer jaartelling vertoont deze kenmerken duidelijk.

C. W. LUNSINGH SCHEURLEER.

EEN MIDDELEEUWSCH GASTHUIS.

Nu ik in de laatste aflevering vertelde van mijne wandeling door Chichester, wil ik ook even een ander gebouw van het merkwaardige stadje vertoonen, dat niet minder dienstig is ter verklaring van onze middeleeuwsche gebouwen; ik bedoel het gasthuis, waarvan ik eene afbeelding hierbij mededeel. De Engelsche architectuur moge ietwat anders zijn dan de onze, opmerkelijk is het, dat de inrichting van dit oude gasthuis volkomen gelijk is aan die der gasthuizen van onze middel-

eeuwsche steden. Evenals in deze ziet men hier, ter weerszijden van den breeden middengang, de dubbele rij kleine vertrekjes, waarin de gaande en komende man een nachtverblijf vond, soms ook genezing van de ziekte, die hem plaagde. En aan het einde van den gang staat wijd open de kapel van het gesticht, waar dagelijks de mis wordt opgedragen, — waar de landlooper, voordat hij 's morgens vertrekt, zijne devotie verricht, — waarheen de zieke, die niet vertrekken kan, zijn omfloersten blik richt, eene bede stamelend.

Zoo is, blijkt het, het type van het middeleeuwsch gasthuis geweest; in Engeland, waar de middeleeuwen nog leven, is dit type bewaard. Ten onzent is het

Fig. 1. Gezicht in het gasthuis te Chichester.

aardige origineel natuurlijk onherkenbaar bedorven. Maar te Amersfoort zijn toch de oude vormen onlangs aardig hersteld; terwijl ook in het oude Utrechtsche gasthuis van St. Bartholomeus de lijnen van de groote zaal en van de jammerlijk verknoeide kapel — stichtingen van den bekenden heer Jacob van Gaesbeek — voor hem, die de inrichting der middeleeuwsche gasthuizen kent, nog gemakkelijk zijn te herkennen.

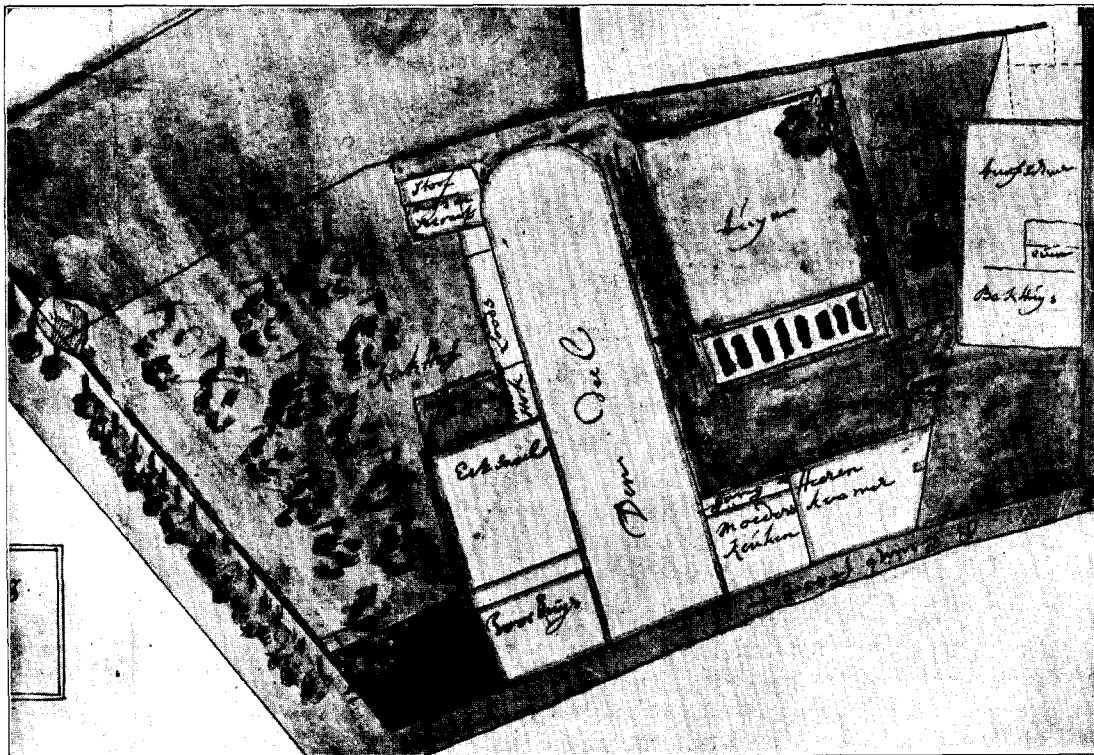
Het gezicht in de groote zaal van een 17e eeuwsch gasthuis is dus nergens hier te lande bewaard dan te Amersfoort, waar het slechts gerestaureerd is, en ook in afbeelding, op een gevelsteen te Haarlem¹⁾. Maar het is toch wel bewijsbaar, dat het algemeene type ook hier geweest is, zooals het nog te Chichester is. Zie b.v. den hierbij gevoegden plattegrond van het Utrechtsche Kruis-gasthuis. Men ziet er het voorhuis en daarachter de eetzaal der verpleegden, dan het verblijf van de directrice (de „moederskeuken”) en de regentenkamer, het bakhuis met de oven, eindelijk den tuin met het bleekveld. Maar in het midden staat het hoofdgebouw der inrichting, „den deel”.

Wat is een deel? Verdam verklaart hem in zijn Middelnederlandsch woordenboek als de „vloer”. Het is mogelijk, dat het woord soms de vloer aanduidt, en de dorschvloer, waar ook het heele gezin huist, heet in het oosten van ons land inderdaad „de deel”. De verklaring, die Dr. Haslinghuis onlangs van het woord gaf, „het eenige vertrek waar het heele huis uit bestond, later in verschillende vertrekken afgedeeld”, is echter vrij wat aannemelijker. Maar ik geloof toch niet, dat de middeleeuwsche huizen steeds bestonden uit één vertrek; wel vond ik te Utrecht groote

¹⁾ Bij het afdrukken bericht mij Dr. E. J. Haslinghuis, dat ook een gevelsteen uit het pesthuis te Alkmaar hetzelfde gezicht vertoont.

ruime voorhuizen met de trap, maar daarachter altijd de z a a l, die ook de volle breedte van het huis innam. De „insteeken”, waarvan Haslinghuis spreekt, heb ik te Amsterdam nog wel gekend, ook „ingestoken trappen en galerijen” (zooals ik er een in het Utrechtsche museum heb aangebracht), maar vooral „insteek k a m e r s”, die de bovenhelft der zijkamers innamen en waarheen men toegang had door eene deur, halverwege de wenteltrap.

Was nu echter inderdaad de „insteek” eene tegenstelling van „den deel”? Ik weet het niet; ik durf niet te zeggen, wat precies de eigenlijke beteekenis van

Kaart van het H. Kruisgasthuis te Utrecht.

het woord is. Maar de benaming van „den deel” in het Kruis-gasthuis is toch niet twijfelachtig; want in het gasthuis van de Johanniters te Utrecht kende men eene „deelmoeder” en twee „deelmeyden”, d. z. zonder twijfel de hoofdverpleegster en de twee verpleegsters van het gasthuis. Derhalve de groote slaapzaal was „den deel”, waarnaast wij in het Kruis-gasthuis zeer juist de „moederskeuken”, het kamertje van de hoofdverpleegster, vinden.

Beschouwen wij nu deze groote ziekenzaal, „den deel”, dan herkennen wij daar geheel de inrichting van het gasthuis te Chichester. Langs de twee muren stonden zonder twijfel de twee rijen bedden (ze zijn op de teekening niet aangewezen,

omdat de plattegrond ontleend is aan eene kaart van het land van het gasthuis, waarop dus alleen de lijnen van de buitenmuren der verschillende gebouwen van belang waren). En duidelijk zien wij aan het einde der zaal de kapel met hare halfronde ¹⁾ afsluiting; de afscheiding tusschen kapel en zaal is gewis na de Hervorming weggebroken, omdat het gasthuis, aan St. Sebastiaan gewijd, zijn meer gebruikelijken naam droeg naar het daar bewaarde wonderdadige Kruisbeeld, dat in de jaren na de Hervorming nog het doel bleef van vele pelgrimages en de aanleiding tot allerlei „Paepsche stoutigheden” was, zoodat de schout en de heeren van den gerechte er tegen moesten optreden en zonder twijfel het kruis verbrand en de kapel uitgebroken zullen hebben. Maar met dat al, al is de afscheiding tusschen gasthuis-zaal en kapel weggenomen, de halfronde koorsluiting stelt vast, dat daar, aan het einde der groote gasthuiszaal, het altaar gestaan heeft, waarop de verpleegden 's morgens uit hunne bedden het oog konden richten en de mis bijwonen, juist zooals dit nog lang daarna, wellicht zelfs nog heden, geschiedde in het oude gasthuis te Chichester.

S. MULLER Fz.

NOG EENS DE „SYTER”.

Toen ik in de vorige aflevering (blz. 200) de „syter” besprak, beschikte ik slechts over eenige gegevens in de rekeningen der St. Nicolaaskerk te Utrecht. Welkom is mij nu de aanwijzing van enkele plaatsen ²⁾ — eveneens uit onuitgegeven documenten —, welke het voorkomen van deze benaming op Nederlandsch taalgebied bevestigen.

In de rekeningen der stad Woerden, bewaard ten gemeente-archieve aldaar, komen n.l. op het jaar 1542—1543 (f° 2, verso) eenige posten voor van ontvangsten wegens verkoop van hout „gecomen uuyt die syter”, n.l. 2 balken en 10 ribben. Wij lezen daar verder (f° 14, verso), dat de „syter” 84 gulden heeft gekost, welke betaald zijn door de stad, het gemeeneland, de kerk en het gasthuis gezamenlijk, elk voor een vierde. Men had een groote hoeveelheid steen gekocht: „van deze steen is verbesicht . . . 7000 voert ande sijter, ande strijcwerc etc.” (f° 15).

We zien dus, dat de „syter” in dit jaar werd vernieuwd.

De bestemming van dit gebouw of bouwdeel kunnen we opmaken uit een post van 1545—1546 (f° 11, verso):

„Noch hebben Lambert Dircx ende Ghijsbert Pietersz. in den Haech geweest „om de voorn. saecke (n.l. aarde te halen uit de steenkuilen) ende toe vonden wij „opte syter een act die die camer van rekeningen in verleden tijden die stede „verleent hadde, dat wij aarde mochten halen uuijtte steenculen”.

De „syter” was hier dus een archiefkamer. Of zij zich ten stadhuize, dan wel bij de kerk bevond, valt uit de rekeningposten niet met zekerheid op te maken

E. J. HASLINGHUIS.

¹⁾ Het was eigenlijk, naar uit 18e eeuwse afbeeldingen van het gasthuis blijkt, eene driehoekige koorsluiting.

²⁾ Ik dank ze aan den Eerw. Heer R. van Scheijndel O. F. M. te Woerden.

MEDEDEELINGEN EN KORTE BERICHTEN.

OFFICIEELE MEDEDEELINGEN.

Het volgend adres is door het Bondsbestuur aan de Tweede Kamer gezonden:

's-Gravenhage, 27 April 1921.

Aan de Tweede Kamer
der Staten Generaal

Het bestuur van den Ned. Oudheidkundigen Bond vernam met groote ontsteltenis uit de Memorie van Toelichting van het bij de Tweede Kamer ingediende wetsontwerp van 7 Febr. 1921 tot aanleg van een waterweg van Born naar de Maas bij Maastricht, dat het plan bestaat den middenpijler der Maasbrug aldaar weg te nemen om aldus een wijdere doorvaartopening te verkrijgen, welke door een enkelen vlakken boog van gewapend beton zal worden overdekt.

Tegen dit voornemen tot schending van een eerbiedwaardig bouwwerk komt ons bestuur met kracht op.

De Maasbrug, kort vòòr 1300 voltooid en vier eeuwen later gewijzigd, doch met behoud van haar forsche Romaansche vormen, is als voorbeeld van ouden monumentalen rivierbruggebouw eenig in ons land. (De brug, welke bij Roermond de Maas overspant, is immers van veel later dagteekening en veel minder grootsche afmetingen). Reeds uit dit oogpunt verdient zij ongeschonden bewaard te blijven.

Maar het zijn niet oudheidkundige redenen alleen, welke moeten aansporen tot het behoud van dit monument der waterbouwkunde. Er zijn ook redenen van aesthetischen aard. Ieder, die voor stadsschoon eenigszins gevoelig is, ondergaat de bekoring, welke uitgaat van zulk een over een breeden stroom geslagen toegangsweg tot eene stad of verbindingsweg tusschen twee stadsgedeelten; de in flauwe buiging van oever tot oever getrokken lijn van het bruggedek, het rythme der stevig in de bedding geplante arcaden, wier pijlers in hun massiviteit aan het geheel geslotenheid helpen verleen, de horizontale strekking van het brug-vlak, waardoor dit als de basis vormt van het erachter oprijzende stadssilhouet, waarboven dan nog even de heuvelruggen van het achterland zichtbaar worden — het zijn alle factoren, wier samenwerking een machtig geheel tot stand brengt.

Dit zal door de uitvoering van het hiervoor vermelde plan rauwelijks worden verstoord. De wijde, vlakke beton-boog verbreekt de regelmatige scandeering der arcaden, de lijn van het dekprofiel wordt geschonden, een gapende bres wordt midden in de massa der brug geslagen.

De tegenstelling tusschen dat, wat de Maasbrug nu is en dat wat men er nieuws wil aanbrengen, wordt uitstekend weergegeven door deze woorden van Corn. Gurlitt in zijn onlangs verschenen boek over den aanleg van steden:

„Terwijl de ingenieur naar lichtheid streeft, d.w.z. uit economische beweegredenen de pijlers en den opbouw zoo ijl mogelijk maakt, verlangde de kunstenaar vooral massa, om de brug den indruk te doen geven van hoogste veiligheid, ook bij een gevoelige welvingslijn”.

Dat ongevoelig wordt ingegrepen in de schoonheid van een eeuwenoud monument, — dit gevaar is het, dat ons bestuur wil trachten te bezweren door een beroep te doen op de leden der Volksvertegenwoordiging. Ons bestuur neemt gaarne aan, dat er gewichtige belangen van het verkeer te water en te land, ook van den waterafvoer, bij deze zaak zijn betrokken, maar het acht de mogelijkheid lang niet uitgesloten, dat deze belangen tot hun recht worden gebracht zonder de schoonheid der Maasbrug gewelddadig te verstoren.

Namens het bestuur van den Ned.
Oudheidkundigen Bond

(w. g.) W. VAN DER PLUYM, Voorz.

(w. g.) E. J. HASLINGHUIS, Secr.

Het volgende adres is aan Z. E. den Minister van Binnenlandsche Zaken gericht inzake de ont-eigeningsplannen Spui-Spuistraat enz.:

Afgevaardigden van de Besturen van den Bond „Heemschut”, Het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, het Genootschap „Amstelodamum” en de Vereeniging „Hendrick de Keyser” tot behoud van architectonisch- of historisch-belangrijke oude gebouwen, werden door den Directeur van Publieke Werken van Amsterdam op 23 Maart j.l. in de gelegenheid gesteld, volledig kennis te nemen van de voorstellen tot onteigening van een aantal in het hart van Amsterdam gelegen panden.

Naar aanleiding daarvan, en in aansluiting met

hun tot Uwe Excellentie gericht adres van 1 Mei 1920, veroorlooven zich ondergeteekenden, besturen van bovengenoemde Vereenigingen, het volgende onder Uwe aandacht te brengen.

De voorstellen hebben voornamelijk ten doel, in de oude stad plaats te maken voor twee zeer groote gebouwen, terwijl zij tevens beoogen, den aanleg van nieuwe verkeerswegen voor te bereiden.

Over de wijze, waarop het aan de Afdeeling Publieke Werken ontworpen plan deze oogmerken tracht te bereiken, wenschen ondergeteekenden thans geen technisch oordeel uit te spreken. Zij meenen alleen te mogen vooropstellen, dat met deze plannen, ten eerste voor het blok Nieuwezijds Voorburgwal-Spuistraat-Singel een complex gemoeid is van niet minder dan honderd vijftig huizen, die tezamen nog steeds een karakter van ongemeene intimiteit vertoonen, — en ten tweede voor het complex Singel-Heerengracht twee zeer schoone en, van verschillende zijden gezien, als stadsgezicht bijzonder belangrijke gevelrijen bedreigd worden, die zeker, zolang Amsterdam nog eenigen eerbied voor zijn historisch verleden heeft, nooit zonder de alleruiterste noodzakelijkheid zouden mogen worden opgeofferd.

Ondergeteekenden mogen evenwel vooral niet nalaten erop te wijzen, dat alvorens tot dezen buitengewoon ernstigen inbreuk op het stadsplan van Amsterdam werd overgegaan, zijn onafwijsbare noodzakelijkheid eerst duidelijk zou moeten bewezen zijn. De ondervinding heeft reeds al te vaak geleerd, hoe ingrijpende maatregelen van dezen aard, die voor het oogenblik aan enkelen noodwendig toeschenen, later moesten blijken op fatale mislukkingen te zijn uitgelopen, terwijl intusschen het karakter der getroffen stad onherstelbaar bedorven was.

Maar verder willen zij er ook nadruk op leggen, dat, wanneer werkelijk, na een nauwgezet wikkelen en wegen van alle factoren, het als vaststaand moest worden aangenomen, dat in het oude stadsplan dermate behoorde te worden ingegrepen, de wijze, waarop de gewenschte herschepping hadde te geschieden, een punt van de allerdeugdelijkste overweging zou moeten uitmaken.

Een vraagstuk op te lossen van een zoo vitaal belang als het uitbreken en transformeeren van een stuk eener oude stad, zou nooit aan de verantwoordelijkheid van één enkelen ambtenaar moge worden overgelaten, zelfs niet al ware deze

ambtenaar een architect van de meest beproefde bekwaamheden en de diepste inzichten.

Met het oog op de verantwoordelijkheid van onzen tijd tegenover de nakomelingschap, zou alleen door samenwerking van de allerbeste krachten onder de tegenwoordige architecten, een oplossing voor de schier onoverkomenlijke moeilijkheden, die zich bij zulk een reconstructie van het schoone stadsplan van Amsterdam zouden voordoen, verkregen kunnen worden.

Om deze redenen noemen ondergeteekenden het nogmaals dringend gewenscht, dat de huns inziens te lichtvaardiglijk tot stand gekomen voorstellen op de meest grondige wijze door deskundigen zullen worden onderzocht, en verzoeken zij Uwe Excellentie in dien geest te willen beschikken.

Hetwelk doende enz.

DE BOND „HEEMSCHUT”
HET KONINKLIJK OUDHEID-
KUNDIG GENOOTSCHAP
HET GENOOTSCHAP
„AMSTELODAMUM”
DE VEREENIGING „HENDRICK
DE KEYSER”.

Amsterdam, April 1921.

De Zomervergadering van den Ned. Oudh. Bond heeft dit jaar te Zierikzee plaats, vermoedelijk van Donderdag 30 Juni tot Zaterdag 2 Juli. Onder voorzitterschap van den burgemeester van Zierikzee, Mr. A. J. F. Fokker van Craijestein, zullen de volgende heeren het comité van voorbereiding en ontvangst vormen: Mr. S. Friezenberg, president der arrond.-rechtbank, E. J. Gelderman, voorzitter der Vereen. v. Vreemdelingenverkeer, N. A. Berkhout, burgemeester van Brouwershaven, L. J. van Vessem, secretaris van Oosterland, A. van der Weyde, heemraad van Schouwen, C. de Looze, J. J. Vriesendorp van Renesse, J. J. Honig, A. C. de Oude, P. D. de Vos, gemeente-archivaris. Voorloopig plan: 30 Juni — per stoomboot uit Rotterdam naar Zierikzee, alwaar om 7.30 officiële ontvangst ten stadhuize, en om 8 uur opening der Algemeene Vergadering.

1 Juli — bezichtiging der monumenten van Zierikzee — noenmaal in Hotel van Oppen; tocht in auto's door Duiveland; om 7 uur feestmaal in Hotel van Oppen.

2 Juli — om 9 uur tocht naar Schouwen; ± 4 uur aankomst te Brouwershaven, waar de tram naar Holland kan worden genomen.

Nadere mededeelingen in een volgend nr. van het Jaarboek.

De Secretaris,

E. J. HASLINGHUIS.

BOEKBESPREKING.

Felix Oswald and T. Davies Pryce. An introduction to the study of terrasigillata, treated from a chronological standpoint. (London, 1920).

Een nauwkeurige studie van het aardewerk is bij alle opgravingen in Romeinsche nederzettingen van het grootste belang. Daarbij treedt steeds de terra-sigillata op den voorgrond, omdat het in zoo groot aantal wordt gevonden en met zooveel zorg is vervaardigd, maar vooral, omdat men de ontwikkeling der vormen van dit aardewerk heeft nagespeurd en ook de voornaamste perioden dezer ontwikkeling chronologisch heeft kunnen vaststellen. Het is evenwel door het groote aantal onderzoekingen, die op verschillende plaatsen en in verschillende tijden zijn bekend gemaakt, niet gemakkelijk om zich met de studie der terra-sigillata vertrouwd te maken. Aan een samenvattend werk bestond dus zeker behoefte. De schrijvers, die dit gemis hadden gevoeld bij het bewerken der vondsten in de Romeinsche nederzetting van Marigidunum in Nottinghamshire, hebben zich de moeite gegeven om zulk een werk samen te stellen, als inleiding tot de studie der terra-sigillata. Het is intusschen ook een zeer praktisch hulpmiddel voor ieder, die met dit aardewerk te maken heeft. Men vindt er in een beschrijving der Italiaansche terra-sigillata, met een lijst der in Engeland op verschillende plaatsen gevonden stempels; een beschrijving der Gallische terra-sigillata gevonden in het Zuiden (La Graufesenque), het Midden (Lezoux) het Oosten (Rheinzaubern en Trier) en in Germanië (Heddernheim) met een opgaaf voor elke plaats van de voornaamste fabrikanten en den tijd waarin zij werkten; aantekeningen over de geschiedenis van dit aardewerk en over de ontwikkeling der vormen en decoratie; een chronologische tabel, een bibliographie, een uitvoerige index en 85 platen naar met zorg vervaardigde teekeningen. — Een afsluitende bestudeering van de terra-sigillatie is dit werk voorzeker niet, maar het is zonder twijfel een zeer belangrijke aanwinst voor de studie der Romeinsche archaeologie.

A. B.

MUSEA.

Oudheidkamer te Barneveld. — De Oudheidkamer dankt haar ontstaan aan den burgemeester Mr. C. A. Nairac, van 1841—1883 hoofd der Gemeente, en is zeer vele aanwinsten verschuldigd aan den vroegeren gemeente-bode, den Heer H. Brouwer, die reeds in zijn jeugd, als schaapherder te Stroe, steenen voorwerpen in de zandverstuivingen verzamelde en uittreksels vervaardigde uit historische werken. Thans zullen de voorwerpen opnieuw worden geordend en over twee kamers worden verdeeld.

(N. Rotterd. Courant).

Brand in het Haagsche Museum van Kunstnijverheid. Dit Museum is gevestigd in een heerenhuis aan de Princessegracht naast de Academie voor Beeldende Kunsten. Door brand, ontstaan in de woning van den concierge, is een vertrek aan de straatzijde en een vertrekje daarboven geheel uitgebrand. Het Museum zelf is geheel ongerept gebleven en kreeg alleen eenige weinig beteekenende waterschade.

(N. Rotterd. Courant).

Museum „De Lakenhal” te Leiden. Door den Gemeenteraad is den 11den April l.l. besloten om, behoudens de vereischte goedkeuring van de Gedeputeerde Staten, een bedrag van f 24.000 beschikbaar te stellen ten behoeve van de verbouwing en verbetering van het Stedelijk Museum, in verband met de uitbreiding, welke de Lakenhal zal ondergaan volgens het geschenk van Mr. Pape. Hieronder is begrepen het aanleggen van centrale verwarming. — Tevens besloot de Raad om tegen een nader door B. en W. te bepalen datum aan het Museum een adjunct-directeur te verbinden met den rang van commies 2de klasse, het salaris van den directeur te verhoogen en de jaarlijksche toelage voor aankopen met ingang van 1921 te verhoogen tot f 5000.—

Leidsch Universiteitsmuseum. — Bij de verbouwing van de Leidsche Universiteit is het uiterlijk gebleven zooals het was, maar inwendig zijn groote veranderingen aangebracht. De lokalen boven het Klein-auditorium zijn thans verbouwd tot één lange zaal. Deze zaal is bestemd voor Universiteitsmuseum. Daar zullen tal van instrumenten en andere voorwerpen, die gedurende de eerste eeuwen van het bestaan der Universiteit

bij het onderwijs werden gebruikt, worden tentoongesteld. Het plan is om dit Museum nog in den loop van dezen Academischen cursus te openen. (N. Rotterd. Courant).

VERSLAGEN.

Verslag van de Provinciale Zeeuwsche Schoonheids- en Archaeologische Commissie over 1920. — De Commissie ving haar werkzaamheden aan met 1 Mei. Door het benoemen van 25 correspondenten slaagde zij er in verbinding te krijgen met personen in alle onderdeelen van het moeilijk bereikbaar gewest. — Behalve met het toezicht op nieuwe bouwwerken, treedt de Commissie ook op tegen het in de laatste jaren steeds toenemend uitroeien van boomen. Een belangrijk punt, waarover de Commissie haar beoelingen evenwel slechts zijdelings kan uitstrekken, is de restauratie van oude gebouwen. In het Verslag is sprake van de restauratie van kerk en toren te Nisse, van den toren te Kapelle, van de kerk te Kloosterzande, van de Maria-Magdalena kerk te Goes, van de sacristie der Sint-Barbarakerk te Dreischor, van den toren der kerk te Gapinge.

Jaarverslag der Provinciale Commissie ter bewaring en bescherming van Monumenten in Noord-Brabant. — De Commissie betreurt het sloopen van den toren van Rijsbergen, uit de 15de eeuw, en van de kerk aldaar, zoodat de met marmer geïncrusteerde grafzerk van Kardinaal de Franckenbergh, 10den aartsbisschop van Mechelen, thans onder den blooten hemel ligt. — De Maria-kapel te Gageldonck is voor afbraak behouden door de Vereeniging „Hendrick de Keyser”, nadat de Pastoor van Beek had geweigerd de Kapel als geschenk te aanvaarden. — Uit het beroemde Klooster St. Catharinadal te Oosterhout zijn een aantal belangrijke voorwerpen, goudleer, meubelen, schilderijen, boeken, zonder eenige noodzaak aan antiquiteits-scharrelaars verkwanseld. — Met sympathie maakt de Commissie melding van het streven der Fraters te Tilburg om in hun huis de Bisschopskamer, eigenlijk de Zwijsenkamer, in wezen te houden. — Het Gemeentebestuur te Oirschot riep de hulp in der Commissie voor de restauratie van het laat-

Gotische Raadhuis. — Restauratie van den toren der Protestantsche kerk te Berlicum, die reeds in 1240 bestond, wordt noodig geacht. — De Mariakapel te Oirschot, die eveneens uit den Romaanschen tijd stamt, verkeert in desolaten toestand. — Muurschilderingen zijn ontdekt in het portaal van de Romaansche hal van den toren der Ned. Herv. Kerk te Hedikhuizen en in de kerk te Bokhoven. — De Kerk te Hoogeloon, een éénbeukig gebouw met transept, is opgemeten en in teekening gebracht. — Te Neterul is een prachtig triomfkruis met levensgroot Christusbeeld uit de 14de eeuw. Het verkeert in slechten toestand.

Verslag van den toestand van het Frans-Halsmuseum te Haarlem. — Na de welgeslaagde reiniging van de „Regenten van het St. Elisabeth's Gasthuis” besloot het Gemeentebestuur ook het Regentessenstuk en de vijf Schuttersstukken van Frans Hals te doen herstellen door D. de Wild te 's-Gravenhage voor een som van ten hoogste f12.000.— Begonnen werd met de reiniging van de „Maaltijd der Officieren van de Sint Jorisdoelen”. Daarbij hielden de Directeur en Dr. C. Hofstede de Groot toezicht. — De nieuwe beknopte catalogus van de schilderijen en teekeningen zag het licht. — Aanwinsten van belang waren niet te vermelden. Drie portretten van Frans Hals waren eenigen tijd in het Museum tentoongesteld.

Verslag van den toestand van het Stedelijk Museum „De Lakenhal” te Leiden. — Begonnen werd met het sloopen der voor de uitbreiding van het Museum door Mr. C. P. D. Pape aangekochte gebouwen en met het grondwerk voor het nieuwe gebouw. Het Leidsche karakter van het Museum zal ook na de uitbreiding gehandhaafd blijven, maar aan de kunstnijverheid zal een ruimer plaats worden toegekend. Daarbij zal men zich wél bepalen tot de voorwerpen, die in ons land en bij voorkeur te Leiden en omgeving in gebruik waren, maar men zal niet meer eischen, dat het gebruik daarvan of de vervaardiging tot Leiden beperkt zij. Het Museum zal, zooveel mogelijk, worden gesplitst in twee gedeelten. Voor het eerste zal alleen de kunstwaarde der voorwerpen den doorslag geven, en bij het tweede meer het historisch- en plaatselijk karakter. De lokalen van het bestaande Museum zullen dan in hoofdzaak voor de laatste

afdeeling bestemd blijven. — De belangrijkste aanwinsten waren: een altaarstuk van de Familie Van Swieten, afkomstig van het altaar van het Nonnenklooster Mariënpoel te Leiden, geschilderd omstreeks 1450 en geheel vernieuwd in 1552, eenige portretten, een schilderij van Cornelis Steen, den zoon van Jan Steen. — Met het Gemeente-Museum te Utrecht werd een ruiling aangegaan, waarbij Leiden afstond vier stoelen en een kistje. Hier-tegenover verkreeg de Lakenhal eenige portretten.

Verslag van het West-Friesch Museum te Hoorn. — Een belangrijke aanwinst was de kaart van Batavia van 1627, met olieverf op linnen geschilderd, waarop te zien zijn het fort met de bastions en alle andere gebouwen. Het is waarschijnlijk de aan J. Pzn. Coen ten geschenke gegeven kaart, die in zijn nalatenschap wordt vermeld. Deze kaart en eenige portretten werden in bruikleen gegeven voor de tentoonstelling ter herdenking van de stichting van Batavia.

Verslag omtrent de openbare verzamelingen der Gemeente Utrecht. — Het is het eerste Verslag, dat niet door Dr. Mr. F. Muller Fzn. wordt ondertekend. Intusschen is de band tusschen Mr. Muller en de verzamelingen nog niet geheel verbroken, omdat hij de opdracht heeft aanvaard om de inrichting van het Museum voort te zetten en te voltooien. Van het museumgebouw kwamen de vleugels aan de Agnietenstraat en het Nicolaaskerkhof gereed, maar men kon nog niet beginnen met het inrichten, daar men eerst nog een verbindingsgalerij wenschte te bouwen en de beslissing daarover uitbleef. De verschillende verzamelingen zijn intusschen naar het nieuwe gebouw overgebracht, ook de voorwerpen van het Aartsbisschoppelijk Museum en het Museum Kunstliefde. Reeds werden de voorwerpen over de verschillende zalen verdeeld om een beter overzicht te verkrijgen. Als voornaamste aanwinst worden vermeld de 63 schilderijen, in 1918 van het genootschap Kunstliefde aangekocht.

Verslag van de Commissie van bestuur van het Provinciaal Museum van oudheden in Drenthe te Assen, over 1919. — De Praehistorische vereeniging in Drenthe zal in het vervolg samenwerken met het Bestuur van het Museum. De Conservator der praehistorische afdeeling van het Museum vol-

tooid de inventarisatie dezer afdeeling. — Als aanwinst zijn eenige urnen te noemen.

Verslag over 1920. — De Commissie werd gereorganiseerd. Als Voorzitter van het Dagelijksch Bestuur trad op de Heer K. Brok en als Secretaris de Heer W. van Gorcum. Onder de aanwinsten van het Museum worden een groot aantal praehistorische voorwerpen vermeld, voornamelijk uit de opgravingen in de hunnebedden te Odoorn en te Valthe.

Verslag van den toestand van het Museum van oudheden voor Provincie en stad Groningen. — Tot Conservator van het Museum werd benoemd Dr. H. P. Coster, Archivaris der Gemeente Groningen. Dr. A. E. van Giffen bleef Inspecteur der praehistorische afdeeling, Jhr. Mr. W. G. Feith zal de collectie munten, medaljes en penningen verzorgen. — De vóór- en vroeghistorische afdeeling werd gereorganiseerd. Van de voorwerpen dezer afdeeling zijn een inventaris en een catalogus aangelegd. — De voornaamste aanwinst was het legaat van Mr. W. Bakker G. Gzn., bestaande uit schilderijen, teekeningen en prenten, een kunsthistorische bibliotheek en een aantal kunstvoorwerpen, als meubels en porselein.

KORTE BERICHTEN.

Alphen (Z. H.) — Dezer dagen heeft de aanbesteding plaats gehad van het vernieuwen van den bovenbouw van de Ned. Herv. Kerk, die eenige jaren geleden is afgebrand. Men vraagt zich nu af, of al het bestaande oude zal verdwijnen. Immers zijn er in een deel der muren en in de zuilen nog merkwaardigheden over van de oude Kerk, die in de 15de eeuw was gebouwd. Deze kerk brandde in 1619 met bijna het geheele dorp af, maar werd spoedig herbouwd, met behoud van het bruikbare oude. Het was een driehoekige baksteenen kruiskerk met gesloten koor, later uitwendig rechthoekig ombouwd, met houten tongewelven. De Noordelijke zijmuur is grotendeels gerestaureerd. Tegen den noorderwand van het koor bevindt zich een sacristie uit de 15de eeuw met kruisgewelf op ribben en oude slotplaat op de deur. Ten westen tegen het schip is een kapel met gestukt koepelgewelf uit de 18de eeuw. In den westgevel trekt een poortje uit het laatst der 17de eeuw de aandacht. In de kapel rusten de

ambachtsheeren van Alphen. Op het kerkhof is het graf van den dichter J. L. Nierstrasz met het grafchrift van Tollens. (N. Rotterd. Courant).

Domburg. — Sedert 1687 zijn op het strand vóór Domburg herhaaldelijk overblijfselen van Karolingische begraafplaatsen ontdekt, waaruit voorwerpen in het Museum van het Zeeuwsch Genootschap zijn gekomen. Thans heeft de concierge van het Genootschap, de Heer N. Schoolmeester, meer oostwaarts, vóór de buitenplaats Berkenbosch, wederom een aantal doodkisten op het strand ontdekt. De bodem van een eiken kist en fragmenten van een menscheijk geraamte konden naar het Museum te Middelburg worden overgebracht. (N. Rotterd. Courant).

Dordrecht. — De fraaie gevel, Voorstraat 201 (hoek Wijnbrug), zal binnenkort een afdoende restauratie ondergaan. Het huis werd in 1618 gebouwd voor den zijde-lakenkooper Jan de Louttere; het heette voorheen Schiedam, maar werd in de 18de eeuw herdoopt in De Pauw. (Dordrechtsche Courant).

's Gravenhage, Israëlietische begraafplaatsen. — De Kerkbesturen der beide Israëlietische Gemeenten hebben de bedolven geraakte grafsteenen doen ontblooten en schoonmaken, waardoor verschillende zerken van verdienstelijke personen zijn te voorschijn gebracht, die door de inschriften nieuwe bijzonderheden gaven. De begraafplaats aan de Oude Scheveningsche weg dateert van 1694.

Hattem. — Het perceel Allershoek A31 (Pand der Liefde) is overgegaan in handen van den Protestantenbond; de merkwaardige gevel uit 1626 zal nu behouden blijven. (N. Rotterd. Courant).

Hulst. — Van de Refuge van de Abdij van Duinen zijn bij een ontgraving ten behoeve van tuinaanleg fragmenten van gewelven ontdekt. Zij zijn evenwel niet bijzonder belangrijk. Wel is dat het geval met den fraaien toren, in afwisselende lagen van baksteen en zandsteen opgetrokken, uit de eerste helft der 16de eeuw, die van het silhouet van Hulst een belangrijk deel uitmaakt. De bovenste twee verdiepingen zijn zeer bouwvallig en behoeven dringend voorziening. Wanneer het Rijk niet helpt, staat het te vreezen, dat dit fraaie monument spoedig zal worden afgebroken.

(N. Rotterd. Courant).

Katwijk. — Het uit een oudheidkundig oogpunt merkwaardig gebouw „Konijnenhol” te Katwijk, zal met rijkssubsidie worden gerestaureerd.

Leeuwarden. — Het gevaar voor de demping der „Tuinen” is gelukkig afgewend.

PERSONALIA.

Met ingang van 1 April 1921 is benoemd tot tijdelijk directeur van het Museum — G. M. Kam te Nijmegen, Dr. M. A. Evelein te Gouda.

Met ingang van 1 April is benoemd tot wetenschappelijk assistente bij het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, Mej. M. H. Bottenheim aldaar.

Bij K. B. van 6 April is het K. B. van 24 December 1920, betreffende het aan Dr. A. Bredius te 's Gravenhage verleende eervol ontslag als adviseur bij het Koninklijk Kabinet van schilderijen aldaar, ingetrokken; — tengevolge daarvan zal ook in de verzameling van het Mauritshuis geen verandering komen.

Met ingang van 1 Mei is benoemd tot wetenschappelijk assistente bij het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam Mej. C. J. Hudig aldaar.

Met ingang van 1 Juli is benoemd tot tijdelijk directeur van het Rijksmuseum van Bilderbeek-Lamaison te Dordrecht Jhr. E. W. C. Six, directeur van het Friesch Museum te Leeuwarden. De Heer Six zal ook optreden als directeur van het Dordrecht Museum.

Overleden is de Heer J. H. W. Leliman b.i., lid der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg Afd. A.

NIEUWE BOEKEN.

G. A. S. Snijder, Dordrecht (1920).

C. H. de Jonge, De Dom te Utrecht (1920).

Otto Hirschmann, Verzeichniss des graphischen Werks von Hendrick Goltzius (1921).

John Kruse und Carl Neumann, Die Zeichnungen Rembrandts und seiner Schule im National-Museum zu Stockholm (1920).

E. Tietze-Conrat, Het Utrechtsch Psalterium (1920).

N. J. Krom en T. van Erp, Beschrijving van Barabudur (1920).

N. J. Krom, Inleiding tot de Hindoe-Javaansche kunst (1920).

1. Gezicht op Zierikzee, vóór 1530.

EEN BLIK OP HET ONTSTAAN EN DE VERDERE ONTWIKKELING VAN ZIERIKZEE.

Ten aanzien van Zierikzee weet men vóór den aanvang der 13e eeuw al uiterst weinig, ofschoon mag aangenomen worden, dat de plaats toen ten minste reeds een verleden van twee of drie eeuwen had. Schouwen, wel naar de Schelde genoemd, welke rivier tot ver in de middeleeuwen slechts één bevaarbare monding had, gevormd door wat nu Ooster-Schelde heet (de Wester-Schelde ontstond als water- en handelsweg later), Schouwen, zeggen wij, moet op zijn Zuidwestelijk eind reeds heel vroeg een druk verkeer gehad hebben; want talrijk zijn de vondsten aan zijn strand die wijzen op laat-Romeinsche tot laat-Saksische invloeden. De hooge duinstreek naast den breeden Scheldemond was voor de handelsvaartuigen, die de rivier afzakten om b.v. naar Engeland te gaan, of voor de uit zee komende schepen een natuurlijke aanlegplaats. Daar was het ongetwijfeld druk en levendig, terwijl de lagere achterliggende vlakten, deels drassig en deels droog, slechts dun bewoond zullen zijn geweest, althans niet dichter, dan bij de nu en dan voorkomende hooge vloed en veilig was en de oppervlakten der opgeworpen vliedbergen in tijd van nood aan volk en vee konden bevatten.

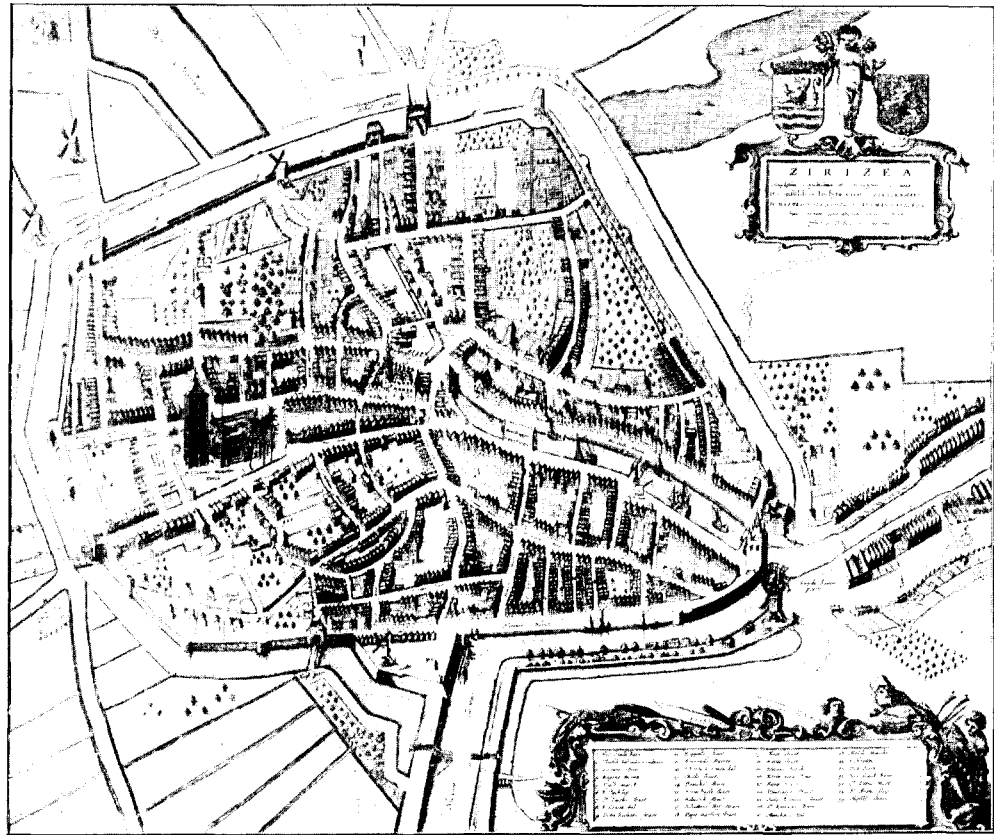
Die vliedbergen dagteekenen volgens Dr. J. C. de Man, die de nog bestaande en de na te sporen voormalige, o. a. ook van Schouwen en Duiveland, heeft beschreven, uit de 5e tot de 8e eeuw. Als zwijgende getuigen uit die oude dagen van Zeeland's voortijd liggen ze nog hier en daar op Schouwen verspreid, maar afgegraven, lager en door den tijd gedeeltelijk verstoven.

Een zoodanige vliedberg ligt een twintig minuten be-Noordoosten Zierikzee in eene weide en wijst er op, dat ook deze buurt — zeg omstreeks de 8e eeuw — niet geheel verlaten meer was, al toont juist die berg aan, dat van bekading of bedijking der omliggende gronden toen nog geen sprake was.

Was deze streek, zij het dan dun, destijds reeds bewoond, er is ook eene aanwijzing die op nijverheid, op zoutnering aldaar doelt. In een stuk van 776 (van

den Bergh, Oorkondenboek No. 8), dat beschouwd wordt op deze omgeving betrekking te hebben — inter Scald (de Schelde) et Sunnonmeri (deels de waterplas Zonne-maire, eerst \pm 1400 bedijkt) et Gusaha (Goes?) — wordt reeds van zoutketen, een hoeve enz. gesproken.

Dat de zoutnering in Zeeland overoud is, ja met de stichting van Zierikzee anno 849 door eenen fantastischen Ziringus in verband gebracht wordt, vermeldt

2. Plattegrond van 1646.

reeds Jan Reygersberch in zijne ten jare 1551 uitgekomen kroniek van Zeeland. Wellicht is de kern dier overlevering, dat de kunst van zoutbereiding hier door vreemden ingevoerd is en heeft bijgedragen tot de opkomst van eenige Zeeuwsche steden. Vast staat, dat al in het begin der 13e eeuw zoutnering te Zierikzee gedreven werd, daar in een stuk van 14 September 1259 gezegd wordt, dat, naar het getuigenis van oude zoutkooplieden der stad, de markt van deze waar steeds te Antwerpen is gehouden geworden (Wouters, Origine et premier développement des libertés communales en Belgique, p. 194).

Het waarschijnlijkst wil het ons voorkomen, dat de grond waar nu Zierikzee gevonden wordt, zijn grootste belang ontleende aan de ligging niet ver van het punt, waar de Schelde zich geheel Westelijk boog naar zee en het water de Gouwe Noordwaarts voerde naar Holland. De Gouwe, vroeger zeer breed, zag oostelijk van zich Duiveland opkomen, reeds in 1206 vermeld. De stroom was nog in 1304 ruim genoeg voor den verwoeden scheepsstrijd tusschen de vloeten van Vlamingen, Zeeuwen, Hollanders en Franschen. Sedert de 17e eeuw door inpolderingen vernauwd en eindelijk versmald tot het kanaal „het Dijkwater”, werd ten slotte in 1843 de doorvaart naar Holland geheel afgesloten toen het Noordelijke Sas, het z.g.n. „Verste Sas” werd gedicht.

In de Gouwe mondde uit een ruime kreek (de latere Oude- of binnenhaven van Zierikzee) en een eindje landwaarts in, ten westen dier kreek, lag de oude kern van de stad. Zulk een watertje of kreek, waar kleine vaartuigen een rustige, veilige ligplaats konden vinden, was voor de vorming of den aanwas eener woonbuurt een voorname factor.

Op de ontwikkeling nu van dit kleine begin is, naar onze meening, Vlaamsche invloed van overwegend gewicht geweest.

Al vroeg toch moet in het oudste deel van Zierikzee, dat is ten westen van den tegenwoordigen Sint Lievens Monstertoren, een versterkt gebouw of kasteel hebben gestaan, later als 's-Gravenhof bekend, waarvan in de Zeeuwsche rentmeestersrekeningen sedert 1318 geregeld sprake is. Voor de stichting wordt het jaar 1048

3. Zuid-Havenpoort, Landzijde.

opgegeven en Eyndius (Chron. Zelandiae p. 212) meent, dat het gebouwd is door Boudewijn van Rijssel, graaf van Vlaanderen, om de omliggende streek onder zijn bedwang te houden. Die bedoeling behoeft de oude sterkte nog niet gehad te hebben; maar onder medewerking van den Vlaamschen graaf kan ter bescherming zijner kooplieden, die wellicht hier een aanlegplaats en station hadden, wel een versterkt gebouw zijn opgetrokken geweest.

4. Nobelpoort, Landzide.

Er is voorts nog iets, dat o. i. eene aanduiding geeft van Vlaamschen invloed omstreeks de 11e of de 12e eeuw. De oude parochiekerk van Zierikzee of eene daaraan voorafge-gane kapel, waarvan de stichting in 1511 gesteld wordt, was gewijd aan den Heiligen Livinus, een evangelie-prediker, die in Vlaanderen op 12 November 657 den marteldood vond en wiens vereering, met een enkele uitzondering, zich vrijwel tot dat ge-west beperkt heeft. Zoover ons bekend is, is Zierikzee de eenige plaats in de Noordelijke Nederlanden, waar een heiligdom aan Sint Lieven gewijd is. Immers Lebuïnus, die o. a. in Over-ijssel werkzaam was, is een ander en leefde eene eeuw later.

De overblijfselen van Sint Lie-ven zijn eerst in 1007 van hunne oorspronkelijke rustplaats Houthem naar de Sint Bavo-abdij te Gent overgebracht en na dat jaar mag men aannemen, dat de bekendheid met den naam en de daden van dezen heilige te Gent en naaste omgeving zoozeer algemeen was, dat de kooplieden van daar de faam ervan met hunne reis-tochten verbreidden en een, wellicht

te hunnen behoefte op een hunner handelsstations gestichte kapel of kerkje aan dezen heilige, die tevens een beschermer der zeelieden was, is toegewijd.

Indien het betoog behoeft, dat in het midden der 12e eeuw een druk handels-verkeer tusschen Vlaanderen en Holland plaats vond, dan kan gewezen worden op het feit, dat de instelling van een tol te Geervliet door graaf Floris III van Holland voor Vlaanderen van zoo ingrijpend belang werd geacht, dat een oorlog tusschen

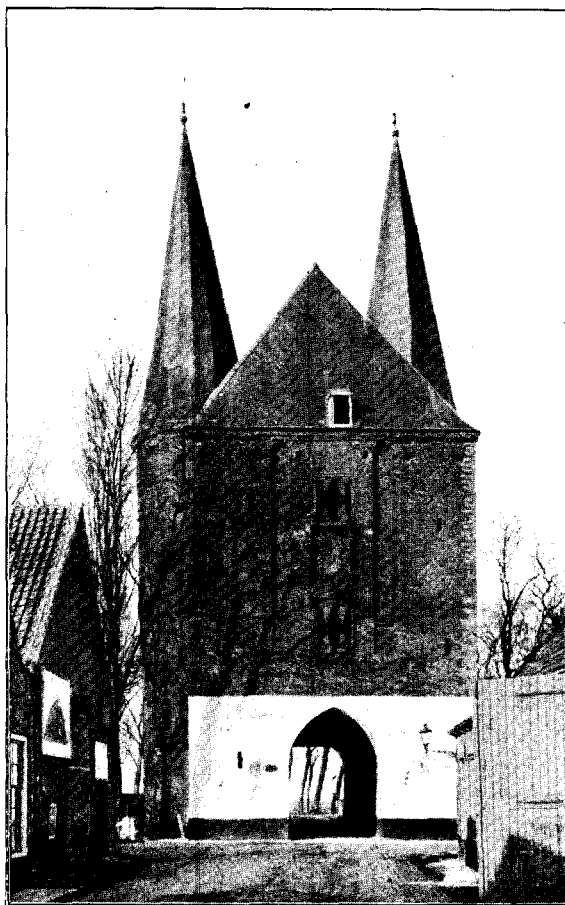
beider vorsten er het gevolg van is geweest, welke strijd ten nadeele van den Hollandschen graaf eindigde met het verdrag van 27 Februari 1168. Hoe dit alles moge zijn, indien er sprake van Vlaamschen invloed is geweest, dan zal deze, voorzover hij b.v. op de stichting van Zierikzee's oudste bedehuis betrekking heeft gehad, wel niet vóór den aanvang der 11e eeuw zich hebben doen gevoelen. Wellicht hebben we hierin een vage aanduiding over den tijd, vóór welken men niet van een eigenlijk zich uit eene woonbuurt ontwikkelend rivierdorp, dat tegelijk een kasteeldorp kan zijn geweest, kan spreken. Uit dat dorp is dan volgens den gewonen gang der steden-ontwikkeling eene stad ontstaan en er is wel eenige grond om aan te nemen, dat het eerste stadrecht van Zierikzee afkomstig is van graaf Floris III (1157—1190).

Daar de economische afscheiding van de woongroep, die stad werd, van het omliggende platteland bij het verwerven van stadrecht voor een grooter of kleiner deel reeds zal afgelopen zijn geweest, kan het begin van dit afscheidingsproces, bij den kalmen gang van de ontwikkeling in de middeleeuwen, op ten minste ruim honderd à tweehonderd jaren gesteld worden. Het tijdstip alzoo, dat er in die woongroep iets eigenaardigs zich begon voor te doen, dat op stadsvorming uitliep, mag men daarom wel tusschen 950 en 1050 plaatsen.

Reygersberch in zijne „Cronijcke van Zeelandt" (uitgaaf van 1551) zegt bij de beschrijving der regeering van Floris III: „Bi dese Floris tijden

„werden Middelburch ende Zierinczee seer groeyende ende opcomende van volcke, „huysen, ende andere timmeraigen. Ende cregen sommige loyen oft kueren van „rechte boven andere plaetsen, want si in dien tijden die vermaerste ende princiepaelste van Zeelandt waren daer die meeste heerlichkeiten ende tmeeste volc in was"

Wij kennen geen oudere keur van Zierikzee dan die van graaf Willem II van 1248. Maar daarin is sprake van het vernieuwen en verbeteren van keuren door

5. Nobelpoort, Stadszijde.

zijn „voervaders” aan de stad gegeven, door welke uitdrukking het aangehaalde van Reygersberch steun ontvangt.

Uit de 12e eeuw weten we van het wedervaren onzer stad zoo goed als niets. Maar in de allereerste jaren van de 13e eeuw begint de naam der plaats genoemd te worden. In 1203, toen bijna geheel Schouwen in handen was van de aanhangers van Lodewijk van Loon, vond graaf Willem I hier eene geestdriftige ontvangst (Egmonder Kroniek bij Kluit, Hist. crit. I p. 185). In 1205 onderging de stad reeds een beleg door de Vlamingen, waaruit mag afgeleid worden, dat de plaats toen al eenigszins versterkt moet zijn geweest. Ongetwijfeld was de omvang in de 12e eeuw gering en besloeg het oppervlak toen zeker niet meer dan noodig was, om het grafelijk kasteel, de ten oosten daarvan gelegen Sint Lievenskapel of -kerk en een kring van huizen en hofsteden te bevatten. Ten ruimste genomen zal de toenmalige omwalling de richting gevolgd hebben van de Westpoort af (ongetwijfeld de oudste poort der stad) langs de Regenboog- en Pieterseliestraat tot de Fonteine, van daar in noordoostelijke richting naar de oude haven, van daar langs Melkmarkt, Beddeweeg, Minderbroederstraat en Lammermarkt tot aan de gracht en verder weder zuidwaarts tot de Westpoort.

In de eerste jaren der 13e eeuw, wellicht na het Vlaamsche beleg van 1205, moet wel de eerste uitbreiding gevolgd zijn, waardoor de geheele westelijke helft van den tegenwoordigen plattegrond in beslag genomen werd. In 1220 wordt de grafelijke watermolen vermeld, waarvan de plaats zeker mag gesteld worden, waar eeuwen lang een zoodanige molen heeft gestaan en waar de straat nu nog „de Watermolen” heet. In 1248 wordt het vleeschhuis en in 1271 het gasthuis reeds genoemd. Toen genoemde uitbreiding verkregen was, was er ook ruimte beschikbaar voor de kloosters der Predikheeren (in 1255 hier gekomen), voor de in 1271 vermelde Minderbroeders en Bagijnen, en voor de Tempeliers. Die westelijke helft der stad, ten zuiden toegankelijk door de Bagijnepoort (in 1620 afgebroken) en ten noorden door de Wevenswellepoort (de latere Zuidwellepoort), welke respectievelijk in 1300 en 1306 genoemd worden, is sedert niet meer van omtreksvorm veranderd.

Dan volgt wel niet lang na het Vlaamsche beleg van 1304 de uitleg in oostelijke richting en wordt een vaste toegang gemaakt naar het nieuwe gedeelte aan de andere zijde der haven door twee dammen met heul of doorlaat eronder, n.l. door wat nu „de Dam” heet in het centrum der stad en door de heul bij den Watermolen, waar de daarop uitlopende straat „Sint Thomasdam” (later verbasterd tot Sint Domusdam en eindelijk tot Sint of 's Heer Anthoniesdam) heette.

De stad werd door grachten omgeven en van drie nieuwe poorten voorzien (de Nobelpoort, de Noordhavenpoort en de Zuidhavenpoort), welke vorm in den loop der tijden nog wel iets kan veranderd zijn; men mag aannemen, dat die uitbreiding omstreeks 1320 à 1330 verkregen werd, waardoor aan den omtrek der stad de vorm gegeven werd, dien ze nu nog heeft. Want hoe de bevolking na dien tijd is toegenomen, de door de tegenwoordige grachten omsloten ruimte is steeds groot genoeg gebleken, zoodat een nieuwe uitleg niet meer noodig werd. Dat ten

tijde van het Vlaamsche beleg van 1304 muren en grachten de stad omringden en er ook al straten waren met steenen verhard, blijkt uit de nauwkeurige beschrijving van dat beleg bij Stoke.

In het nieuwe deel der stad (waarvan de zuidelijke helft in 1368 en 1384 nog „die nieuwe port” genoemd wordt), verrees in 1358 het oude 's Gravensteen,

6. Noord-Havenpoort, Landzijde.

dat in 1524—'26 door het nog bestaande vervangen werd, en in 1356 wordt van het (Sint Elizabeth's- of Onzer Vrouwe) gasthuis gesproken. Al in 1340 wordt het Groendal vermeld, in 1352 „die „strate van der Appelmarckt” en in 1398 wordt „die Korte Nobelstrate” en „Sinte Aernoutsslop” ('s Heer Arendsslop) genoemd.

Het in 1347 en 1352 vermelde 's Heer Lauwendorp, even buiten de Zuidhavenpoort gelegen, ter plaatse waar nu weder in 1920 een groep huizen verzezen is, werd niet binnen de ommuring opgenomen.

Vóór het gasthuis (waarvan nog de Kleine- of Gasthuiskerk is overgebleven) werd over de haven een houten brug gelegd, welke omstreeks 1430 door een steenen van zeer groote breedte vervangen is, die bij de gedeeltelijke demping der Oude haven in 1871 en '72 is weggebroken.

De 14e eeuw is voor Zierikzee, vooral in de tweede helft, een tijd van bloei geweest. Werd het grondgebied der stad door grafelijke

giften uitgebreid, in 1303 met het rondliggend terrein, het Quaelambacht, nu het Poortambacht, in 1304 met het ambacht Borrendamme ten zuiden daarvan gelegen, ook door andere gunsten werd de stad bevoordeeld, waarvan we hier noemen het privilege van Willem III van 1305, waarbij bevolen wordt dat ververs, wevers, volders enz. hun ambacht be-Oosten Schelde slechts mogen uitoefenen in Zierikzee. De lakenhandel nam daarna voortdurend toe. Telde de lakenhal in 1318 twintig vakken of stallen, in 1340 waren er veertig, waarvan er toen vijfendertig waren

bezet. In 1382 vinden we Engelsche kooplieden in wol en manufacturen te Zierikzee gevestigd en in 1386 belooft hertog Albrecht den wolstapel (toen nog te Middelburg)

7. Noord-Havenpoort. Plaats tusschen de poorten.

kooplieden op het eiland Schonen in de Oostzee gevestigd te zijn, aan wie door den Zweedschen koning Albert in 1364 vrijheid verleend wordt volgens de costumen hunner stad te leven onder hun eigen bestuur en in 1368 schenkt genocemde koning

hierheen te zullen verleggen voor den tijd van een jaar, indien hij in 's Graven landen blijft.

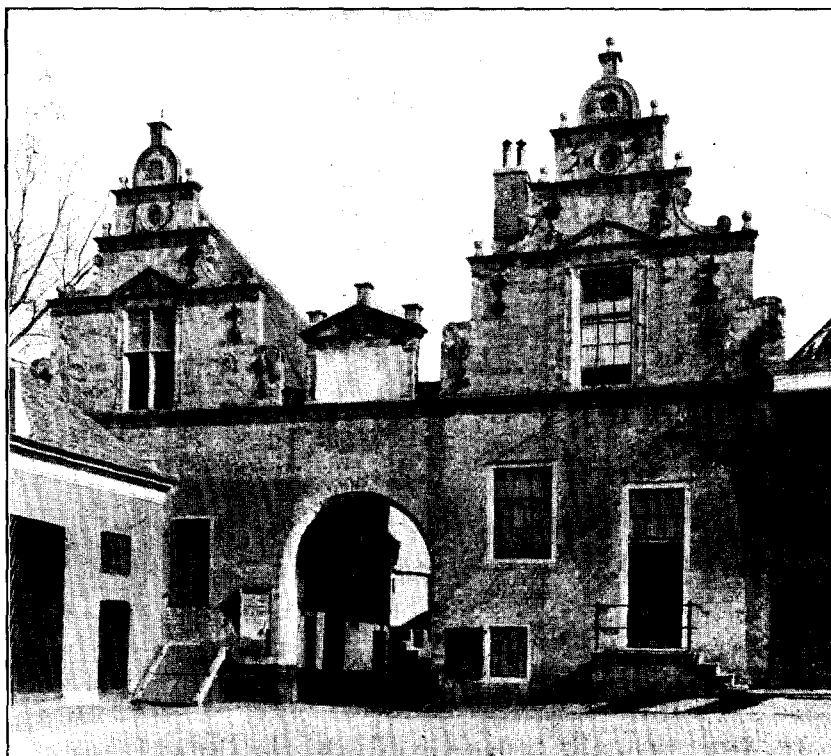
In 1308 vindt men lombarden te Zierikzee vermeld. De graaf nam hen in bescherming en gaf hun voor twaalf jaar zijn steenen huis, gelegen nabij de begraafplaats der parochiekerk; in 1351 kregen ze vrijheid in de stad en be-Oosten Schelde harnas te dragen. In laatstgenoemd jaar werd een wisselaar door den graaf aangesteld.

Tolvrijheid gaf Willem III in 1321 aan onze stad zoowel in Zuid-Holland als elders waar hij tollenaars had aangesteld, gelijk Floris V zulks reeds in 1283 en 1290 in zijn gebied aan hare poorters had verleend.

In 1359 bliken reeds Zierikzeesche

aan de inwoners van Zierikzee, die Denemarken en Schonen bezoeken, eenige voorrechten. Dat de handel op de Oostzee van groote beteekenis was, leeren ons de registers van den Sondtol. In 1368 toch keerden 96 schepen van Zierikzee huiswaarts met eene waarde van ruim een millioen gulden tegenwoordige munt en in 1369 waren er 83 schepen van hier, die ruim negen ton goude waarde te Zierikzee invoerden. Om die cijfers te kunnen beoordeelen, vergelijkte men daarmee het getal schepen dat Amsterdam en Dordrecht in genoemde jaren op de Oostzee varende hadden. Dat getal was voor eerstgenoemde stad respectievelijk 200 en 141 en voor laatstgenoemde 74 en 48.

Die vaart ter zee maakte het ook gewenscht, dat aan Schouwens westelijk eind in de duinen een baak of landteeken werd gezet en drie tonnen in zee gelegd, waarvoor de schepen, die „buiten duinen voeren” iets moesten betalen, gelijk zulks in 1352, 1363 en 1388 geregeld werd. Zoover is na te gaan, is Zierikzee, in den eigenlijken zin van het woord, echter nimmer een Hanzestad geweest. Op handelsgebied kwamen met concurreeren-

8. Noord-Haven-Poort. Stadzijde.

de steden vaak kwesties voor, zoo onder andere met Dordrecht, als bezitster van het bekende stapelrecht. Maar bij uitspraak van hertog Albrecht in 1380 werd beslist, dat noch Zierikzee, noch Middelburg daaraan onderworpen waren. Zoo kon dus onze stad b.v. haar zout vrij naar Duitschland vervoeren zonder het te Dordrecht te verstpelen.

Dat Zierikzee beschikte over eene groote menigte flinke vaartuigen, blijkt uit het feit, dat de hertog aan de stad (denkelijk in 1398) verzocht hem 25 groote schepen te leveren, behoorlijk geproviandeerd en gereed, om gewapende manschappen over te brengen voor zijn tocht tegen de Oostfriezen.

9. 's-Gravensteen.

Zierikzee heeft ongetwijfeld reeds in vroege dagen eene geregeld terugkeerende markt gehad, die geheel vervangen en in het vergeetboek geraakt is door de jaarmarkt, die hertog Albrecht in 1389 aan de stad verleende, steeds beginnende met 11 Juli en veertien dagen durende en naar den sluitdag, 25 Juli, meestal Sint Jacobsmarkt genoemd. Om verschillende redenen in 1575 verlegd in Augustus en later nogmaals tot den eersten Maandag in September, bestaat die jaarmarkt nog heden in de kermis.

Ging het onze stad in de 14e eeuw op maatschappelijk gebied voorspoedig, ook de parochiekerk deelde in die welvaart, daar hare inkomsten zoo ruim waren, dat in 1322 het getal harer priesters van vier op acht gebracht kon worden en in 1378 een kapittel van 24 kanunniken aan de Sint Lievenskerk verbonden werd.

Had Zierikzee het voorrecht nog zijn stadsrekeningen uit dezen tijd te bezitten, we zouden daaruit een vollediger beeld van het leven en bedrijf van de oude stad kunnen vormen, dan de weinige nog samengegaarde gegevens ons veroorloven. Die onschatbare bronnen voor de kennis onzer stedegeschiedenis, in vroeger tijd bijna nooit geraadpleegd, zijn alhier in het begin der 19e eeuw schandelijk vernietigd, toen in Februari 1811 zoo verbazend veel voor scheurpapier verkocht is, dat er eene opbrengst van 596 francs 82 centimes verkregen werd, eene aanmerkelijke som èn met het oog op den tijd, èn ook in aanmerking genomen de geringe waarde van oud papier. De oudst, nu

nog voorhanden, stadsrekening is eerst van 1653!

Van wat ons uit de 15e eeuw en lateren tijd, zij het ook onvolledig, over

10. Stadhuis. Voorgevel.

Zierikzee's wedervaren, beteekenis, handel en invloed bekend is, moge hier kortelijk een overzicht gegeven worden.

In Januari 1414 werd de stad door een vreeselijken brand — veel heviger dan die van ± 1380, toen o.a. het Minderbroedersklooster geteisterd werd — bezocht, waardoor, naar de kroniekschrijver meedeelt, de helft verwoest werd. Het materiaal, waarvan destijds de huizen gebouwd waren, en het gering vermogen der brandblusmiddelen maakt zulk eene ramp verklaarbaar. Ook in 1458 trof een soortgelijke ramp de stad, waarbij toen voornamelijk het Zuidelijk deel getroffen werd. Jacobijnenklooster en Bagijnhof (dat reeds in 1414 zijn brieven verloren had in den brand) werden toen grootendeels vernield. Nog eenmaal in deze eeuw, n.l. in 1466, wordt een groote vuurnood vermeld, waardoor een derde deel der stad moet verwoest zijn en ook de Sint-Lievenskerk zeer veel geleden heeft.

Wellicht zijn de berichten over de uitgebreidheid der rampen niet vrij van overdrijving. Maar er zullen heel wat geldelijke offers en energie noodig geweest zijn om de slagen te boven te komen, al kwam ook vorstelijke hulp tegemoet, zooals in 1416, toen keizer Sigismund, destijds te Nijmegen, vrijdom van tollén op de Schelde verleende voor den tijd van tien jaren, tot opbouw der verwoeste huizen en ter herstelling van de welvaart.

Maar niet alleen voor herstel van geleden schade, ook voor weerbaarmaking werd vorstelijke belangstelling ondervonden. Al in 1355 moedigde hertog Willem het schieten naar de papegaai alhier aan, door aan de prijswinnaars een paar kleederen en tien schellingen toe te leggen, met dien verstande, dat slechts bezitters van een vol harnas en een boog eraan mochten deelnemen. Toen graaf Willem VI in Juli 1413 de stad bezocht, werd naar de papegaai geschoten. Ook evenals tegenwoordig hield men wedstrijden, waaraan broederschappen uit vele plaatsen deelnamen. Zoo werd te Mons in 1387 een schietspel van 35 boogschutterijen gehouden, waarbij die van Zierikzee de twaalfde genoodigde was.

Werd op die wijze gezorgd voor oefening in het verdedigen van eigen veste, ook onderling verbonden de poorters, voornamelijk de gilden, zich, om gemeenschappelijk front te maken tegenover hem, die de vrijheden der stad zou willen aantasten. Eene merkwaardige overeenkomst werd tot dat doel in 1425 getroffen. Daarbij verbonden de gilden zich om de rechten der stad te handhaven, alle lasten getrouw met elkander te dragen en geen graaf te huldigen, die niet eerst alle breuken enz. had kwijtgescholden. Deze overeenkomst, getuigende van eensgezindheid der ingezetenen, berust nog in het gemeente-archief, gesterkt door het stadszegel van verbande en de zegels der veertig toen bestaande gilden (slechts twee zegels zijn verloren gegaan).

Die veertig gilden vertegenwoordigden de nijverheid, den handel, de scheepvaart, de visscherij, de bouwvakken en den landbouw met zijn voornaam product, de meekrap, welke aan nijverheid en handel zooveel winst kon geven.

Dit alles afzonderlijk in deze vluchtige schets te bespreken is ondoenlijk. Vermelden we slechts de groote zorg der overheid, besteed aan lakenindustrie en -handel, (vreemde lakens mochten slechts op de jaarmarkt ingevoerd worden of ter verzending naar Noorwegen of elders, 1429, 1435).

Dan de zoutnering, overoud, maar na het ophouden der vroegere wijze van

bereiding (darinkdelven en zelnering) tot nieuwen bloei geraakt door het aanvoeren en verwerken van zout uit Frankrijk of Spanje, op welk laatste land omstreeks 1438 de vaart van hier eerst aangevangen moet zijn, wat toen voor een zoo grooten en gevaarlijken tocht gehouden werd, dat de daarheen vertrekkende zeelui eerst te biechte en ten heiligen sacramente gingen. Op het einde der eeuw, omstreeks 1490,

11. Stadhuis. Zolder.

was de handel op Frankrijk zoo uitgebreid geworden, dat er in de stad geen pakhuizen genoeg gevonden werden om het van daar aangebrachte zout te bergen.

Ook de haringvangst was een voorwerp van zorg voor de stedelijke regeering, getuigende van de ordonnantie van 1472. De reeds genoemde mee-nering is mede zeer oud in deze stad en volgens een bericht omstreeks 1270 door de ingezetenen ter hand genomen. Zoowel de graven van Zeeland als het stadsbestuur maakten bepa-

lingen voor dezen belangrijken tak van landbouw, industrie en handel. We noemen slechts een voorschrift van Philips den Goede van 1443 en de stedelijke ordonnantiën van 1457 en 1497. Voorts werd de markt niet weinig verlevendigd door het privilege van 1426, waarbij verboden werd het koren uit Schouwen te vervoeren, wanneer het niet eerst op een markttag te Zierikzee geweest was.

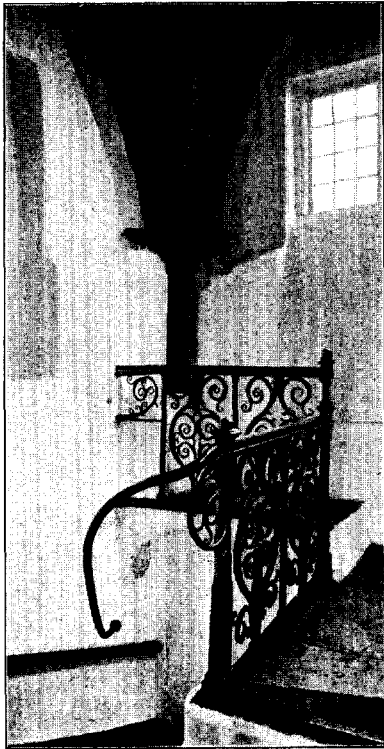
De scheepvaart en de handel strekten zich steeds verder uit. Uit een brief van Christoffel, koning van Denemarken, van 1443, weten wij, dat deze de regeering van Bergen in Noorwegen aanschreef om de inwoners van Zierikzee vrijelijk in dat Rijk en in IJsland handel te laten drijven, welke meest betrof: haring, hout, pek, teer en dergelijke waren. In hetzelfde jaar vinden we melding gemaakt van het nemen van tien Zierikzeesche zoutschepen door die van Bremen en de zes Wendsche steden.

Als een noodzakelijk gevolg van scheepvaart en visscherij werden alhier ook scheepstimmerwerven gevonden en een zekere vermaardheid verkreeg een nieuw en grooter model handelsvaartuig, dat kraveel genoemd werd en hier in 1459 of 1460, als eerste schip van dat soort in Zeeland, werd gebouwd door een te dezer stede gevestigd Engelsman, Juliaan geheeten. Naar hem ontving het nieuwe schip den naam „de Juliaan”, terwijl later nogmaals een of meer schepen zoo gedoopt werden.

Voor handelsvaartuigen was de hoofdweg uit Holland naar Brugge in de tweede helft der 15e eeuw, zoowel door het Keeten bezuiden Duiveland, als tusschen Schouwen en Duiveland over de Gouwe langs Zierikzee, terwijl uit zee komende schepen, hetzij langs Westenschouwen, hetzij door het Brouwershavensche Gat en dan tusschen Schouwen en Duiveland hun koers namen, welke passage voor de stad allicht voordeel meebracht. Ook kwam het voor,

dat Zierikzeesche handelaars en reeders zich in het buitenland vestigden, gelijk eene in 1888 te Laleu (Charente inférieure, Frankrijk) gevonden grafzerk van den aldaar in 1471 gestorven Willem Hendriksz. van Zierikzee aantoonde.

Wordt door den kroniekschrijver Reygersberch vermeld, dat in den aanvang der 15e eeuw de scheepvaart van Zierikzee die van Holland en Waterland te boven ging, op het einde dier eeuw, omstreeks 1500, was de vaart op de Oostzee wel minder geworden, maar naar Spanje en Lissabon zeer toegenomen. In 1497 werden onder de 567 Nederlandsche schepen, die de Oostzee bezochten, slechts 7 uit Zierikzee aangetroffen en in 1503 van de 856 slechts 14 van hier.

12. Stadhuis. Trap met hek.

Het welvaren der stad in het midden der 15e eeuw kan eenigszins geschat worden naar de grootsche onderneming die men toen aandurfde: het aanvangen van den bouw van den Sint Lievenstoren, een gevaarte, waarvan alleen het voetstuk voltooid werd. Maar men zal het bouwwerk niet begonnen zijn zonder de vaste overtuiging, dat de voorspoed der stad zoo duurzaam zou zijn, dat eenmaal, zij het

13. Stadhuis. Burgemeesterskamer.

ook na enkele geslachten, het monument voltooid zou kunnen worden. Omstreeks 1530, toen men begon in te zien, dat van verderen opbouw geen sprake meer kon zijn en de eerste geleding van den toren voltrokken was, is het werk door een kap gedekt. De schilderij ten stadhuize vertoont nog den toren zonder kap en zal vermoedelijk in 1500 à 1520 gemaakt zijn. Het monument der Mechelsche bouwmeestersfamilie Keldermans, begonnen door Anthonie in 1454 en tot afsluiting gebracht door Rombout

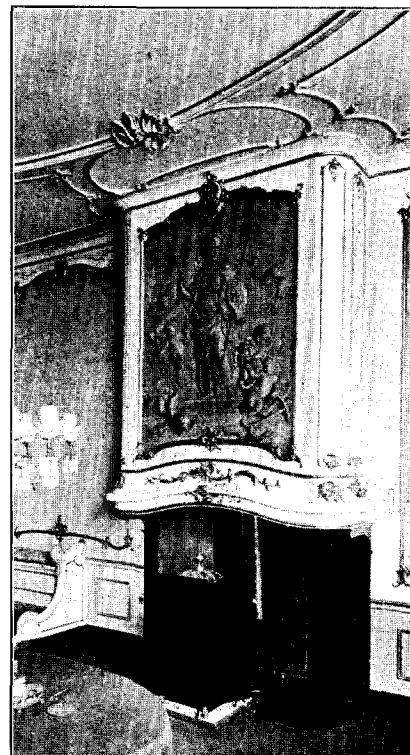
Keldermans, staat daar als een sprekende getuige van Zierikzee's bloei en macht en verwachtingen in het midden der 15e eeuw.

Het schijnt, dat de torenbouw destijds zooveel offers gevorderd heeft, dat voor den bouw van een stadhuis, der bloeiende stede waardig, voorshands geen middelen waren. Want het tegenwoordig stadhuis, uit het midden der 16e eeuw, was de vervanger van een bescheiden gebouw terzelfder plaatse, waarvan het deel, dat nu den toren draagt, nog een overblijfsel is. Maar op het gebied van geestelijke stichtingen was de 15e eeuw voor Zierikzee zeer vruchtbaar.

Behalve de vergrooing der Sint Lievens Monsterkerk met een nieuw kapittelhuis en librje in 1422 en den noodzakelijken gedeeltelijken herbouw van het in 1466 verbrande stuk der kerk, dat in 1479 voltooid schijnt te zijn, o. a. het koor (in 1530 sprak men nog van „dat nieu coer”), verzezen de volgende kloosters: omstreeks 1430 dat der Drie Koningen, in 1443 dat der Grauwe Zusters of Nazareth, in 1483 dat der Bernardieten, ter plaatse van het Sint Aagtenhuis der Bogarden. Voorts werd in 1427 het Predikheeren- of Jacobijnenklooster vergroot en in 1443 bestond reeds het klooster der Zwarte- of Cellezusters. De kerk van het Gasthuis, de nog bestaande Kleine- of Gasthuiskerk, is ook wel in de 15e eeuw gebouwd. Nog vond men op den Dam het in 1497 vermelde z.g.n. Sint-Janshuis, een kapel voor arbeiders die daar bij de kraan, staande aan de Oude Haven, hun meeste werk vonden, en op den Heunaarsdijk (nu Scheepstimmerdijk) buiten de Noordhavenpoort de O. L. Vrouwekapel der zoutdragers. Op den plattegrond der stad, omstreeks 1560 door Jacob van Deventer vervaardigd, zijn al die gestichten, benevens het buiten de Noordhavenpoort staande en reeds pl.m. 1470 vermelde Leprozenhuis, te vinden.

Ook met het uiterlijk voorkomen der straten en huizen ging de stedelijke regeering zich inlaten. Wie „harde” daken wenschte te maken, ter vervanging van de gevaarlijke rieten en strooien, kreeg zeker gedeelte leien van de stad. Geen varkenscotten mochten meer de straat ontsieren en het losloopen van dit gedierte op straat, eerst tot enkele maanden beperkt, werd eindelijk geheel verboden.

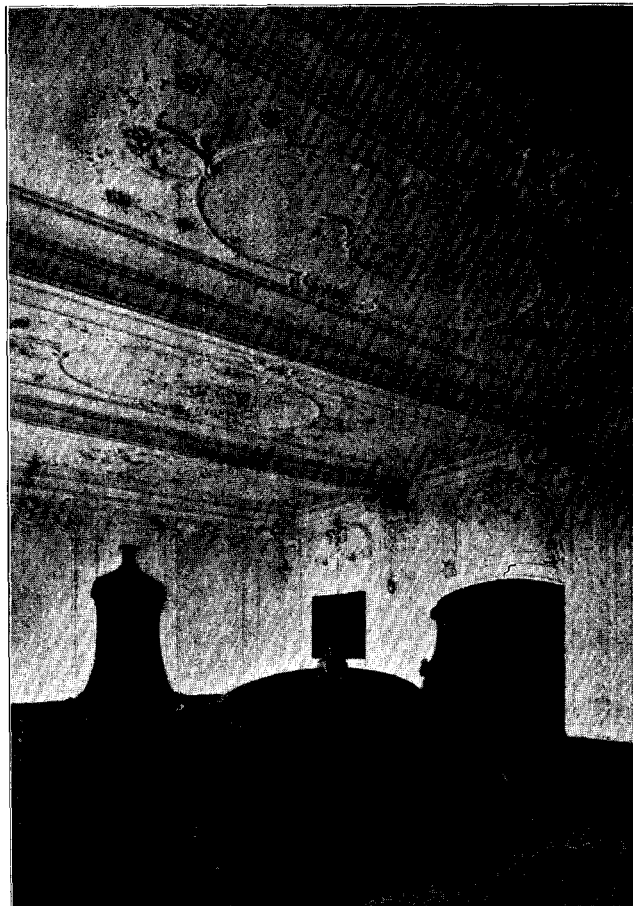
Maar behalve bloei en voorspoed beleefde de stad in de 15e eeuw ook jaren van vernedering en beproeving. De pest vertoonde zich in 1468 in die mate, dat Karel de Stoute als graaf niet in de stad maar op den dijk bij Borrendamme gehuldigd werd. En het oproer van 1472 kostte de stad tijdelijk (tot 1477) hare

14. Stadhuis. Raadzaal.

privilegiën, hare poortdeuren, 30.000 Rijsche guldens en aan twaalf der voornaamste schuldigen het hoofd.

Nog eenmaal haalde de stad zich den vorstelijken toorn op den hals, toen zij de te Sluis verblijvende Hoekschgezinden tegen hertog Maximiliaan gesteund had. Door 's Keizers veldheer Albrecht van Saksen overrompeld, moest de stad zwaar boete doen en werden aan de Zuid- en Noordhavenpoorten tot bedwang der plaats blokhuizen aangebouwd. Eerst in 1507 werden die afgebroken en de poorten en muren weder in den ouden staat hersteld.

15. Stadhuis. Grote zaal.

Maar hiermede komen wij reeds in de 16e eeuw, eeuw van geweldige veranderingen en beroeringen, van snelle afwisseling van voor- en tegenspoed. Nu eens gaf handel, zoutnering of scheepsbouw ongeloofelijke winsten, dan weer dreigden vuur of water de stad met ondergang. In 1509 en 1512 gingen veel schepen verloren door storm, in 1510 brachten de Lubeckers ter zee groot nadeel aan Zierikzeesche schepen toe, in 1519 gingen 15 of 16 groote schepen te gronde en verloren 400 zeelieden het leven, eene ramp die wel eens in verband is gebracht met de staking van den torenbouw. Dan kwam de Sint Felixvloed van 5 November 1530 Schouwenen dus ook indirect de stad teisteren. In April 1525 werden 125 huizen en 77 zoutketen, alle buiten de bebouwde kom gelegen, door vuur vernield, welke schade op f 150.000 begroot werd. Die zoutketen waren niet gelijk de tegenwoordige, groote steenen gebouwen, maar kleine houten of

leemen met riet gedekte huisjes, meest overblijfselen van de in 1515 weder streng verboden moertering, waarin nu met een enkele pan het uit Biscaye aangevoerde ruwe zout bewerkt werd.

Maar erger beproeving was in aantocht. Had in 1518 de pest hier 3200 slachtoffers geëischt, zoodat nog 3500 communicanten of misgangers overbleven, in

den aanvang van 1532 begon de „haastige ziekte” of de „gave Gods” zich opnieuw te vertoonen in zoo hevige mate, dat, indien men geloof mag slaan aan de opgaven van een kroniekschrijver, 3000 personen of bijna een vierde gedeelte der geheele bevolking omkwam. Waren deze cijfers juist, dan zou de bevolking destijds ongeveer twaalf duizend zielen beloopt hebben, een getal, dat ons te hoog voorkomt in verband met de 1301 huizen die in 1543 in de stad geteld werden, maar waaronder echter de kloosters en de godshuizen niet begrepen waren.

In 1532 wordt de toestand der stad dan ook als zeer armelijk geschetst: de hoofdneringen waren door den oorlog te niet gegaan, de meehandel was zeer verminderd, overstromingen brachten grondverlies. Bijna de helft der huizen stond ledig; de aanzienlijkste woningen bij de brug en de markt deden niet meer dan f 20 huur per jaar; de koopprijzen der huizen waren minder dan een derde van kort te voren.

Werden er in 1521 nog 48 marsschepen geteld, in 1526 waren er maar 4 meer; in 1531 echter weer 10 à 12.

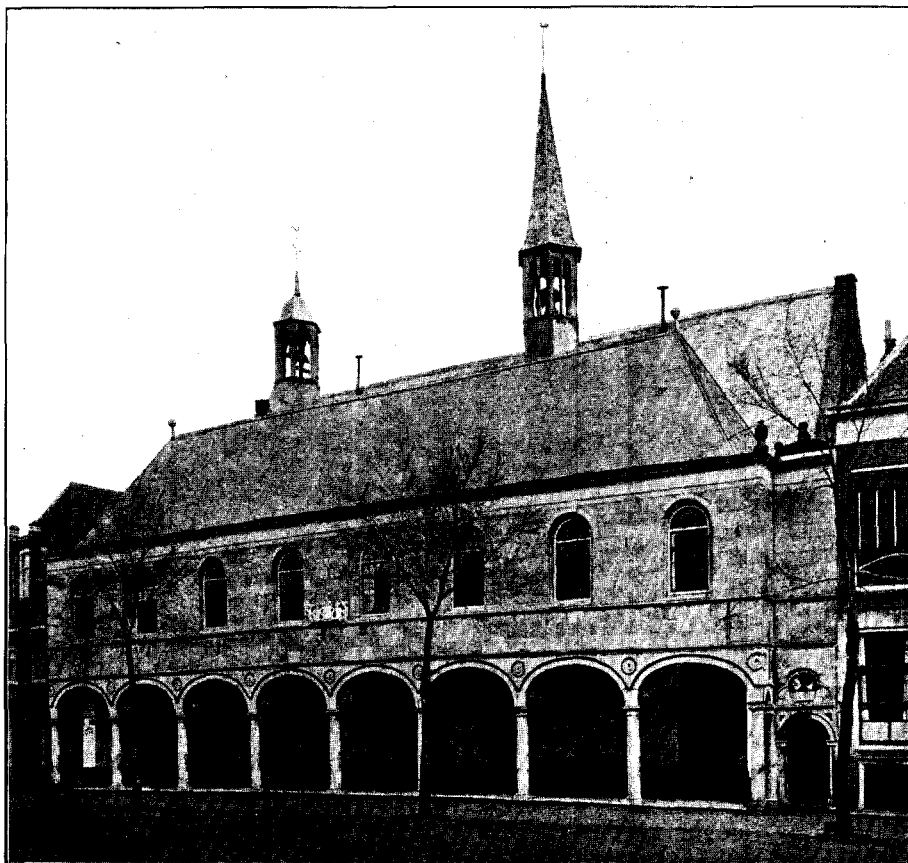
Bruggen en muren vervielen. Twee der drie steenen bruggen over de haven waren zoo bouwvallig, dat ze groot gevaar opleverden. Over die bij de havenpoorten kon men slechts met lijfsgevaar gaan; de middelste steenenbrug was in 1538 al in geen jaren meer bruikbaar geweest. In 1542 schreef de regeering der stad aan den Keizer over den slechten toestand van vesten, muren, bolwerken en geschut en hoe de bevolking verstrooid en verminderd was, zoodat onderstand en hulp dringend noodig werd geacht. Destijds telde men in de stad 7 personen, die uit koopmanschappen een jaarlijksch inkomen van f 2000 hadden, 2 van f 1500 en 1 van f 1333 en 8 van f 1000, waarlijk voor eene plaats als Zierikzee, de tweede stad van Zeeland, geen al te groote bedragen.

Tot opheffing uit den verarmden toestand werden verschillende middelen beproefd. Zoo sloot de stedelijke regeering in 1529 een contract met iemand uit Dixmuiden om hier eene lakenfabriek op te richten. Ook gaf het eenig voordeel, dat de Keizer in 1531 aan de stad het privilege schonk, dat geen mee uit Schouwen mocht vervoerd worden, alvorens te Zierikzee gekeurd te zijn. Men liet voorts niet na, toen Karel V in Juli 1540 de stad bezocht, bij Lieven Jacobszoon de Huybert in „de Mossel” logeerde en door Schouwen reed, om den behoeftigen staat van een en ander bloot te leggen en eenige voordeelen te verzoeken.

Dank zij het groote herstellingsvermogen der veerkrachtige burgerij, liet de toestand zich omstreeks 1550 weer beter aanzien. Er kwamen weer enkele voordeelige jaren, zoodat men middelen vond het stadhuis op te trekken en van een klokkenspel en fraaien toren te voorzien; de visscherij, waardoor meer dan 500 mannen behalve knapen en jongens een bestaan vonden, en vooral de haringvaart en haringdrogerij wierpen groote voordeelen af, daar dagelijks, naar de mededeeling van een tijdgenoot, eene ontzaglijke hoeveelheid visch door geheel Europa vervoerd werd, terwijl de door keuren beschermde meekrap weder ongeloofelijke winsten verschaft. Maar telkens werd de weer ontluikende welvaart bedreigd: in 1552, toen

een brand o. a. het Minderbroedersklooster teisterde ; in 1557, toen de pest zich weer vertoonde en soms honderd slachtoffers in de week maakte en duurte en schaarsheid van koren drukkende tijden brachten. Toch kon de stad in 1566 nog overgaan tot den aankoop van de diverse ambachtsheerlijkheden, welke samen de Vier Bannen van Duiveland vormden en waarvoor f 39.570 betaald werd.

Dan volgen weer de donkere schaduwen van den geloofsstrijd, reeds lang

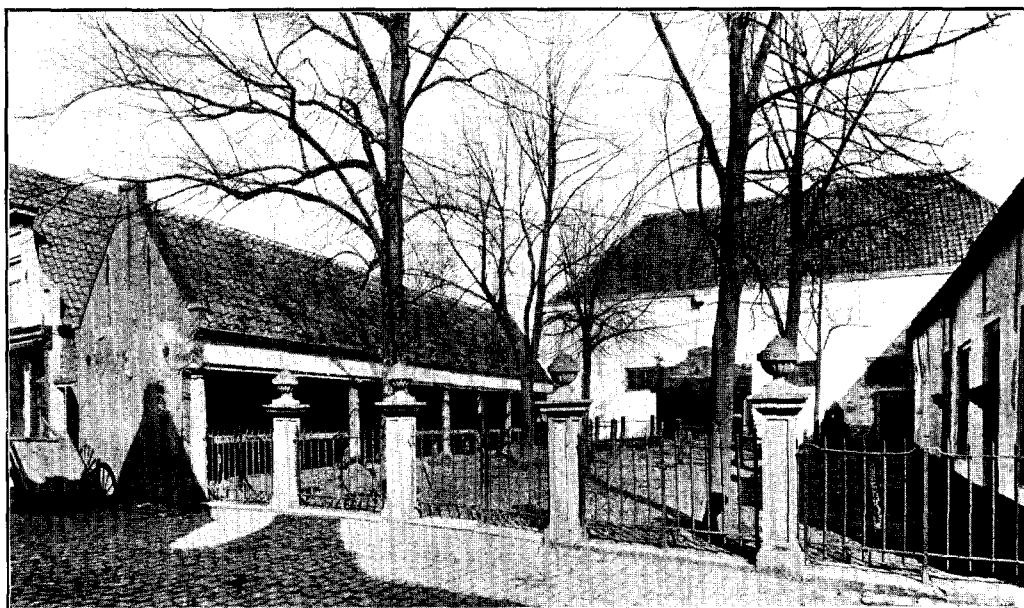

16. Beurs met Gasthuiskerk.

bekend door doodvonnissen van afvalligen van de Oude Leer in 1535, 1536, 1537 en nog in 1561 ; de beeldenstorm, die ook hier woedde ; de overgang der stad naar de zijde van den Prins in 1572 ; het lange beleg door de Spanjaarden van October 1575 tot Juli 1576 ; de brand van 200 huizen en 60 zoutketen tijdens dat beleg. En door dat alles weder eene zoodanige verarming en uitputting, dat de stad een troosteloos beeld van misère aanbood. En toch : hoe taai was dat destijds levend geslacht ! Het heeft zich er doorheen, het heeft zich er weer op gewerkt, gesteund

door Prinselijke hulp met brieven van „surcheance ende atterminatie” van schulden. Een vijftieng jaren later liet de stad met veel kosten een nieuwe haven graven in plaats van de verzande (1595—1600) en begint met de 17e eeuw weer een tijd van niet onbeduidenden bloei.

In het begin der eeuw bedijkte men onderscheidene schorren tusschen Schouwen en Duiveland, waardoor deze eilanden aaneengehecht werden. Het uitgeven dezer schorren tot inpoldering gaf voordeel aan de stedelijke kas en door de nu gemakkelijker geworden verbinding met Duiveland werd de aanvoer van landbouwproducten ter markt aanmerkelijk grooter. Naast den landbouw namen ook veeteelt

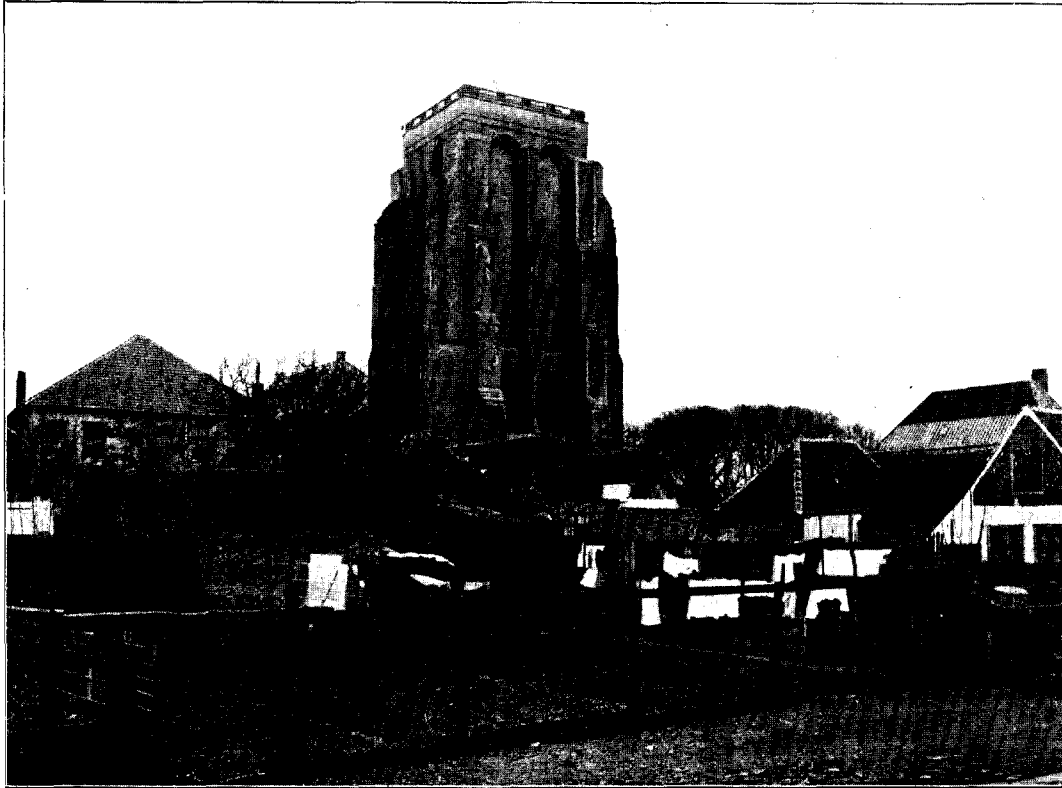
17. Vischmarkt.

en zuivelbereiding hooger vlucht en kon men in 1614 overgaan tot de instelling van eene kaasmarkt, die zesmaal 's jaars gehouden werd. In 1655 kwam uit Schouwen ongeveer 165.000 pond kaas te Zierikzee ter waag, welk cijfer evenwel in 1684 reeds tot 37.000 pond teruggelopen was.

Duurzamer bron van bestaan bleef intusschen de visscherij en de koopvaart, welke tot in de tweede helft der 18e eeuw aan de stad een grooten bloei waarborgden, al veroorzaakten de tijdsomstandigheden nu en dan eene daling en rijzing. In 1640 voeren ongeveer 80 vischscheperen en meer dan 150 schepen voor de binnenvaart van deze haven. Wel verloor de stad in 1653 niet minder dan 49 visschersvaartuigen, die door de Engelschen genomen werden, maar door premies op den aanbouw aangemoedigd, herstelde de visschersvloot zich weer vrij spoedig en sedert

omstreeks 1660 werden de tochten tot IJsland uitgestrekt, wat nog tot in de tweede helft der 18e eeuw het geval bleef.

Het getal der vischschepen dat in 1711 ongeveer 80 beliep, ging daarna dalen, in 1740 tot 50 en in 1750 tot 30 zeilen. Die achteruitgang werd goeddeels opgewogen door den aanwas der koopvaardij, waarbij vele visschers overgingen. In 1720 telde men ongeveer 75 koopvaardijsschepen van verschillende grootte en in 1747 zelfs 97, meest bestemd voor Frankrijk, Portugal, Spanje, de Middellandsche zee, Ierland en

18. St. Lievenstoren.

de Oostzee. Daarnaast waren er een 70 schepen voor de binnenvaart en leverde de kreeft- en oestervaart belangrijke voordeelen. Per jaar kwamen destijds 40 à 50 ladingen kreeften uit het Noorden van Europa, met 6, 8 à 12000 stuks per lading.

Uit een en ander blijkt, dat Zierikzee omstreeks 1750 nog eene aanmerkelijke welvaart genoot, al was het destijds reeds in zijn nadagen.

De bevolking van de stad en het omgelegen gebied Poortambacht werd toen op 10 à 11.000 zielen begroot. Men telde in de stad en op de dijken 2003 huizen en schuren en in Poortambacht 28 huizen en hofsteden. Er waren 5 meestoven, 5 zout-

keten, 4 brouwerijen, 3 looierijen, 5 korenmolens, een en ander opgenomen in 26 gilden. Toch stond de stadskas er destijds niet zoo gunstig voor, daar omstreeks 1735 de gezamenlijke schuldbrieven der stad de aanmerkelijke som van 80.000 pond Vlaamsch bedroegen. Wel had men in die dagen velerlei belastingen, maar door het pachtstelsel kwam het geïnde niet genoeg ten bate der gemeenschap.

De rijkdom der ingezetenen was in de 18e eeuw vrij wat toegenomen. Was in het eerste vierde der 17e eeuw eene nalatenschap van ruim 4 ton en op het einde dier eeuw van bijna 5 ton het maximum van bezit, gedurende de 18e eeuw vinden wij grooter kapitalen, b.v. van ruim 8 ton, van ruim 1 en 2 millioen.

Na 1750 begint op verschillend gebied, hier meer, daar minder, achteruitgang zich te vertopen. De koopvaardij ging langzaam, de visscherij snel verminderen. In 1764 klaagt de Stedelijke Regeering aan Gecommitteerde Raden van Zeeland over den achteruitgang der stad: vele huizen, zelfs kapitale, stonden leeg door gebrek aan bewoners en werden tot opslagplaatsen en pakhuizen gebezigd, tot in de voornaamste straten; ook de bevolking was merkelijk afgenomen. Om eenigen steun voor de stedelijke inkomsten en voor de nering der burgerij verzoekt de stad om alhier garnizoen te mogen bekomen.

Die achteruitgang is blijven aanhouden en de bevolking verminderde zoozeer, dat in 1796 het zielental slechts 6086 meer beliep. Het was zelfs niet gemakkelijk meer voor de stedelijke regeeringsposten mannen te vinden, in allen deele daarvoor geschikt. In 1790 verleenden de Staten van Zeeland daarom aan Zierikzee vergunning, om de bepaling in het privilege van Philips van Bourgondië van 1425, dat niemand schepen mag zijn, tenzij 20 jaren poorter wezende, voor 10 jaren op te schorten, zoodat, om voldoende keuze van personen te hebben, slechts een driejarig poorterschap zou vereischt zijn voor het bekleeden van het schepenambt en het getal van 13 schepenen desnoods mocht uitsterven tot 11.

Tot op den revolutietijd van 1795 was de regeering der stad en waren de voornaamste ambten in handen van tal van regentenfamiliën, die hier sedert de tweede helft der 16e eeuw gebloeid hadden en voor en na met enkele nieuw opgekomen geslachten waren aangevuld. Zierikzee, tot dien tijd in macht de tweede stad van Zeeland en na Middelburg de invloedrijkste ter Statenvergadering, was sedert een paar eeuwen een hoeksteen geweest van de in de Republiek alom heerschende familie-regeering, in welker samenstelling de zoo lang geheim gehoudene, maar meerendeels in 1875 door Jhr. Mr. J. de Witte van Citters openbaar gemaakte contracten van harmonie of correspondentie, een merkwaardig inzicht geven. Maar toen na 1795 Zierikzee geen stemhebbende stad in het gewest meer was en vele meer of minder goeode ingezetenen er wegens hunne ambten niet meer behoefden te wonen, vertrokken onderscheidene gezinnen en stonden vele huizen ledig. Door de veranderde orde van zaken gingen ook de omliggende plaatsen van Schouwen en Duiveland meer vrijheid genieten en vervielen eenige aan de stad voordeel aanbren- gende privilegiën, b.v. die van de meekeur.

Zoo werd Zierikzee eene landstad, die voortaan als middelpunt van eene

landbouwende streek voor hare omgeving nog zekere beteekenis had en ook zal behouden, maar waarvoor de omstandigheden, welke eenmaal haar middeleeuwschen bloei bewerkten, nimmermeer zullen terugkeeren. Intusschen kunnen nog handel, visscherij, nijverheid enz. op kleiner schaal aan de ingezetenen een zekere mate van

19. St. Lievens toren van het Z. W.

welvaart schenken en aan zeer loffelijke pogingen om gedurende de 19e en de tegenwoordige eeuw die bronnen van bestaan te openen en in wezen te houden, heeft het geenszins ontbroken.

Nemen wij de visscherij en koopvaart.

Na het diep verval in den Franschen tijd (de Franschen ontruimden 8 December 1813 stad en eilanden) en het voor Zierikzee zoo uiterst armoedige jaar 1816,

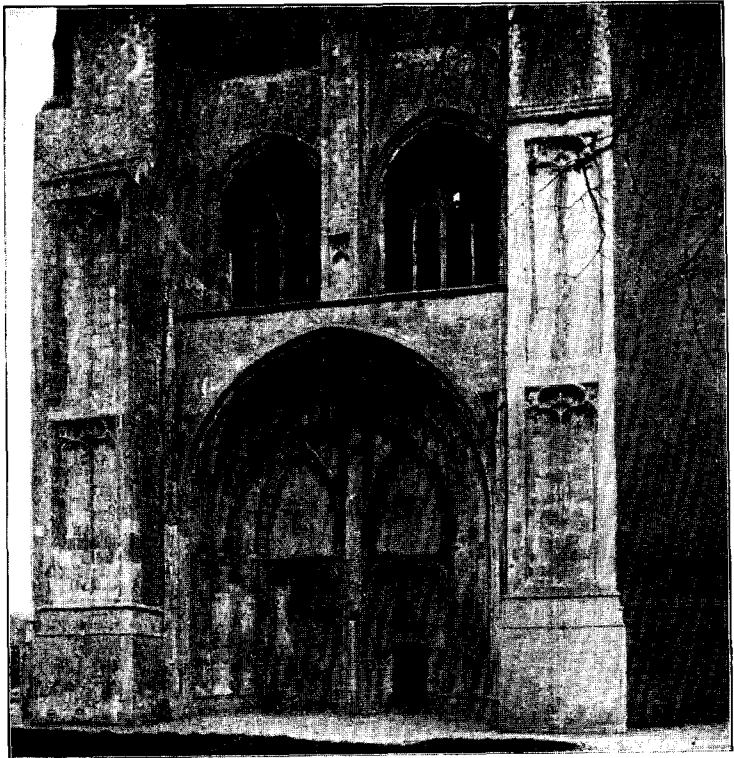
begreep men dat een krachtige poging tot herstel der geschokte welvaart gedaan moest worden. Zoo werd dan met de beste verwachtingen, de meeste offervaardigheid en den steun uit het legaat-Mogge (in 1756 ter somme van f 420.000 aan de stad ten deel gevallen van haren voormaligen regent Mr. Pieter Mogge, met het doel om alhier eene Hoogeschool op te richten) in 1817 en 1818 de zoogenoemde „Nieuwe Visscherij” opgericht, om met 16 schepen ter vischvangst te varen, en werden in 1820 daarnevens nog enkele schepen ter haringvaart uitgerust.

Wel zeer jammer is het voor onze stad geweest, dat deze met de beste verwachtingen op touw gezette onderneming niet geslaagd is en in 1836, toen het laatst overgebleven schip op de kust van IJsland verging, met groot verlies te niet liep, zoodat van de twee ton, welke er aan ten koste gelegd was, bij de liquidatie maar weinige percenten konden worden uitbetaald.

Eene tweede poging, in 1838 ondernomen en nu op scheepsbouw en koopvaart gericht, gaf aan vele handen werken deed menig hier gebouwd schip naar Oost-Indië zeilen. Toch is ook op den duur aan deze onderneming geen voorspoed ten deel gevallen en werd in 1874 het laatste hier gebouwde en van deze

haven uitgereede koopvaardijship verkocht. Ook eene in 1838 opgerichte calicotweverij, welke tijdelijk veel produceerde, moest in 1868 opgeheven worden en zelfs de in deze streken overoude meenering en de misschien duizend jaar bestaan hebbende zoutnering, zijn met de buiten werking stelling van meestoven en zoutketen helaas geheel verdwenen.

Vele voor en na in het werk gestelde pogingen om nijverheid en visscherij te bevorderen, faalden of gaven slechts schrale resultaten. Een en ander moet wel voor een goed deel worden toegeschreven aan de eenigszins afgesloten ligging van eiland en stad, waardoor vervoer en afzet van producten naar de groote middelpunten van

20. St. Lievenstoren. W. Ingang.

handel en verbruik met meer kosten en tijd gepaard gaan, dan bevordelijk is voor eene succesvolle mededinging.

Middelen van verkeer met de andere deelen des lands waren tot 1847 de beurtschepen. In dat jaar echter werd een stoombootdienst met Rotterdam en in 1865 met Middelburg geopend. Sedert 1900 verbindt ook eene stoomtram met stoombootdienst stad en eilanden met Noord-Brabant en Zuid-Holland. Telegrafische gemeenschap met andere plaatsen is in 1860 tot stand gekomen.

21. St. Lievenstoren. Oostingang.

In onmiddellijk verband met de welvaart staat de loop der bevolking. Even na den Franschen tijd telde men ongeveer 6300 inwoners. Gedurende de 19e eeuw was in 1870 het zielental met 8115 het hoogst en na menige schommeling bedraagt het bevolkingscijfer nu ruim 6800.

In den loop dier eeuw heeft het uiterlijk voorkomen van de stad vrij veel verandering ondergaan. De wallen werden in 1829 en enkele volgende jaren geslecht en in wandelingen herschapen. Van de zes destijds aanwezige poorten bestaat maar de helft meer, want de West- en Zuidwellepoorten werden in 1842 en de Hoofdpoort in 1869 gesloopt. Voorts trof in 1832 de stad een groote ramp door den brand, die de statige groote Sint Lievens Monsterkerk teisterde. Toch zou dat schoone gebouw, ware de ramp in onze dagen voorgevallen, ongetwijfeld weer hersteld zijn ge-

geworden, daar het stevige muurwerk zulks best toeliet. Maar op vandaalsche wijze is dat destijds vernield, om plaats te maken voor eene eerst in 1848 voltooide kerk, die f 152.000 gekost heeft, doch uit een bouwkundig oogpunt lang geen kunstwerk is. Het orgel daarentegen is een degelijk en schoon instrument.

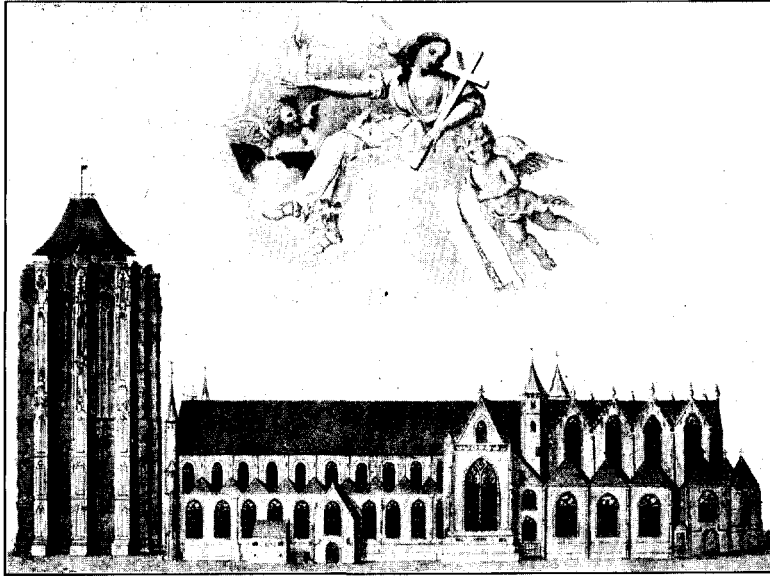
De Oude haven, die eertijds door haar geboomte aan weerszijden en hare bruggen een fraai oud-Hollandsch stadsgezicht aanbood, is in 1871 en later nog in 1891, voor een groot deel gedempt, waardoor veel stadsschoon te loor ging, en vervangen werd door een begrind plein en een plantsoen met muziektent.

In zeker opzicht wordt aan haar rang van voormalige tweede stad van

Zeeland nog herinnerd door de aanwezigheid van eene arrondissements-rechtbank, hier reeds in 1811 als „rechtbank van eersten aanleg” gevestigd. Voorts moet als inrichting voor middelbaar onderwijs de in 1869 door de stad gestichte en in 1907 aan het Rijk overgegene hogere burgerschool met vijfjarigen cursus vermeld

worden. De eeuwenoude Latijnsche school is in 1880 opgeheven.

Maar wij gaan eindigen. Reeds is onze schets te uitvoerig geworden en de bekwame hand van Mr. Dr. J. C. Overvoorde heeft bij de beschrijving der monumenten en merkwaardigheden van de stad reeds onderscheidene bijzonderheden vermeld, welke daar het best op hare plaats zijn, maar die, wij even moesten aanstippen in ons overzicht van de opkomst, bloei en achteruitgang

22. De afgebrande St. Lievens Monsterkerk.

van het oude Zierikzee omdat die noodig waren en niet konden worden weggelaten.

Mogen genoemde nauwkeurige en waardevolle beschrijving der monumenten en onze vluchtige schets te zamen bij de aanstaande bezoekers onzer stad eenige sympathie wekken voor de plaats, die, gedurende haar eeuwenlang bestaan, misschien meer dan eenige andere in ons vaderland, de wisseling heeft gekend „van gejuich en geklag, van verheffing en lijden”.

P. D. DE VOS.

KORTE BESCHRIJVING VAN DE MONUMENTEN TE ZIERIKZEE.

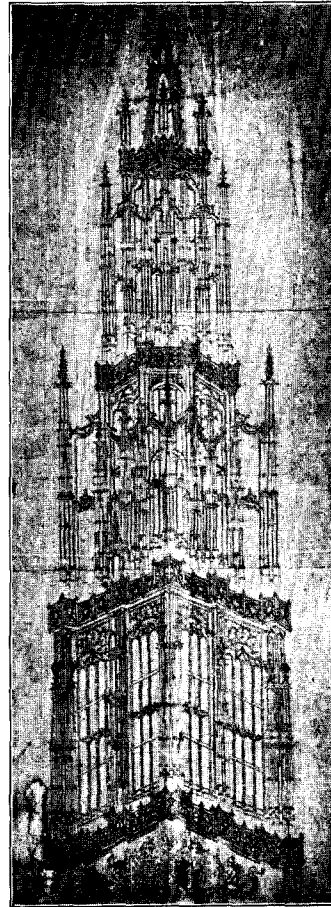
Na de van zoo deskundige zijde gegeven beschrijving van de ontwikkeling van Zierikzee als stad wil ik trachten om in de volgende bladzijden een overzicht te geven van hetgeen wij thans aldaar nog behouden vinden uit de tijden van vroegeren bloei.

Slechts weinig steden in ons vaderland bieden ons een zoo volledig beeld op oudheidkundig gebied als de hoofdstad van Schouwen, waar de oude stadstorens nog omspoeld worden door het water van haven en gracht, waar de prachtige toren van den St. Lievens Monster tot ver in het land tot een bezoek aan de hoofdstad noodt en waar de in tijden van bloei ontworpen bouwwerken nog niet opgeofferd zijn aan den revolutie- en speculatiebouw der grootere steden.

De mindere ontwikkeling van de stad in later tijden heeft haar behoed voor de ontsiering door de kunstlooze, doodsche straten uit het midden der 19e eeuw en de opdringerige smakelooze reclame-huizen uit later tijd. Ook hier is in de eeuwen veel verdwenen, doch uit elk tijdperk zijn als het ware eenige voorbeelden bewaard, die tezamen een beeld geven van de ontwikkeling op bouwkundig gebied. Wat is bijgebouwd heeft zich in hoofdzaak steeds aangesloten bij het bestaande en het stadsbeeld is vrijwel ongeschonden gebleven, al is een deel van de Haven gedempt en in een plein herschapen.

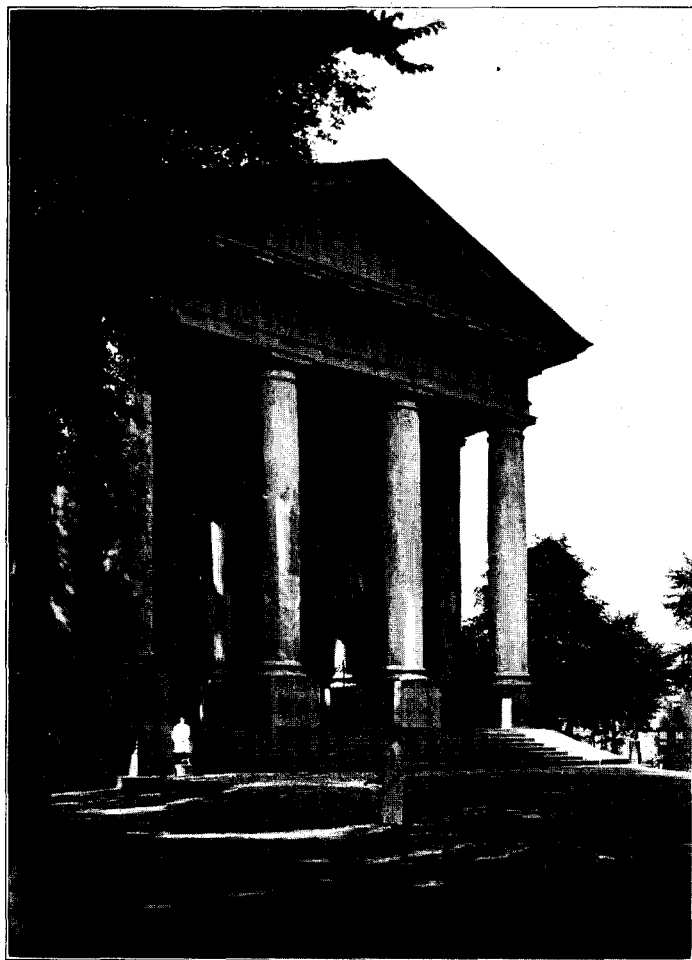
De stadsgrachten hebben hier nog hun karakter van stadsomsluiting behouden met het groen van de deels in plantsoenen herschapen wallen, waarbij de aanbouw over de haven zich nog geheel als voorstad aansluit.

De omstandigheden hebben medegewerkt, dat te Zierikzee een zeer groot aantal oude huizen bewaard zijn, die met hunne wisselende gevellijnen en hunne het licht brekende versieringen eene buitengewone bekoring aan het stadsgezicht verleen. De reeds lang achter ons liggende tijd van grooten bloei heeft een aantal families tot welvaart gebracht, die hier gevestigd bleven en de huizen deden ontwerpen, die wij thans nog bewonderen. De later ingetreden stilstand en de afgezon-

23. Ontwerp voor den top
v. d. St. Lievenstoren.

derde ligging der stad, die toen op een bescheiden verkeer met het platteland was aangewezen, deden hier minder de behoefte ontstaan aan vernieuwing, daar de stad ruimte genoeg bood voor het beperkt aantal bewoners. Ook zorgde de toestrooming van personen uit de omgeving er voor, dat steeds weder nieuwe elementen zich

24. Nieuwe kerk uit 1848.

vestigden, die de verlaten huizen der patriciërs in eere hielden, want al moge Zierikzee slechts eene bescheiden plaats innemen in de rij der Nederlandsche steden, voor de omgeving was het de stad, waarheen een groot gedeelte van de bezitters der nieuw verworven rijkdommen uit het eiland zich aangetrokken gevoelde. De afgezonderde ligging prikkelde tevens de bewoners tot groote gehechtheid aan hunne omgeving, zoodat, wanneer er nieuw gebouwd werd, men er een eer in stelde zijn huis tot een sieraad te maken van de stad.

Voor al heeft veel tot behoud bijgedragen, dat in de 19de eeuw, waarin elders zooveel werd gesloopt, hier weinig voorspoed heerschte. Een deel der meer gefortuinerden trok naar elders, waartegen de vestiging uit de omgeving niet kon opwegen. Er ontstond dus een teveel aan huizen, waardoor de prijzen daalden. Het verschil in de kosten van koopen en bouwen

werd zóó groot, dat slechts weinig werd gesloopt. De laatste jaren brachten wel weder veel voordeel en de sporen hiervan vindt men ook in de nieuwe gebouwen, doch deze werden gelukkig nog slechts zelden ten koste van het bestaande gesticht. Een gevaarlijk keerpunt is echter ingetreden, waarbij wellicht het bezoek van den Bond een invloed ten goede kan oefenen, door aan de bevolking de oogen te openen voor de beteekenis van het zeldzaam stedschoon, dat Zierikzee nog zoo ruimschoots aan de bezoekers biedt.

Bij de verdere behandeling sluit ik mij in hoofdzaak aan bij de indeeling, die ook in de lijsten van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg is gevolgd. Eerst bespreek ik de verdedigingsmiddelen, daarna achtereenvolgens de openbare gebouwen, de kerken, stichtingen en particuliere gebouwen, om aan het slot een kort overzicht te geven van hetgeen de Oudheidkamer ons te bezichtigen geeft.

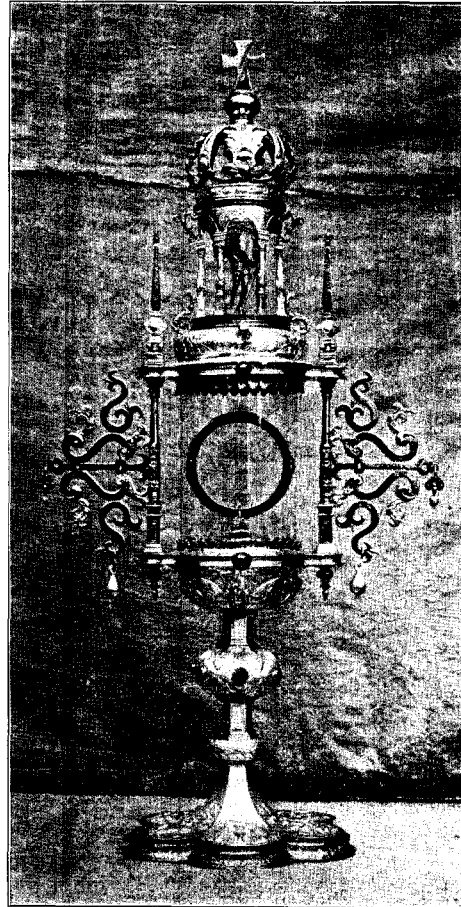
I. Verdedigingswerken.

De oude omwalling is voor een groot gedeelte behouden of in plantsoen herschapen en van de oude poorten kan de stad nog trotsch zijn op het bezit van twee middeleeuwsche verdedigingstorens, de Zuid-Havenpoort en de Nobelpoort, en de vroeg-renaissance Noord-Havenpoort. Zij leggen getuigenis af van de groote beteekenis der stad in vroeger eeuwen en vormen hier, ook in de gewijzigde omgeving, nog een sieraad en eene groote aantrekkelijkheid.

De binnenhaven werd verdedigd door de beide havenpoorten. Een Zuid-Havenpoort (Afb. 3.) schijnt reeds in de tweede helft der 14de eeuw bestaan te hebben en deze wordt met name vermeld in 1442. Zij werd in 1491 versterkt en verkreeg later den tegenwoordigen vorm. Het is een vierkant baksteenen poortgebouw van drie geledingen, met ronde hoektorens, die op eene overkraging bij de tweede geleding beginnen en tot den weergang doorloopen. Elk hoektorentje is door een slank achtkant leien spitsje afgedekt; het hoofdgebouw zelf heeft een vierkant spits dak en een in de tweede helft der 16de eeuw gebouwd achtkant open koepeltorentje, hetwelk in 1858 geheel is vernieuwd en door een windwijzer in den vorm van een visch of dolfijn wordt bekroond.

De spitsbogige poortdoorgang is overdekt door een gemetseld dubbel kruisgewelf met afgeschuinde hoeken. Een vierkante traptoren is aan de stadzijde tegen den toren aangebouwd en loopt door tot de eerste verdieping; het hooger gedeelte wordt alleen door houten trappen in het gebouw bereikt.

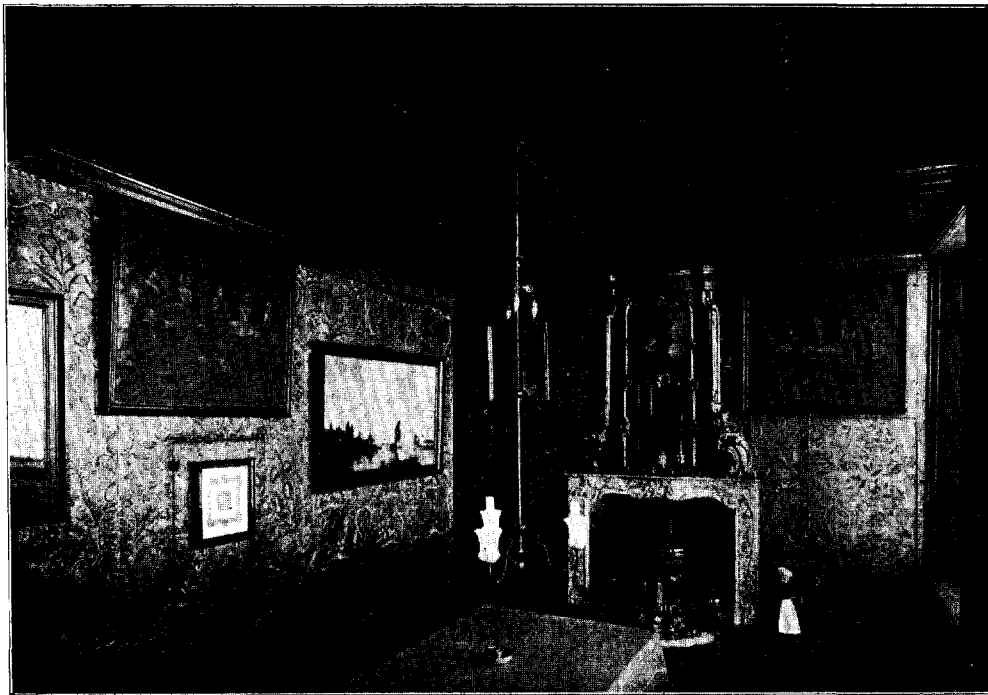
Oorspronkelijk waren de hoeklijnen door zandstenen blokken verlevendigd, gelijk die thans nog deels aan de waterzijde bewaard zijn. De rest is in 1774 en 1779

25. Monstrans der R. K. Kerk.

verdwenen, toen de toren van buiten met nieuwe baksteen is bekleed. Men heeft toen ook de vensters aan de landzijde gewijzigd en die in de zijgevels gedicht; alleen aan de waterzijde bleven de oude kruiskozijnen behouden. Een sluitsteen in den poortboog herinnert aan deze weinig gelukkige veranderingen. In de hoektorens en in de vier zijden van den weergang zijn schietgaten uitgespaard. De toren was oorspronkelijk aan de zijkanten met de ommuring van de stad verbonden en wordt ook thans nog door lage aanbouwen ingesloten.

Het inwendige heeft de bekoring van de middeleeuwsche gebouwen met diepe

26. Regentenkamer in het Weeshuis.

raamnissen en door den tijd gebruinde zware balken en kap, doch levert verder weinig te vermelden. Op de eerste verdieping is eene oude schouw en een met een rondboog afgesloten nisje en op de tweede verdieping zijn enkele nissen in de muren uitgespaard. In de spits hangen twee klokken, waarvan een in 1551 gegoten werd door Petrus van den Gheyn en een in 1622 door Michael Burgerhuys.

De Nobelpoort (Afb. 4 en 5) verdedigde een der hoofdtoegangen van de stad aan de landzijde. Als een trouwe wachtster verheft zij zich met hare beide slanke spitsen te midden van het malsche groen van de walbeplanting en prachtig spiegelt

het beeld zich in de oude stadsgracht, terwijl aan de stadzijde de massieve steenklomp op indrukwekkende wijze eene begrenzing vormt van het stadsbeeld.

Waarschijnlijk is de poort in dezen vorm in de tweede helft der 15de eeuw gebouwd. Het eerst vindt men deze in 1494 vermeld, terwijl reeds in 1398 de Nobelstraat wordt genoemd. Waarschijnlijk heeft de poort aan deze straat haar naam ontleend, deze straatnaam toch vindt men in vele oude Hollandsche steden terug, ook daar, waar van een Nobelpoort nooit sprake was ¹⁾).

Het is een vierkant baksteen gebouw van twee geledingen met lage vierkante spits en met twee ronde hoektorens aan de landzijde, waarvan de wester toren in een achtkante en de ooster in een tienkante spits eindigt. De tweede geleding is in twee verdiepingen verdeeld. De hoektorens zijn bekleed met afwisselende lagen van groot formaat baksteen en van verglaasde steen, die op gelukkige wijze het eentonige van het groote daartusschen gelegen muurvlak breken en daardoor gunstig afsteken bij het omstreeks 1775 met nieuwe baksteen bekleede tusschenliggende vak, hetwelk slechts door één modern, smal hoog venster wordt onderbroken. Tegenover den poortdoorgang ligt een dam door de gracht, die reeds in de 17de eeuw de oude brug verving.

Aan de stadzijde is de gevel opgetrokken van groot formaat baksteen met zandsteen hoekblokken over de eerste geleding. Daarboven zijn twee smalle nissen in de lijn van den doorgang, die tot de daklijst doorloopen en elk twee thans gedichte vensters bevatten, en tusschen deze nissen ligt een teruggemetseld veld, waarin twee met luiken gesloten vensters. De top van dit veld was waarschijnlijk, evenals nu nog bij de smalle nissen, door een toog gesloten, doch dit gedeelte is later door modern metselwerk vervangen. De breede hoekvelden zijn elk met een ruit in verglaasde steen versierd en worden alleen gebroken door de smalle lichtgleuven van de hierachter gelegen zware traptorens.

De poortdoorgang, aan de landzijde bijna half rond en aan de stadzijde spitsbogig, wordt door twee baksteen kruisgewelven overdekt met afgeschuinde ribben, die op draagsteentjes rusten. De gewelven worden gescheiden door een tongewelf. Een gleuf herinnert aan het valhek. In den doorgang zijn wachtlokalen, die ook wel als gevangenhokken hebben gediend, en van den doorgang uit toegankelijk zijn. Aan de landzijde zijn nog de oude zware deuren met ijzeren spijkerkoppen aanwezig. In de hoektorens vindt men gelijkvloers en op elke verdieping schietgaten uitgespaard. De vertrekken in die torens zijn door gemetselde gewelven overdekt en in het hoofdgebouw ziet men op de tweede verdieping nog twee zware standvinken, deels afgezaagd. Merkwaardig zijn de met een leeuw en een roosje gesneden balkneuten.

De Noord-Havenpoort (Afb. 6, 7 en 8) is in de eerste helft der 16de eeuw gebouwd en verving eene reeds in 1407 vermelde poort, die in 1491 door Aelbrecht van

¹⁾ O.a. werd een gedeelte van de Breestraat te Leiden vroeger Nobelstraat genoemd, d.i. aanzienlijke, groote straat.

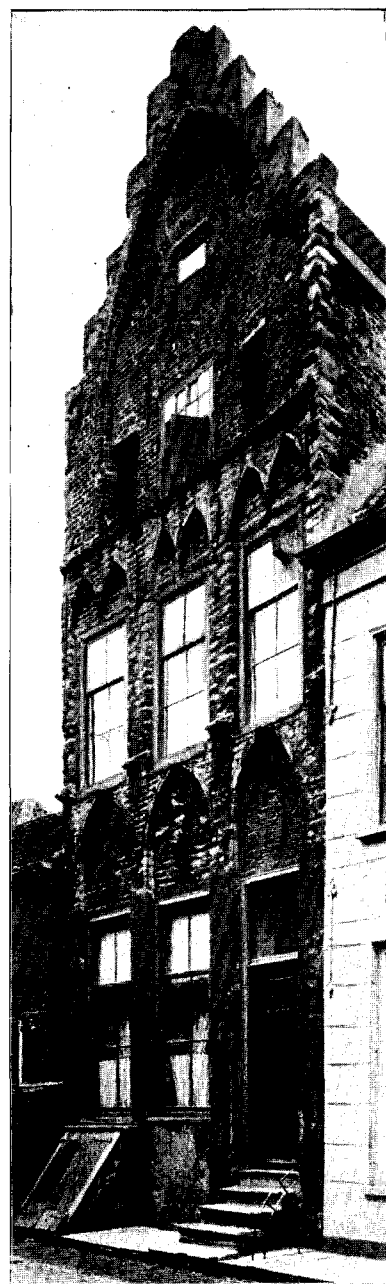
Saxen tot blokhuis werd versterkt. Zij bestaat uit een buitenpoort en een binnenpoort, welke verbonden zijn door een ombouwd plein met wachtlokalen en weergang. Het geheel geeft vooral van de buitenzijde, met de Zuid-Havenpoort over de Haven en het water met ophaalbrug er tusschen, een ongeëvenaard schoon stadsgezicht, dat alleen reeds de moeite van de reis naar Schouwen volkomen beloont.

De buitenpoort is een eenvoudig gebouw, dat de kromming van het bolwerk volgt en aansluit bij de zijgebouwen aan het binnenplein. De naar buiten gebogen voorgevel is met bergsteen bekleed, eindigt in een trap en vertoont alleen kleine vensters en schietgaten, terwijl de naar binnen gebogen gevel aan het plein van baksteen is opgetrokken en als puntgevel eindigt. De doorgang is overdekt door een steenen gewelf met korbboog, waarin een gleuf voor een valhek. Aan de stadzijde prijkt in den boog een steen met stadswapen als sluitsteen.

De binnen- en buitenpoort liggen niet in één as, waardoor het tusschenliggende plein een gebogen lijn vertoont, die aan het geheel met de eenvoudige gebouwtjes een zeer schilderachtig aanzien geeft, hetwelk nog wordt verhoogd door de tegenstelling van de verweerde steen met het helder gewitte onderstuk van de muren. Gelijk bij verschillende oude dubbele poorten heeft men hier dezen eigenaardigen vorm van het binnenplein gekozen om te beletten, dat, als onverhoopt de buitenpoort mocht vallen, ook de binnenpoort van buitenaf aan direct vuur blootgesteld zoude zijn.

Terzijde van het plein liggen gebouwen en wachtlokalen, waarin gelijkvloers nog de schietgaten voor kanonnen gevonden worden, waaruit men de ravelijnen van de wallen kon bestrijken, doordat dit gedeelte buiten den wal uitsprong. Op de verdieping heeft men, thans door een leiendak overdekte, weergangen, die in verbinding staan met het lokaal boven de buitenpoort.

De meeste zorg is besteed aan de versiering van den voorgevel van de binnenpoort, die met bergsteen is bekleed en gevormd wordt door twee trapgevels, verbonden door een doorgang met rondboog. De onderpui

27. Gevel Meelstraat B 12.

28. Gevel Meelstraat B 71.

is vlak gehouden en van den tweelingtop gescheiden door een waterlijst. Elke top is door drie horizontale banden in vier vakken verdeeld, met fraai gesmede sier- en jaarankers (1559) en met voluten en ballen op de hoeken. Het groote middenvenster is door een geprofileerd driehoekig fronton gedekt, waarboven een borstbeeld is geplaatst. De poortdoorgang tusschen de trapgevels prijkt met een opzetstuk met driehoekig fronton, waaronder een gevelveld, dat voor een gedenksteen schijnt bestemd te zijn.

Inwendig vertoonen de poortgebouwen nog grootendeels den ouden toestand, alleen het aan de Haven gelegen gedeelte van de binnenpoort is geheel gemoderniseerd. Men vindt hier een laat 15de eeuwse schouw met consolebeelden en een kap met geprofileerde ribben, die op metschildjes versierde draagsteenen rusten. Eenvoudige zandsteenen poortjes omlijnen de toegangen tot de gebouwen aan het binnenplein.

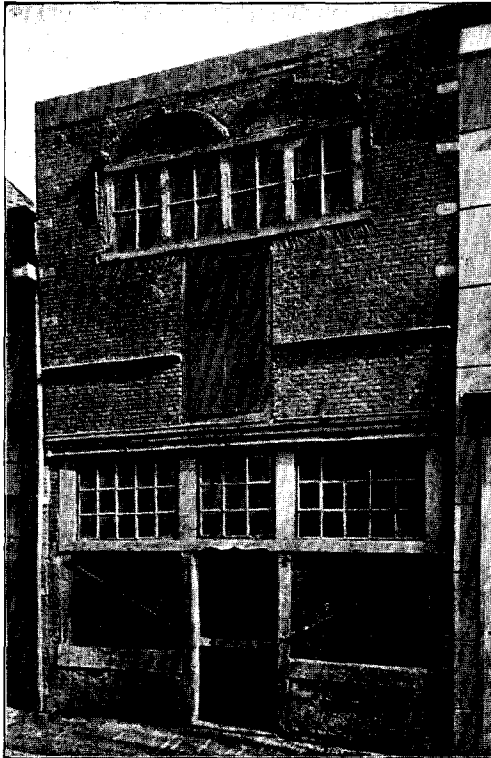
Ten slotte vallen onder deze afdeeling nog te noemen het Blauwe bolwerk aan de Haven, hetwelk in 1621 werd gebouwd en thans grootendeels in een plantsoen is herschapen, en de Zuidwellebrug, die met zes gemetselde bogen de stadsgracht overspant. Een sluitsteen vermeldt het jaartal 1783.

II. Openbare gebouwen.

Waar de trotsche bouwsels, die de stad tegen het vreemd geweld hadden te verdedigen, reeds van zooveel kunstzin van de ontwerpers getuigen, mag men verwachten, dat ook het bolwerk van eigen

kracht, het symbool van de stadsvrijheden en de samenkomst der vroede vaderen, als gebouw een indrukwekkenden aanblik zal opleveren.

Het Raadhuis (Afb. 10) beantwoordt hieraan ten volle, al moge de ligging in de vrij nauwe Meelstraat ook ongunstig werken. Het thans onder één bergsteenen gevel gevatte gebouw bestaat uit drie gedeelten: het oude raadhuis uit 1554, ter breedte van 6 ramen, de Vleeschhal met den toren, welke het oudste gedeelte oorspronkelijk vormden, ter breedte van 2 ramen, hetwelk in 1775 onder den stadsarchitect Johannes

29. Fragmentgevel Vischslop C 394.

van Es met een in navolging van het raadhuis ontworpen nieuwen gevel is bekleed, en de Pannemakerskamer, welke in 1776 bij het raadhuis is aangetrokken en toen met een gelijken gevel is versierd.

De zes ramen breede hoofdgevel bestaat uit eene lage onderverdieping met hardsteenen plint en een poortje met geprofileerden korfboog, waarboven in 1775 het stadswapen is geplaatst, en eene door een waterlijst hiervan gescheiden verdieping met groote vensters, die in 1775 in de plaats zijn gekomen van de oude kruiskozijnen en in 1848—1850 weder verder zijn gemoderniseerd. De kozijnen zijn gedekt door driehoekige frontons en de gevel eindigt in een dubbelen renaissancetop, waarop het jaartal 1554 in de ankers is aangebracht. De gevel is versierd met 26 fraai gesmede ankers, die tevens zijn ingericht tot het dragen van flambouwen of vlaggestokken; het aansluitend gedeelte van de Vleeschhal is in 1775 versierd met 7 naar de oude voorbeelden gecopieerde sierankers en met een geprofileerd poortje uit dien tijd.

De toren is achtkant opgetrokken met recht op de as van het hoofdgebouw verlengde vakken en is gelijk met het raadhuis gebouwd (1550—1554). De houten spits met open koepel, overgaand in een peervorm, is bekroond door een open koepeltje, waarboven een Neptunusbeeld uit de 18de eeuw, als symbool van de oude zeevaart. De stijlen, waaraan de klokken hangen, zijn in 1876 bekleed en de top is in 1886 vernieuwd. In den koepel hangt een carillon van 14 klokken, waarvan 13 tusschen 1550 en 1554 gegoten zijn door Peter van den Ghein en een, zonder jaartal, uit 1607 stamt. In de uurwerkkamer vindt men nog het oude uurwerk uit 1554 en een opschrift uit 1740.

Het raadhuis wordt op zijde tusschen twee trapgevels besloten. De achtergevel is vlak gehouden en van baksteen opgetrokken met twee topgeveltjes, sierankers en kruiskozijnen. De uitgebouwde vierkante traptoren eindigt in vier topgeveltjes. De

toegang tot dezen toren lag oorspronkelijk op een pleintje achter het raadhuis, doch kwam in 1772 binnenshuis te liggen door het verlengen van de gang bij het bouwen van een nieuwe weeskamer (thans bodenkamer).

Tegen den traptoren is in het midden der 17e eeuw eene conciergerie gebouwd en eene keurkamer van de zilversmeden; recht op het zuidelijk einde van den hoofdgevel is omstreeks dien tijd een vleugel bijgebouwd voor de Kamer van het Land van Schouwen, welke in 1661 is verhoogd om plaats te vinden voor eene Burgemeesterskamer.

In 1879 zijn de bouwvallige topgevels van het raadhuis gerestaureerd.

Ook inwendig is het raadhuis zeer bezienswaardig (Afb. 12). Reeds de steenen spiltrap, die tot den zolder doorloopt, en daar met een kunstig houten ster-gewelf is overdekt, trekt terecht onze aandacht, zoowel als het gesmeed ijzeren traphek.

De benedenverdieping is laag en eenvoudig gehouden en alle kracht is saamgetrokken voor de versiering der eerste verdieping, waar echter alleen nog de oude Burgemeesterskamer uit 1661 het oorspronkelijke karakter heeft bewaard (Afb. 13). Men vindt daar een schouw met steenen wangen, waarboven geschilderde wapens in een lijst van 1673. De triptiek, die in 1498 à 1499 door Jacob van Laethem voor Philips den Schoone en Joanne van Castiliën was geschilderd, werd na de reformatie uit de Monsterkerk naar het raadhuis overgebracht en bleef daar langen tijd bewaard, totdat deze in 1809 aan de R. Katholieke kerk werd afgestaan. In het midden der vorige eeuw is de triptiek verkocht, waarna de vleugelstukken door het Museum te Brussel verkregen werden. Het middenstuk bleef lang in particulier bezit en werd in 1920 door het Brusselsch museum op de auctie bij Fred. Muller aangekocht, zoodat dit weder met de vleugels kon vereenigd worden.

De aan de straat gelegen vertrekken op de verdieping van het raadhuis zijn in 1775—1779 in den stijl van dien tijd nieuw ingericht, waarbij ook de vloeren zijn verlaagd. Men begon in 1775 met de groote zaal, waar vroeger het gerecht zetelde en later de rechtbank tot 1867 (Afb. 15); in 1778 is hier een stucplafond aangebracht. De schepenbank en de zitbank zijn in 1775 vervaardigd. Daarna volgde in 1776 en 1779 de raadkamer, die ook met een stucplafond werd versierd, echter met behoud van de oude muurbalken. De ten Oosten daarvan gelegen vergaderzaal van den Raad en van Burgemeester

30. Gevel Haven N 7.
(de Witte Swaen).

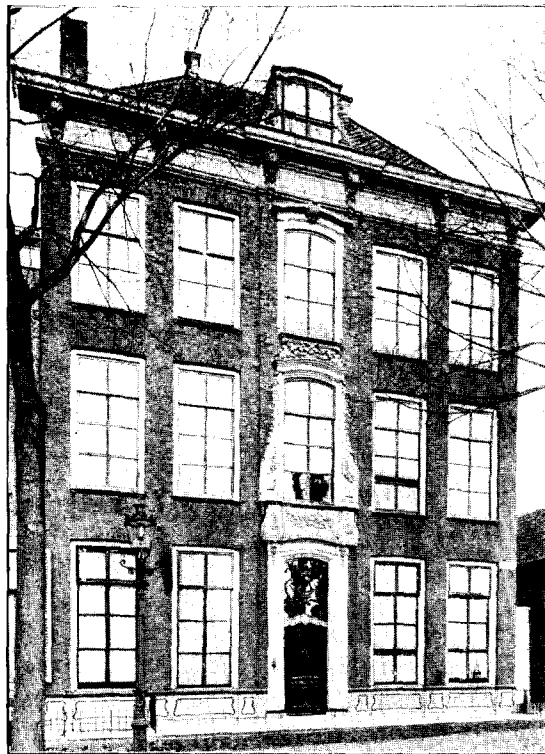
en Wethouders (Afb. 14) is in 1902 gerestaureerd en prijkt met een Lodewijk XV schoorsteen, met een door M. J. Geraerts uit Antwerpen geschilderd schoorsteenstuk van putti en emblemen, en een dessus de porte van dezelfde hand, die in 1879 zijn gerestaureerd. In de ten Westen van de groote zaal aansluitende tresorie, thans secretariskamer, zijn de moerbalken met karbeelen en kinderbalkjes behouden, doch is een Lodewijk XV schoorsteen aangebracht, waarin een door Geraerts geschilderd stuk uit 1778, gerestaureerd in 1897. Zelfs de bodenkamer is niet ontkomen aan de verfraaiingslust van 1775, blijkens de daar aanwezige eenvoudige Lodewijk XV schoorsteen.

Hoe belangrijk deze versieringen op zich zelf mogen zijn, in deze omgeving schijnen zij toch minder op hare plaats en men kan het slechts betreuren, dat de vroede vaders voor 150 jaar niet door even nijpende geldzorgen als thans weerhouden zijn om hunne sierlust bot te vieren. Wellicht ware dan het stemmiger oude interieur nog behouden. Doch mogelijk ware dan de verfraaiing gekomen in den ongelukkigen tijd van het midden der 19de eeuw, waarin zooveel voorgoed is verknoeid. Men heeft nu althans een op zich zelf niet onbelangrijk interieur verkregen, dat wel niet de oorspronkelijke inrichting kan evenaren, doch althans nog verre staat boven het smaak- en kunstlooze gebroddel der 19de eeuwsche plattelands beunhazen.

Het best kan men zich een beeld vormen hoe de oude inrichting kan geweest zijn, wanneer men de spiltrap tot de zolderverdieping vervolgt en daar het elegante houten stergewelf boven den trap bezichtigt en de mooie oorspronkelijke bekapping van den zolder met geprofileerde ribben, die op muurstijlen met druipers rusten (Afb. 11). Oorspronkelijk was hier de Weeskamer gevestigd. Men vindt hier nog twee laat-gothische schouwen met kleine plavuizen er voor.

Deels op zolder en deels in de Burgemeesterskamer is de kleine, doch belangrijke verzameling van stedelijke oudheden ondergebracht, waarop wij nader aan het slot van dit artikel terugkomen.

Een tweede belangrijk 16de eeuwsch bouwwerk is de Steen of gevangenis aan De Mol D 314 (Afb. 9), die in 1524—1526 is gebouwd met een voorgevel naar het ontwerp van Mr. Harman van Aecken uit Antwerpen. De rijzige trapgevel is geheel

31. Gevel Haven N.Z. A. 418.

met bergsteen bekleed en wordt bekroond door een staanden wapenleeuw met schild. De gevel wordt door twee waterlijsten verdeeld en is versierd met elf prachtig gesmede ankers, waarvan twee in den vorm van adelaars. De vensters hebben slechts op de verdieping de oude kruiskozijnen behouden; de overige zijn dicht gemetseld of van moderne kozijnen voorzien. De zware diefijzers en traliën herinneren aan de sombere bestemming van het gebouw. De ingang, met geprofileerden spitsboog, deurkalf en gesmeed ijzeren trekker, wordt bereikt langs een bordes met kunstig gesmede ijzeren leuning.

32. Gevel Haven N.Z. A. 344 (Arr. Rechtbank).

De achtergevel is eenvoudig in baksteen opgetrokken; de trappen van den top zijn c. 1885 afgebroken. Het inwendige is meer typisch dan kunstvol. In den achtergang zijn de oude sleutelstukken behouden en in de kelders zijn de steenen tongewelven nog aanwezig, waarin, in den voorsten kelder, een ring voor het folteren. De oude marteltuigen zijn echter naar de Gevangenpoort te 's-Gravenhage overgebracht.

Tot de minder belangrijke openbare gebouwen behooren:

De „Kamer 's Lands van Schouwen”, Oude Haven ZZ.D. 436, een particulier huis, waarin sinds 1892 de zetel van het waterschap gevestigd is. De gevel is onbelangrijk, doch in het huis bevindt zich een dessus de porte uit het einde der 17e eeuw, met later aangebracht wapen van Schouwen,

een gang met stucwerk uit de eerste helft der 18de eeuw, met groote beelden, een gesneden eiken trap met paneelwerk uit dien tijd en vier rococo deuren. De bestuurskamer heeft een eenvoudig plafond en een schoorsteen uit de tweede helft der 18de eeuw, in de heemraadskamer vindt men een kast uit c. 1700 en blauwe tegels uit de 2de helft der 17de eeuw in een moderne schouw. Het waterschap bewaart hier een grooten roemer en een hoogen hoorn, beiden 17de, en zeven geslepen bokalen uit de 18de eeuw, waaronder „Rond om Schouwen” en „'t Randje van het landje”, waarvan de opschriften aan de vroolijke schouwmaaltijden herinneren.

De Beurs of overdekte markt aan de Haven, NZ. (Afb. 16) is gebouwd

gelijk met de vergrooting der hierachter gelegen Gasthuiskerk in 1651, waarbij men aan de kerk eene galerij heeft aangebouwd en het gelijkvloers hieronder gelegen terrein tot beurs heeft ingericht. Het is een open galerij met kroonlijst op hardsteenen kolommen met Toskaansche kapiteelen, waarbij de ruimte overdekt is door acht houten tongewelven met geprofileerde ribben en gesneden rosetten. De boven de kroonlijst opgetrokken hardsteenen gevel der kerk draagt het stadswapen en het jaartal 1651, in welk jaar ook het naast de Beurs geplaatste hardsteenen poortje, met een schelp in het fronton is gebouwd, dat toegang gaf tot het eertijds achter de kerk gelegen gasthuis en thans tot de consistoriekamer der kerk.

De *Vischmarkt*, St. Dominicusstraat D 327 en 328, dateert van 1804 (Afb. 17). Het is een open galerij met hardsteenen Toskaansche kolommen, een afsluithek met potten en een houten afslagershuisje met bank. Over de *Rechtbank* zie afd. V blz. 105.

IV. Kerkelijke gebouwen.

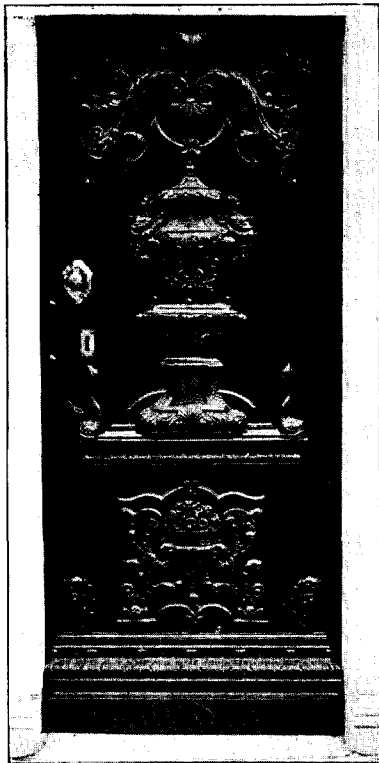
De *St. Lievens Monster*, die stond ter plaatse van eene reeds in 1151 vermelde kapel en die de daaruit ontstane en in 1378 tot kapittelkerk verheven kerk verving, is in 1832 afgebrand en eenige jaren daarna afgebroken. Alleen de prachtige door Anthony Keldermans uit Mechelen ontworpen toren bleef behouden (Afb. 18—21). De bouw van dezen toren is, blijkens den nog aanwezigen stichtingssteen, in 1454 begonnen en later tot 1530 voortgezet door Rombout Keldermans. Meermalen is daarna aan den toren gewerkt, vooral in 1839. In 1803 is de top gewijzigd voor den dienst van de optische telegraphie en in 1882—1893 is de toren gerestaureerd door den architect E. J. Margry.

De prachtige torenmassa staat thans geheel vrij, machtig opwaarts strevend temidden van de vrij lage huisjes, die het kerkplein omzoomen. De toren is met natuursteen bekleed en in twee geledingen verdeeld. Volgens de vrij zeldzame gravure door A. van der Willigen uitgegeven, bevatte het plan voor het ontbrekende deel, nog twee rijkbewerkte geledingen en eene slanke spits (Afb. 23). Ware dit plan tot uitvoering gekomen, dan zoude deze toren, die in zijn onvoltooiden staat reeds eene eerste plaats inneemt onder de Nederlandsche monumenten uit het midden der 15e eeuw, zich ontwikkeld hebben tot een wereldwonder, van ongeëvenaarde pracht.

Aan het westfront is tusschen de vooruitspringende steunbeeren een rijk gedetailleerd portaal aangebouwd met twee geprofileerde ingangen met flauwen boog, welke tezamen in een spitsboog zijn gevat, waarin nog de haken zichtbaar zijn, waaraan de beelden bevestigd waren. De hoekprofilering eindigt in pinakels. Boven dit portaal zijn twee spitsboogvensters uitgespaard en in de tweede geleding twee hooge blinde nissen. De steunbeeren zijn versierd met geprofileerde nissen met blindtraceering, die het speelsche vernuft van den bouwmeester toonen, zonder aan den machtigen indruk van het geheel te schaden. De zijgevels vertoonen eene overeenkomstige indeeling, waarbij een eigenaardig effect wordt verkregen door het plaatsen van de traptorens in het midden tusschen de twee vensters. De oostgevel,

die eerst bij de kerk aansloot, toont nog den hoogen kerkboog en de met consoles voor beelden voorziene beeren.

Het inwendige van den toren is bezienswaardig door het imposante van de afmetingen en de op een boogfries steunende gothische balustrade. Het opschrift aan de zuidzijde meldt de eerste steenlegging in 1454. De traceeringen in de vensters zijn bij de restauratie vernieuwd.

33. Deur Poststraat C 96.

Van de verbrande kerk is slechts weinig behouden (Afb. 22); een enkel grafbord vindt men nog in de Oudheidkamer.

De Nieuwe kerk, die in 1848 op de plaats van de afgebrande kerk werd gebouwd, is in Vitruviusstijl opgetrokken met voor- en achterportiek en een groot driehoekig fronton op vier Dorische kolommen. Een bordes van acht treden voert tot den ingang (Afb. 24).

De kerk is belangrijk als een der beste voorbeelden van dit type, doch de keuze van stijl kan in deze omgeving niet als gelukkig worden beschouwd. De uit het zonnige Zuiden geïmporteerde kunst harmonieert niet met het kille noordsche klimaat en vormt eene te schrille en niet gelukkige tegenstelling met het prachtige torenmassief. Toch heeft men eerst na uitvoerig beraad eene keuze gedaan, gelijk de twee nog bewaarde ontwerpen, als kruiskerk en als koepelkerk, ons aantonen.

Het inwendige der kerk is kil en weinig geslaagd. Men vindt er een orgel, in 1848 vervaardigd door Kam en Van der Meulen te Rotterdam; het oude orgel uit 1549 was reeds in 1803 verwijderd en verkocht aan de R. K. kerk te Kruisland, waar het tot het begin dezer eeuw bewaard bleef. Uit de oude St. Lievens Monster zijn eenige zerken overgebracht,

die deels door de banken zijn bedekt. Men vindt hierbij twee priesterzerken met kelk, uit de 16de eeuw, een 17de eeuwsche zerk en eenige zerken met gildeteekens en huismerken ¹⁾.

De tweede Hervormde kerk, de Gasthuiskerk aan het Havenplein, is waarschijnlijk in het midden der 15de eeuw gebouwd als kapel voor het vroeger daarbij gelegen gasthuis en werd 1587—1613 als Waalsche kerk gebruikt. Oorspronkelijk bestond de kapel slechts uit één beuk en was deze zeven travees lang, doch

¹⁾ Voor de uitvoerige beschrijving zie: P. D. de Vos, De grafschriften der voorm. St. Lievens Monsterkerk, 1911.

in 1651 is er eene breede galerij aan toegevoegd, die boven de Beurs is uitgebouwd (Afb. 16). Op het dak staat een zeskant koepeltorentje met zeskante spits. Door de vele verbouwingen is het zonder gedetailleerd onderzoek moeilijk om de stichtingstijd nauwkeurig te bepalen.

Van het uitwendige is alleen het front aan het Havenplein belangrijk, dat wij reeds bij de Beurs behandelden. Inwendig zijn schip en galerij overdekt door houten tongewelven met rosetten en in het schip rusten de stijlen van het gewelf nog op de oorspronkelijke, laat-gothische sleutelstukken (Afb. 40). De slotplaten aan de buitendeuren zijn goede voorbeelden van de smeedkunst uit het midden der 17de eeuw.

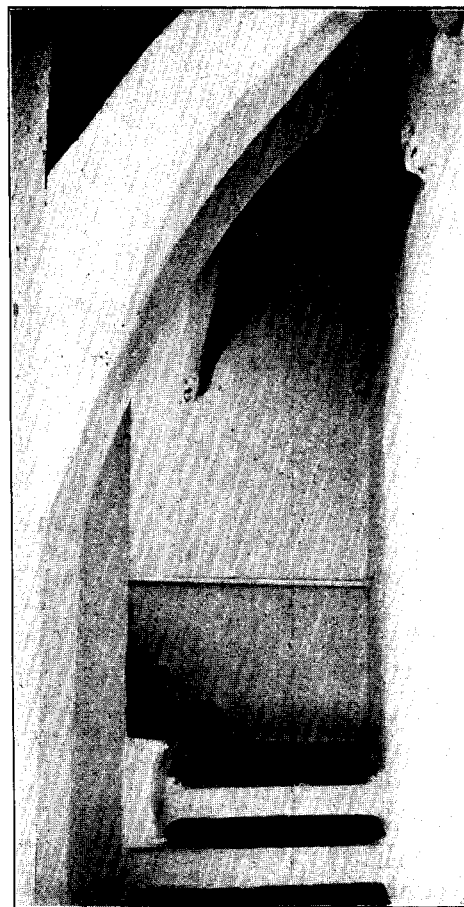
Het kerkmeubilair is grootendeels uit den tijd der verbouwing. Zoowel de preekstoel met doophek als de vier banken, het schotwerk en de zijportalen zijn uit het midden der 17de eeuw; alleen het orgel is uit het laatst der 19de eeuw.

De zilverschat bestaat uit 16 gegraveerde bekers met medaillons, waarvan 8 uit 1678 en 1714 deels met emblemen van Geloof, Hoop en Liefde, deels met schepen, alkomstig van de Sint Lievens Monster, en 8 met inscriptie uit 1685. Twee hiervan zijn, blijkens de keuren, te Zierikzee vervaardigd; het overige is werk van Middelburgsche zilversmeden. In 1728 zijn hier nog twee gedreven wijnkannen bijgevoegd met een schaal en 4 borden en in 1771 een gedreven doopbekken met gegoten Lodewijk XV rand, ook te Middelburg vervaardigd.

De twee oudste klokken, van 1462 en 1464, zijn waarschijnlijk gelijk met de kerk ontstaan; de derde werd in 1635 gegoten door den bekenden Middelburgschen gieter Michael Burgerhuys.

De Luthersche kerk, aan het Gat van West Noord-West, werd in 1713 als Schotsche kerk gebouwd, in 1743 van eene galerij voorzien en in 1755 vergroot en door de Lutherschen in gebruik genomen. Het is een eenvoudig baksteenen gebouw met een hartsteenen poort met opschrift. Ook in den zijmuur is een opschriftsteen in 1755 geplaatst.

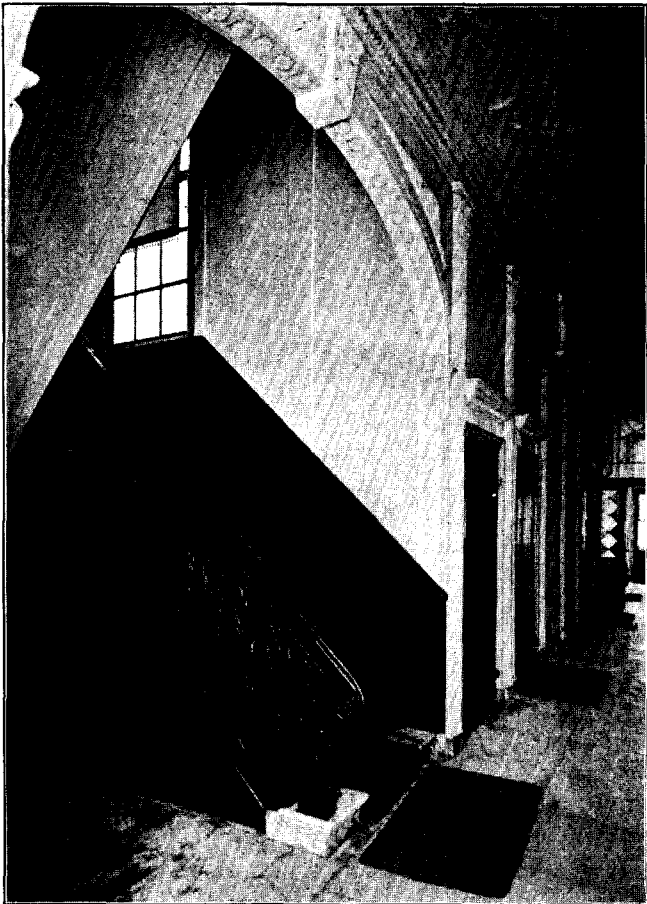
De kerk bezit een eenvoudigen preekstoel, uit 1756, met koperen lezenaar, een orgel uit het derde kwart der 18e eeuw met twee beelden, en eenig zilver, bestaande uit twee zilveren bekers en een doopbekken uit dien tijd, te Middelburg

34. Steenen trap Appelmarkt D. 366.

vervaardigd, twee borden uit 1845, en een wijnkan, c. 1815, door Diemont te Amsterdam.

De Roomsche Katholieke kerk, aan de Hooge Molenstraat, is aan den heiligen Willebrordus gewijd en in 1768 gebouwd. Het is een eenvoudig gebouw met galerijen. De kerk bezit enkele oude meubelen, een palmhouten corpus uit de 17de eeuw, een in het midden dier eeuw te Haarlem vervaardigden zilveren monstrans met

35. Trap Haven N.Z. (Arr. Rechtbank).

een beeldje van den verzezen Christus (Afb. 25), twee verguld zilveren gedreven kelken (2de helft 17de eeuw), waarvan een uit Antwerpen, met moderne cupa, eene verguld zilveren gedreven ciborie (laat 18de eeuw) en drie portretten der pastoors Judocus de Man of Cardinaal (1706—1776), Jan Baptist Muysterts (1767 aet. 33) en C. Stolk (1840 door A. J. Barsing). In de pastorie worden nog bewaard een schilderij: Maria boodschap (c. 1600) en twee schilderijen door S. G. Douwe (midden 17de eeuw).

De Synagoge, uit 1825 is geheel herbouwd in 1888. De kerk bezit een houten betimmering van de Arke (Heehal) uit het laatst der 17de eeuw twee zilveren leeswijzers, c. 1800, en twee koperen kandelaars.

IV. Gebouwen van liefdadigheid en onderwijs.

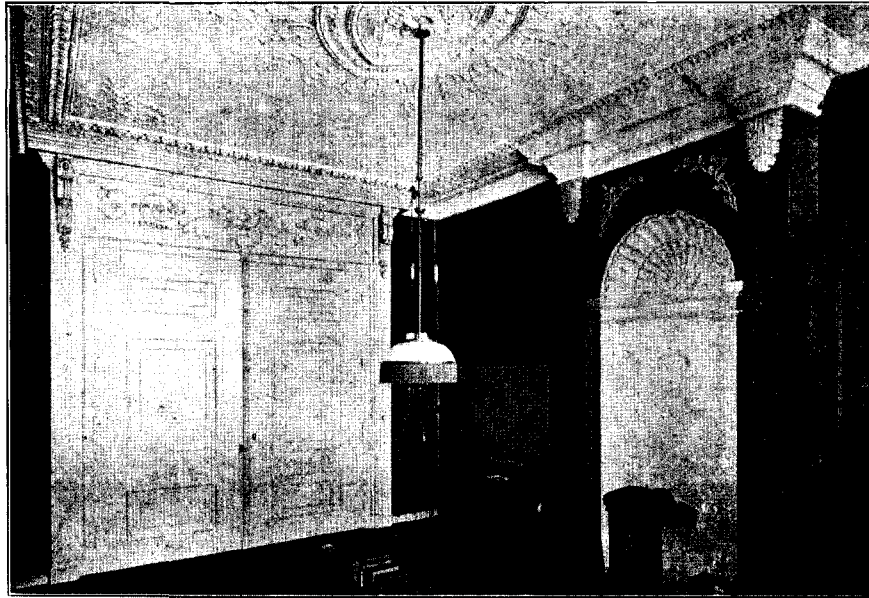
Het Burgerweeshuis, aan de zuidzijde van het kerkhof, heeft een eenvoudigen tuitgevel

met pilasters uit de tweede helft der 17de eeuw; de gevel is gecement en prijkt met het wapen der stad. In den achtergevel, die omstreeks 1740 is opgetrokken, is een gevelsteen uit 1596 geplaatst, die afkomstig is uit het vorige weeshuis. Belangrijker is het inwendige, waarbij voornamelijk te wijzen valt op de regentenkamer (Afb. 26) met goudleeren behang en eenvoudige lambrizeering, een marmeren schoorsteenmantel met een schoorsteenstuk, toegeschreven aan A. Schouman, een rijk

Het Burgerweeshuis, aan de zuidzijde van het kerkhof, heeft een eenvoudigen tuitgevel

gesneden buffetnis, alles c. 1740, en een rocaille spiegel. Verder vallen te vermelden de gesneden trapleuning en een portiek van c. 1740 op den bovengang.

Het weeshuis bezit een aantal schilderijen, waaronder een stilleven van A. P. Coote uit 1688, twee landschappen van A. van Anthonissen (3de kwart der 17de eeuw), een regentenstuk en een regentessenstuk van C. van der Marck uit 1719, eene voorstelling van het beleg van Zierikzee (2de helft der 17e eeuw) en een gezicht op de stad (17de eeuw). Verder nog een portretgroep met twee kinderen uit 1625, een copie van het schilderij van het darinkdelven, waarvan het origineel op de Oudheidkamer berust, eene voorstelling van Salomo en de koningin van Saba, een ijsvermaak

36. Raadkamer Rechtbank.

(door C. Beelt?) en een landschap met gaaischieten. Onder het tinwerk zijn enkele goede stukken.

Het R. K. Liefdegesticht, aan de Oude Haven NZ., verbergt achter een modernen gevel een oud gebouw uit de eerste helft der 16de eeuw; de achtergevel is in gele baksteen gemetseld met figuren in roode steen. Het inwendige heeft gedeeltelijk het oude karakter behouden; men vindt er nog steenen draagstenen en eenvoudige sleutelstukken uit den stichtingstijd, een houten schouwkap met gesneden wapens en snijwerk en twee groote steenen draagfiguren, uit het derde kwart der 17de eeuw, twee gesneden gangdeuren en stucwerk uit de 18de eeuw. Het zandsteen tuinpoortje aan de Mosselstraat, uit het midden der 17de eeuw, is afkomstig van den Lombard.

Het gesticht bezit een kleine geschilderde Golgotha (c. 1700) en een taber-

nakel uit het derde kwart der 17de eeuw, waarvan de voorzijde met schildpad is opgelegd en de zijkanten met ivoor zijn ingelegd. Op het deurtje is een gedreven zilveren plaat aangebracht. Het hierbij gebruikte bovenstuk is c. 1650 vervaardigd en modern bijgewerkt. Volgens overlevering is dit tabernakel afkomstig uit een huis-kapel te Kerkwerve.

V. Particuliere gebouwen.

Uit den tijd der gothiek kan Zierikzee, behalve op den prachtigen toren en de schilderachtige stadspoorten, ook roemen op een merkwaardigen particulieren gevel aan de Meelstraat B. 12 (Afb. 27), een huis, dat in de tweede helft der 15de eeuw te stellen is, al wil de volksmond dit nog minstens een eeuw ouder maken door het in verband te brengen met de ridderlijke Tempeliers, die reeds in 1312 verdwenen.

De gevel aan de Meelstraat is vrij goed bewaard. Het is een hooge trapgevel met een, naar Vlaamsch model, over den geheelen top teruggemetseld groot veld, dat in een grooten spitsboog met eenvoudige versiering is gevat. De gevel is beneden met bergsteen bekleed en verder van reuzenmoppen opgetrokken met hoekblokken van bergsteen. Het huis is drie vensters breed en staat op een sousterrain. Op de hoofdverdieping zijn boven de deur en de twee (vroeger kruis-) kozijnen geprofileerde spitsbogen geplaatst met traceering in de terugliggende velden. In het timpan boven het middenraam ziet men nog restes van beeldwerk. Op de verdieping zijn boven elk venster dubbele spitsbogen aangebracht, die op draagsteentjes samenkomen en in de boogspitsen met kopjes zijn versierd.

De hoogere vensters zijn grootendeels dichtgemetseld of gewijzigd; slechts één kruisvenster is nog ongeschonden behouden. De sierankers in de timpans boven de vensters op de hoofdverdieping zijn eerst later, in de 16de eeuw aangebracht.

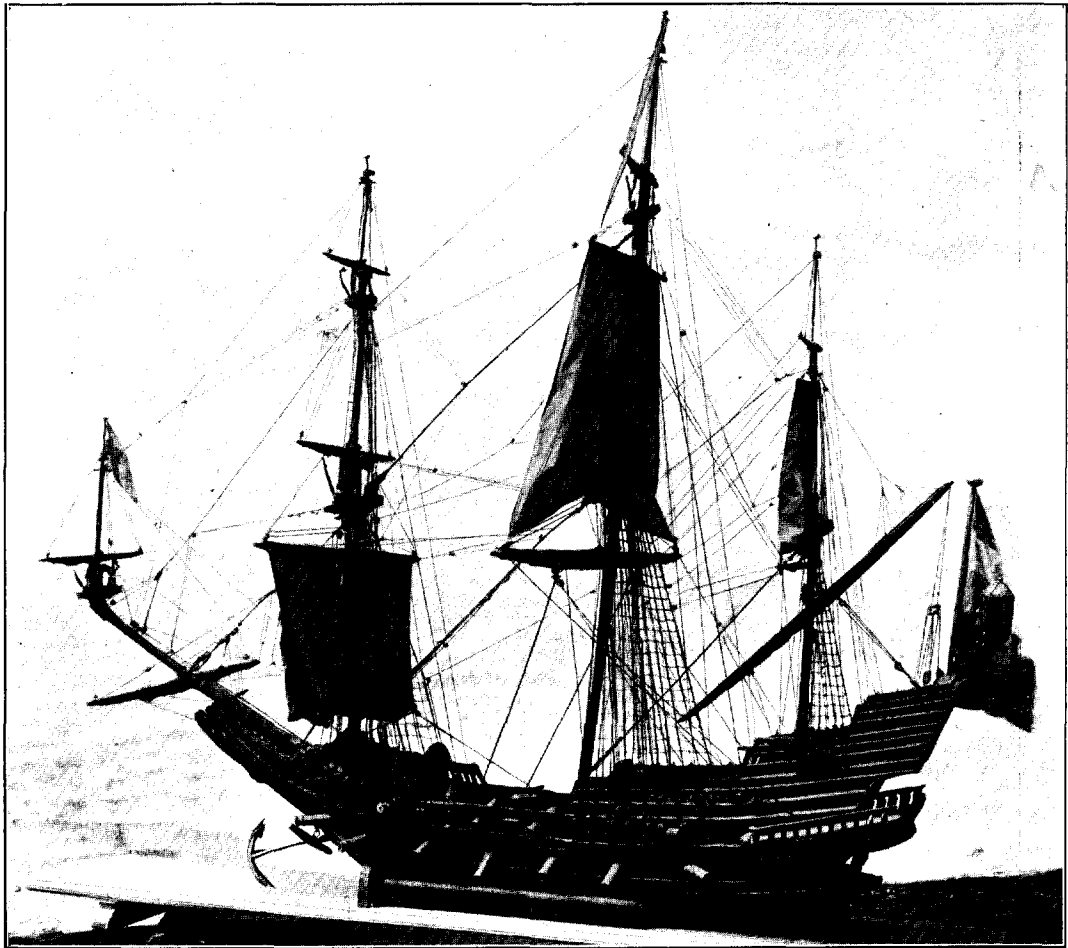
Het perceel loopt door tot aan de Poststraat, doch de achtergevel aan deze straat is grootendeels gemoderniseerd en gepleisterd. In de tweede verdieping herkent men echter nog de oude dubbele spitsbogen boven de thans gedichte vensters, welke overeenkomen met die in den gevel aan de Meelstraat.

Het inwendige van het huis biedt niets belangrijks meer uit den tijd van den bouw.

Zeer groot is nog het aantal gevels uit den Renaissance-tijd en den overgang van de gothiek. Behalve talloze eenvoudige trap- en tuitgeveltjes uit de 17de en 18de eeuw telde ik er nog meer dan 70, die eene bijzondere vermelding zouden verdienen. Het zoude echter te veel ruimte vorderen om deze alle uitvoerig te bespreken. Ik verwijs daarom hiervoor naar de voorloopige lijst van monumenten in Zeeland, welke in bewerking is, en beperk mij tot enkele grepen uit den rijken voorraad.

Tot de oudste huizen behooren die aan de Meelstraat B. 368, Oude Haven NZ. A. 353, Beddeweeg B. 208, S. Domusstraat D. 398 en De Mol A. 312, welke alle uit de tweede helft der 16de eeuw stammen. Het zijn baksteen gevels, deels met zandsteen banden en sierankers, behalve die aan De Mol, die met bergsteen is

bekleed. De gevel aan de Meelstraat heeft nog een gesneden puibalk en fraaie ankers en die aan de Oude Haven vertoont het vroege Dordtsche type met togen op met kapiteeltjes gedekte geprofileerde pilasters, die op draagkopjes rusten. De kruiskozijnen met hangen zijn hier nog behouden. Bij den gevel aan De Mol zijn overhoeks geplaatste toppilasters toegepast; de onderpui is modern.

37. Scheepsmodel uit 1627 in het Raadhuis.

Zeer verspreid zijn de trapgevels, die men hier nog in bijna elk stadsgedeelte aantreft en die met hun slanke toppen zoo schilderachtig het stadsbeeld verlevendigen (Afb. 28). Verschillende dier gevels hebben een uitgemetselden toppilaster¹⁾, die bij enkele

¹⁾ Nieuwe Haven D. 14, Schuttershofstraat C. 461, Minrebroederstraat B. 340, Ravenstraat C. 413, Verre Nieuwstraat B. 117, Venkelstraat D 154 en 166, Hoofdpoortstraat C. 397, Bagijnenstraat C. 549.

overhoeks is geplaatst ¹⁾). Gewoonlijk wordt het gevelvlak door een of twee waterlijsten doorsneden en worden de vensters door ontlastingsbogen overspannen, die bij enkele oude gevels nog eene aan het Dordtsche type herinnerende profileering vertoonen. Daarnaast komen allerlei vormen van togen voor. Een dubbele ontlastingsboog vindt men aan de 's-Gravenstraat B. 312, drielobbige bogen aan de Hoofdpoortstraat C. 597 en Balie B. 488, uitgemetselde togen op draagsteentjes aan Balie B. 487, vlakke togen aan de Lange Nobelstraat A. 6 en een Tudorboog aan de Meelstraat 417.

De toogvelten zijn enkele malen versierd, bij de oudere gevels met metselmozaiek ²⁾, met rosetten en sterren ³⁾, of met straalsgewijze gemetselde steenen ⁴⁾. De gevel van de vroegere ambachtsschool aan de Noordzijde van het Kerkhof B. 424 heeft, naast de zandsteenen banden, hoekblokken en waterlijsten van zandsteen en een fragment van een beeld op den top.

Bij de vroeg-17de eeuwsche gevels in baksteen heeft men enkele malen de rijkere versiering met zandsteenen banden trachten te evenaren door, hetzij in van roode baksteen opgetrokken gevels de lijsten en versieringen in gele baksteen aan te brengen ⁵⁾, of omgekeerd de gevels in gele baksteen te verlevendigen door figuren en lijsten in roode steen ⁶⁾.

Naast de zuivere trapgevels komen ook enkele gevels voor, waarbij de top niet horizontaal is afgesloten. De gevel Nieuwe Boogaardstraat C. 159 eindigt in een driehoekig fronton, terwijl die in dezelfde straat C. 157 en D. 233 bekroond worden door een gebogen- en Oude Haven ZZ. D. 485 door een gegolfd fronton.

Enkele détails aan deze gevels eischen nog eene korte bespreking, waarbij in de eerste plaats te wijzen valt op het zeer groot aantal sierankers, waaronder zeer fraaie specimen van smeedwerk, zooals bij St. Domusstraat D. 248 en Vischslop D. 389.

Eene speciaal te Zierikzee veelvuldig voorkomende eenvoudige versiering is die met een tandlijst van uitgemetselde steenen ⁷⁾, meest bij gevels uit de eerste helft der 17de eeuw, doch ook nog toegepast bij den lateren gevel Krepelstraat C. 188. Eene bijzonderheid zijn hierbij de tandlijsten van geslepen steentjes, die men nog aantreft bij Gat WNW C. 489 en Nieuwe Boogaardstraat C. 155.

De gevels zijn over het algemeen zeer sober behandeld. Slechts Vischslop D. 389, uit 1661, vertoont guirlandes in het fries en Meelstraat B. 417 geeft een voorbeeld van een gevel met dubbel gezwenkte rollaag.

Een, hoewel gedeeltelijk bij het vergrooten der vensterkozijnen uitgebroken gebeeldhouwde puibalk toont ons Oude Haven ZZ. D. 410, en Vischslop B. 394 een

¹⁾ Fontein C. 346, Gravenstraat B. 112, Lange Janstraat C. 253 en Venkelstraat D. 154, 156 en 180.

²⁾ Gat van West Noordwest C. 489, Nieuwe Boogaardstraat C. 156 en Schuttershofstraat C. 453.

³⁾ Venkelstraat D. 148 en 189.

⁴⁾ Meelstraat B. 71

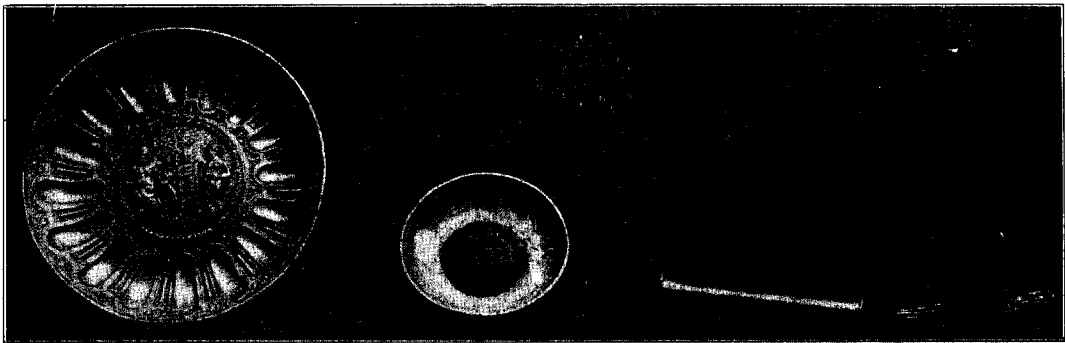
⁵⁾ Meelstraat B. 72, Hoofdpoortstraat C. 597 enz.

⁶⁾ Gat van WNW. C. 489, Schuttershofstraat C. 343, s. Domusstraat C. 263 enz.

⁷⁾ Balie D. 486, Fontein C. 546, Gat van WNW. C. 489, Lange Janstraat C. 241, Nieuwe Boogaardstraat C. 155, Venkelstraat B. 339 en 340, Ravenstraat C. 413 en Krepelstraat C. 188.

houten onderpui (Afb. 29). Van breede trapgevels geeft Karsteil D. 295, uit 1636, een voorbeeld en van een zeer smal geveltje Verre Nieuwstraat B. 117. Bij St. Domusstraat D. 345 is een zijtrapgevel.

Van het De Keyser-type met gekoppelde pilasters en grillig gesneden togen zijn hier geen voorbeelden bewaard en evenmin van de onder Amsterdamschen invloed ontworpen gevels met half-achthoekige togen en radiaalsgewijze geplaatste sluitsteenen. Door de afgelegen ligging heeft de invloed uit het Noorden zich hier minder ontwikkeld. Daarentegen kunnen wij op een zeer fraai bewerkten gevel wijzen, Oude Haven Noordzijde A. 328, uit 1658, (Afb. 30), die sterk den invloed uit het Noorden verraadt. De gevel eindigt in drie groote trappen met een gebogen fronton, waarop een sierpot als bekroning van den top. Langs de trappen zijn zandsteenen vleugelstukken aangebracht met dolfijnen en festoenen. In de penanten zijn pilasters uitgemetseld met zandsteenen Ionische kapiteelen en basementen, waaronder op de

38. Drinkschaal, wijnproeversschaaltje, meekrapvaatje en tonnetje van het Kuipersgilde.

hoeken blanke schilden en in het midden een gevelsteen (zwaan) zijn aangebracht. De borstweringen onder de raamkozijnen zijn versierd met cartouches met het jaartal 1658, op de tweede verdieping met vruchtenfestoenen en in den top een oeil de boeuf en eene guirlande. De verdiepingen zijn door geprofileerde waterlijsten gescheiden en op de eerste verdieping zijn kopjes als sluitsteenen geplaatst in de rechte strekken boven de raamkozijnen.

Deze fraaie gevel is nog geheel gaaf; alleen is in 1910 de onderpui gemoderniseerd.

Het hierbij aansluitend pilastertype met rechte kroonlijst is vertegenwoordigd door de gevels aan de Poststraat C. 94, uit 1663, en C. 97 uit het laatst der 17de eeuw.

Hierbij sluiten zich aan de Lodewijkgevels met rechte kroonlijst, waarvan wij nog een aantal vertegenwoordigers aantreffen. De meerdere rijkdom der bouwheeren uitte zich hierbij door het bekleeden der gevels met hardsteen, gelijk in het derde kwart der 18de eeuw werd toegepast bij de gevels Oude Haven ZZ. D. 407, D. 381 en D. 438, Oude Haven NZ. A. 375 en den laat-18de eeuwschen gevel Poststraat C.

73. Daarnaast komen echter ook eenvoudiger gevels voor, zooals Appelmarkt D. 365 en 370 en Fontein C. 347.

In het bijzonder valt bij dit type te wijzen op de sierlijk gesneden consoles in- of onder den kroonlijst bij enkele gevels en op de versiering met wijnkoopersattributen in het plint van den gevel aan de Oude Haven ZZ. D. 381.

Het deftig aanzien, dat men door de kostbare steensoort aan den gevel trachtte te geven, werd ook bevorderd door het versieren van de deuromlijsting en het daarboven gelegen venster. Voorbeelden hiervan vertoonen de gevels aan de Oude Haven ZZ. D. 407, 381 en 438, Oude Haven D. 497, een weelderig versierde gevel, waarbij de kroonlijst ook langs den zijgevel is doorgetrokken, Oude Haven NZ. A. 344, (Afb. 32), een dubbele gevel uit 1788 met hardsteenen bekroningen boven de vensters, mooie gesneden deur met klopper, versierd bovenlicht en Lodewijk XVI stoeppalen en stoephek, en Oude Haven NZ. A. 345 en 418 (Afb. 31), met goed gesneden deur met kalf en bovenlicht en aan den tuin een koepelkamer met gesneden versieringen in de raamzwikken.

Naast de geheele gevels verdienen ook de poortjes eene korte beschrijving. Hiervan vallen er een achttal te vermelden. Het oudste is het houten poortje aan de Haven ZZ. D. 410, met snijwerk uit 1639, met een opgeklampte deur met geprofileerde strooken en ziende spijkers. Iets later is het Vrijpoortje uit 1643 aan de Oude Haven NZ. A. 326, hetwelk vooral de aandacht verdient wegens het aardige doorkijkje in het daarachter gelegen steegje. De naam is niet ontleend aan de verliefde paartjes, die zich hier aan te onbescheiden blikken onttrokken, maar vindt zijn oorsprong minder poëtisch in „het Vrije”, het oorspronkelijk buiten de stadspoorten gelegen gedeelte, dat nog tot het stedelijke rechtsgebied behoorde (vgl. het Vrije van Brugge, de Vrijheid bij Leiden, enz.). De naam moet dus teruggaan tot den tijd vóór de stadsuitbreiding, dus tot het begin der 14de eeuw.

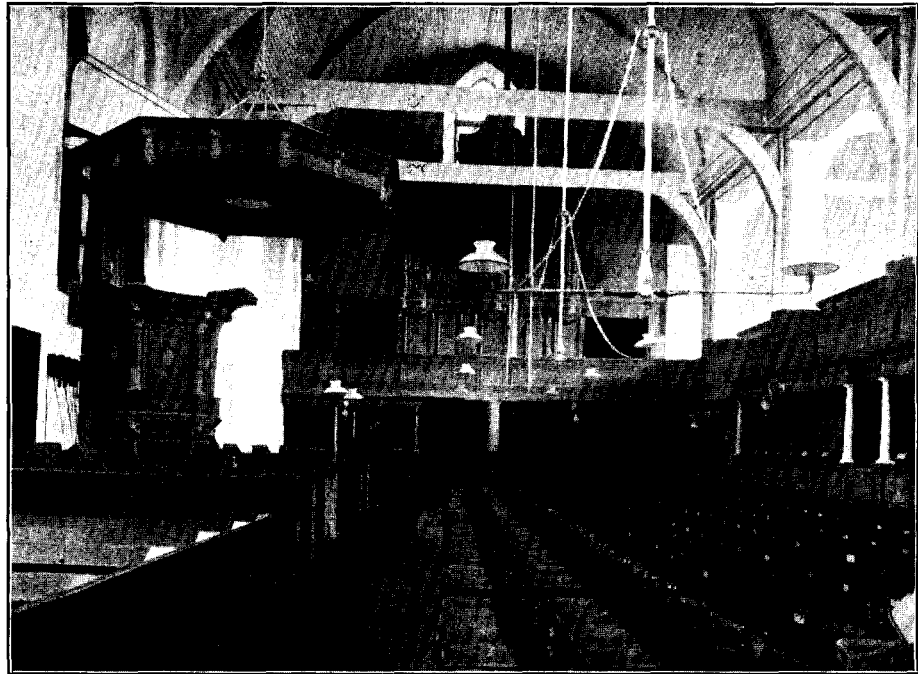
Het poortje uit 1651 aan de Gasthuiskerk werd reeds vermeld en het fraai gesneden houten tuinpoortje met gesneden fries uit het midden der 17de eeuw, dat eerst het Kort Groenendaal sierde, is voor eenige jaren verkocht en overgebracht naar het Anker te Haamstede. Twee steenen poortjes uit het derde kwart der 17de eeuw vindt men nog aan de St. Domusstraat over C. 132 en aan de Melkmarkt 352—353, als achteruitgang van het raadhuis. Uit de 18de eeuw valt te wijzen op

39. St. Domusstraat met kerktoren.

het baksteen en poortje aan de Haarstraat 383/4, uit 1749, met geprofileerden Tudorboog van geslepen steentjes, en op twee dergelijke poortjes aan het Beddeweeg en aan de Venkelstraat D. 181, welke waarschijnlijk alle drie als metselaarsgildeproeven te beschouwen zijn. Ook op dit speciaal gebied levert Zierikzee dus weder een staalkaart van aardige kleine bouwwerken, waaronder er zijn, die voor den artistieken aanleg van den ontwerper pleiten.

Ook bij de onderdeelen van de gevels vindt men velerlei typen vertegenwoordigd, waarop nog met een enkel woord de aandacht mag gevestigd worden. Een

40. Kleine of Gasthuiskerk.

houten onderpui is bij Verre Nieuwstraat B. 109 behouden gebleven, met een aardig gekoppeld deur- en raamkozijn en eene overkraging op consoles uit de eerste helft der 17de eeuw. Kruiskozijnen treft men nog in verschillende oude gevels aan en gesneden raamstijlen, uit het einde der 18de en het begin der 19de eeuw, bij Oude Haven NZ. A. 342 en 344. Bewerkte deuren vindt men aan de Hoofdpoortstraat C. 612, Nieuwe Boogaardstraat D. 213, Oude Haven D. 499 en Poststraat C. 96 (Afb. 33). Vooral de laatste mag hierbij in het bijzonder genoemd worden en daarnaast verdient de bronzen slotplaat met sierlijk gedreven dolfijntjes aan de Oude Haven D. 471 speciale vermelding.

Het aantal gevelstenen is betrekkelijk gering. Naast de reeds vermelde steenen

wijs ik op de maskarons uit 1617, herplaatst in den nieuw opgetrokken gevel Oude Haven NZ. A. 339, de steen „in het Azijnvat” uit 1641 (Oude Haven ZZ. D. 380), die van de brouwerij „in d'Eenhoorn”, uit 1639 (aldaar ZZ. D. 410), die met een spreuk, uit 1656, (Oude Haven NZ. A. 335) en die uit 1758 (aldaar ZZ. D. 468). Oude sierankers zijn hier zoo algemeen, dat men die bijna in elke straat aantreft, ja haast aan elk huis. Bijzonder mag er hierbij op gewezen worden, dat hier zooveel goed gesmede ankers zijn bewaard uit het einde der 16de en het begin der 17de eeuw, waaronder de smaakvolle langgerekte vroeg-rennaissance ankers, die elders nog slechts weinig meer worden aangetroffen.

Het inwendige der huizen beantwoordt over het algemeen niet aan de verwachtingen, die men naar aanleiding van het groot aantal nog goed bewaarde oude gevels zoude koesteren. Sinds jaren is alles, wat uit te breken was, hier opgekocht. Zelfs de tuinpoortjes bleken niet steeds veilig! Toch vallen nog enkele interieurs te vermelden, waaronder in de eerste plaats de merkwaardige steenen spiltrap in den vierkanten traptoren naast het perceel Appelmarkt D. 366 (Afb. 34), welke herinnert aan de tijden van bloei, toen de groote reeders van hun hooge torens uitkeken naar de terugkomst van de rijkbeladen schepen. De trapgewelven zijn hier met rosetten, kopjes en schildjes versierd, die wijzen op het einde der 15de eeuw. Een later voorbeeld van een dergelijken traptoren, uit de 2de helft der 16de eeuw, kan men nog aantreffen in Oude Haven WZ. A. 329. De top van den toren is afgebroken en de spiltrap is van hout. Oude sleutelstukken vindt men Oude Haven ZZ. D. 490 en een gang met houten tongewelf in Oude Haven NZ. A. 335 (2de helft 17de), alwaar nog eene kamer met stuc plafond (c. 1730) aanwezig is. Oude Haven ZZ. D. 373 heeft winkelkasten van 1828 en naar het Zeeuwsch genootschap is een buffet met schelpen overgebracht, hetwelk vóór 1775 is vervaardigd door Dr. Job. Baster. Twee gesneden tafereelen van c. 1500 hebben hun weg gevonden naar het Nederlandsch museum te Amsterdam.

Het best bewaard interieur levert het perceel Oude Haven NZ. A. 344, hetwelk later tot Rechtbank werd ingericht en in 1828 is gebouwd (Afb. 35 en 36). De tegenwoordige raadkamer en de audientiezaal bezitten een stuc plafond, marmeren schoorsteenmantel en gesneden deur, de gang is met stucwerk versierd en de trap met een gesneden houten leuning. Daarnaast vallen te vermelden de trap en de leuning in het huis Oude Haven NZ. A. 418, uit 1788, en Oude Haven NZ. A. 345, met een kamer met stuc plafond (midden 18de eeuw), een schoorsteenboesem Lodewijk XIV met daarop aangebracht snijwerk uit het einde der 17de eeuw en een dessus de porte uit het einde der 18de eeuw. De gang prijkt met stucwerk en met goed gesneden deuren.

VI. De Oudheidkamer.

Ten slotte rest ons nog een enkel woord over de in de Burgemeesterskamer en de Oudheidkamer bewaarde oudheden, waaronder de cano met een Eskimo

(18de eeuw), die volgens overlevering naar Zeeland is komen afdrijven. Behalve verschillende oudheden van lokaal belang, meubels, gevelfragmenten (waaronder een steenen medaillon uit 1554 met buste van Karel V uit den top van het Raadhuis) en modellen van bouwwerken vindt men hier o.a. een koperen zegelstempel ad causas, reeds gebruikt in 1412, een bronzen stempel (vóór 1426) en een uit de 14de eeuw, een beulzwaard (midden 16de eeuw) uit Neurenberg, eenige schilderijen, waaronder een gezicht op de stad vóór 1530, het darinkdelven (2de helft 16de eeuw), een sepiateekening A. van Maers (16de eeuw), voorstellende het klooster Sion onder Noord-gouwe, een mooi scheepsmodel uit 1627 (Afb. 37), gerestaureerd in 1900, en eenig zilverwerk (Afb. 38). Tot dit laatste behooren een fraai gedreven drinkschaal met wapen (gehalveerd Zierikzee en Duiveland), uit 1580 en blijkens de keuren te Zierikzee vervaardigd, een gegraveerde bokaal van het Chirurgijnsgilde (einde 18de eeuw) en eenige herinneringen uit den gildentijd. De meestoven zijn vertegenwoordigd door een zilveren meevaasje met ketting en een halfvaasje met steel (2de helft 18de eeuw) en de wijnkoopers door een gedreven zilveren schaal met gegraveerd wapen der stad (2de helft 18de eeuw).

De collectie bevat veel bezienswaardigs, doch komt niet tot haar recht door de beperkte gelegenheid tot opstellen. Nu de gemeente door het aanstellen van een eigen archivaris voor haar oud-archief bewijzen heeft gegeven van hare belangstelling voor het belangrijk verleden der plaats, komt misschien nog wel eens de tijd, dat een mooi oud huis wordt aangekocht voor de oudheden van stad en omgeving.

J. C. OVERVOORDE.

HET STRAATJE VAN VERMEER EN DE SIX-STICHTING.

„Wat is het, dat ons dit kleine, strakke schilderijtje zoozeer lief doet hebben? Is het niet dit, dat wij er een der edelste en der zuiverste openbaringen in zien van onzen Nederlandschen geest?”

Het Straatje van Vermeer is voor ons land behouden. De heer H. W. A. Deterding, Directeur der Koninklijke Petroleum-Maatschappij, heeft het schilderij van den eigenaar gekocht en het, bij gelegenheid van zijn 25 jarig-jubileum als Directeur, ten geschenke gegeven aan het Rijk, ter plaatsing in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Op de groote en bijzondere beteekenis van het „Straatje” als kunstwerk behoeven wij in dit tijdschrift niet de aandacht te vestigen. Evenwel kunnen noch mogen wij onderdrukken een woord van hartelijke erkentelijkheid aan den schenker, die, op het juiste moment, een daad heeft verricht, die niet alleen is in den geest van het beste deel van ons volk, maar ook een die grooten indruk naar buiten heeft gemaakt. Diegenen onder de buitenlanders, die voorspeld hadden, dat we dit juweeltje tòch niet zouden laten gaan, hebben gelijk gehad. En gelukkig! Na het vele, dat over het Straatje te doen was geweest, klinkt de Nederlandsche naam in den vreemde ook op dit gebied opnieuw gelijk vóór den oorlog.

Op het juiste moment — zeiden wij — greep de Heer Deterding in. Immers, de Regeering zoowel als de Vereeniging Rembrandt hadden de mogelijkheid van dezen aankoop reeds herhaaldelijk ernstig onder de oogen gezien, doch 's lands financiën lieten den aankoop niet toe, terwijl de eigenaar, Prof. Jhr. J. Six, reeds zoover omlaag gegaan was als hij maar eenigszins kon. De gevraagde prijs toch hield nauw verband met het behoud in Nederland van een der allergrootste schatten die het herbergt: Rembrandts magistrale beeltenis van Jan Six.

Hoe vaak niet heeft men de laatste 20 jaren de vraag hooren opperen, of dit meesterwerk, of ook Rembrandts sympathieke beeltenis van Anna Wijmer, de Tulp te paard van Potter en zoovele andere schilderijen uit de Six-collectie onder den hamer zouden moeten komen, en verdwijnen naar het in dit opzicht zoo gevreesde Amerika? Wel was een deel der Six-collectie, waarbij „de Meid die melk uitgiet”, van Vermeer, voor Nederland behouden, dank zij krachtigen steun van Rijkswegen. Maar toen zijn er Six-schilderijen verkocht moeten worden: Rembrandts Ephraïm Bonus, en de grisaille met den kleinen Jozef, zijn droomen vertellend, van denzelfden meester. Ook de groote Jan Steen en de prachtige Isaac van Ostade. Dit alles bleef weliswaar in ons land, maar bij particulieren, slechts voor zeer beperkten kring te zien.

Toen kwam zelfs het Straatje in veiling. Het moest om de hooge successie-

rechten en omdat — en dit is nu, door de gelukkige wending, die deze puzzle genomen heeft, zoo heugelijk om te vermelden — omdat verkoop de eenige mogelijkheid was om te komen tot een Stichting, waardoor het behoud voor Nederland van de Six-portretten kon worden verzekerd.

Prof. Six heeft jarenlang gezocht naar een middel om de beroemde familieportretten in Nederland te behouden. Om over die collectie vrijelijk te kunnen beschikken, moest hij zich belangrijke offers getroosten, maar met groote volharding en steeds uitgaande van die ééne mooie gedachte, dat men als tijdelijk bezitter van zulke kunstschaten niet het recht heeft, die alleen voor zich zelve te houden, vond hij ten slotte deze oplossing, dat hij met zijn neef, Jhr. J. W. Six, zou overeenkomen, dat zij beiden voor goed afstand doen van de geldelijke waarde der portretten-collectie en dat deze tot in lengte van dagen bewaard zal blijven in de familie en beheerd door een familie-bestuur, terwijl zij — gelijk thans — voor kunstliefhebbers gemakkelijk toegankelijk zal blijven.

Door den verkoop van het Straatje zijn de financiële beletselen voor het tot stand komen der Stichting vrijwel geheel opgeheven. En dan zullen Rembrandts Jan Six, zijn Anna Wijmer, Potters Ruitportret van Dirk Tulp, Terborch's beeltenis van Jan Six, Nicolaas Tulp door Frans Hals en tal van werken van Elias, van der Voort, Flinck, Bol, Sandrart, Ovens, Troost enz. (totaal ongeveer zeventig in getal) voor ons land bewaard blijven.

De onderhandelingen met de Regeering verkeerden — zijn wij wel ingelicht — in een vergevorderd stadium en men zegt, dat er nog slechts een successie-recht-kwestie, over een betrekkelijk klein bedrag, met den fiscus valt op te lossen om tot een goed einde te komen.

Moge onze fiscus terdege doordrongen zijn van de ideële belangen, waarom het hier gaat. Ook al is de toestand onze schatkist nòg zoo berooid, toch mag dit nu geen beletsel meer vormen. Want het gaat hier om kunstwerken, waarvan alleen reeds het voornaamste, Rembrandt's wereldberoemde Burgemeester Six, twintig, dertig maal grooter financiële offers waard is dan het weinige wat nog ontbreekt om de plannen van Prof. Six ten leste te kunnen doen slagen.

W. MARTIN.

RAPPORT

DER RIJKSCOMMISSIE VAN ADVIES IN ZAKE REORGANISATIE VAN HET
MUSEUMWEZEN HIER TE LANDE; INGESTELD BIJ KONINKLIJK
BESLUIT VAN 5 FEBRUARI 1919, No. 12.

DRUKKERIJ MOUTON & Co., 's-GRAVENHAGE JULI 1921.

Vóór er besprekingen van allerlei aard volgen betreffende den inhoud van verschillende hoofdstukken van het Rapport der Rijkscommissie van Advies inzake Reorganisatie van het Museumwezen, is het wenschelijk, dat ook de lezers van het

Jaarboek van den Oudheidkundigen Bond desverkiezende van den inhoud der verschillende hoofdstukken kunnen kennis nemen. Hoewel de Dagbladpers niet karig geweest is met uittreksels kort na verschijning van het Rapport, is het toch geenszins zeker, dat het volledig resultaat en in enkele gevallen ook de loop der besprekingen der Commissie onzen lezers genoegzaam voor den geest staat. Deze overweging der redactie beamende, heb ik, noode, de ondankbare en zware taak op mij genomen nogmaals in uittreksels, zoo beknopt mogelijk, den geheelen inhoud van het Rapport weer te geven. Van kritiek meende ik mij geheel en al te moeten onthouden.

Telegramstijl was niet overal mogelijk, wilde ik de questies niet scheef voorstellen; waar het afdrukken van enkele passages voldoende was, om tevens den geest, die bij de behandeling van een bepaald onderwerp domineerde, te kenschetsen, heb ik mij tot zeer geringen commentaar bepaald. Alle franje, het relaas omtrent de instelling der commissie, de leden, de opening en het overzicht der werkzaamheden van sub-commissies kan ik gevoegelijk weglaten. Dat is uit de bladen wel overbekend te achten of zal bij de betrokken hoofdstukken kort worden vermeld. Overigens volgde ik den tekst op den voet, te beginnen bij hoofdstuk I (blz. 13).

I. INLEIDENDE SAMENVATTING DER VOORSTELLEN.

Het aantrekkelijke van de taak der Commissie lag in de eerste plaats in het wijsch perspectief, dat zich voor haar opende. Het ging per slot van rekening om „Het Nederlandsch Museumwezen, gezien als een levend organisch geheel”. De ontevredenheid met bestaande Museumtoestanden had hier — als elders — den wensch naar ingrijpende verbetering doen rijpen. „De Commissie had voor het gansche Museum-begrip een beter fundament aan te wijzen”. Wilde een verandering ten goede in de toekomst mogelijk zijn, dan diende men zich allereerst rekenschap te geven van de bestaande misstanden. Men vond een door de historische ontwikkeling der verzamelingen veroorzaakten chaotischen toestand, overal gebrek aan ordening en schifting en kwam spoedig tot de conclusie, dat het eerste noodige was: voorop te stellen, dat een Museum een organisch geheel behoort te zijn en dat ieder Museum dan naar zijn bijzonderen aard een bepaalde plaats in het algemeen samenstel moet innemen.

Met dit beginsel hangt, naar 't gevoelen der Commissie, zoowel de uitwerking op het publiek samen, dat onmiddellijk dient te weten wat het te verwachten heeft, als de inrichting zelve, die uit een nauw omschreven programma voortvloeit, en eindelijk ook de leiding, die haren weg eenigszins afgebakend voor zich ziet.

Een op rustige aandacht gestemd geheel, een sprekende indeelingen en een harmonieuse expositie waarborgen de warmste belangstelling en het beste inzicht.

Van begin af aan onderkent de Commissie in de talloze voorwerpen die van museaal belang kunnen zijn, drie hoofdsorten: voorwerpen van uitstekende kunstwaarde, van kunsthistorische beteekenis en van histo-

risch belang. Deze verschillende soorten moeten strikt afzonderlijk gehouden worden.

Verwarring door bijeenbrengen van heterogene bestanddeelen, een kwaal waar thans vele musea aan lijden, moet vermeden worden ter wille van den bezoeker, die zich anders niet vermag te oriënteren.

Primair was de volstrekte scheiding tusschen de voorwerpen, die getoond worden om der schoonheid wille en de andere die speciaal van historische draagkracht zijn. Hiermee was tevens vooropgesteld, dat men zich zou hebben bezig te houden met een project voor een Nederlandsch Historisch Museum, waarin door middel van evenwijdig loopende seriën, die der beschavings- en der politieke geschiedenis, de historie van ons volk wordt opgeroepen.

Maar bij nadere beschouwing moet men erkennen, dat ook dan nog de groote kunstwerken, „de werken waarvan gezegd kan worden, dat zij tot het ruimere gebied der wereldkunst behooren”, niet voldoende tot hun recht zouden komen, tenzij men ze bevrijdde uit een milieu van tallooze andere werken, wier aesthetische beteekenis veel geringer is. Uit zulk een „eerder neertrekkend milieu” moeten de kunstwerken van groote waarde worden losgemaakt, willen zij in hun volle kracht dienstbaar kunnen worden aan de geestelijke en aesthetische beschaving van ons volk. Deze eisch heeft de commissie tot een beginsel gemaakt, niet alleen ten opzichte van onze belangrijke schilderijenverzameling, maar van alle Musea, die zij in haar gezichtsveld had te brengen, dus b.v. ook van het Nederl. Museum, van het Prenten-kabinet, het Museum van Oudheden te Leiden en het Ethnographisch Museum aldaar. Door vereeniging van de aesthetisch meest belangrijke werken uit alle voor dit doel bereikbare en beschikbare verzamelingen kan, naar het gevoelen der commissie, een synthese van wereldkunst worden verkregen van welke een machtige cultureele werking zou kunnen uitgaan.

Natuurlijk moet dit zoo geschieden, dat daardoor niet van den anderen kant ernstige schade wordt toegebracht aan de waarde, die thans bestaande verzamelingen voor de wetenschap hebben. De selectie van het schoonste en de bijeenbrenging daarvan in een drukbezocht centrum, zullen veeleer tevens de belangstelling voor de speciale verzamelingen wekken en den zin voor studie aanwakkeren.

Zoo vormde zich in algemeene trekken het plan tot het ontwerpen van een Algemeen Kunstmuseum.

Dat dit echter niet in het bestaande Rijks Museumgebouw mocht worden ondergebracht, was duidelijk met 't oog op de onvoldoende verlichting en verdeling der zalen, die niet zonder ernstige schending der architectuur zouden kunnen worden veranderd. Een nieuw gebouw van bescheiden omvang, zonder storende weelde en aandacht afleidende pracht zou noodig zijn, grooter dan b.v. het Mauritshuis, doch kleiner dan het Amsterdamsch Stedelijk Museum, opgetrokken — om het verband niet te verliezen — achter de Rijksmuseumgebouwen en daarmede door galerijen verbonden.

Na decentralisatie van heel wat overbodig materiaal uit het Rijksmuseum naar de plaats der oorspronkelijke bestemming dezer voorwerpen, of ruil van dit materiaal ten behoeve van lokale Musea, blijft in een reeks van zalen van het Rijksmuseum een kunsthistorische verzameling over, d.w. dus zeggen een verzameling van die schilderijen, wier aesthetisch belang niet van de allerhoogste orde is, al hebben zij voortreffelijke qualiteiten en groote waarde voor het begrip van den ontwikkelingsgang der kunst. Voor het Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst geldt hetzelfde. Alleen zou uit deze, reeds volgens den naam tweeledige verzameling, vooraf een ruime keuze ten bate van het Historisch Museum moeten worden gedaan. De keuze voor het Algemeen Kunstmuseum zal daarentegen uiteraard slechts een beperkte kunnen zijn, het aanzienlijk gedeelte dat overblijft dient kunsthistorisch te worden gerangschikt in de Oostelijke der bovengenoemde galerijen, ten einde het blijvend verband met de keurcollectie te handhaven.

Het Rijks Museum van Oudheden te Leiden zal, naar de Commissie zich voorstelt, in de klassieke afdeeling van het algemeen Kunstmuseum, wisselende tentoonstellingen houden uit 's Rijks bezit van klassieke (inclus. Egyptische) kunst, met dien verstande, dat de voor de Leidsche verzameling duurzaam onmisbare voorwerpen, na vijf jaar of zooveel eerder als het organisch verband van het Alg. Kunstmuseum dit toelaat, daarheen terugkeeren.

Een dergelijke bepaling ontwierp de commissie, ten bate van de Exotische afdeeling van het Algemeen Kunstmuseum, voor het Ethnographisch Museum te Leiden. Teneinde ook daar „door de selectie van eminente kunstwerken zoo min mogelijk lacunes te doen ontstaan”, zouden de voor de afdeeling van het Algemeen Kunstmuseum uitgelezen voorwerpen na vijf jaar „of zooveel vroeger als zij in het Algemeen Kunstmuseum gemist kunnen worden”, naar het Ethnographisch Museum kunnen terugkeeren.

Het nieuw te stichten Historisch Museum denkt zich de Commissie in drie groote afdeelingen. Het centrale Museum kome in Amsterdam en omvatte: de historische schilderstukken, de portretverzameling en talrijke documenten onzer beschavings- en zedengeschiedenis.

De Vroeghistorische afdeeling moet wegens het noodzakelijk verband met de klassiek-archaeologische verzameling te Leiden blijven. De afdeeling voor Volkskunde — in 't bijzonder die van het platteland — is ontworpen in nauwen samenhang met het Arnhemsche Openlucht Museum.

Een ruimer ontwikkelingsgebied voor het thans te Leiden gevestigde R. Ethnographisch Museum meende de commissie, behalve door de reeds vermelde samenwerking met het Algemeen kunstmuseum, te vinden door de overbrenging van het geheel naar een sterker bevolkt centrum. Den Haag achtte men, na grondige overweging, daarvoor de aangewezen plaats.

Evenals de commissie, volgens het bovenstaande, overal reeds het verband tusschen de groote Rijksmusea, in beginsel nauwer wenschte aan te halen, dienen — volgens haar overtuiging — de groote en kleine Musea in ons land

over het algemeen samen te werken, teneinde door verdeeling van het museaal bezit, zoo logisch mogelijk, met gebruikmaking van wat door openbaar of bijzonder initiatief in den lande reeds is gedaan, te komen tot „de schepping van een ideaal geheel, waarin elke verzameling haar eigenaardige taak krijgt te vervullen”.

Eenige leiding heeft het Historisch Museum dus aan kleinere plaatselijke collecties te geven. Zooveel mogelijk moeten de grootere gewestelijke instellingen door afstand van voorwerpen of door subsidies worden gesteund. Op dezelfde wijze kan ook in afgelegen centra de kunstontwikkeling worden bevorderd.

Nog eens saamgevat, opent het Rapport de volgende perspectieven:

— Een encyclopaedisch Kunstmuseum, Kunsthistorische verzamelingen, een Historisch Museum.

— Logische groepeerings van alle Musea, samenvatting van het Museumwezen in één verband. Ontwerpen van Musea van bijzondere strekking.

Natuurlijk is hier een ideaal in het oog gehouden, in de praktijk zullen enkele concessies noodig zijn aan historisch verkregen rechten en aan bestaande, misschien al te vast gewortelde voorliefde voor eigen gewest, eigen plaats, eigen verzameling.

De organische eenheid echter moet het doel zijn waarheen men streeft, wil de Regeering de door haar beoogde cultureele en aesthetische verheffing van ons geheele volk bereiken.

Met deze inleiding geeft het Rapport de algemeene omtrekken van hetgeen in de hoofdstukken uitvoerig wordt behandeld reeds aan. Wij zouden verder voor ons doel kunnen volstaan met de titels der hoofdstukken. Het is echter o.i. wenschelijk behalve dat nog enkele bijzondere punten te vermelden, waar nog eenig licht op dient te vallen, omdat zij bij de algemeene omschrijving niet zijn gegeven en omdat zij veelal de bedoeling verduidelijken. Men kan het volgende raadplegen al naar gelang later, bij eventueele kritiek, bijzondere hoofdstukken worden aangevallen.

II. (p. 19). De algemeene indeeling van het museaal bezit.

De vereischte strenge schifting volgens hunnen inhoud, de zoodanige scheiding van de bestanddeelen in de verzamelingen, „dat hunne eigen beteekenis ook voor leeken in het ware licht wordt gesteld en dat ook uitkomt welke waarde zij als onderdeel van het geheel hebben”, leidde tot de volgende omschrijving van het begrip Museum:

„Een Museum in het algemeen is een instelling, waarin voorwerpen, die samen een organisch geheel vormen, zoo worden tentoongesteld, dat hunne beteekenis en die van het geheel voor de bezoekers, ook voor den niet vakman, duidelijk worden”.

Vervolgens vindt men hier een algemeene omschrijving van de soorten van voorwerpen, die kunnen geacht worden niet in een Kunst-Museum te behooren, daarentegen voortreffelijk zouden passen in een Kunsthistorische verzameling. In onmiddellijk verband hiermee staat de vraag, of dergelijke, volgens het materiaal

verwante, maar in karakter verschillende verzamelingen, in hun strenge afscheiding, al dan niet zooveel mogelijk onder één dak moeten worden gehuisvest. Slechts een consequent doorgevoerd systeem van door gangen verbonden paviljoens scheen voor de groote verzamelingen een bevredigende oplossing te waarborgen: de belangrijkste kunstwerken van verschillende soort telkens in de verschillende paviljoens ondergebracht, de verbindende vleugels ingericht voor huisvesting van het da a r b ij behorend kunsthistorisch materiaal; en daarlangs neutraal gedecoreerde gangen om den bezoeker mogelijk te maken zich desverkiezend rechtstreeks van het eene paviljoen met meesterwerken naar het andere te begeven, zonder zich door het tusschenliggende te laten storen. Maar dit denkbeeld heeft de commissie niet nader uitgewerkt, omdat de meerderheid het, wegens de groote kosten, voor praktisch-onuitvoerbaar hield.

Naast Kunstmusea en Kunsthistorische verzamelingen aanvaardt de Commissie nog een derde rubriek: de O n d e r w i j s c o l l e c t i e s, die niet of niet uitsluitend uit oorspronkelijke werken bestaan, doch waarin reproducties een groote rol kunnen spelen. Deze collecties kunnen aan musea of kunsthistorische verzamelingen, aan inrichtingen voor de opleiding van kunstenaars en kunstnijveren en aan Universiteiten zijn verbonden en zij kunnen, behalve voor zulk speciaal doel, ook voor een groot publiek tot verruiming van den gezichtskring dienen. Deze rubriek valt echter reeds over of toch op de grenslijn van het gebied der commissie. Zij is derhalve niet nader uitgewerkt.

Een laatste groep vormen de museale instellingen, waarvan de inhoud ongeschikt is voor onafgebroken tentoonstelling en derhalve wordt opgeborgen (prenten, teekeningen en andere stalen van grafische kunst, munten, penningen, zegels en gesneden steenen, voorwerpen van „boekkunst”).

Wat echter dergelijke instellingen tijdelijk tentoonstellen, dient natuurlijk op zichzelf een organisch geheel te vormen, hetzij op geschiedkundig, hetzij op kunstgebied.

Wat de volgende hoofdstukken bevatten, is, naar wij boven reeds zeiden, voor 't meerendeel de volledige uiteenzetting van de beginselen en overwegingen, die tot deze algemeene indeeling hebben geleid.

III. (p. 23). A l g e m e e n K u n s t m u s e u m.

Zoo behandelt Hoofdstuk III het „Algemeen Kunstmuseum”, geeft den omvang en den inhoud der daar bijeen te brengen collecties aan, trekt en motiveert de grenzen — onder uitsluiting van de kunst van eigen tijd — en bespreekt de verhouding tot onze tegenwoordige schilderijenverzamelingen, de verzamelingen van gebruiks- en sierkunst, het Ethnographisch Museum en het Museum van Oudheden te Leiden.

In een tweede lid is er sprake van de h u i s v e s t i n g: — de onbruikbaarheid van 's Rijks-museumgebouw als kunstmuseum, het voorstel van een nieuw gebouw, dat slechts met medewerking van de gemeente Amsterdam tot stand zal kunnen

komen, — terwijl een bijgevoegde schetsteekening in het algemeen aanduidt, hoe de commissie zich het complex denkt.

IV. (p. 31). Bestemming van 's Rijks-Museumgebouw.

De Commissie stelt voorop, dat het gebouw wegens de hooge architectonische beteekenis niet mag worden blootgesteld aan te zeer ingrijpende, radicale veranderingen. Toch zullen er eenige veranderingen noodig zijn, wil men voor eenig museaal doel voldoende partij trekken van de lokaliteiten, die thans dienen: a. tot bureaux van den plaatsvervangenden architect der R. M. gebouwen; b. de Rijkschool v. Kunstnijverheid en c. de Rijksnormaalschool voor Teekenonderwijs. Algemeen achtte men het ongewenscht, dat genoemde bureaux en instellingen voortaan in het Museum gehuisvest zouden blijven. Verbetering der bestaande, zeer ongemakkelijke trappen die erheen leiden, is mogelijk; ook kunnen nieuwe trappen worden aangelegd, zonder dat daardoor de architectonische waarde van het gebouw wordt geschaad, en zonder dat er bruikbare ruimte voor museaal doel verloren gaat. De buiten het Museum vrij staande „Oefenschool” kan, als het Algemeen Kunstmuseum en het verbindingsgebouw, zooals de commissie voorstelt, tot stand zal zijn gekomen, voorloopig worden aangewezen voor de huisvesting van het Museum voor Bouwkunst, dat inmiddels zal zijn ontstaan. — Voorts komt de toekomstige bestemming der overdekte binnenplaatsen ter sprake, de lokaliteiten voor het Prentenkabinet en voor het Museum voor gebruiks- en sierkunst, welk laatste museum ook dan, volgens de uitdrukkelijke verklaring van den directeur van het Nederlandsch Museum, nog altijd slechts onvoldoende ruimte zal hebben, zoodat deze functionaris het voorstel der commissie, zooals het hier is geformuleerd, nog altijd niet een afdoende, doch slechts „de minst onbevredigd latende oplossing” acht. De bestemming der overige zalen, thans door de schilderijenverzameling ingenomen, blijft, ook met 't oog op de niet tot een geheel bevredigend resultaat gekomen onderhandelingen met de stichters van het Scheepvaartmuseum, waarover hoofdstuk VIII volledige meedeelingen geeft, voorloopig onzeker. De ruimte kan daar in aanmerking komen òf voor het Historisch Museum òf voor de Kunsthistorische verzamelingen op 't gebied der schilderkunst. Maar ook de omvang van het Historisch Museum en van de Kunsthistorische verzamelingen zijn nog niet nauwkeurig te bepalen, zoodat theoretische beschouwingen vòòr het ingebruiknemen van het eenmaal voltooid Algemeen Kunstmuseum misplaatst zouden zijn.

V. (p. 35). Museum voor Gebruiks- en Sierkunst.

In het vijfde hoofdstuk ontwikkelt de commissie haar programma ten opzichte van „Het tegenwoordig Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst”. Volgens de meening van de meerderheid der commissie, niet volgens het oordeel van den directeur, zou ook wat dit Museum betreft, de splitsing in een selecte verzameling van voorwerpen, te plaatsen in het Algemeen Kunstmuseum, en van een Kunsthistorische verzameling in den vleugel van 's Rijks Museumgebouw en in een nieuw te bouwen verbindingsvleugel, zijn aan te bevelen.

VI. (p. 37). Prentenkabinet.

De verhouding van het Prentenkabinet tot het Algemeen Kunstmuseum en tot het Historisch Museum en de omschrijving van de bestanddeelen, waartoe zich verzamelingen van het Prentenkabinet dienen te beperken, vindt zijn plaats in hoofdstuk VI.

VII. (p. 41). Historisch Museum.

Het Historisch Museum is zeer breedvoerig behandeld in hoofdstuk VII, wij drukken hier slechts de conclusies af, waartoe de commissie is gekomen.

1. „Het Historisch museum verzamelt zoodanige voorwerpen, in origineel of indien noodig in reproductie, die als herinneringen zijn te beschouwen aan toestanden, gebeurtenissen of personen op historisch gebied en die in staat zijn de kennis van of de liefde voor het verleden te bevorderen.”

2. „Het is aan geene grenzen van tijd gebonden en omvat, wat de plaatselijke grenzen betreft: Nederland en zijne Koloniën met inbegrip van de gewesten, die in den loop der tijden tot een van beide hebben behoord of er mede in nauwe betrekking hebben gestaan. Deze laatste alleen voor het tijdperk, waarin dit het geval is geweest.”

3. „Het aan de koloniën gewijde gedeelte bevat zoo min mogelijk zuiver-ethnographische voorwerpen en beperkt zich ook voor het overige tót die voorwerpen, die de betrekkingen van Nederland tot (zijne) overzeesche bezittingen illustreeren.”

4. „Het Historisch museum wordt gesplitst in drie afdelingen:

I. een Museum van voor- en vroeghistorische voorwerpen, samenhangende met de archaeologische collectie, te Leiden;

II. een Museum voor de volkskunde van het platteland en de open lucht, te vestigen bij Arnhem, in verband met het Openlucht-museum;

III. een centraal Museum voor politieke, beschavings- en zedengeschiedenis te Amsterdam.”

„De beide laatste afdelingen geven desgewenscht, bij wijze van inleiding een beknopt overzicht (keurverzameling) van voor- en vroeghistorische vondsten. Grensgevallen van zeden- en beschavingsgeschiedenis kunnen zoowel in de onder II als onder III vermelde verzameling worden opgenomen.”

5. „De directie van het Historisch museum bestaat uit de directeuren der drie genoemde afdelingen.”

6. „De voorwerpen en afbeeldingen, die voor het Historisch Museum in aanmerking komen, worden, al naar hun aard gesplitst in:

a) die, welke bestemd zijn in openbare tentoonstellingszalen aan het gros der bezoekers de geschiedenis des vaderlands voor den geest te roepen en te verklaren en

b) in die, welke meer tot materiaal voor de studie der geschiedenis of van speciale onderdeelen ervan bestemd zijn.”

7. „Deze laatste voorwerpen kunnen ook algemeen toegankelijk worden gesteld, doch dan in ieder geval in een afzonderlijke reeks van vertrekken. Zij kunnen ook op andere plaatsen of in andere gebouwen gevestigd zijn, doch ook dan alleen als onderdeelen van het Historisch museum.”

8. „Ten aanzien van voorwerpen, betrekking hebbende op gebeurtenissen en toestanden van plaatselijk belang, plegen de drie afdelingen van het Historisch museum overleg met de plaatselijke historische musea, die zich op hetzelfde gebied bewegen.”

9. „Het centrale Historisch museum geve in de hierboven onder 6a bedoelde zalen eene objectieve, chronologische opstelling van oorspronkelijk materiaal, zoo noodig aangevuld met aan hooge eischen voldoende reproducties.”

10. „Bij de chronologische indeeling naar groote periodes worden twee evenwijdig loopende serieën, een voor beschavings- en een voor politieke geschiedenis gevormd.”

VIII. (p. 49). **Scheepvaartkundig Museum.**

Onder VIII volgt het relaas van de onderhandelingen met de Vereeniging Ned. Hist. Scheepvaartk. Museum. — Hier konden slechts enkele mogelijkheden worden aangegeven, die alsnog openstaan om tot een bevredigende uitkomst te komen. Als grondslag voor de verdere samenwerking heeft de commissie aan de Regeering in overweging gegeven aan het „voorloopig Scheepvaartkundig museum” in de Lairessestraat, tot wederopzeggens toe in bruikleen af te staan: die historische voorwerpen, welke als te speciaal rakend het scheepvaarttechnisch gebied in een Algemeen Historisch Museum kunnen worden gemist. Behalve dat, zijn, als bewijs van welgezindheid jegens de Vereeniging, ook enkele andere geschiedkundige voorwerpen, vooral schilderijen, die min of meer als dubbelen konden gelden, voor dit bruikleen in aanmerking gebracht.

IX. (p. 52). **Nationaal Pantheon.**

De vraag of het wenschelijk zou zijn, in aansluiting bij het Historisch Museum ook een Nationaal Pantheon — een afzonderlijke portrettenverzameling, te stichten, beantwoordt de commissie in hoofdstuk IX op verschillende gronden beslist ontkennend.

X. (p. 54) en XI. (p. 56). **'s Rijks Museum v. Oudheden. 's Rijks Ethnographisch Museum.**

De hoofdstukken X en XI handelen over 's Rijks Museum van Oudheden en 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden. Het eerste zou, volgens het voorstel der commissie, in hetzelfde gebouw, dat dan nog verder gerestaureerd dient te worden, te Leiden moeten blijven, behoudens de bestanddeelen, die het tijdelijk aan het Algemeen Kunstmuseum ter expositie zal afstaan, en de nevencollecties, die het aan het Histor. Mus. (thans Openluchtmuseum te Arnhem) ter beschikking zal stellen. De groote meerderheid der commissie meende tevens, dat 's Rijks Museum v. Oudheden in de toekomst zou moeten worden losgemaakt van de Leidsche Universiteit en mitsdien niet meer zou ressorteeren onder de Afd. Onderwijs, maar onder de Afd. K. W.

In het gedeelte waar sprake is van 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden echter, eveneens te brengen onder het ressort van de Afd. K. W., geeft de commissie in overweging over te gaan tot de stichting van een Ethnographisch Museum te 's-Gravenhage, waarheen de Leidsche verzamelingen dan zullen worden overgebracht, met dien verstande, dat te Leiden zal blijven een onderwijs-collectie ten dienste der opleiding der a.s. O. I. ambtenaren, alsmede de door Prof. Nieuwenhuis bijeengebrachte en aan den Staat geschonken verzameling uit Borneo.

Deze laatste voor zoolang Prof. Nieuwenhuis deze voor zijn onderwijs noodig acht. Hierop volgt de motiveering van het plan, waarbij de argumenten, die voor overbrenging naar den Haag pleiten, in den breede worden uiteengezet en door de aanspraak op historische rechten worden gestaafd en waarin ook het standpunt der minderheid — in deze de Leidsche hoogleeraren en de Directeur v. h. Ethnogr. Mus. — wordt weergegeven.

XII. (p. 64). XIII. (p. 71). XIV. (p. 75). De drie grootste Centra.

De volgende drie hoofdstukken stippelen in algemeene trekken uit, hoe de commissie zich de verdeeling en verhouding der bestaande en nog in te richten verzamelingen in de drie grootste centra denkt. Zoowel wat betreft de eventuele relaties tot het Algemeen Kunstmuseum en het Historisch Museum als ten opzichte der zelfstandige ontwikkeling van wat reeds in den kern gevormd is. Wat Rotterdam betreft dient hierbij te worden gezegd, dat daar nog veel geheel moet worden opgebouwd. Dit staat vast, dat men het wenschelijk acht het Rotterdamsche Kunstmuseum vooral door welgekozen, pakkende contrasten voor het publiek aantrekkelijk te maken.

„Het Rijk steune door ruime subsidie en door afstand in bruikleen van kunstwerken, die in het Rotterdamsche kader passen.”

XV. (p. 77). Overige Bevolkingscentra.

„De museale belangen der overige Bevolkingscentra” is de titel van het in 13 onderafdeelingen verdeelde hoofdstuk, waarin de commissie zich ertoe bepaalt ten opzichte van:

„instellingen, die aan Vereenigingen of stichtingen toebehooren, waarover dus de Staat geen zeggingschap heeft, wenschen te uiten, die op hunne beurt ook slechts weer in den vorm van wenschen of raadgevingen aan de instellingen of hare eigenaars kunnen worden overgebracht.”

In (1) Utrecht zijn die wenschen inmiddels reeds gedeeltelijk in vervulling gegaan. Het Centraal Museum — wat de verzameling betreft, ingericht op grond van een door de commissie unaniem goedgekeurd programma, — is geopend. Helaas is echter aan de wenschen, die een aangewezen subcommissie, tijdens den loop der beraadslagingen aan de Utrechtsche autoriteiten had verstrekt, nopens misstanden in het gebouw, tot nog toe geen gevolg gegeven, wegens te groote onkosten.

In (2) Leiden heeft de Commissie de samenhuysvesting van het Rijksprentenkabinet aldaar met de verzamelingen der gemeente ijverig bepleit, doch tot nu toe zonder succes. — Ook haar advies het Prentenkabinet, evenals de beide bovengenoemde Leidsche Rijksverzamelingen, voortaan te doen ressorteeren onder K. en W. stuitte op tegenstand. De commissie — bij monde van de woordvoerders harer meerderheid — blijft echter tot deze verandering adviseeren.

De besprekingen van (3) Haarlem (4) Dordrecht (5) Delft geven hier geen aanleiding tot uittreksel-commentaar. Men leze het Rapport. In Delft is middelerwijl het Keramisch Museum reeds in het Rijksmuseum Lambert van Meerten ingericht. De beschouwingen over (6) Groningen en (7) Leeuwarden gaan er op uit zorg te dragen voor de schifting en behoorlijke huysvesting, zoo noodig met steun van het Rijk, van de historische oudheden en de kunst.

Voorts beoogde de commissie in haar advies te wijzen op de wenschelijkheid van nader contact der beide belangrijkste centra van het Noorden, wat betreft de voor- en vroeghistor. oudheden van eigen bodem. — Als centrale bewaarplaats van

deze stukken acht zij Leeuwarden aangewezen. „Uit den overgrooten voorraad van gelijksoortige voorwerpen verkrijge men te Groningen een zoo ruim mogelijk verzameling doubletten”. (8) Arnhem heeft de commissie vooral beziggehouden wegens het Legermuseum (Doorwerth) en het Openluchtmuseum op den Waterberg. Het eerste zal zich kunnen ontwikkelen als een onderafdeeling van het Historisch Museum, die in het bijzonder gewijd zal zijn aan alles wat op de zuiver technische bijzonderheden van de geschiedenis onzer weerkracht betrekking heeft. Het laatste kan ook een zeer belangrijk onderdeel van het Historisch Museum vormen. Beide instellingen dienen door moderne verkeersmiddelen in betere verbinding te komen met de verkeerscentra en beide zullen op den duur wegens hare beteekenis voor het geheel van het voorgestelde Historisch Museum in het beheer van het Rijk moeten overgaan. Wat (9) Nijmegen betreft, kan de commissie zich beperken tot een oprechte hulde aan den Heer G. M. Kam, den grootmoedigen schenker van zijne verzamelingen en het gebouw. Op het Rijk rust de plicht dit museum in stand te houden en uit te breiden. De zorg van het Rijk kan er zich wat (10) Maastricht betreft, wellicht toe bepalen, steun in den vorm van bruikleen van z.g. „dubbelen” te verleenen, voor welken steun Maastricht door zijn ligging in aanmerking komt. Maar het initiatief dient van de stad zelf uit te gaan. — Dit laatste geldt eveneens voor (11) Twente, waar zonder twijfel behoefte is aan een opwekkend kunstmuseum. — De commissie kan er slechts op aan dringen, dat de Regeering „aandacht en steun verleene” zoodra zich in deze streek een krachtig initiatief in deze richting openbaart. Deze voorbeelden van advies tot Rijkssteun en Rijksbemoeiing in museale aangelegenheden kunnen natuurlijk ook op (12) alle overige centra van minder belang worden toegepast, terwijl (13) de Historische gebouwen als Hofwijck, het Spinozahuis te Rijnsburg, het Slotte Muiden, in dezelfde positie verkeerden, als het, tegelijk met de overige museale belangen van Amsterdam (p. 70) behandelde Rembrandthuis. Zij verdienen dus, naar het oordeel der commissie, de aandacht der Regeering en steun door subsidie, zoowel door definitieven als door tijdelijken afstand van voorwerpen, die tot het ressort dier instellingen behooren.

XVI. (p. 93). Plaatselijke Historische- en Kunstmusea.

Met kleine wijzigingen heeft de commissie in Hoofdstuk XVI de stellingen die de Ned. Oudheidk. Bond te dien opzichte had aanvaard overgenomen. Het hoofdstuk bevat praeadvies omtrent de nadere regeling en onderlinge verstandhouding van deze musea, teneinde verwarring te voorkomen en uitbreiding, in den geest van de algemeene organisatie der musea, mogelijk te maken. Voorts wordt hierin aangewezen op welke voorwaarden rijkssteun kan worden verleend. Wij noteeren slechts de voornaamste punten: Het toezicht op de kleinere plaatselijke verzamelingen (b.v. Amersfoort, Barneveld, Bergen, Brielle, Hinloopen, Loo, Rhenen, Weesp), zou de commissie, ingeval Rijkssteun wordt verleend, willen zien opgedragen aan de drie functionarissen, die te zamen de directie van 's Rijks Historisch Museum zouden

moeten vormen, n.l. aan den directeur van de voor- en vroeghistorische afdeling te Leiden, dien van het op te richten Museum voor Volkskunde bij Arnhem en aan dien van het Centrale Historisch-Museum te Amsterdam. — In de hieronder volgende stellingen vat de commissie hare denkbelden samen.

1. „Het Rijk stelle, den Museumraad gehoord, een bedrag ter beschikking van de directie van het Historisch museum, speciaal ten behoeve van de kleine plaatselijke verzamelingen (voor aankopen, herstellingen, enz).”
2. „Als regel gelde, dat het bedrag, op deze wijze aan eenige plaatselijke verzameling verstrekt, niet overschrijdt hetgeen deze verzameling uit eigen hulpbronnen of middelen tegelijkertijd ter beschikking stelt.”
3. „Deze verzamelingen staan onder toezicht van het Rijk, dat bepaalde ambtenaren aanwijze, om bij de schifting en ordening, het onderhoud en beheer de plaatselijke leiding voor te lichten en zoo noodig bij te staan.”
4. „Voor zoover deze verzamelingen voorwerpen bezitten, die geen uitgesproken plaatselijke beteekenis hebben, maar verdienen te worden opgenomen in de centrale musea, worde de afstand in bruikleen ervan in overweging gegeven.”
5. „In ruil voor de op deze wijze geleden verliezen zullen de kleine verzamelingen door bruikleen uit de depots der centrale musea worden aangevuld, binnen het kader harer programma's.”
6. „Getracht worde, de kleine plaatselijke musea zooveel mogelijk onder te brengen in oude woonhuizen of openbare gebouwen, die als voorbeelden van de plaatselijke kultuur, met voorlichting en hulp van het Historisch museum, hiertoe worden ingericht en instand gehouden.”

XVIII. (p. 100). Museum v. het Boek.

Een Museum van het Boek adviseert de commissie te vestigen te 's Gravenhage, omdat daar reeds de Koninklijke Bibliotheek zich bevindt. Wanneer knellende testamentaire bepalingen, naar de commissie hoopt, zullen zijn opgeheven, zal men ook met gebruikmaking van de schatten van het Museum Meermanno-Westreenianum, in den Haag het best zulk een Museum kunnen tot stand brengen. Deze verzameling omvatte dan die handschriften en boeken, die om hun geheele uiterlijke verzorging, niet voor het eigenlijk bibliotheekgebruik, n.l. raadpleging van den inhoud, bestemd zijn, doch die als voorwerpen van kunstwaarde zijn aan te zien. Met andere bibliotheken dient de zelfstandige, maar aan de Kon. Bibl. verbonden leiding, voeling te houden, om voor een goede verdeling tusschen dit centrale instituut en andere instellingen van dergelijken aard zorg te dragen. Eveneens dient zij te rade te gaan met het Prentenkabinet en het Algemeen Kunstmuseum (Mus. v. gebruiks- en sierkunst). Voor de exotische boekkunst ook met het Ethnografisch Museum en de exotische afdeling van het Algemeen Kunstmuseum.

XIX. (p. 102). Museum voor Bouwkunst.

Dit Museum, waar Hoofdstuk XIX aan gewijd is, komt tot nu toe niet voor op de lijst der bestaande Musea. De commissie heeft de vroeger reeds door de „Rijkscommissie tot voorbereiding van de stichting van een Rijksarchitectuurmuseum” geformuleerde denkbelden opnieuw bestudeerd en heeft deze, zeer gewijzigd, overgenomen. — De commissie besloot als plaats voor de vestiging

van zulk een Museum aan te bevelen Amsterdam. Het Museum behelze: origineele schetsen, ontwerpen, modellen en maquettes uit vroegere tijden, zoover die nog te verkrijgen zijn en belangrijke werken van dezelfde soort van moderne en toekomstige architecten. Tot zoover is het Museum als een Kunstkabinet te beschouwen. Voorts echter zal het ook een studieverzameling dienen aan te leggen:

„van afbeeldingen en boekwerken, die den bezoeker gelegenheid geven de meesterwerken der bouwkunst van alle landen en volken, van de vroegste tijden af tot op den huidigen dag te leeren kennen.”

De reeds in en bij het Rijks-Museum-gebouw bewaarde bouwfragmenten daarentegen zou de commissie ter beschikking gehouden willen zien van degenen, die er een passend gebruik van zouden maken. Belangrijke stukken, als b.v. de Bergpoort uit Deventer en de Heerepoort uit Groningen zou men, indien zij door deze steden teruggewenscht werden, eveneens te harer beschikking kunnen stellen. Ook afgietsels, zelfs al waren zij van absoluut architectonischen aard, passen volgens het oordeel van de commissie, niet in dit kader. Zij kunnen evengoed in een verzameling van afgietsels worden geplaatst. Als „onderdak” van het te stichten Museum werd de „Oefenschool” in den tuin van 's Rijks museum aangewezen. Het materiaal, voorzoover het in portefeuilles kan worden bewaard, zou voorloopig in het Prentenkabinet, het overige in het Gebouw der Oefenschool kunnen worden geborgen.

XX. (p. 105). Gipsafgietsels.

Na veel discussie besloot de commissie aan de Regeering voor te stellen over te gaan tot het inrichten te Amsterdam eener studieverzameling van gipsafgietsels en andere plastische reproducties.

„De laatstgenoemde denkbeelden wonnen in onze Commissie de overhand. Zij besloot achtereenvolgens, zonder hoofdelijke stemmingen, aan de Regeering voor te stellen, over te gaan tot het inrichten te Amsterdam eener studieverzameling van afgietsels in den ruimsten zin des woords (dus ook door galvanoplastiek en dergelijke procédés) naar werken van beeldhouw-, bouw- en gebruiks- en sierkunst, die in hoofdzaak een beknopt overzicht geven van deze kunstuitingen door representatieve voorbeelden uit de te vertegenwoordigen landen en tijden en dit in kunsthistorische rangschikking. Afzonderlijke opstelling van exotische en klassiek-archaeologische kunstwerken werd hierbij niet gewenscht geacht.

In een afzonderlijke afdeeling, doch evenals de vorige algemeen toegankelijk, streve men, wat Nederland betreft, naar volledigheid van het materiaal.”

Wat betreft de mogelijkheid van voorloopige berging in een of twee binnenplaatsen in 's Rijks M. zegt de Commissie:

„Het hoogste, wat bereikt zou kunnen worden, zoude zijn: bij zeer zorgzame voorbereiding en met hulp van een bekwaam architect, eene indeeling te construeeren, waarbinnen, in den meest beknopten vorm, de gewichtigste stukken chronologisch en tevens min of meer systematisch, maar bovenal presentabel gerangschikt zouden kunnen worden.

Al het verdere materiaal en hieronder ook veel van het reeds aanwezige, zou gemagazineerd moeten worden in afwachting van definitieve huisvesting in een gebouw van voldoende ruimte in de aangegeven verhoudingen.”

Slechts voorloopige huisvesting voor dit materiaal zou dus op ééne of eventueel op beide binnenplaatsen van 's Rijks Museum te vinden zijn; de plaatsruimte is daar

veel te bekrompen voor een behoorlijke inrichting en het bovenlicht is slechts voor enkele zeer groote, architectonisch toegepaste beeldhouwwerken bruikbaar.

XXI. (p. 118). Kunst van eigen tijd.

De beraadslagingen over het teere punt Kunst van eigen tijd, leidden tot de volgende conclusies:

„De commissie, van oordeel dat, waar bij kunstwerken uit vroegere eeuwen de mogelijkheid eener objectief-zuivere aesthetische waardeering erkend wordt, dit ook het geval behoort te zijn ten opzichte van het hedendaagsche kunstwerk;

erkennende, dat ten opzichte van dit laatste het gevaar voor buiten-aesthetische vertroebeling van het oordeel zeer groot is;

vooropstellende, dat de tot dusver door het Rijk gevolgde wijze van aankoop van kunstwerken van eigen tijd zoowel hier te lande als in den vreemde maar al te vaak tot mislukkingen en teleurstellingen heeft geleid en dat het Algemeen Kunstmuseum alleen behoort bestemd te zijn voor uitgelezen kunst tot aan het naaste verleden, doch dat hierna het levende geslacht gelegenheid moet hebben in musea het beste werk van eigen tijd te beschouwen, spreekt als hare overtuiging uit:

1°. dat het Rijk, zooveel in zijn vermogen is, door opdrachten en aankopen voor bouwversiering en inrichting zijner openbare gebouwen de vaderlandsche kunst van eigen tijd behoort te steunen, daarbij de voorlichting volgende van zijn aangewezen adviseurs;

2°. dat de sub 1°. bedoelde kunstwerken alleen in de zeldzame gevallen, waarin zij aan hun omgeving moeten worden onttrokken, in aanmerking kunnen komen voor plaatsing in musea;

3°. dat evenwel het Rijk, overtuigd van zijne plichten ten opzichte van de kunst van eigen tijd, steun zal moeten verleenen aan gemeentelijke en andere openbare musea van hedendaagsche kunst, hetzij door geldelijke bijdragen, hetzij door bruikleen van door aankoop, schenking of erflating verkregen kunstwerken, aan welken steun voorwaarden moeten worden verbonden aangaande de, op zijn vroegst tien jaar na den dood van den kunstenaar te beslissen, vraag, in welk museum zulke kunstwerken dan zullen worden geplaatst.

Deze conclusies zijn evenwel niet van kracht voor de Penning- en Prentenkabinetten. In de eerste plaats zal hier, waar kunst en geschiedenis niet gescheiden zijn, zeer veel werk van levende meesters reeds om het historisch of topographisch belang moeten worden verzameld. Bovendien bestaat hier evenmin als in een bibliotheek of in het door onze commissie voorgestelde Museum-van-het-Boek bezwaar tegen het opnemen van werk van eigen tijd, terwijl het achterwege laten ervan afzonderlijke afdeelingen voor deze soorten van kunst, dus ook studielokalen met eigen personeel in de musea, waar kunst van levende meesters wordt verzameld, noodzakelijk zou maken.”

XXII. (p. 113). Opleiding der a. s. Museumambtenaren.

Ten opzichte van de eenige jaren geleden in de Stellingen, goedgekeurd door den Ned. Oudheidk. Bond opgestelde eischen, te stellen aan de opleiding van a. s. museumambtenaren, heeft de commissie, uitgaande van de overweging, dat in genoemde Stellingen niet alleen de opleiding der Museumambtenaren, doch ook die der kunsthistorici in 't algemeen werd behandeld, zich beperkt tot de opleiding der Museumambtenaren in het bijzonder. Hoewel men geen eenstemmingheid heeft kunnen bereiken betreffende de vraag of — behalve algemeene geschiktheid, eminente aanleg, liefde voor het vak, smaak en ontwikkeling — een vooropleiding

aan gymnasium of lyceum of aan H.B.S., met of zonder aanvullend staatsexamen, verkieselijk was, werd men het er tenslotte over eens, dat de Universitaire opleiding aan te bevelen zou zijn, mits althans de nieuwe wet op het Hooger Onderwijs meerdere vrijheid liet voor dergelijke studie, minder tot misleidende specialiseering dwong dan tot dusver, volgens het gevoelen van eenige leden, het geval was. Dat de algemeene universitaire opleiding op geschiedkundige basis moest staan, werd toegegeven, hoewel voor zekere groepen van musea onderlegdheid in de natuurwetenschappen van groot nut kan zijn. In het algemeen zal de toekomstige museumambtenaar zich hebben bezig te houden met:

„Kunst- en cultuurgeschiedenis in den ruimsten zin des woords, hij trachtte daarbij zich een algemeen overzicht te verschaffen van de geheele ontwikkelingsgeschiedenis der beeldende kunsten en hare verschijnselen te begrijpen in verband met die geestesstromingen op politiek- en cultuurhistorisch, aesthetisch, literair- en godsdienstig-wijsgeerig terrein, wier kennis voor het juiste begrijpen van het door de musea voor kunst en geschiedenis omvatte gebied onmisbaar is.

Tevens zal hij hierbij zijne aandacht hebben te wijden aan de grondslagen van de beeldende kunst, zooals aan de plastische anatomie en aan de wetten der perspectief.

De bedoeling van den student zal, al naar mate zij meer is gericht op een toekomstige loopbaan aan een kunst- of aan een historisch museum, bij de keuze der hierboven vermelde vakken den doorslag geven.

Werd hierbij van de eene zijde de wensch geuit, dat de student in de kunstgeschiedenis zoo laat mogelijk er toe over ga, zich te specialiseeren op een bepaald onderdeel van zijn vak, zoo werd van de andere zijde aangedrongen op eene keuze reeds bij het begin der vakopleiding en op een verblijf van den aspirant in een dienovereenkomstig museum, ter verkrijging van eenvoudige praktische bekwaamheden en van inzicht in de bijzondere capaciteiten, die de speciale museumdienst, waartoe hij zich geroepen voelt, van hem zal eischen.

Het spreekt wel van zelf, dat de aldus bijeengegaaarde kennis niet alleen verkregen mag, noch kan worden door het luisteren naar voordrachten, het lezen van boeken en het bestudeeren van afbeeldingen, doch, dat een grondige studie der kunstwerken en oudheidkundige voorwerpen zelve hierbij de hoofdzaak is.

Het maken van studiereizen, ook reeds tijdens den studietijd, dient een voorname plaats in de voorbereiding in te nemen, waarbij deskundige leiding ten zeerste aanbevelenswaardig is.

Zijn de studies aan de hoogeschool afgeloopen, dan zal voor eene definitieve aanstelling als museumambtenaar nog een leertijd aan een of meer musea noodzakelijk zijn, ter verkrijging van het onmisbare inzicht in de museumpraktijk en -techniek.

Na deze voorbereiding volge een leertijd aan een of meer musea, waarbij het wenschelijk is, „dat althans een der musea, waaraan de leertijd wordt doorgebracht, van dezelfde soort zij als dat, waaraan de candidaat voor benoeming in aanmerking wensch te komen”.

XXIII. (p. 116). M u s e u m r a a d.

Teneinde de Regeering bij de Reorganisatie van het Museumwezen ter zijde te staan, achtte de Commissie het noodzakelijk reeds terstond een college in het leven te roepen, dat daartoe de geschiktheid bezit en dat — wanneer het nut en de gunstige uitwerking van zulk een college bij de tenuitvoerlegging der voorstellen gebleken zijn — ook voor de toekomst kan worden gehandhaafd. Zulk een college

is de door de commissie aanbevolen *Museumraad*, een adviseerend lichaam, bevoegd tot geven van voorlichting op museumgebied aan de Regeering en aan gemeentelijke en andere autoriteiten — inzake:

Stichten en inrichten der voorgestelde nieuwe en het wijzigen van bestaande gebouwen, groepeerings van het museaal bezit, onderhandelingen met eigenaars over bruikleen, collectieve aankopen, aanvragen van subsidies; raad aan kleine gemeenten waar lokale deskundige leiding ontbreekt, benoemingen van ambtenaren door de regeering, verleen van de noodige credieten. — Wat de samenstelling van dezen raad betreft, kwam de commissie tot de slotsom, dat men gebruik moest maken van de meest geschikte krachten onder de directeuren en die moest aanvullen met enkele andere deskundigen, terwijl de chef der Afd. K. en W. ambtshalve voorzitter moest zijn. — Behalve den voorzitter zou de raad ten hoogste zeven leden tellen aan periodieke aftreding onderworpen, doch herbenoembaar. Telkens wanneer het belang of het arbeidsveld van een museum dat niet door zijnen directeur in den Raad vertegenwoordigd is, ter sprake zal komen, dient deze directeur ambtshalve ter vergadering te worden opgeroepen. Bezoldiging zullen de leden van den Museum-Raad niet moeten genieten, wel echter dienen hulpkrachten, één of meer dan één secretaris, bezoldigd te zijn. Deze laatsten zijn rijksambtenaren, doch geen stemhebbende leden.

Als plaats voor vestiging meent de commissie, met 't oog op het contact met de regeeringsorganen, den Haag te moeten aanwijzen.

Een eventueel voorstel om de museumdirecteuren, onafhankelijk van de instelling van den Museumraad, tot geregelde bijeenkomsten bijeen te roepen, zou, volgens het gevoelen der commissie, van de Museumdirecteuren zelf moeten uitgaan.

XXIV. (p. 119). De vruchtbaarmaking en het beheer der Musea.

Het lange, reeds in den vorm van stellingen geredigeerde hoofdstuk over de vruchtbaarmaking en het beheer is uiterst ongeschikt om den inhoud in het kort weer te geven. Commentaar is o. i. geheel overbodig. Opgesomd worden de publicaties, die van een behoorlijk beheerd museum behooren uit te gaan, als daar zijn: museumgidsen voor het groote publiek, beknopte handboeken ter inleiding in bepaalde afdelingen en wetenschappelijke d.w.z. beschrijvende en kritische catalogi voor den studeerende. Voorts acht de Commissie een tijdschrift wenschelijk vanwege het geheel der Musea (voorloopig alleen der Rijksmusea), in den geest als het Bulletin van Boston en New-York of de Amtliche Berichte der Preussische Musea. Natuurlijk dienen al deze publicaties zooveel mogelijk geïllustreerd te zijn.

Verder wordt zekere regelmaat gewenscht, wat aangaat de reproducties en bovenal verkoop en aanmaak in eigen bedrijf of althans op eigen initiatief der directie. Voordrachten, rondleidingen, kunstbeschouwingen dienen te worden georganiseerd. De samenwerking met het onderwijs wilde de commissie liever beperkt zien tot de historische musea. Omtrent het kopiëren in de Musea wordt de beslissing aan de directeuren van geval tot geval, overgelaten. Voor de medewerking aan door anderen

en elders georganiseerde tentoonstellingen wenscht de commissie dat de Regeering een algemeen te volgen regeling ontwerpe.

Na de wenschelijkheid te hebben bepleit, dat de Musea dagelijks, als regel, zoo lang mogelijk (ook 's avonds indien dit aangaat) opengesteld moeten worden, eventueel tegen laag entreegeld op vaste tijden, teneinde het al te drukke bezoek op enkele dagen ten bate van studeerenden eenigszins te kunnen beperken — gaat het rapport in het 2e lid van dit hoofdstuk over tot „Het Beheer”. Hier is de taak van den directeur nader omschreven, zijn dienstitijden en de voor museumambtenaren zoo noodzakelijke vrijheid van beweging, zijn er in het algemeen behandeld, de questie van het bekleeden van nevenbetrekkingen wordt aangestipt, waarbij de traktementen ter sprake komen en in aansluiting daarmee, vinden ook de delicate questies „Eigen verzamelingen van directeuren en hun betrekkingen tot den kunsthandel” en andere minder belangrijke of geheel voor de hand liggende zaken een plaats.

Het hoofdstuk sluit met het „Model eener algemeene instructie voor Museum-directeuren”, waarin veel bepaald wordt, wat ook op niet-Rijksmuseum kan toegepast worden.

XXV. (p. 132). Testamenteaire beschikkingen.

Vele van de in het bovenstaande wenschelijk gestelde of dringend aanbevolen regelingen en wijzigingen zijn ten eenenmale onuitvoerbaar, indien wij niet worden verlost van de dwingelandij van bestaande Testamenteaire beschikkingen.

„In het algemeen kan aan het bestaan van dergelijke knellende bepalingen niet worden getornd. Hiertoe is een wettelijke voorziening noodig.

„Een zeer groote meerderheid onzer Commissie is van oordeel, dat niet gearzeld mag worden dezen weg in te slaan.”

Een gepreciseerd voorstel, echter uitsluitend voor de testamentaire beschikking, — niet, wat de commissie gaarne had gewild, ook voor voorwaarden van overeenkomsten en statuten van stichtingen — werd door de heeren Mr. S. Gratama, den Vice-Pres. v. d. Hoogen Raad der Nederl. en Prof. Mr. A. C. Visser van IJzendoorn, lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal, uitgewerkt.

XXVI. (p. 136). Ontwerp v. wet.

Men vindt hunnen arbeid in XXVI: Ontwerp van het tot het aanvullen van het in het Burgerlijk Wetboek omtrent uiterste willen bepaalde.

XXVII. (p. 141). Financiën.

Centralisatie van het financieel beheer acht de commissie afkeurenswaardig. De Musea houden eigen posten — huishoudelijke uitgaven dienen van het aankoopbudget gescheiden te worden.

Natuurlijk zullen de huishoudelijke uitgaven toenemen tengevolge van meerdere maatregelen van de „vruchtbaarmaking”, maar het bedrag zal niet groot zijn. — Daarentegen moeten de aankoopbudgetten — men denke aan de plannen voor het Algemeen Kunstmuseum — aanmerkelijk verhoogd worden. Maar dit kan geleidelijk en betrekkelijk langzaam geschieden. De aankoopbudgetten dienen in onderling

verband te worden vastgesteld. Men houde daarbij het verschil van belangrijkheid en den graad van behoefte tot uitbreiding, de marktprijzen der door bepaalde musea aan te koopen categorie van voorwerpen in het oog. De Museumraad geve hier advies.

Natuurlijk zullen de budgetten niet steeds voor belangrijke aanschaffing voldoende zijn. Daarom is het wenschelijk het reeds ingevoerde systeem van „oppotting” te handhaven en ter versterking een algemeene Museumreserve — een ruim „Onvoorzien”, dat eveneens vatbaar is voor overboeking van eventueele overschotten op volgende dienstjaren. Adviseerend lichaam voor de toewijzingen is ook hier de Museumraad, die de belangen tegen elkaar afweegt. Noodzakelijke preferentie van eenige nieuwe afdelingen, die lastig zou kunnen zijn bij de verdeeling van dezen post, dient veeleer onmiddellijk te worden uitgedrukt in het vaste jaarlijksche budget.

Baten, die ettelijke Musea zelf zouden kunnen verkrijgen door de opbrengst van catalogi, reproducties, garderobe, entrées en den te veroorloven verkoop van doubletten en van voor het Museum waardelooze, maar in den handel kostbare stukken, dienen bij de fondsen voor aankoop te kunnen worden gevoegd. Daar dit, uithoofde van bestaande grondregelen van 's Rijks comptabiliteit, niet rechtstreeks te verwezenlijken is, doet de commissie, na ruggespraak met den heer Thesauriergeneraal, het denkbeeld aan de hand: aantekening te houden van de bij bepaalde musea voorkomende baten en die extra bedragen, alsook ongebruikte giften in geld, jaarlijks te vermelden bij het indienen van het nieuwe begrootings-hoofdstuk, waar zij dan aan het betrokken museumbudget kunnen worden toegevoegd.

Een dergelijke regeling kent de gemeente 's-Gravenhage ten opzichte van haar kunstverzamelingen thans reeds.

Aan het slot laat de commissie niet na te wijzen op de blijvende en steeds groeiende noodzakelijkheid van particulieren steun en op de plichten van museumdirecteuren de belangstelling ook te dien einde in de juiste banen te leiden.

(lid 2). Regeling van de financieele positie der Niet-Rijks musea (p. 140) is in dit rapport onmogelijk. Wel echter wijst de commissie erop, dat tot nu toe de enkele door 't Rijk verleende subsidies te weinig geregeld zijn, en dat een vast systeem noodig is. De commissie denkt zich een afzonderlijken post op de staatsbegrooting, waaruit die subsidies zullen worden gekweten en wel slechts in een bepaalde verhouding tot de door Provincie en Gemeente verleende bedragen. — Aan het verleenen van deze subsidies zijn de voorwaarden te verbinden, die het boven telkens geeischte algemeen-organisch-verband en de „nuttigmaking” der musea verzekeren. — Die voorwaarden geven dus het doeltreffende middel om tot de zoo gewenschte eenheid te geraken.

W. V.

HET NEDERLANDSCH MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST EN HET RAPPORT DER MUSEUMCOMMISSIE.

Niet slechts met belangstelling, maar met het verlangen om te weten welke nieuwe perspectieven de museumcommissie voor onze musea zou openen, heb ik haar rapport doorgelezen.

Eén ding komt sterk daarin naar voren. Een nieuw standpunt wordt hier ingenomen. De plannen beoogen het samenvatten van het gansche museumwezen in één verband. Dit is belangrijker dan alles wat het rapport verder heeft voor te stellen. Want dit beteekent de erkenning van de noodzakelijke samenwerking van de groote en de kleine musea, onder advies van een van regeeringswege ingestelden museumraad, het strijden voor het wegnemen van al te klemmende bepalingen, kortom de mogelijkheid om tot een betere verdeling der kunstschaten over het geheele land te komen. Zie hier een plan dat men ten zeerste moet toejuichen. Immers wat zou er in onze musea niet bereikt kunnen worden, wanneer het eens mogelijk zou zijn reeds lang verouderde testamentaire beschikkingen en bepalingen van schenkingen ter zijde te stellen! Wanneer duplicaten geruild konden worden. Wanneer voor de musea minder belangrijke en voor particulieren vaak zoo zeer gewenschte voorwerpen op een verkooping konden worden gebracht om voor de opbrengst aanvullende stukken voor de musea aan te koopen. En niet het minst, wanneer eindelijk, en dit zal nu stellig mogelijk zijn, een schifting in de museumcollecties zal kunnen plaats hebben, waardoor reeds lang verouderde combinaties, als het Nederlandsch museum voor geschiedenis en kunst nog steeds moest vertoonen, voor goed van de baan zullen zijn. Kortom, wanneer men de kunstschaten eindelijk eens geheel tot haar recht zal kunnen doen komen en dan, o vreugde, in inderdaad geschikte gebouwen!

Dit alles zijn wel zeer mooie vooruitzichten en het plan om in een nieuw „Algemeen Kunstmuseum” het beste uit onze schilderkunst, dat in het tegenwoordige rijksmuseumgebouw niet tot zijn recht kan komen, samen te brengen, is daarvan niet een van de minste beloften, die het rapport der museumcommissie ons doet.

Intusschen, bij de besprekingen over de inrichting van dat museum, waarin tusschen de schilderijen beeldhouwwerk, meubelen en andere voorwerpen van kunstnijverheid geplaatst zullen moeten worden, gekozen uit de bestaande musea komen we op een moeilijk punt, waarop ik in het kort de aandacht wil vestigen. We kunnen er misschien het best over spreken, wanneer we van het rapport de inleidende samenvatting der voorstellen over het nieuwe kunstmuseum lezen. We vinden dan al dadelijk een uitspraak, die haar stempel op het geheele rapport heeft gedrukt. De commissie voert namelijk een nieuwe groep van voorwerpen in en wel die „van uitstekende kunstwaarde”. Nu zijn we wel altijd overtuigd geweest van de meerderwaardigheid op dit punt van het ééne voorwerp boven het

andere, maar beschouwden ondertusschen „schoonheid”¹⁾), en daar gaat het hier om, als een kwestie van persoonlijke smaak. Ja, meermalen heb ik verwonderd gestaan hoe over een kunstwerk door menschen, die overigens smaak genoeg wisten te toonen, zoo zeer verschillend werd geoordeeld. En de jongste omwentelingen in de kunst en de daarmee gepaard gaande opvattingen over oudere kunst hebben nog maar des te meer bewezen, hoe de beoordeeling van kunstvoortbrengselen bovendien aan tijdelijken smaak onderhevig is. Komt hier niet duidelijk naar voren de beteekenis, die de persoon van den directeur van het „Algemeen kunstmuseum” zal hebben, aan wien de zorg voor de inrichting en verzorging van dat museum zal zijn opgedragen, die zijn museum in den loop der jaren steeds naar den nieuwsten smaak zal hebben te wijzigen, die daartoe, in overleg met museumraad en directeuren, een keuze uit alle andere musea zal hebben te doen? Maar treedt daarbij niet in de schaduw de persoon van den directeur, uit wiens museum, zij het dan ook mede door hem zelf, een keuze gedaan zal worden ten bate van het „Algemeen Kunstmuseum”? Heeft niet vaak juist de smaak en kennis van zaken van dien directeur of diens voorganger het bewuste voorwerp voor het museum gewonnen? Hij kocht wellicht niet louter om schoonheidsredenen, hoezeer hij ook zelf van die schoonheid genoot, maar het voorwerp pastte goed in het kader van wat het museum bezat.

Men begrijpt allicht op welk museum ik hier in het bijzonder het oog heb gevestigd, het museum, dat naast de bevoorrechte plaats, die in het rapport het Prentenkabinet bekleedt, wel zeer in het gedrang komt. Het is het Nederlandsch museum voor geschiedenis en kunst, dat ook door den vorigen directeur, zooveel de heterogene bestanddeelen het hem toelieten, reeds tot een museum voor beeldhouwkunst en kunstnijverheid, of, zooals het in het rapport heet, voor gebruiks- en sierkunst werd gemaakt. Het is over dit museum in het bijzonder — immers voor andere musea gelden weer andere eischen — dat ik, die er zelf meerdere jaren werkte, hier eenige kantteekeningen bij het rapport wil maken.

Al dadelijk treft mij in dit verband de definitie der museumcommissie van wat een museum is. Immers op blz. 19 van het rapport lezen wij:

„Een museum in het algemeen is een instelling, waarin voorwerpen, die „samen een organisch geheel vormen, zóó worden tentoongesteld, dat hunne beteekenis „en die van het geheel voor de bezoekers, ook voor den niet-vakman duidelijk worden.”

Maar, vraag ik, laat een algemeen kunstmuseum, alleen gebaseerd op de „uitstekende kunstwaarde” = schoonheid der voorwerpen, inderdaad zulk een organisch geheel zien? De meesterwerken op verschillend gebied zijn immers niet gemaakt om in een „museum” tot een aesthetisch geheel te worden gerangschikt! Voor de schilderijen der 17de eeuw bijv. is het denkbaar een keurcollectie samen te brengen, die een organisch geheel kan vormen, maar voor de voorwerpen der kunstnijverheid is het wel zeker dat het „organisch verband” beter gehandhaafd is

¹⁾ Zie blz. 15 van het rapport.

in het tegenwoordige Nederlandsch museum dan in het nieuwe kunstmuseum tusschen schilderijen enz. mogelijk zal zijn; al geven we dadelijk toe dat aankleeding van een schilderijen-museum met kunstvoorwerpen van anderen aard de aantrekkelijkheid van dat museum kan verhoogen. „Zeer zeker, hun schoonheid zal in het algemeen kunstmuseum meer tot haar recht komen”, zullen zij zeggen, die zich wel eens gestooten hebben aan de didactische bedoelingen van den vorigen directeur van het Ned. museum, wellicht, omdat er wel eens scherven tusschen voorwerpen werden tentoongesteld. Waarschijnlijk hebben die enkelen nog nooit het kunstgenot gesmaakt, dat een mooie scherf kan geven, vooral wanneer men voor zich zelf de ceramiëkkunst genoeg kent om er het voor eeuwen gebroken voorwerp in zijn gedachten weer uit op te bouwen. En men werpe mij nu niet tegen: dit is niet voor het leekenpubliek. De gretigheid waarmede de ceramiëkgids van het Nederlandsch museum in eerste zoowel als in tweede uitgave is gekocht geworden en nog gekocht wordt, bewijst m.i. het tegendeel. Voor het genieten van schoonheid is kennis niet noodig, maar een prachtige aanvulling en vervollediging van het schoonheids genieten is zij zeker. Vandaar het nut van een populaireren gids, dat trouwens ook door de commissie wordt erkend. Maar laat ons dan ook onze scherven. Zij kunnen zonder hinder voor de andere voorwerpen een plaats vinden, zoodat de aesthetische indruk volstrekt niet wordt benadeeld.

Maar keeren wij terug tot wat ik bijna de onthoofding van ons Nederlandsch museum zou noemen. Ik kan mij eigenlijk niet anders voorstellen dan dat de commissie bij de vaststelling harer plannen het buitenland tot voorbeeld heeft genomen, maar dan dient er toch op een zeer groot verschil gelet te worden. Immers zoowel in Duitschland als in Frankrijk en Engeland is een zoo grooten overvloed van voorwerpen van kunstnijverheid aanwezig, dat een museum van kunstnijverheid naast een algemeen kunstmuseum niet alleen kan bestaan, maar dat men in beide musea zoo niet gelijke dan toch overeenkomstige voorwerpen aantreft. Ons kunstbezit is echter wat de kunstnijverheid en voor een groot deel ook wat de beeldhouwkunst betreft, om niet te spreken van de buitenlandsche schilderkunst!, te klein voor een afzonderlijk kunstmuseum met gemengden inhoud. Slechts combinatie van Nederlandsche schilderijen en meubelen is mogelijk, maar wie verschaft ons o, pia vota, de Italiaansche schilderijen om er de Italiaansche meubelen en ceramiëk mee te combineeren, wie de Fransche schilderstukken, die de Fransche meubelen als producten van schoonheid meer tot hun recht zullen doen komen? En wie eindelijk vult de lacunes aan, waardoor het Nederlandsch museum tot een goed kunsthistorisch museum zal worden? Daar zouden onnoemelijke sommen mede gemoeid zijn en werkelijk voortreffelijke stukken zijn zoo zelden meer te krijgen.

't Is waar, zooals ze nu staan, komen de meubelen niet tot hun recht, maar om dat te bereiken is niet noodig de collecties van het Nederlandsch museum uit elkaar te rukken maar ze een beter, een waardiger onderdak te verschaffen, zoodat geen meubelen tegen bonte steenen muren met kleurige bogen en op steenen vloeren in zalen, die geen wanden hebben, waar alles raam en venster is, behoeven

te worden geplaatst. Nu, daarvoor biedt immers het plan voor aanbouw aan het rijksmuseum gelegenheid, maar daarover straks nader.

Voorloopig nog eenige andere punten. Eigenaardig toch klinkt, in verband met de voorstellen betreffende het Nederlandsch museum, wat het rapport op blz. 73 zegt, namelijk dat zoo min mogelijk kunstwerken, die sedert langen tijd de groote aantrekkelijkheid van een bepaald museum uitmaken, daaraan zouden moeten worden onttrokken, indien zij in het kader van dit museum passen. Waar passen voorwerpen van kunstnijverheid beter dan in een museum voor kunstnijverheid? Laat het kunstmuseum zijn voorwerpen liever van elders betrekken, koopen of zich laten schenken, zooals dit ook bijv. met het Kaiser Friedrich museum te Berlijn het geval is geweest. Passen wij in ons land het voorgestelde systeem toe, dan heeft dat de beteekenis, die met een eenvoudig Hollandsch spreekwoord luidt: alle koek op één boterham. En inderdaad worden alle andere boterhammen kaal. Immers, wat zal het overblijvende in het Ned. museum, het zg. kunsthistorische museum dus, armoedig en dor worden, wanneer de stukken van „uitstekende kunstwaarde”, zij het dan ook een beperkte keuze, er uit weg genomen zullen zijn. Want dit restant mag immers geen schoonheid vertoonen. Doet een voorwerp dit wel, dan gaat het naar het „Algemeen Kunstmuseum”.

Een niet onbelangrijk punt eindelijk, dat toch niet voorbijgezien mag worden, is de kwestie van den toeloop van bezoek. Het algemeen kunstmuseum is ontworpen niet grooter dan het Suasso. Heeft men zich wel rekenschap er van gegeven, dat in den drukken reizigerstijd een onontwarbaar kluwen van bezoekers, vreemdelingen en landgenooten het verblijf in de zalen van dat museum ondragelijk zal maken? Het zal er zijn als in de stanzen van Raphaël of in de Sixtijsche kapel, maar daar is een andere inrichting niet mogelijk en daar zijn de schilderijen gelukkig nog over de hoofden van de menschen te zien en er is ook overigens gelegenheid te over voor het genieten van voorwerpen van „uitstekende kunstwaarde”. In ons kunstmuseum zal genieten al bezwaarlijk zijn, laat staan een nadere studie van iets maken. En hier blijkt duidelijk de bevoorrechte plaats van het Prentenkabinet, dat niet alleen „aanspraak” kan maken op tentoonstellingsruimte in het „Algemeen kunstmuseum”, maar dat met studiedoeleinden mag rekening houden en stukken van kunstwaarde tot die doeleinden aan het kunstmuseum mag onttrekken en er andere voor in de plaats geven.

Ondertusschen wordt volgens het nieuwe museumplan een belangrijke verbetering voor het Nederlandsch museum mogelijk. Het museum krijgt een meer aansluitende reeks van zalen en de gelegenheid in nieuwe omgeving de voorwerpen meer tot hun recht te laten komen. En de grootste verbetering van al is wel, dat alle voorwerpen, die betrekking hebben op de geschiedenis, op zeden, gewoonten enz., elders een plaats zullen vinden en het Nederlandsch museum een museum voor beeldhouwkunst en kunstnijverheid of gebruiks- en sierkunst zal kunnen worden.

Maar moge het dan ook inderdaad een volledig museum zijn en geen z.g. kunsthistorische afdeling van het „Algemeen Kunstmuseum”, dat de beste stukken

er uit, verspreid tusschen de schilderijen als sierstukken zonder meer zal vertoonen, een opstelling, die m.i. in een zekere moeheid haar oorsprong vindt in een tijd, waarin de menschen meer geneigd zijn alleen de schoonheid van de voorwerpen op zich te laten inwerken, dan behalve van die schoonheid ook nog te genieten van het vele dat het voorwerp ons kan geven, wanneer we het leeren kennen in de omgeving, waarin het uit zijn aard toch ook thuisbehoort, d.w.z. als product van beeldhouwkunst, meubelkunst of ceramiek.

Waarlijk, zij die de voorwerpen ook zoo kunnen zien, genieten stellig niet minder en misschien wel meer van de schoonheid der dingen!

ELISABETH NEURDENBURG.

DE KLASSIEKE OUDHEID IN HET RAPPORT DER MUSEUMCOMMISSIE.

Elk onderdeel in het groote geheel onzer musea zal zonder twijfel voordeel trekken van het werk der Museumcommissie en van de denkbeelden, neergelegd in haar uitvoerig en belangrijk Rapport; maar dit voordeel zal niet voor alle onderdeelen even groot zijn en wellicht zal het, als de voorstellen der Commissie onveranderd worden uitgevoerd, slechts gering wezen voor een aantal overblijfselen der klassieke Oudheid.

Daarbij denk ik zeker niet aan het voorstel der Commissie om in de zalen van een nieuw te stichten Algemeen Kunstmuseum te Amsterdam, bestemd voor antieke kunst (waartoe ook de Egyptische kunst wordt gerekend), naast eventueele schenkingen of aankopen speciaal voor dit Museum gedaan, telkens wisselende tentoonstellingen te houden uit het rijkskunstbezit in andere verzamelingen, met dien verstande, dat de voor het Museum te Leiden duurzaam onmisbare voorwerpen na vijf jaar, of zooveel eerder als het organisch verband van het Algemeen Kunstmuseum dit toelaat, naar Leiden terugkeeren. De Commissie meende terecht, dat door het tentoonstellen in het drukst bezochte centrum van een beperkt aantal der schoonste kunstwerken uit de klassieke Oudheid de aandacht van het publiek op den duur ook meer zou worden getrokken naar de verzameling te Leiden, die speciaal voor de kunst der landen om de Middellandsche Zee (met inbegrip van Perzië en Mesopotamië) is bestemd.

Voortreffelijk is dit voorstel der Commissie, omdat men door het overbrengen der fraaiste bezittingen uit het Rijksmuseum van Oudheden naar Amsterdam eindelijk de gelegenheid verkrijgt om deze meesterwerken van klassieke kunst op waardige wijze ten toon te stellen. Men kan zich immers zeer moeilijk voorstellen, dat het gebouw, waarin het Museum van Oudheden tegenwoordig is gevestigd, daarvoor zelfs na een uitgebreide restauratie ooit zou zijn geschikt te maken. Geheel bevredigend is het voorstel evenwel ook niet; want het gevaar bestaat, dat op deze wijze juist de fraaiste monumenten van klassieke kunst niet zullen worden beheerd door de

personen, die het best in staat zijn om hun beteekenis volkomen te voelen en mede te deelen aan anderen. Nieuwe aankopen, die op het gebied der klassieke kunst voor een eenigszins representatief beeld absoluut noodzakelijk zijn, zullen immers, volgens het voorstel der Commissie, hun vaste plaats krijgen in het Algemeen Kunstmuseum en dus niet onder een deskundige directie komen te staan.

Dit is een bezwaar, dat voor alle kunstwerken geldt, maar wel in zeer hooge mate voor voortbrengselen van Egyptische kunst. Egyptische kunstwerken mogen immers alleen reeds door de kracht van hun stijl en de stelligheid hunner vormen een overweldigenden indruk maken op een aantal toeschouwers, volkomen kunnen zij slechts spreken tot hen, die iets weten van de voorwaarden, waaronder zij zijn ontstaan, en van de waarde, die zij hadden voor den Egyptenaar. Als voorstellingen en gedachten, overgebracht in de vormen der beeldende kunst, hebben Egyptische kunstwerken evengoed een beteekenis en deze beteekenis laat zich in de groote meesterwerken juist zeer sterk gelden. Zeker mag men deze waarde, die zij als kunstwerken bezitten, niet bij hun aesthetische waarde achterstellen.

Om deze reden zullen Egyptische kunstwerken alleen tot hun recht komen, als zij zijn geordend tot een geheel, dat eenigszins een beeld geeft van de Egyptische wereld van voorstellingen, en ditzelfde geldt voor Grieksche kunstwerken. Daarmee wil ik evenwel zeker niet zeggen, dat men in het Algemeen Kunstmuseum geen volkomen bevredigende tentoonstelling van antieke kunst zou kunnen inrichten. Alleen is om dit te bereiken een deskundige leiding noodzakelijk en daarover zal men ook steeds kunnen beschikken, wanneer men alle voorwerpen, de nieuwe aanwinsten evengoed als het oude bezit, toevertrouwt aan het beheer van het Museum van Oudheden. De directie van dit laatste Museum zorgt in de eerste plaats voor een wetenschappelijke beschrijving (juist door de voortreffelijke publicatie van zijn Egyptische verzameling heeft dit Museum immers een zoo uitstekenden naam) en ook bij het opstellen en vruchtbaar maken der verzameling kan deze directie dan steeds in elk opzicht haar hulp blijven verleen.

Door deze regeling voorkomt men bovendien, dat het Algemeen Kunstmuseum in het voortdurend bezit geraakt van voorwerpen, die men tegenwoordig met bijzonderen eerbied beschouwt, maar die men later wellicht minder zal bewonderen, en tegelijkertijd wordt een meer logische opstelling van het Museum van Oudheden mogelijk. Thans vindt men daar een gedeelte der verzameling (op waarlijk niet zeer geslaagde wijze) als werken van uitnemende kunstwaarde afzonderlijk geplaatst, een tweede gedeelte moet dienen ter illustratie van zeden en gewoonten en een derde gedeelte is waarschijnlijk bestemd om mettertijd in een kunsthistorische orde te worden gebracht.

Minder bevredigend daarentegen zijn de voorstellen der Commissie aangaande de tweede afdeling van het Museum, de tegenwoordige Afdeling Praehistorie en Nederlandsche oudheden; van deze afdeling wenscht de Commissie te maken de Vóór- en vroeghistorische afdeling van het Historisch Museum.

Deze afdeling heeft zich in den laatsten tijd reeds eenigszins ontwikkeld in de richting, die de Commissie thans voorstelt, en deze ontwikkeling was, naar mijn meening, niet in het voordeel der archaeologie. — Een vijftiental jaren geleden vormden de Nederlandsche oudheden een nagenoeg ongeordende massa. Dr. Holwerda was het, die daarin verandering bracht door zijn rangschikking van het materiaal, zijn beschrijving van een gedeelte der verzameling in een Catalogus, het inrichten van een aantal zalen, waar de voorwerpen op meestal zeer bevredigende wijze waren uitgesteld. Spoedig daarna begonnen de eigen opgravingen van Dr. Holwerda en door het tentoonstellen van het ontdekte ontstond weldra een afzonderlijke Galerij van opgravingen, die ook haar beschrijving kreeg in een Supplement op den Catalogus. Deze Galerij is later overgebracht naar het vroegere Museum van Natuurlijke Historie en werd langzamerhand uitgebreid tot een overzicht van de archaeologische geschiedenis van Nederland volgens de inzichten van Dr. Holwerda. Enkele jaren geleden is het geheele Museum van Oudheden overgebracht naar het voormalige Museum van Natuurlijke Historie en op de bovenverdieping is daar nu een galerij ingericht ter illustratie van onze oudste geschiedenis met een niet al te groote keus van voorwerpen, modellen, plans, kaarten en foto's. Daarbij is op een vaak zeer vernuftige wijze partij getrokken van de localiteit, maar, jammer genoeg, heeft Dr. Holwerda zijn eigen, zeer persoonlijke opvattingen wel wat al te veel naar voren gebracht. Van de oorspronkelijke Nederlandsche afdeling, de oudste schepping van Dr. Holwerda, is daarentegen slechts weinig meer bewaard.

Zonder twijfel verdienen de opgravingen van Dr. Holwerda een uitvoerige tentoonstelling, vooral daar de resultaten van het onderzoek nog niet altijd op voldoende wijze zijn bekend gemaakt. Maar daarnaast verlangt men toch ook een meer objectief overzicht van de vondsten in Nederland, een oudheidkundige verzameling, geordend volgens de vaststaande uitkomsten van het wetenschappelijk onderzoek en zooveel mogelijk neutraal tusschen alle bestrijdbare hypothesen, en dit materiaal behoort niet van een eenzijdig historisch, maar van een archaeologisch-kunsthistorisch standpunt te worden tentoongesteld. Men wenscht te zien, hoe de bewoners van ons land zich hebben uitgesproken in de taal der vormen, hoe ook zij gevoel hadden voor regelmatige opeenvolging, voor het slingeren van lijnen, het glanzen van geslepen steenen of gepolijst metaal, het schitteren van kleuren of het wisselen van licht en schaduw; men wil zien, hoe zij de Romeinsche beschaving opnamen, gedeeltelijk naar hun smaak verwerkten en later weer afstootten; daarnaast verlangt men ook de beschaving der Romeinen zelf in de provincie, haar opkomst, groei en verval te leeren kennen, evenals de vóórhistorische nijverheid en de eigenaardige kunst uit den Frankischen tijd. De voorwerpen uit het oudste tijdperk onzer geschiedenis hebben immers niet alleen beteekenis als documenten voor de historie, maar zij spreken als bescheiden kunstwerken ook hun eigen taal.

Wordt nu, volgens de wensch der Commissie, de Nederlandsche Afdeling van het Museum van Oudheden hervormd tot de Vóór- en vroeghistorische afdeling van het Historisch Museum, dan bestaat het groote gevaar, dat de archaeologie

nog meer aan de geschiedenis zal worden opgeofferd. Veel beter zou een uitgebreide, geheel historisch geordende tentoonstelling van het archaeologische materiaal zijn in het Historisch Museum zelf en daarmee zou ook de geschiedenis worden gebaat, want door de verdeling over verschillende plaatsen wordt het geheel, dat de geschiedenis toch uitmaakt, op volkomen kunstmatige wijze gebroken. Te Leiden zou dan ruimte kunnen blijven om de resultaten van opgravingen en nieuwe vondsten uit te stallen, maar de nadruk zou daar moeten liggen op een archaeologisch geordende verzameling. —

Evenmin bevredigt het denkbeeld der Commissie, dat massale vondsten van opgravingen afkomstig aan het Leidsche Museum (en niet aan een plaatselijk museum) behooren te komen, omdat zij slechts te Leiden door een vakman in verband met de vondsten uit het overige Europa en de landen der klassieke Oudheid kunnen worden bestudeerd. Want veel grooter dan het belang van dien problematischen vakman, die de voorwerpen uit het Museum te Leiden bij zijn studie van een opgraving in Nederland niet zou kunnen missen, lijkt mij het belang van goed toegeruste, wel geordende plaatselijke archaeologische verzamelingen, waar men de voorwerpen kan bestudeeren in verband met het terrein van hun ontdekking.

Zulk een Museum, gewijd aan de plaatselijke oudheidkundige belangen, zal te Nijmegen het Rijksmuseum G. M. Kam kunnen wezen, vooral als daarin, volgens den wensch der Commissie, wordt opgenomen de belangrijke collectie Romeinsche oudheden der Gemeente. Te Utrecht zou het Museum zijn belangstelling voornamelijk kunnen richten op Vechten en Duurstede. Wellicht zou te Groningen, waar de leider van het archaeologisch onderzoek in het Noorden is gevestigd, een museum op zijn plaats zijn voor het gebied van terpen en hunnebedden, terwijl te Leeuwarden en Assen kleinere archaeologische verzamelingen zouden moeten blijven. Op den duur zal men zeker ook meer aandacht moeten geven aan het Museum te Maastricht, als centrum van een gebied van meer landelijke Romeinsche beschaving, en aan het Museum te Middelburg voor de vondsten aan den mond van de Schelde. Door grooter decentralisatie en door actief werkende plaatselijke musea zal het zonder twijfel mogelijk zijn de belangstelling in breede kringen, die de vaderlandsche archaeologie niet kan missen, te wekken en op krachtige wijze te bevorderen.

A. W. BYVANCK.

EEN AANSLAG OP 'S-RIJKS ETHNOGRAPHISCH MUSEUM.

De lijdensgeschiedenis van 's-Rijks Ethnographisch Museum is overbekend. Sinds jaar en dag gaan er stemmen op tegen de onwaardige wijze waarop het Rijk zijn kostbare ethnographische verzamelingen huisvest en verzorgt. Jaren geleden al hebben wij ministers hooren zuchten: „als de Kamer maar wou!” en gretig onze ooren gespitst wanneer deze of gene volksvertegenwoordiger met verontwaardiging

constateerde, dat de toestand „toch werkelijk onhoudbaar” was. Reeds een ouder geslacht heeft commissies zien komen en gaan, rapporten en brochures zien verschijnen — en in het duister der vergetelheid verdwijnen, en nog steeds is de toestand „onhoudbaar”, nog altijd worden onze klachten met dezelfde beleefde maar onvruchtbare belangstelling in ontvangst genomen.

Nog altijd? Is niet de jongste museum-commissie, die tot taak had „de reorganisatie van het Museumwezen hier te lande in haren geheelen omvang” in studie te nemen, na tweejarigen ernstigen arbeid met een reeks voorstellen voor den dag gekomen, die zoo zij aanvaard en uitgevoerd worden, ook ons ethnographisch museum een schoone toekomst waarborgen? Laat ons nagaan wat het lijvige rapport, waarin de commissie haar denkbeelden en voorstellen heeft uiteengezet, op deze vraag te antwoorden heeft.

Allereerst dan wordt onze aandacht getrokken door de rede waarmee de minister v. O., K. en W. 2½ jaar geleden de commissie installeerde en wel voornamelijk wijl men uit deze rede niet kan opmaken, dat ons land, naast kunstcollecties en verzamelingen van meer „historischen” aard, nog een derde groep musea bezit, de wetenschappelijke, wier eigen, scherp omlijnd karakter, nadat zij het stadium der rariteiten-kabinetten eenmaal ontgroeid waren, nimmer betwijfeld is. Wanneer wij lezen, dat het 's ministers bedoeling was „de kunstschaten, allereerst van ons eigen volk, zooveel mogelijk dienstbaar te maken aan zijn veredeling en daartoe onze musea op de beste wijze, o.a. door hunne meerdere populariseering” te doen inrichten en dat naar 's ministers opvatting de samenwerking tusschen kunstenaars en directeuren in het teeken zou moeten staan van „dit ééne, hooge, gemeenschappelijke doel: de aesthetische vorming van ons Nederlandsche Volk”, dan vragen wij ons met eenige bezorgdheid af of hier aan het „aesthetisch élan”, zooals zijn Excellentie het noemde, niet reeds bij voorbaat een beslissende stem in het kapittel wordt toegekend. Met bezorgdheid, want een ethnographisch museum dat in de eerste en voornaamste plaats dienstbaar wordt gemaakt aan de „aesthetische vorming” der bezoekers, o.a. door „populariseering”, verliest noodwendig zijn wetenschappelijk karakter, is dus als wetenschappelijke instelling verloren. Maar ook met verbazing: immers, hoe kon den minister en (blijkens zijn antwoord-rede) ook den voorzitter der commissie toen reeds een der belangrijkste resultaten van het nog niet begonnen onderzoek bekend zijn? Hoe dit zij, zeker is, dat de commissie van den beginne af in den geest van deze o.i. voorbarige uitlatingen gewerkt heeft. Gelijk de allereerste zin van het eerste hoofdstuk ons doet blijken, heeft zij het „Nederlandsch Museumwezen” willen zien als „een levend organisch geheel”. Zij noemt dit „een grootsche conceptie”; maar wat verstaat zij eronder? Natuurlijk niet, dat ons gansche museum-bezit, als één verzameling beschouwd, op dezelfde wijze een organisch geheel moet vormen als dat met ieder museum afzonderlijk — zij stelt dit terecht voorop — het geval behoort te zijn. Maar wat dan? Iets verder lezende vinden we spoedig het, zeer merkwaardige, antwoord op deze vraag. „De commissie onderkent drie hoofdsoorten: voorwerpen van uitstekende kunstwaarde,

van kunsthistorische beteekenis en van historisch belang. Deze verschillende soorten moeten strikt afzonderlijk gehouden worden". Allereerst dient „een volstrekte scheiding" gemaakt te worden „tusschen de voorwerpen, die getoond worden om der schoonheid wille en zulke, die speciaal van historische draagkracht zijn" en vervolgens behooren „de werken, waarvan gezegd kan worden, dat zij tot het ruimer gebied der wereldkunst behooren" een afzonderlijke plaats te krijgen. Met andere woorden: heel ons museum-bezit moet opnieuw gegroepeerd worden naar de kunstwaarde der voorwerpen en deze hergroepering naar één enkel gezichtspunt zal de „chaotische" massa omtooveren in een „organisch geheel".

Geheel afgezien nu van de kwestie in hoeverre een strenge scheiding tusschen de drie genoemde „hoofdsoorten", inderdaad mogelijk is, kan het niemand ontgaan, dat deze indeeling lijnrecht in strijd is met het eveneens door de commissie aangevaarde beginsel, dat ook elk museum op zich zelf een „organisch geheel" dient te zijn. En evenmin zal men kunnen betwisten, dat bij een zoo consequent mogelijke toepassing van het aangeprezen indeelingsprincipe de wetenschappelijke musea als zoodanig ten doode zijn opgeschreven.

Aan de plannen der commissie ten opzichte van 's Rijks Ethnographisch Museum laat zich zulks bijzonder duidelijk illustreeren. Hoewel deze verzameling — hoe onvolledig ook — zonder eenigen twijfel een organisch geheel vormt — zij geeft een beeld van den beschavingstoestand van een zeker deel der menschheid —, en hoewel de overgrote meerderheid der voorwerpen waaruit zij bestaat ongetwijfeld tot geen der drie categorieën behoort waarvan de commissie bij haar indeeling uitgaat, heeft men toch niet geschroomd ook op dit museum het eenzijdig-aesthetische groepeeringsbeginsel, tegen deskundig advies, men zou haast zeggen tegen beter weten in, toe te passen. Een aantal onzer ethnographica toch, die, als „kunstwerken van zeer hooge orde", „in de eerste plaats als objecten van zuivere schoonheid tot hun recht dienen te komen", zijn bestemd voor een „exotische afdeling" van een toekomstig „Algemeen Kunstmuseum". Weliswaar heeft men, bij wijze van concessie aan de (uit één persoon bestaande) deskundige minderheid, ten leste besloten, dat de bewuste voorwerpen niet voor goed, maar voor hoogstens vijf jaar naar het Kunstmuseum zullen verhuizen — maar gelijk wij zoo dadelijk zullen zien, heeft deze concessie in werkelijkheid niet de minste waarde. Over de aldus geplunderde ethnographische verzameling wordt nu verder als volgt door de commissie beschikt. Een deel ervan, in de eerste plaats de voorwerpen die Prof. Nieuwenhuis bij zijn colleges noodig heeft (voorloopig ook de belangrijke Borneo-collectie die genoemde hoogleeraar indertijd zelf bijeengebracht heeft), moet als „onderwijs-collectie" aan de Leidsche Universiteit verbonden blijven en de rest moet worden overgebracht naar een nieuw te stichten ethnographisch museum in Den Haag. Nu zal wel niemand willen tegenspreken, dat een ethnographische verzameling, die van haar mooiste en meest karakteristieke stukken beroofd is, bezwaarlijk nog als een „organisch geheel" kan worden beschouwd. Niet in de eerste plaats wijl zij onvolledig is: dat was zij vóór de plundering ook. Maar voornamelijk omdat zij door

een dergelijke, uit een ethnographisch oogpunt onverdedigbare vermindering tot een stelsellooze curiositeiten-collectie gedegradeerd wordt — niet tijdelijk, maar voorgoed: immers aanvaardt men eenmaal het beginsel, dat „kunstwerken van hooge orde” niet in een ethnographisch museum thuishooren en dat de voor het onderwijs onmisbare stukken voor het museum niet onmisbaar zijn, dan geeft men daarmee te kennen, dat ons ethnographisch museum niets anders dan een curiositeiten-collectie behoeft te zijn. Natuurlijk kan de meening van de meerderheid der commissie, dat het verlies voor de ethnographische verzameling betrekkelijk onbeduidend zal wezen, evenmin als haar prijzenswaardig voornemen om bij de schifting ook met de belangen van het ethnographisch museum zooveel mogelijk rekening te houden, aan de beteekenis dezer principieele degradatie iets toe of afdoen. Maar bovendien valt gemakkelijk aan te toonen, dat deze optimistische verwachtingen volkomen ongegrond zijn. Vooreerst behoeft men waarlijk geen deskundige te wezen om te kunnen begrijpen, dat de „kunstwerken” waarop de commissie het oog heeft, slechts voor een zeer klein gedeelte te vervangen zijn. En wat de samenstelling der „onderwijs-collectie” aangaat, zal men zich toch wel hebben neer te leggen bij het oordeel der betrokken hoogleraren, die zich — van hun standpunt volkomen terecht — voor het verlies van het prachtige studie- en onderwijsmateriaal dat hun ontnomen wordt zooveel mogelijk schadeloos zullen stellen. Beteekent dus de voorgenomen schifting wel degelijk een onherstelbaar verlies voor de ethnographische verzameling, ernstiger nog is het feit, dat, blijkens de plannen tot reorganisatie van de opperleiding onzer musea, de belangen dezer verzameling ook in de toekomst geenszins met deskundige zorg behartigd zullen worden. Die opperleiding toch wenscht de commissie te zien opgedragen aan een „museumraad”, een adviseerend en controleerend lichaam onder permanent voorzitterschap van den Chef der Afdeling K. en W., welks leden (hoogstens zeven) evenwel „aan periodieke aftreding onderworpen, doch herbenoembaar zullen zijn”. Hetgeen hierop neerkomt, dat de Chef der Afd. K. en W., een niet-deskundig regeeringsambtenaar dus, met een vrijwel onbeperkt gezag over ons museumwezen zal worden bekleed; immers aan den eenen kant worden de leden van den raad natuurlijk op zijn voordracht benoemd en al dan niet herbenoemd, terwijl het aan den anderen kant slechts hoogst zelden zal voorkomen, dat de adviezen van den raad, onder de gegeven omstandigheden zijn adviezen dus, niet door den betrokken minister worden aanvaard. De minderheid der commissie, blijkbaar gevoelend dat hier iets niet in den haak was, meende, dat of alle, of geen der museumdirecteuren lid van den raad behoorden te zijn; maar de meerderheid, verklarend, dat „een dergelijke mate van persoonlijke eerezucht” haar vreemd was, stelde zich op het standpunt, „dat men van de meest geschikte krachten onder de directeuren gebruik moest maken en hiernaast enkele andere deskundigen moest kiezen”. Men kan dit standpunt inderdaad innemen, in goed vertrouwen dat de (niet-deskundige) voorzitter des raads werkelijk de meest geschikte krachten zal weten uit te kiezen; en men kan ook de overtuiging hebben dat de leden van den raad, louter „hoogstaande mannen” natuurlijk, hun onafhankelijkheid van oordeel

onder alle omstandigheden zullen weten te handhaven. Men kan echter ook van meening zijn — m.i. de eenige juiste opvatting — dat, dank zij dit edel gebaar der meerderheid, de toekomstige museumraad niets anders zijn zal dan een willoos werktuig in de handen van haar almachtigen voorzitter. Voor 's-Rijks Ethnographisch Museum beteekent dit, dat de deskundige minderheid, die in de commissie nog enkele concessies in het belang der ethnographische verzameling wist af te dwingen, uit den museumraad (als niet tot „de meest geschikte krachten” behoorend) zal worden geweerd of er hoogstens als figurante zal worden geduld. En bedenkt men nu tevens, dat de museumraad ook over directeursbenoemingen zal hebben te adviseeren, dan zal men, mèt schrijver dezes, wel durven voorspellen, dat binnen afzienbaren tijd van de zijde van 's-Rijks Ethnographisch Museum zelf op de bedoelde concessies volstrekt geen prijs meer zal worden gesteld. De functie die dit museum op den duur in het „organisch samenstel” van ons museumwezen zal hebben te vervullen is die van een groote vergaarbak, die alles opneemt wat men elders niet gebruiken kan, alles namelijk wat voor het „algemeen kunstmuseum” niet mooi genoeg en voor de „onderwijs-collectie” overbodig wordt geacht. Zeker, de buitenstaander zal daar niet veel van merken: keurig opgesteld in een nieuw museumgebouw, zal de nog altijd omvangrijke verzameling den niet al te kritischen bezoeker wel „leering en genot” kunnen verschaffen — de rariteiten-kabinetten deden dat ook —, maar ieder die van de cultuurhistorische beteekenis eener „ethnographische” verzameling in den waren zin des woords eenig begrip heeft, zal in deze fraai geëncadreerde uitschot-collectie slechts een staaltje van dilettantisch geknoei en onverantwoordelijke geldverspilling kunnen zien.

Over de verdere voorstellen der commissie, altijd voorzoover zij 's-Rijks Ethnographisch Museum betreffen, valt weinig te zeggen. In de hoofdstukken over „de opleiding der aanstaande museumambtenaren”, „de vruchtbaarmaking en het beheer der musea” en „de financiën der musea”, onderwerpen waarover juist zoo bijzonder veel te zeggen ware, vinden wij zoo goed als geen nieuwe gezichtspunten en weinig concrete voorstellen tot verbetering der bestaande wantoestanden. Wat wij hier bijv. pijnlijk missen is een deskundige kritiek op den toch waarlijk bespottelijken toestand, dat de directie van 's-Rijks Ethnographisch Museum feitelijk niets over de haar voor onderhoud en meubilair toegestane geldmiddelen te zeggen heeft. Men kan hier tegen aanvoeren, dat het de commissie slechts om „de groote lijnen” te doen was, dat de details wel in den museumraad ter sprake zullen komen, maar ieder die de museum-ellende eenige jaren als „insider” heeft meegemaakt, weet, behoort althans te weten, dat het niet in de eerste plaats „groote lijnen” en nieuwe stelsels zijn, waaraan wij behoefte hebben, maar een gedetailleerde, niemand ontziende kritiek op de wijze waarop het oude stelsel in praktijk werd gebracht. Er ontbreekt veel aan dat stelsel, maar ontbreekt er niet nog meer aan de personen die er mee moesten werken? Is het uitsluitend aan het stelsel te wijten, dat de eene museumdirecteur alles, de andere niets „gedaan kan krijgen”? Dat het eene museum aan een kazerne, het andere aan een philanthropische inrichting doet denken? Heeft de commissie

ook dit vraagstuk onder de oogen gezien? Uit haar rapport blijkt het niet. Wij mogen echter vermoeden, dat op deze, zoowel als op vele andere vragen die onder het lezen van dit rapport bij ons opkomen, de notulen der vergaderingen ons een afdoend antwoord kunnen geven. Moge dan ook spoedig tot de volledige publicatie dezer notulen worden overgaan: niet alleen de vele min of meer deskundige vrienden onzer diverse musea zouden daarmee gebaat zijn — immers, wat zouden zij veel uit dit getrouw relaas der beraadslagingen kunnen leeren —, maar ook de commissie zelve, want eerst dan zal de rechte waardeering voor haar moeievollen arbeid haar verzekerd zijn.

J. P. B. DE JOSSELIN DE JONG.

PLAATSELIJKE HISTORISCHE EN KUNSTMUSEA.

Hoofdstuk XVI van het Rapport der Museumcommissie is, hoewel beperkt in omvang, zeker niet een der minst belangrijke. Hier toch geldt nog sterker dan bij de Rijksmusea, dat zij „meestal op toevallige wijze (zijn) gegroeid” en dat er „veel van den chaotischen toestand is achtergebleven, die heerschte in de kabinetten uit vroeger tijden, toen alles wat men merkwaardig achtte, al was het nog zoo heterogeen, bijeengegaard werd”. (bl. 13).

Ieder is dan ook overtuigd, dat er op dit gebied veel te verbeteren valt, al zal ook hier, meer dan bij de Rijksmusea, rekening gehouden moeten worden met de locale omstandigheden. De wenken, die het rapport bevat, geven in het algemeen weinig nieuws; zij hebben echter het groote voordeel dat zij, als zich vrijwel bij het algemeen gevoelen aansluitende, ook weinig gevaar opleveren voor hardnekkigen tegenstand wat de hoofdzaak betreft, al zal bij de toepassing heel wat zeemanskunst noodig zijn om alle partijen tot vriend te houden.

Het Rapport maakt terecht onderscheid tusschen plaatselijke Musea (bl. 93—97) en plaatselijke verzamelingen (bl. 98—99) van minder belang, waarbij het zich aansluit bij de onderscheiding, die bij de regeling der gemeente-archieven getroffen is, welke ook in andere opzichten hier en daar tot voorbeeld blijkt gestrekt te hebben. De eerste groep is van algemeen belang, terwijl de kleinere oudheidkamers in hoofdzaak slechts enkele plaatselijke oudheden bevatten, die eene toelichting geven tot de locale geschiedenis en gebruiken. Voor het Museum Boymans en de groote Stedelijke musea in Amsterdam, Utrecht, Leiden en Haarlem moeten hoogere eischen gesteld worden dan voor een oudheidkamer als te Wieringen of te Zalt Bommel.

Het Rijk belooft steun door subsidie en door het in bruikleen geven van voorwerpen, die uit de Rijksmusea kunnen gemist worden, en stelt daartegenover eenige voorwaarden, om „de musea er toe te brengen zich te voegen in het algemeen museumverband, zooals de Commissie zich dit denkt” (bl. 144). Die subsidies kunnen voor het Rijk geen overwegend bezwaar zijn, daar zij slechts voor de grootere centra gelden en beperkt blijven tot het bedrag, dat deze van gemeente- of provincie ontvangen (systeem der openbare leeszaalen). De geldelijke bezwaren,

die de grootsche plannen voor de nieuwe Rijksmusea kunnen doen stranden, zijn hier dus niet in overwegende mate aanwezig, en het systeem van subsidieeren is reeds aanvaard, al zij het nog in zeer beperkte mate. Bij toepassing der nieuwe regeling zal dit dus slechts worden uitgebreid en meer systematisch worden toegepast.

Ten opzichte van de Kunstmusea worden geene speciale eischen gesteld, alleen zal het Rijk steun verleen, waar reeds uit de bevolking zelve op voldoende wijze de behoefte aan kunstgenot wordt geopenbaard. „Kunstmatig gevormde kunstcentra hebben nog nergens tot bevredigende uitkomsten geleid”. Belangrijker dan de subsidies zal hierbij wellicht de steun blijken, die gegeven wordt door het in bruikleen geven van: „kunstwerken van die meesters, die (in de Rijksmusea) al te ruim vertegenwoordigd zijn” of die „in het kader dezer plaatselijke collecties beter tot hun recht komen, zonder dat het wegnemen aan den werkelijken samenhang der Rijksverzameling bepaalde schade toebrengt.” Deze laatste toevoeging schijnt meer gemaakt om het geweten der meer conservatieve elementen der Commissie gerust te stellen, daar toch ook hier het Rijksbelang wel den voorrang zal hebben, zoodat er ook geen gevaar zal bestaan, dat „de Rijksverzamelingen opzettelijk in de locale collecties worden opgelost”. Alles zal hierbij van de toepassing afhangen. Tegen afstand van een van de drie Van Staveren's in het Rijksmuseum zal wel geen directeur bezwaar hebben, indien die meester niet alreeds te Leiden vertegenwoordigd was, doch allicht zal hij moeilijker scheiden van een deel der twintig stukken van Jan Steen of de tien van Gerrit Dou, die toch niet alle een nieuwen kijk op die meesters geven. Misschien zal hij ook trachten om de locale musea met het minst waardige af te schepen. De formule der schade aan de Rijksverzameling is erg rekbaar! Het ware gewenscht geweest, dat de Commissie, die toch niet tegen een vrij lang rapport met verschillende herhalingen heeft opgezien, hier wat uitvoeriger ware geweest, — of heeft de samenstelling der Commissie zich hiertegen verzet? ¹⁾

Ook de ontwikkeling der Plaatselijke Historische Musea heeft volgens de Commissie recht op belangstelling en steun van het Rijk, die op gelijke wijze wordt verleend door subsidies en bruikleen. Hierbij stelt zij echter eene serie eischen, die wij achtereenvolgens zullen bespreken.

1. „De musea moeten een duidelijk geformuleerd programma hebben, waarin het ressort der bemoeiing is afgebakend. In het algemeen wenscht de Commissie hiervoor slechts één museum in elke provincie in aanmerking te doen komen”, bij voorkeur in de hoofdstad, doch voor Noord- en Zuid-Holland, „waar een groot aantal bloeiende steden bestaan, elk met een eigen roemruchtig kunst- en geschiedkundig verleden”, wordt hierbij eene uitzondering gemaakt, waarbij gewezen wordt op

¹⁾ De Commissie bestond behalve uit den voorzitter Mr. Duparc en de leden der vorige Bondscommissie (De Groot, Van Gelder, Muller, Veth en Vogelsang), nagenoeg alleen uit Rijksdirecteuren of oud-directeuren (Martin, Teding van Berkhout, Bredius, Holwerda, 't Hooft, Juynboll, van Notten, van Riemsdijk en Roorda) met een architect (de Clercq), een kunsthistoricus (Six), een schilder (Martens) en een vertegenwoordiger van den kunsthandel (Mensing). De locale musea waren als zoodanig alleen vertegenwoordigd door den aanstaanden Rijksdirecteur Schmidt Degener, later gesecondeerd door Baard.

Rotterdam, Dordrecht en Gouda. Leiden schijnt hierbij vergeten. De uitzondering is volkomen gebillijkt en niemand zal wel het bestaan van een eigen centrum voor de Hollandsche steden betwisten, doch geldt dit niet evenzeer voor de drie steden van Overijssel, elk met niet onbelangrijke verzamelingen? Deze steden toch zijn niet op één lijn te stellen met de „gewesten of gouwen, die een eigenaardig van de overige deelen afwijkend karakter hebben”, waarvoor het „geen bezwaar” wordt genoemd, dat „de voornaamste plaats ervan zich op het bijeenbrengen der oudheden dezer streek toelegt”. De overige plaatsen zijn aangewezen op het natuurlijk hoofd der streek, waarbij de provincie wordt uitgenoodigd om het streven van een kringmuseum „door subsidieering te ondersteunen”. Het Rijk zal zich daarbij dus onthouden. Wil een plaatselijk museum zich echter ook op niet te bescheiden schaal de belangen der omgeving aantrekken, dan kan dit niet zonder subsidie geschieden, daar het anders alleen zou kunnen plaats vinden òf binnen het budget ten koste van de belangen der gemeente zelf, òf door extra crediet ten laste van de belastingbetalers in de hoofdplaats.

De bepaling van een ressort sluit uit, dat twee aangrenzende musea een zelfden omtrek afgrazen. Het schijnt ook te bedoelen, dat elk museum zich een juist program stelle, evenals bij de Rijksmusea, zoodat b.v. men niet gelijk nu, in locale musea plotseling verrast wordt door enkele minderwaardige ethnographica, door een welwillend oud-zeekaptein geschonken, of, zooals in Amersfoort door wat exotica, in casu wat valsche Egyptische oudheden, die een ingezetene als tropee van zijn reizen heeft medegebracht.

2. „De mogelijkheid dient open te blijven, dat afzonderlijke kunstafdeelingen aan de locale musea worden toegevoegd”. De kunst is eene der belangrijkste uitingen van de locale ontwikkeling en het bijeenbrengen van locale kunstwerken zal wel geen verzet vinden als de gelden hiervoor aanwezig zijn, en ter plaatse niet reeds een afzonderlijk kunstmuseum aanwezig is. Ontbreekt dit laatste, dan zullen echter de geldelijke overwegingen wel reeds beletten om de bemoeiingen verder dan tot de locale kunst uit te strekken. En terecht, daar slechts zelden de mogelijkheid zal bestaan om zich de luxe van aankopen van werkelijk eersterangskunst te veroorloven. Wil men in de plaatselijke musea de vaderlandsche kunst vertegenwoordigd zien, dan zal men zich meestal moeten beperken tot aankoop van tweederangswerken der eerste meesters. Of daarmee het doel bereikt wordt mag betwijfeld worden. Of wenscht de Commissie die kunstafdeelingen in hoofdzaak slechts van locale kleur? Een uitvoerige redactie ware dan niet ongewenscht ¹⁾).

3. De musea moeten de voorwerpen verzamelen, „die van belang zijn voor de kennis van de beschaving en de geschiedenis van hun ressort in den ruimsten zin des woords”, — waaronder dus ook reeds de locale kunstwerken vallen, — en verder historische en topografische atlassen, tenzij hierin door Rijks- of Gemeente-archieven wordt voorzien, en eventueel ook opgegraven voorwerpen, tenzij hiervoor

¹⁾ Of slaat het alleen op de enkele bij legaat te verwerven betere stukken?

op voldoende wijze door meer bevoegde instellingen wordt gezorgd. Zij moeten zich onthouden van het verzamelen van alles, wat ter plaatse nog goed wordt verzorgd en geen gevaar loopt voor vervreemding en van alles wat behoort tot het ressort van een ander museum of van een archief.

Het laatste behoeft wel geene toelichting. Terecht wordt hier opgetreden tegen de manie om enkele belangrijke archivalia in de toonkasten uit te stallen, waar zij voor het historisch onderzoek moeilijk te raadplegen zijn en meer aan gevaren zijn blootgesteld dan in de archieven, waar zij tehuis behooren (gevaar voor invloed van het zonlicht enz.). Men had hier nog verder kunnen gaan door uitdrukkelijk te eischen, dat de op ongelegener tijd aan de archieven onttrokken bescheiden daarheen worden teruggebracht. Ook had men hierbij de wenschelijkheid kunnen uitspreken, om uit de prentverzamelingen, indien die op het archief berusten, op geregelde tijden enkele keuze-tentoonstellingen in het museum te houden.

Wat de tweede beperking betreft is de Commissie minder gelukkig geweest. Elk onderdeel toch van een gebouw of meubilair, dat afzonderlijk verkoopbaar is, loopt gevaar vervreemd te worden, zoodra er maar genoeg voor geboden wordt, tenzij het in handen is van een bestuur of van een piëteitvollen eigenaar, — zoolang deze althans piëteitvol blijft of niet het geheel in andere handen geraakt. De uitdrukking zegt dus niets en elke museumdirectie zal een aankoop kunnen rechtvaardigen, daar het aankopen op zich zelf reeds bewijst, dat er gevaar voor vervreemding bestond. De bedoeling is echter goed, in zooverre deze strekt om tegen te gaan, dat aan de instellingen alles ontfutseld wordt, wat ter plaatse nog een aardig geheel vormt. De bescherming hiervan ligt echter meer op den weg van de monumentenzorg.

4. De Commissie wenscht door het verlenen van subsidies drang uit te oefenen om de niet tot het gebied van het museum behoorende voorwerpen hieruit te verwijderen, gelijk zij ook de Rijksmusea wil ontlasten van de daarin verdwaalde voorwerpen. Eene goede gedachte, die echter in de praktijk slecht kan werken, indien de drang teveel in dwang ontaardt. Er ontstaat dan eene hinderlijke voogdij, die alle belangstelling ter plaatse kan doodden. Men moet hierbij met groote voorzichtigheid optreden, met kennis der plaatselijke omstandigheden, en het is twijfelachtig of de te stichten Museumraad van 7 personen, waarbij wel weder de Rijksambtenaren de meerderheid zullen vormen, hiertoe in staat zal blijken. Wanneer deze zich ook met de plaatselijke musea zal bemoeien, is het noodzakelijk, dat hierin ook de directeuren dier musea op voldoende wijze vertegenwoordigd zijn. Zelfs zou het overweging kunnen verdienen, om dien Raad in twee secties te splitsen, waarvan eene voor de Rijksmusea en eene voor de plaatselijke musea en verzamelingen. De onderwerpen van algemeen belang zouden dan in eene plenumvergadering kunnen behandeld worden.

5. Vervolgens wordt voor de subsidie de eisch gesteld, dat de bestaande verzamelingen worden vereenigd, indien er ter plaatse meer dan ééne lokaal-historische verzameling is. Versnippering van krachten wordt op die wijze tegengegaan, doch hoe te handelen, indien een der betrokkenen weigert? Zou b.v. aan het Zeeuwsch

Genootschap alle steun ontzegt moeten worden, indien de Gemeente Middelburg voor haar Oudheidkamer niet wil medewerken?

6. Hierna volgen eenige eischen van meer internen aard, die eigenlijk voor elk museum noodzakelijk zijn, zooals goed beheer, een reglement van dienst, regelen tegen brand en ander gevaar, behoorlijk budget, toegankelijkheid, rangschikking en inventarisatie. Alleen de alinea over het beheer eischt hierbij nadere beschouwing. De Commissie toch eischt een wetenschappelijk onderlegde directie of eene degelijke commissie van beheer. Die degelijkheid van samenstelling kunnen wij terzijde laten, daar wij zelfs in groote gemeenten die dikwijls vergeefs zoeken, bij gebreke aan goede krachten, doch bovenal ware hier in elk geval te eischen, dat één persoon aansprakelijk zij, al of niet een lid van die degelijke commissie, daar de gedeelde verantwoordelijkheid in de praktijk tot niets leidt.

Wetenschappelijk onderlegde directies zijn thans én bij het Rijk én bij de locale musea nog vaak slechts pia vota. De meeste directeuren zijn in de praktijk gevormd. Terecht stelt de Commissie in een ander hoofdstuk uitvoerige eischen voor de opleiding van directeuren, doch hierbij had men wel voorop mogen stellen, dat die opleiding alleen succes zal hebben, indien de salariering ook zoodanig geregeld wordt, dat de daartoe geschikte krachten zich ook door de geldelijke vooruitzichten tot deze studie voelen aangetrokken.

7. Ten slotte wordt ook een recht van inspectie van rijkswege geëischt, hetwelk een noodzakelijk gevolg is van het in bruikleen geven en ontvangen van subsidie. Het Rijk, dat belangrijke voorwerpen afstaat, of geldelijk steunt, moet ook toezicht kunnen oefenen op de wijze, waarop zijne bezittingen worden beheerd of de verleende subsidies worden besteed. Tegen eene inspectie van bevoegden kan geen deskundig directeur bezwaar hebben, mits die inspectie ook hier weder niet in eene drukkende voogdij ontaardt. Alles zal hierbij afhangen van de toepassing, doch juist wegens het delicate van dit optreden is het gewenscht, dat in den Museumraad ook de directies der locale musea behoorlijk vertegenwoordigd worden, of daarin eene afzonderlijke sectie vormen. De speciale moeilijkheden op dit gebied kunnen dikwijls niet begrepen worden door de directeuren der Rijksmusea, die in zoo geheel andere omstandigheden werken.

Het 17de hoofdstuk is gewijd aan de kleinere plaatselijke verzamelingen, wier nut wordt erkend, doch waarvan op eenige beperking wordt aangedrongen. Ook zij zullen steun van het Rijk kunnen ontvangen, waarvan het bedrag onder hen verdeeld zal worden door de directie van het Historisch museum, bestaande uit de drie directeuren van het Voorhistorisch museum te Leiden, het Centrale Historisch museum te Amsterdam en het bij Arnhem op te richten Museum voor Volkskunde. Deze zullen ook het toezicht hierop uitoefenen. Deze directeuren, die allen het beheer zullen hebben over grootere musea met niet onbelangrijk budget en vrij voldoende hulpmiddelen, zien zich echter in zoo geheel andere omstandigheden geplaatst dan de beheerders dezer verzamelingen, dat zij moeilijk als de meest geschikte beoor-

deelaars kunnen beschouwd worden. Toezicht is hier zeker niet overbodig, doch men geve dit aan personen, die door hunnen werkkring hiermede beter vertrouwd zijn. Mocht aan mijne opmerking, om aan den Museumraad eene afdeeling voor de plaatselijke musea te verbinden, gevolg worden gegeven, dan zoude deze daartoe het geschikst wezen. De directeuren dezer musea staan nader tot die verzamelingen en zullen meer als een oudere broeder optreden, die de moeilijkheden kent. Hun bijstand zal niet zoo spoedig ontaarden in eene drukkende voogdij, die zeer bezwarend kan zijn, daar de beheerders dezer Rijksverzamelingen niet alleen kunnen dreigen met onthouding der subsidies, doch tevens den afstand van voorwerpen in overweging moeten geven, „die geen uitgesproken plaatselijk karakter hebben, maar verdienen opgenomen te worden in de centrale musea”.

Men wil deze verzamelingen liefst onderbrengen in monumentale gebouwen, wier behoud men daardoor hoopt te verzekeren. In sommige gevallen zal dit zijn aan te raden, en men bereikt dan een dubbel doel, doch men zij voorzichtig om hierbij niet het nut der verzameling op te offeren aan het behoud van het gebouw. De eischen der verzameling dienen hierbij op den voorgrond te staan.

Slechts terloops wordt nog gewezen op het nut van jaarlijksche bijeenkomsten der directeuren. Gaarne had ik daaraan meer aandacht zien geschonken. Het is toch niet alleen een punt, dat de directeuren persoonlijk betreft, maar het geheele museumwezen zoude er bij gebaat zijn, indien er meer aansluiting bestond tusschen de hoofden op dit gebied. Dit was dan ook een van de voornaamste punten, die mij er toe dreef om den Oudheidkundigen Bond te stichten, doch in dit opzicht heeft deze niet geheel aan de verwachtingen beantwoord, al kan de Bond ook op museumgebied op belangrijke resultaten wijzen. Het bezwaar is, dat naast de technische leden langzamerhand eene meerderheid van corresponderende leden is gekomen, waaraan de Bond veel te danken heeft en die ik ongaarne zoude missen, doch die niet den kring vormen, waarin de technische museumbelangen het beste besproken worden. Misschien zoude aan de Bondsvergaderingen een Directeurendag kunnen verbonden worden, welke alleen toegankelijk is voor de op museumgebied werkzame personen.

Bij de bovenstaande bespreking heb ik met opzet de in andere hoofdstukken uitvoerig behandelde onderwerpen ter zijde gelaten, daar ik anders allicht in herhaling zoude treden bij de daaraan te wijden artikelen. Slechts moet ik nog even wijzen op het bezwaar, dat verbonden kan zijn aan het met eenigen drang opvragen van kunstwerken uit de locale musea ten behoeve der centrale musea. Als het Rijk subsidieert en door in bruikleengeving steunt, mag het ook zijnerzijds op eenige medewerking, desnoods op opofferingen van de zijde der locale musea aanspraak maken, doch hierbij dient niet eenzijdig op het belang der centrale musea te worden gelet. De locale musea zijn nog meer dan die van het Rijk aangewezen op de medewerking van de particulieren en die steun zoude allicht verdwijnen, indien de hierdoor verkregen belangrijke stukken later ten bate der centrale musea werden opgevorderd.

Ook zoude het overzicht, dat een lokaal museum kan geven van de ontwikkeling aldaar, bedorven worden, indien de het hoogst staande uitingen hiervan naar elders werden overgebracht. Het stemt daarbij echter geruststellend, dat men althans de stukken, die sinds lang een glanspunt van het museum hebben gevormd, daaraan niet wil onttrekken. Wij gelooven daarom ook, dat de locale musea eerder gebaat dan geschaad zullen worden door het ruilen van eenige kunstschaten, mits dit met veel overleg geschiede. Het door de Commissie vereischte voorafgaande hooren van de betrokken directies geeft althans hiervoor eenigen waarborg.

Ook hierbij komt het in hoofdzaak op de uitvoering aan en vele der geopperde bezwaren kunnen door overleg worden ondervangen. De regeling in haar geheel genomen kan geen ernstig bezwaar opleveren en deze zal in vele opzichten verbetering kunnen aanbrengen, indien met de hier en elders geopperde of in de praktijk gebleken bezwaren wordt rekening gehouden. Ik besluit dus gaarne met een woord van waardeering voor het belangrijk werk, dat door de Commissie ook op het hier behandelde gebied is tot stand gebracht.

J. C. OVERVOORDE.

DE OPLEIDING VAN AANSTAANDE MUSEUMAMBTENAREN, KUNSTHISTORICI EN ARCHAEOLOGEN.

HET ACADEMISCH STATUUT.

Het nieuwe Academisch Statuut ¹⁾ regelt thans voor het eerst het onderwijs in de kunstgeschiedenis en verschaft de gelegenheid om te promoveeren op een kunsthistorische of archaeologische dissertatie zonder de studie en de examens in de taal- en letterkunde, die tot dusver steeds aan zulk een promotie moesten voorafgaan. Op deze wijze is tegemoet gekomen aan de wenschen, geformuleerd in de Stellingen van den Oudheidkundigen Bond en, voor zoover het aanstaande museumambtenaren betreft, in het Rapport der Museum-Commissie. Er is dus alle reden om een oogenblik bij deze regeling stil te staan.

In elke faculteit zal voortaan slechts één doctoraat worden verleend. Om tot de promotie te worden toegelaten wordt vereischt, behalve het schrijven van een proefschrift met stellingen, het bewijs, dat met goed gevolg is afgelegd een doctoraal examen in de faculteit, waarin het doctoraat wordt begeerd. Het doctoraal examen in de faculteit der letteren en wijsbegeerte omvat één hoofdvak en twee bijvakken. Ten opzichte van de keuze der bijvakken, waarvan er één ook uit de vakken van een andere faculteit gekozen kan worden, is de candidaat vrij, behoudens de goedkeuring

¹⁾ Koninklijk Besluit van den 15den Juni 1921 (Staatsblad No. 800), houdende wijziging en nadere vaststelling van het Koninklijk Besluit van 27 April 1877 (Staatsblad No. 87), waarbij de in de artikelen 131, 137 en 141 der hooger-onderwijswet bedoelde examens en promotiën zijn vastgesteld.

der faculteit. Aan het doctoraal examen moet een candidaatsexamen voorafgaan.

Voor het doctoraal examen in de kunstgeschiedenis en archaeologie, dat nu is ingesteld, kan als hoofdvak worden gekozen: 1. kunstgeschiedenis der Oudheid, daaronder begrepen die van West-Azië en Egypte; 2. kunstgeschiedenis der Middeleeuwen; 3. kunstgeschiedenis van den Nieuwen Tijd; 4. kunstgeschiedenis en archaeologie van eenig zelfstandig beschavingsgebied buiten Europa.

Het candidaatsexamen in de kunstgeschiedenis en archaeologie, dat aan dit doctoraal examen voorafgaat, omvat: 1. algemeene kennis van de geschiedenis der kunst, t.w. in haar verschillende tijdperken: de Oudheid, de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd; 2. de geschiedenis, met name die van de landen en tijdperken, die voor de kunst van belang zijn geweest; 3. de interpretatie van Middeleeuwsche of zestiende- en zeventiende-eeuwsche Nederlandsche teksten, of van teksten in een andere taal, ter keuze van den candidaat, behoudens goedkeuring der faculteit.

Als grondslag van het doctoraal examen in de kunstgeschiedenis kan evenwel ook dienen het candidaatsexamen in de geschiedenis, waarvoor dan de beginselen der kunstgeschiedenis worden gevraagd, en behoudens goedkeuring der faculteit, elk ander candidaatsexamen in de faculteit der letteren. Klassieke archaeologen zullen dus waarschijnlijk bij voorkeur het candidaatsexamen in de klassieke taal- en letterkunde afleggen, waarvoor een overzicht van de Grieksche en Romeinsche kunst wordt geëischt; zij die Indische kunst als hun hoofdvak kiezen, zullen zich met het candidaatsexamen in de Arische letteren daartoe voorbereiden. De studenten van elk dezer categoriën hebben dan ook nog een anderen weg om hun studiën te voltooien dan het doctoraal examen in de kunstgeschiedenis, want bij het doctoraal examen in de klassieke letteren kan men ook klassieke archaeologie als hoofdvak kiezen, terwijl voor het doctoraal examen in de Arische (Indo-Iraansche) taal- en letterkunde als hoofdvakken worden genoemd zoowel Voorindische archaeologie en kunstgeschiedenis als oude geschiedenis en archaeologie van Nederlandsch-Indië.

Vele studenten in de Kunstgeschiedenis zullen zonder twijfel, onder de voorwaarden van het nieuwe Academisch Statuut, bij voorkeur een ander candidaatsexamen afleggen dan het candidaatsexamen in de kunstgeschiedenis; want op deze wijze verkrijgen zij meer bevoegdheid om onderwijs te geven. Een met goed gevolg afgelegd doctoraal examen in de faculteit der letteren geeft immers bevoegdheid tot het geven van onderwijs: a. voor het hoofdvak; b. voor de bijvakken, voor zoover deze behooren tot de vakken der faculteit; c. voor de vakken van het candidaatsexamen, voor zoover deze behooren tot de vakken der faculteit. Echter wordt de bevoegdheid voor het Latijn en Grieksch slechts gezamenlijk verleend, en wel: a. door een doctoraal examen met een dezer talen als hoofdvak en de andere als een der bijvakken; b. door een candidaatsexamen in de klassieke taal- en letterkunde, gevolgd door een doctoraalexamen in de klassieke taal- en letterkunde (dus met b.v. klassieke archaeologie als hoofdvak), hetzij door een ander doctoraal examen (dus b.v. in de kunstgeschiedenis en archaeologie) met een der klassieke talen als bijvak. — Voor klassieke archaeologen staan dus, ook als zij de bevoegdheid

wenschen om les te geven in Latijn en Grieksch (en Oude Geschiedenis) verschillende wegen open.

Door deze regeling bestaat thans inderdaad de gelegenheid om ook aan onze Universiteiten werkelijk te studeeren in de kunstgeschiedenis en de archaeologie en aan deze studie is de meest mogelijke vrijheid verzekerd. De niet al te vriendelijke woorden, die in het Rapport der Museum-commissie (blz. 113—115) aan het onderwijs ter opleiding van aanstaande museum-ambtenaren worden gewijd, hebben dus reeds een groot deel van hun beteekenis verloren. Door de nieuwe regeling is de Universiteit zonder twijfel in staat om een uitstekenden grondslag te leveren voor de studie. De opleiding zal door reizen en practisch werk aan musea gedurende den studietijd en later, in het buitenland zoowel als in Nederland, nog verder moeten worden voltooid. Om deze regeling nu ook aan de verwachtingen te laten beantwoorden komt het thans slechts aan op de practische uitvoering, op de hulpmiddelen voor het onderwijs en op de docenten.

Hoe het succes dezer regeling in de praktijk zal wezen, moet de toekomst leeren.

Het Instituut voor kunstgeschiedenis te Utrecht beschikt thans reeds over uitstekende hulpmiddelen, en nu het binnen afzienbaren tijd in een nieuw gebouw wordt gehuisvest, zal de toestand daar nog gunstiger worden. Ook aan de andere universiteiten bestaat, zij het ook op meer bescheiden schaal, de gelegenheid om in de kunstgeschiedenis te studeeren. Minder goed is de archaeologie toegerust; te Leiden immers missen de studenten nog een lokaal, om zich te midden van de boeken, plaatwerken en foto's, die onmisbare hulpmiddelen voor hen zijn, in hun vak te verdiepen.

Een zware taak is gelegd op de weinige docenten, die aan de universiteiten de kunstgeschiedenis en archaeologie onderwijzen. Behalve de opleiding van aanstaande museumambtenaren, kunsthistorici en archaeologen omvat deze taak immers ook nog het onderricht der studenten, die het candidaats-examen in de geschiedenis en in de klassieke letteren willen afleggen, en bovendien zal het hun plicht zijn om door algemeene colleges de belangstelling en liefde voor oude en nieuwere kunst bij de studenten van alle faculteiten te wekken en te bevorderen. En dit laatste deel van hun taak is zeer zeker niet het minst belangrijke, want op deze wijze kunnen zij ook krachtig medewerken om de kunstschaten in onze musea beter bekend en meer geliefd te maken. Maar hun werk moet ook door de musea worden voorbereid, ondersteund en voortgezet.

De musea kunnen dan evenwel niet volstaan met enkele publicatie's, als gidsen, handboeken, catalogi, mededeelingen in de pers en artikels in tijdschriften; noodig zijn ook rondleidingen, voordrachten en cursussen ¹⁾ om deze publicatie's aan

¹⁾ Ten onrechte wordt in het Rapport de eisch gesteld, dat cursussen en lessen buiten de diensturen moeten worden gegeven. Een museum zal immers zonder twijfel voordeel kunnen hebben van de belangstelling, door deze cursussen gewekt.

te vullen en voortdurend zullen de docenten aan de universiteiten en museum-ambtenaren daarbij moeten samenwerken. Het levende woord, — en wellicht valt daarop in het Rapport der Museum-commissie niet voldoende den nadruk, — is immers het krachtigste middel om de kunst te brengen tot velen en om op die wijze de schatten onzer musea te laten strekken tot veredeling van ons volk.

A. W. BYVANCK.

AANWINST VAN HET NEDERLANDSCH MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST.

Bij de groote industrie van Venetiaansch glas, die vooral in de Zuidelijke Nederlanden, maar ook in de Hollandsche steden, gedurende de zestiende en zeventiende eeuw werd uitgeoefend, ligt het voor de hand, dat het grootste gedeelte der hier verzamelde Venetiaansche glazen niet van zuiver Italiaanschen oorsprong is. Bekend is het, hoe Italiaansche glasblazers, vooral uit het dorpje Altare bij Mantua afkomstig, alle landen van Europa afreisden, om met vreemd kapitaal maar Italiaansche werklieden fabrieken op te richten. Zij traden daarbij wel in concurrentie met Venetië, maar bevorderden de welvaart van hun land, door in twee der moeilijkste sociale nooden te voorzien, gebrek aan geld en te veel aan arbeidskracht. De grootste dezer fabrieken waren die van Antwerpen en Brussel, maar ook in Luik, 's-Hertogenbosch, Maastricht, werkte men „à la façon de Venise”, eveneens in 't „glashuys aen de Roosegraft” te Amsterdam. Een Venetiaansche glasblazer was aan het „crystalglashuys” van Haarlem verbonden. Ook de Meester van de „gelaesfournaise binnen Middelburg” was een Italiaan. In Rotterdam hadden de Italianen niet veel succes. Hier schijnt de industrie evenals te 's-Gravenhage door Fransche uitgewekenen geleid te zijn. Verscheiden Venetiaansche glasblazers werkten daarentegen te Muiden.¹⁾

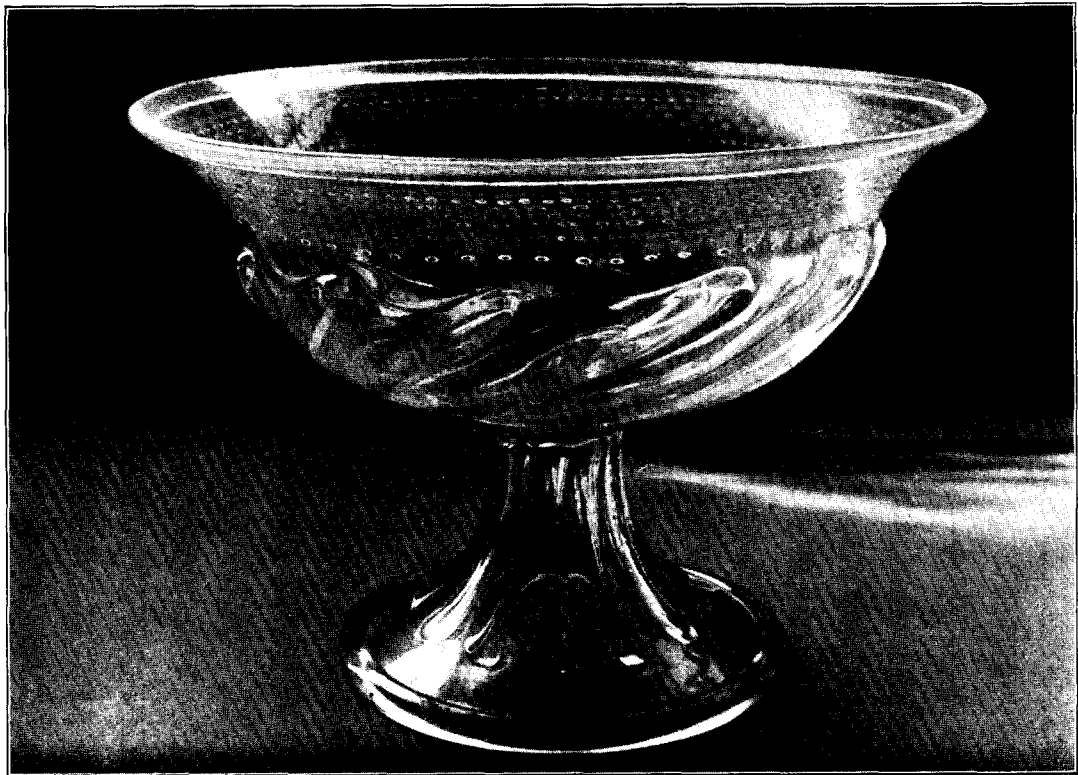
De minderwaardige qualiteit van het meeste Venetiaansche glas, dat hier gevonden wordt, sterkt het vermoeden, dat het product der Nederlandsche blazerijen in zuiverheid met dat van Murano niet kon wedijveren. Ook in kunstzin staan de vormen verre achter bij de stukken, die in de musea van Venetië en Murano worden bewaard.

In Duitschland werd eveneens Venetiaansch glas nagebootst, niet alleen in Keulen, waar zich, zooals in Holland, Italianen hadden neergezet, maar ook in Bohemen en Silezië. Hier was het onderscheid nog grooter, want het Italiaansche voorbeeld werd hier alleen in de uiterlijke versiering gevolgd, de grondvormen bleven de oorspronkelijk Duitsche, waarbij het bierverbruik, dat in Italië bijna onbekend was, den doorslag gaf. De Nederlandsche fabrieken stonden waarschijnlijk tusschen beiden in, zij vormden niet, zooals in Duitschland, een nationale industrie, maar bleven een

¹⁾ Nadere toelichtingen volgen in een uitvoerige studie over de glasverzameling van het Nederlandsch Museum.

vreemde indringer, die zich goedschiks, kwaadschiks aan de gebruiken en behoeften van het land aanpaste. De vormen zijn daardoor meer Italiaansch, maar geenszins zuiver die van Murano.

De verzameling Venetiaansch glas in het Nederlandsch Museum is waarschijnlijk voor het grootste gedeelte uit Nederlandsche blazerijen en voor het overige uit Duitschland afkomstig. Een aanvulling van werk uit Murano was dus zeer gewenscht en hiermede werd een begin gemaakt door de aankoop van het stuk, dat hierbij afgebeeld is. Het is een schaal op voet van vrij groote afmetingen 18 cM. hoog en

25 cM. middellijn. Zulke schalen waren in Italië niet bedoeld, om er uit te drinken, zooals de Duitsche „Willkommen”, veeleer werden vaste spijzen daarin opgedragen, terwijl de vorm, die reeds bij oud-Romeinsch glas voorkomt, met dien van het metalen vaatwerk verwant is. Ook de ribben op cuppa en stam, die aan drijfwerk herinneren, komen bij het oud-Romeinsche glaswerk voor. De oudste Venetiaansche coupes waren van ondoorzichtig glas, waarop in kleurig email een voorstelling was geschilderd. Met het opkomen van het doorzichtige glas trad de emailversiering meer en meer op den achtergrond. Op onze schaal is zij beperkt tot een rand van roze, groene en

blauwe nopjes op een teekening van lijnen en schubben, die in een fijne grondlaag uitgekraast zijn. Het effect ligt daardoor, behalve in den vorm, grootendeels in de werking van het zuivere glas zelf, die nog verhoogd wordt door de ribben, waaraan door een draaiende beweging bij het blazen, een zijdelingsche richting is gegeven. De dateering van dit stuk valt in het begin der zestiende eeuw.

Juni 1921

FERRAND HUDIG.

NOGMAALS: REMBRANDT EN LASTMAN.

Bijgaande afbeelding werd vervaardigd naar een 1797 gedateerde sepia-teekening door T. P. C. Haag die thans in het bezit is van den heer J. H. J. Mellaart te Londen. Ik meende, toen ik de teekening vond, er een copie naar één der verloren

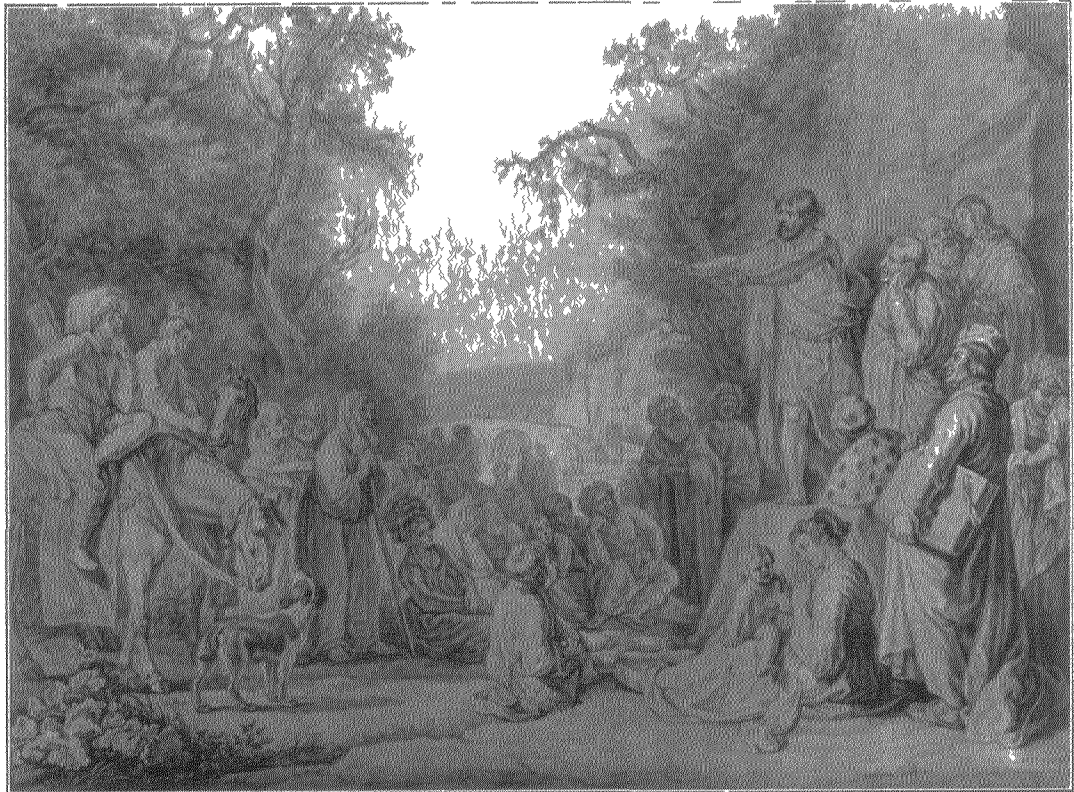

gegane schilderijen van Pieter Lastman, de prediking van Johannes den Dooper voorstellende, in te herkennen; de duidelijke signatuur, E 1611, liet in dat opzicht trouwens geen twijfel bestaan. Zoowel het schilderij (een grisaille) als de teekening worden bovendien in oude veiling-catalogi beschreven ¹⁾.

Het belang van deze copie naar Lastman ligt in het feit dat men er een —

¹⁾ Zie Kurt Freise. Lastman no. 46 en 46a van zijn catalogus. Wellicht is de opgave van de maten bij 46a foutief; anders zou Haag het formaat anders genomen moeten hebben.

reeds elders gezochte — schakel in vindt, die het werk van Lastman verbindt met dat van zijn illusteren leerling Immers, beter dan in Rembrandt's teekening naar de „Offerstatie te Lystra' ¹⁾ vindt men in deze compositie, die aan Rembrandt wel moet bekend geweest zijn, alle elementen, die de leerling in zijn predicatie-grauwtje tot een zooveel boeiender geheel zal samenbinden

Nu deze compositie bekend is geworden wint ook de hypothese van Prof Six dat Rembrandt zijn grauwtje eerst later aan alle zijden vergroot zou hebben), aan

¹⁾ Vgl Bulletin VIII pag 40

²⁾ Ibid pag 141

Dit is de reden, dat de Berlijnsche grisaille hier in den eersten toestand, dus met weglating van de later aangezette en beschilderde strooken wordt afgebeeld

Bij vergelijking blijkt dan de ophouw van de compositie met ter rechterzijde Johannes die op een grooten steen voor den begroeyden rotswand staat te oreeren, om en naast hem de behoorende schiere (zie de vrouw die haar kind vermaant stil te zijn en detuls als de hengselmand aan een arm!), ter linkerzijde als afsluiting van den groep de twee aandachtig luisterende ruiters en tenslotte het verschiet met Jordaandal en hoogen brug, — het treffendste punt van overeenkomst te zijn. Het zou

waarschijnlijkheid en belangrijkheid: het eerste, nog geheel van den leermeester afhankelijke ontwerp werd in een tijd waarin Rembrandt's durf en zelfstandigheid zoozeer gewonnen hadden, aan een grandiooze omwerking onderworpen, die den schilder op zijn allerkrachtigst toont.

I. Q. v. R. A.

mij bovendien niet verwonderen wanneer een Röntgen-opname van het Berlijnsche schilderij onder de wegens vergrooting aangebrachte pentimenten nog meer aan Lastman herinnerende trekken zou vertoonen.

MEDEDEELINGEN EN KORTE BERICHTEN.

OFFICIEELE MEDEDEELINGEN.

De Algemeene vergadering te Zierikzee. — De insulatie van Zierikzee is door de deelnemers aan den Bondstocht van j.l. zomer terdege gevoeld. Langs verschillende wegen, doch geen langs den weg, die voor het groote meerendeel de kortste verbinding had moeten zijn (met tram of boot over of langs de Zuid-Hollandsche eilanden), bereikten zij, de meesten na een eenigszins avontuurlijken tocht over Steenberg, het stadje Zierikzee, waar zij zich al spoedig na hun aankomst tezamen vonden in het raadhuis. De burgemeester, Mr. Fokker van Crayestein en Rengerskerke, sprak hun hier een hartelijk woord van welkom toe. Onder wederzijdsche begroetingen werd de erewijn genoten, en zoo had het uur van negen reeds geslagen, vòòr een begin kon worden gemaakt met de

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN
NED. OUDHEIDKUNDIGEN BOND IN DE
BUITENSOCIETEIT TE ZIERIKZEE,
(30 JUNI 1921),

welke werd bijgewoond door de volgende leden: Mr. L. G. N. Bouricius, Dr. A. W. Byvanck (Die Haghe), J. L. van Dalen (Oud-Dordrecht), Jvr. C. Engelen, Jhr. W. G. Feith (Ned. Leeuw), Dr. E. J. Haslinghuis (Rijksbureau v. d. Mon.), F. A. Hoefer (Gelre), G. J. Honig (Zaanl. Oudh. vereen.), Mej. N. Hudig, Mej. Dr. E. v. d. Looy v. d. Leeuw, W. Martens, Mej. Dr. E. Neurdenburg, Mr. Dr. J. C. Overvoorde (Lakenhal), Prof. W. v. d. Pluijm, Dr. W. S. Unger, J. E. Vernhout (Zeeuwsch Gen. v. K. en W.), gewone leden; en R. van Delden, W. Dingemans, J. Gimberg, Mej. Dr. M. Kronenberg, Mr. A. Meerkamp van Embden, J. Mees P.Rz., J. A. P. Montijn, Mej. R. Pennink, J. A. J. Smit, G. Tellander, Mej. H. Vaillant, corr. leden.

De voorzitter opent de vergadering met een rede, waarvan een korte samenvatting hierachter volgt.

De notulen der vorige alg. vergadering, in het Bulletin verschenen, worden goedgekeurd.

De secretaris stelt voor met het oog op het late uur zijn jaarverslag niet voor te lezen, aangezien ook dit in het Jaarboek wordt opgenomen, en

een vrij volledig overzicht ervan reeds in de dagbladen is gepubliceerd. Goedgevonden.

Vervolgens doet de secretaris mededeeling van:

- eenige ingekomen stukken, w.o. eenige berichten van verhindering; een brief van het aan de beurt van aftreden zijnde bestuurslid v. Sasse v. IJsselt, die verzoekt niet voor herbenoeming in aanmerking te komen; een bericht van de Zeeuwsche Archaeol. Commissie, dat haar voorzitter er prijs op stelt den Bond te Zierikzee welkom te heeten; een verzoekschrift van de Ned. Herv. gemeente te De Rijp om subsidie voor de herstelling van haar kerkgebouw.

- eenige uitgezonden adressen, w.o.: een aan de Tweede Kamer inzake de voorgenomen vermindering der rivierbrug vóòr Maastricht, op welk adres talrijke bewijzen van instemming van verschillende oudheidkundige en kunstlievende vereenigen zijn ingekomen; en een aan het gemeentebestuur van Delft, gericht tegen de plannen tot schending van het Oude Delft.

De voorzitter geeft dan het woord aan den heer Vernhout, die, namens de Zeeuwsche Archaeol. Commissie den Bond in deze provincie welkom heet (bijval).

Aan de orde is nu de goedkeuring van de rekening des penningmeesters. De hiervoor benoemde commissie is niet ter vergadering vertegenwoordigd, doch meldde, dat eenige punten in de rekening haar duister waren, zoodat haar goedkeuring vooralsnog moet achterwege blijven, al twijfelt zij er niet aan, dat het financieel beheer geheel in orde is. Besloten wordt goedkeuring en décharge uit te stellen tot de in het najaar te houden alg. vergadering.

Tot penningmeester wordt, daar de heer Coster als zoodanig wegens zijn drukke werkkring ontslag vroeg, gekozen de heer F. A. Hoefer, die de benoeming aanneemt.

Bij het punt: bestuursverkiezing komt de vacature—v. Sasse ter sprake. Op voorstel van den heer Hoefer besluit men den heer v. Sasse v. IJ. te bewegen zich wederom verkiesbaar te stellen. De heer Haslinghuis zegt, dat hij het secretariaat nog slechts één jaar zal kunnen waarnemen. Als een der leden voorstelt de periodiek aftredende bestuursleden bij acclamatie te bestendigen, wordt

hiertegen door den heer Byvanck bezwaar gemaakt. De voorzitter acht het beter nu een formeele stemming te doen plaats hebben. De uitslag hiervan is, dat de affredenden met groote meerderheid worden herkozen.

Bij de verkiezing van een nieuwen voorzitter worden 19 st. uitgebracht, waarvan 2 ongeldig, 10 op den heer Kalf en 6 op den heer Overvoorde. Den heer Kalf, die niet aanwezig is, zal ten spoedigste worden gevraagd, of hij de benoeming aanvaardt.

Op voorstel van den secretaris wordt nu ook over de benoeming der commissie voor de redactie van het Jaarboek een stemming gehouden; zij wordt met groote meerderheid van stemmen herbenoemd.

Ten aanzien van de plaats der volgende zomervergadering laat men, nadat 's heeren Bouricius' voorstel Utrecht aan te wijzen voor de najaars- of wintervergadering bijval heeft gevonden, aan het bestuur de keuze tusschen Sneek (of een plaats in de buurt) en Tiel. In de commissie tot nazien der rekening in 1922 kiest de vergadering de heeren Bouricius en Feith.

Punt 9: verslagen der Bondscommissies geeft den secretaris aanleiding een brief voor te lezen van de commissie voor de beschrijving der Compagnie-gebouwen (Voor den inhoud van dezen brief zie men het hierachter opgenomen jaarverslag van den secretaris).

De voorzitter brengt dezer commissie, wier verhouding tot den Bond nu zooveel losser is geworden, dank voor het werk, dat zij totnogtoe verrichtte. De heer Overvoorde brengt verslag uit over de commissie van het Repertorium van afbeeldingen van oude monumenten. Op zijn voorstel wordt besloten het haar toegekende crediet over te schrijven op het volgend jaar.

Dan deelt de voorzitter mede, dat het bestuur hoopt in de najaars- of wintervergadering het op het punt van verschijnen staande rapport der Rijkscommissie voor de musea te laten behandelen.

Bij rondvraag wijst de heer Gimberg op het belang van tijdige maatregelen met betrekking tot vondsten op en in den bodem der Zuiderzee; en de heer Feith op de wenschelijkheid zich ten behoeve van het Oude Delft nu eens niet tot het stedelijk bestuur, maar tot Gedep. Staten te wenden. De heer Bouricius grijpt deze gelegenheid aan om kritiek te geven op de adressen in zake het Oude Delft. De discussie, welke zich hierover

ontspint, moet worden afgebroken, daar het reeds laat is geworden.

Alsnu geeft de heer Dingemans een uiteenzetting en demonstratie van een nieuw middel, „Sedas”, een plantaardige was met hoog smeltpunt, tot het conserveeren van in zandsteen uitgevoerd beeldhouwwerk.

Om bij half twaalf werd de vergadering gesloten.

* *

De ruimte in deze kolommen laat niet toe uitvoerig te zijn over wat er volgde. Dus zal ik z w i j g e n — rhetorikoôs — over: een heerlijken tocht — automatoôs — door het vredige Schouwen, een gulle ontvangst — charistikôos — ten huize Moermond door den heer en mevrouw Vriesendorp, en een blijde feestmaal — studentikoôs. En in plaats daarvan laten spreken onze herinnering die geen rethorische wendingen kent.

E. J. HASLINGHUIS.

Openingsrede van den voorzitter. (Uittreksel). — Er ligt iets plechtigs in, wanneer men op een stillen zomerschen avond de poort doorschrijdend, de aloude veste Zierikzee binnenkomt. Wel worden de zware deuren niet meer achter ons gesloten, maar toch welt in ons op een gevoel van veiligheid en rust.

De herinnering aan het verleden heeft een bekoring, omdat het van het direct tastbare de harde kanten heeft afgeslepen en speling overlaat voor eigen fantasie.

In het oude Zierikzeesche keurboek van 1429 leest men:

„Elkes avonts sal men die clocke luden tweewarf ende die na die achterste clocke wandelt sonder kaerslicht, die zal gelden een boete van X scellingen of daer voor gaen in den steen. Ende soe wie na die laeste clocke gheleet wordt in den steen die salre in bliven tot ten daghe toe”.

Nog zijn er die oude klokken en ziet men den stoeren gevel van „het Steen”, al is het niet meer datzelfde gebouw.

Het verleden projecteert zich zoo achter het heden en we beleven dit des te sterker in die steden, waar iets van die oude sfeer is blijven hangen

Na deze inleiding wensch ik een blik te slaan op het verleden van een onzer, die vooringing op

den tocht naar het onbekende en van wien men met trots mag getuigen, dat hij meer naliet, dan hij gevonden had. Ik bedoel hier dr. Petrus Josephus Hubertus Cuypers, geboren den 16en Mei 1827 te Roermond en aldaar overleden den 3den Maart van dit jaar, den grooten Nederlandschen bouwmeester, het eenige eereid, dat onze bond bezat. Wij zijn zuinig, uiterst zuinig met het verleen van die onderscheiding maar des te meer waarde zal zij dan ook hebben voor den uitverkorene. De meesten onder ons, die den eerbiedwaardigen man gekend hebben, zagen hem slechts vanaf den leeftijd, waarop een gewoon sterveling zich terugtrekt uit het woelige leven van strijd en begeerte. Maar niet alzoo dr. Cuypers. Het was of in hem flonkerde een onuitdoofbare vlam, waaraan zich telkens en telkens nieuwe energie ontstak.

Het is hier de plaats niet om zijn arbeid te demonstreeren, anderen zullen zijn levenswerk uitvoeriger behandelen. Alleen voelen wij in ons een waarachtige behoefte den grooten man een stille diepe hulding te brengen in deze ure.

Nog geen jaar geleden zijn wij naar zijn vaderstad getogen en terwijl de leden van onzen bond de zwoele avondstemming in zijn heerlijken tuin beleefden om den grijsaard rust te gunnen na die drukke ontvangst, hield hij mij terug om zijn popelend hart te luchten.

Bijna een half uur verkondigde hij met jeugdig vuur zijn ideeën over den groei en de restauratie van zijn geliefde Munsterkerk. Laten wij hem gedenken als een der besten en grootsten onder ons

Een blik werpend over hetgeen in het afgelopen jaar op ons gebied is verricht, constateeren wij met vreugde wat het Rijk deed, dat voor onze monumenten f 485.000 uittrok; en gedenken wij dankbaar, wat de provinciale commissies (de Zeeuwsche allereerst) tot stand brachten, ook vereenigingen als Heemschut en H. de Keyser . . .

Wat het museumgebied betreft, zijn belangrijke gebeurtenissen te vermelden. Het openen van het gemeentemuseum te Arnhem en het Gipsmuseum te 's Gravenhage, terwijl in Vlaardingen een oudheidkamer werd opgericht. In dit verband moge ik ook herinneren aan den 70sten verjaardag van Jhr. B. W. F. van Riemsdijk

Veel is er in de toekomst voor den Bond nog te doen. Zoo zijn er de belangrijke onderwerpen tot organisatie van de Nederlandsche systematische

opgravingen. Vervolgens een organiseeren van de bestudeering en het belangstelling kweeken voor onze oude nationale volkskunst

Ik mag tenslotte niet nalaten een woord van hartelijken dank te spreken jegens de commissie, die deze bijeenkomst voorbereidde en zich nog veel moeite voor ons zal willen getroosten.

En hierna open ik deze vergadering.

Jaarverslag van den Bonds-secretaris. — Ook ditmaal moge de Secretaris zich beperken tot een beknopt overzicht van den toestand en de voornaamste verrichtingen van den Bond en zijn bestuur.

Het aantal leden ging een weinig achteruit. Dertig leden bedankten of overleden; twintig nieuwe traden toe, zoodat het totaal thans 590 bedraagt.

Het bestuur behield zijn oude samenstelling, daar de periodiek aftredende leden werden herkozen.

Bij de opening van het nieuwe Arnhemsche museum bracht de secretaris de gelukwenschen van den Bond aan de directie en het gemeentebestuur over. De voorzitter en de secretaris vertegenwoordigden den Bond bij de onthulling van den gedenksteen, welken de vereeniging Hendrick de Keyser den 20^{en} Mei j.l. in de Zuiderkerk te Amsterdam onthulde ter eere van den grooten bouwmeester, wiens naam zij draagt.

De redactie van het Bulletin leed een verlies door het uittreden van den heer van Kerkwijk. Ons bestuur grijpt deze gelegenheid aan om den heer van Kerkwijk dank te zeggen voor hetgeen hij als secretaris der redactie gedurende vele jaren heeft gedaan.

De leden hebben reeds gezien, dat er een belangrijke verandering is gekomen in de wijze van uitgeven van het Bulletin. Het is nu een „Oudheidkundig Jaarboek" geworden, dat in 4 afleveringen per jaar bij de firma Oosthoek te Utrecht — en, naar men mag hopen, op meer regelmatige tijdstippen dan vroeger — verschijnt. De druk is beter verzorgd, de ledenlijst vervallen, de hoofdartikelen worden vooraan geplaatst, de kortere mededeelingen, verslagen, officieele berichten, boekbesprekingen e.d. komen, in 2 kolommen gedrukt, achteraan.

Over de andere Bondscommissies het volgende:

De heer A. Mulder nam zijn ontslag uit de commissie voor het woordenboek van bouwkun-

dige termen. Hij was de eenig overgeblevene van de drie architecten, welke indertijd van deze Commissie deel uitmaakten; de keuze van een anderen architect in deze commissie verdient derhalve aanbeveling.

Van de Commissie voor de beschrijving van de gebouwen der O.- en W.-Indische Compagnieën kwam de volgende brief in:

„'s-Gravenhage-Leiden, 19 Jan. 1921.

Aan het Bestuur van den Nederl. Oudheidkundigen Bond.

Namens de commissie, welke indertijd door den Bond en het Kon. Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indie werd ingesteld voor de beschrijving der in Nederland aangewezen gebouwen der voormalige O. en W.-Indische Compagnieën hebben wij de eer U te berichten, dat de commissie nog niet in staat is om de haar opgedragen taak te volbrengen. De beschrijvingen der gebouwen werden reeds kort na hare oprichting door de leden, die dit gedeelte op zich genomen hadden, ingeleverd, doch de inlevering van den daarbij te voegen historischen tekst ondervond door verschillende omstandigheden vertraging.

Hoewel voor dezen tekst reeds veel materiaal door den bewerker is bijeengebracht, heeft deze nog geen gelegenheid kunnen vinden voor de verdere bewerking der gegevens.

In de laatste vergadering werd besloten van dit uitstel gebruik te maken om eenige uitbreiding te geven aan het werkplan, door hieraan toe te voegen de beschrijving en afbeelding der reeds verdwenen gebouwen.

Ons is thans van bevriende zijde aangeboden het werk buiten bezwaar van den Bond en het Instituut te doen verschijnen, indien de kosten hiervan niet zeker maximum overtreffen. De commissie heeft gemeend dit aanbod te moeten aanvaarden en onder deze omstandigheden tevens te moeten voorstellen om het verband op te heffen, dat tusschen haar en de vereenigingen, die den stoot gaven, bestond.

Zij hoopt, dat het werk zal kunnen verschijnen zonder dat hiervoor van de genoemde vereenigingen verder geldelijke steun behoeft gevraagd te worden, doch behoudt zich voor, om, indien de aan de uitgaven verbonden kosten te hoog blijken, nader zich tot de twee vereenigingen te wenden met een gedetailleerd voorstel.”

Van de Commissie voor een repertorium van afbeeldingen van Ned. monumenten ontving ik geen bericht.

Eenige malen trad het bestuur op ten behoeve van het behoud van Nederlandsche monumenten. Een krachtige actie werd gevoerd tegen de plannen tot verminking van de Maasbrug voor Maastricht. Het bestuur richtte een uitvoerig adres tot de Tweede Kamer, hetwelk men in ons Oudheidkundig Jaarboek (blz. 51) vindt overgenomen. Op een verzoek om adhaesie kwamen van de volgende vereenigingen bewijzen van instemming:

Het verbond van Nederlandsche Kunstenaarsvereenigingen;

Het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap;

De Vereeniging Hendrick de Keyser;

Het Zeeuwsche Genootschap der Wetenschappen;

Gelre, Vereeniging ter beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht;

De Vereeniging ter beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis;

De Vereeniging Die Haghe;

De Vereeniging Oud-Leiden.

Later nog van Pulchri Studio en het Noord-Brabantsch Genootschap.

Gelijk men weet, is thans dit gevaar voorloopig bezworen, dank zij ook den krachtigen pleidooien van de Kamerleden Van Beresteyn, de Jonge en Schaper.

Imminent is nog steeds het gevaar dat het Oude Delft bedreigt. Ook hiertegen liet de Bond zijn stem hooren in een adres aan den Delftschen Raad, waarin hij naar aanleiding van zekere geruststellende verklaringen, afgelegd door de directie der Haagsche Tramwegmaatschappij o.m. het volgende betoogde:

„Voor een oogenblik aannemende, dat de rooskleurige voorstelling onlangs door de directie der Haagsche tram gegeven, beantwoordt aan de op het huidige tijdstip bestaande plannen, dient men toch te vragen, hoe het hiermede in de toekomst zal zijn. Het in dichte opeenvolging rijden van motorwagens, die 4 à 5 ton zwaarder zijn dan de thans gebezigde locomotieven, moet een noodlottige uitwerking op de kademuren hebben; deze zullen moeten worden versterkt en hiermede wordt het gevoelig beloop der kadelijnen voorgoed verstoord. Een andere vraag is wat er aan is van het gerucht, dat de maatschappij gemachtigd zou zijn, haar wagens niet slechts enkele centimeters,

maar aanmerkelijk breeder te maken, als zij dit op den duur noodig mocht achten." Het Bondsbestuur waarschuwt dan, dat, als de punt van de wig eenmaal is ingedreven, het breede eind zeer gemakkelijk en als ongemerkt zal volgen.

Ons bestuur blijft te dezen diligent, om, zoodra het noodig zal blijken, en liefst in samenwerking met andere commissies, op te treden.

Te betreuren is het, dat het bestuur geen succes had bij zijn optreden naar aanleiding van de Haagsche verordening op de monumenten. Volgens het ontwerp dezer verordening werden eenige lichamen aangewezen vertegenwoordigers te benoemen in eene commissie van advies. Ons bestuur meende, dat de Bond zeker een van die lichamen moest zijn, en drong er dan ook bij de autoriteiten op aan naast de Maatschappij van Bouwkunst, Heemschut en die Haghe te worden aangewezen. Tevergeefs echter.

Aan den Bond is het te danken, dat Prof. Strzygowski uit Weenen den 11en en 13en October 1920 in Den Haag twee lezingen kon houden over de beeldende kunst van het Oosten en die van het Noorden. Aan het Instituut voor Bouwkunst en het St. Bernulphusgilde worde hier erkentelijkheid betuigd voor den toen geboden financiëelen steun, en aan het bestuur van Pulchri Studio voor zijn tegemoetkomende houding inzake de zaalhuur.

In het vorig jaarverslag werd iets medegedeeld over de geldmiddelen van den Bond. De algemeene vergadering besloot nadien de contributie te verhoogen, zoodat deze thans bedraagt resp. f 6.—, f 7.50 en f 15.— (minimum). Hiermede komen we er echter nog lang niet, en daarom valt met vreugde te gewagen van het feit, dat de regeering een gunstig besluit nam op ons verzoek haar subsidie voor de uitgave van ons tijdschrift te verhoogen tot f 1500.

De Secretaris van den N. O. B.

E. J. HASLINGHUIS.

KORTE MEDEDEELINGEN.

NOGMAALS DE „SYTER."

Het naschrift, dat Dr. Haslinghuis onlangs in dit tijdschrift deed afdrukken, stelt mij, meen ik, aanstonds in staat, om de beteekenis van de „syter" nu geheel duidelijk te maken en om zelfs bij mijne uitzetting ook eene afbeelding van een syter te voegen. De mededeeling toch, dat de syter te Woerden niet diende als „kerkelijke schatkamer" (zooals Dr. H.

de vorige maal schreef), maar als bewaarplaats van archieven, wijst mij zonder twijfel het juiste spoor.

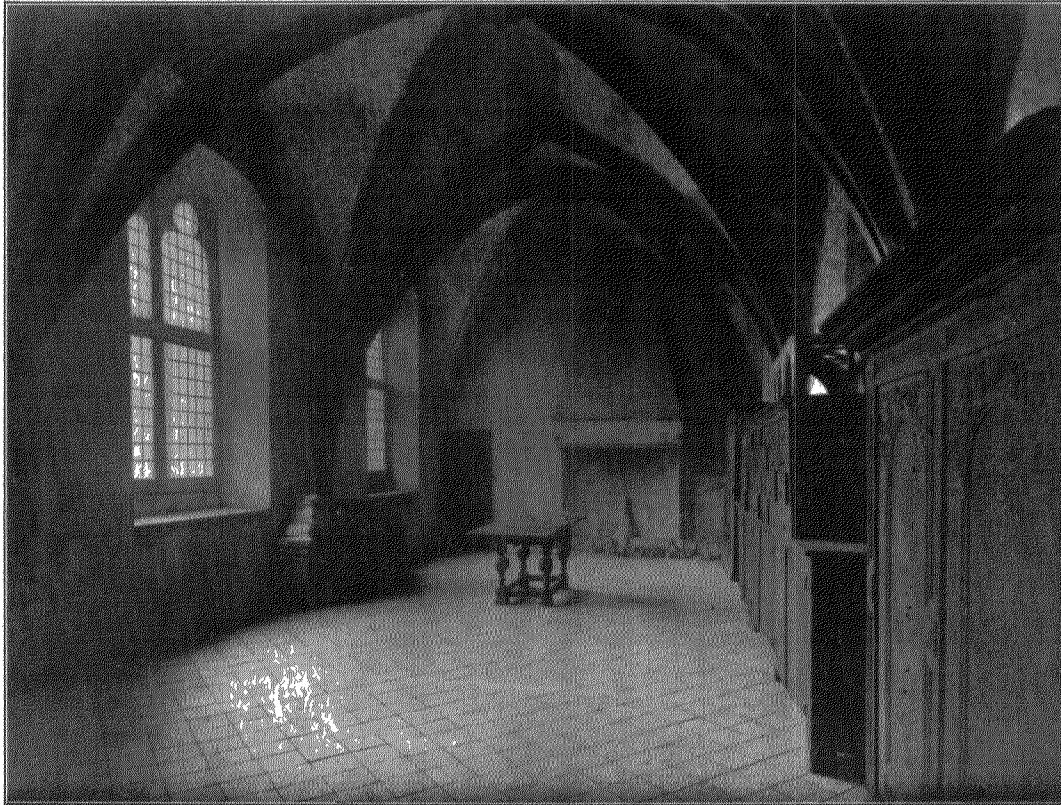
De vijf Utrechtsche kapittelen hadden afzonderlijke fondsen of potjes, die beheerd werden door de zoogenaamde clavigeri der archieven. Bij St. Pieter en St. Marie zijn de door deze clavigeri (sleutelbewaarders) afgelegde rekeningen nog bewaard, in de drie andere kapittelen zijn ze niet meer aanwezig. In den Dom kunnen wij ook zonder aarzeling de plaats aanwijzen, waar deze fondsen bewaard werden: een gewelfd vertrek boven den zuidoostelijken ingang der kerk naast den kloostergang, van uit de kerk toegankelijk door een steenen wenteltrap, dus b r a n d v r i j. Ik laat eene afbeelding van dit vertrek hiernaast volgen.

De beteekenis van deze localiteit wordt ons duidelijk door het opschrift der rekeningen van het zoogenaamde fonds der archieven van het kapittel van St. Marie. De in 1672 afgelegde verantwoording der drie clavigeri heet eene rekening „van den ontfangh ende wtgift, by HE. gehadt ende gedaen van de capitaelpenninghen, op de archieven des capittels gebracht". In 1803 heet zij eene rekening „van zodanigen ontvang en uitgaav, welke heeft plaats gehad, zo wegens genegotieerde en afgeloste capitale, als van alle andere gelden, door de H.H. decan en capitulairen der kerke geordonneerd te brengen tot de archiven".

Wij begrijpen thans wel ongeveer, wat met het fonds bedoeld wordt: het was het „kapitaal", het bare geld van het kapittel, dat niet aanstonds belegd kon worden of om verschillende redenen voor bepaalde uitgaven gereserveerd werd; gewoonlijk was het geld, dat niet behoorde tot het fonds van een der kamers van beheer. De inhoud der rekeningen bevestigt deze conclusie en licht ze bovendien in bijzonderheden toe: in de rekeningen en manualen van de clavigeri van St. Pieter en St. Marie vinden wij vermeld, dat „op de archieven des capittels", zooals het heet, geborgen werd de opbrengst van verkochte landerijen en afgekochte erfpachten, van afgeloste plechten (hypotheken) en tynsen, van gelden bestemd tot aflossing van kapitalen of tot betaling van aangekochte landerijen, geleend geld enz., — ook toevallige ontvangsten, zooals betaalde leges bij de admisse van nieuwe leden van het kapittel, giften voor de aanschaffing van zilveren tafelgerei, voor fooien aan de dienstboden enz., enz. De bestemming van deze gelden — voor zoover ze nog geene vooraf bepaalde bestemming hadden —

werd steeds bij kapittelbesluit vastgesteld; meestal werd dan het geld besteed voor bijzondere onverwachte uitgaven, zooals voor het herstel der St. Pieterskerk na den storm van 1674, voor betaling van ongelden (grondbelasting) gedurende de Fransche invasie, voor bijzondere reparatiën aan hofsteden, voor het in kaart brengen van landerijen, voor betaling van buitengewone belastingen; eene

voegde reçu's stellen mij daartoe in staat. De archieven van elke corporatie werden (en worden eigenlijk feitelijk nog steeds) verdeeld in twee afdeelingen. Het grootste gedeelte van het archief: de resolutiën, de ingekomen brieven, de rekeningen en acquitten, de registers en allerlei andere ter secretarie van de corporatie inkomende stukken werden bewaard in de secretarie, onder beheer

De syter van den Dom.

enkele maal (zeker wanneer het gedeponeerde geld behoorde tot het vaste fonds van eene der kamers) werden voor het geld landerijen of rentebrieven gekocht.

De aard en beteekenis van het door de clavigeri beheerde fonds is nu, dunkt mij, duidelijk. Maar de zonderlinge naam van het fonds is nog allerminst verklaard; waarom heette het kapitaal van het kapittel het fonds der archieven? Ook deze verklaring kan ik echter geven; de bij het afgeven van stukken ontvangen en bij de rekeningen ge-

van den secretaris (en op den duur dikwijls, als waardeloos, naar den zolder verbannen). De andere, kleinere maar waardevollere afdeeling van het archief bleef echter van deze stukken afgezonderd. In hoofdzaak waren dit de eigendomsbewijzen, de rentebrieven (effecten) en plechten (hypothecken), de huurcontracten en andere geldswaardige papieren; maar daarbij bevonden zich ook talrijke stukken van allerlei aard, die de bewijzen bevatten van de rechten der corporaties, zooals privilegien, fundatiebrieven, senten-

tiën waarbij rechten erkend werden, kortom allerlei stukken, die zeker van niet minder belang waren dan de gewone stukken van directe waarde. Al deze geldswaardige papieren werden natuurlijk niet in de opene kasten ter secretarie bewaard, maar achter slot en grendel. En het was wel aangewezen, om de geldswaardige papieren te bewaren bij het bare geld. Vandaar, dat de zeer vermogende kapittelen brandvrije lokalen bouwden (zooals nog steeds vele kapitalisten hunne brandvrije kluisen hebben), waarin niet „de schat,” de kostbaarheden van het kapittel (die in de sacristie bewaard werden, onder toezicht van den thesaurier) werd geborgen, maar eenvoudig het contante geld, het kapitaal, met welks bewaring drie leden van het kapittel belast waren, die elk een sleutel van het brandvrije lokaal onder zich hadden. Dit lokaal was de syter, wier beteekenis thans geheel duidelijk is.

Naarmate het in de latere middeleeuwen meer en meer mogelijk werd, het vermogen dat niet (om het woekerverbod) als baar geld bewaard werd, te beleggen niet alleen in landerijen en andere vaste goederen, of wel in kostbaarheden, maar in schuldbekentenissen van allerlei aard, werden dergelijke syters of brandvrije lokalen natuurlijk voortdurend onmisbaarder voor kapitalisten en nog meer voor openbare lichamen. In den regel werden zulke brandvrije lokalen nu gezocht in of ook bij de kerk, het meest brandvrije lokaal der stad, wel eens in de versterkte stadspoort: de stad Utrecht bewaarde hare privilegiën aanvankelijk in hare oudste parochiekerk, de Buurkerk, later boven de zeer sterke Catharijnepoort (waar ze allicht veiliger waren voor de talrijke oproeren), — Amsterdam heeft nog steeds in hare oudste parochiekerk, de Oudekerk, hare hoog in de lucht moeilijk toegankelijk IJzeren kapel, waar hare oorkonden (en zeker ook wel haar baar geld) berustten. En Dr. Haslinghuis vertelt ons, dat zelfs de betrekkelijk kleine Utrechtsche parochiekerk van St. Nicolaas een syter bezat, — ja ik meen nog altijd bezit, als een lokaaltje, dat in 1471 (na afbraak van den gevel) is aangetrokken bij de fraaie kapel, die omstreeks 1470 ten zuiden van het koor gesticht is. Voor het eerst doet Dr. Haslinghuis ons nu echter ook kennismaken met een gemeenschappelijke syter, die te Woerden gesticht werd op gemeene kosten van de stad, het waterschap, de kerk en het gasthuis. Een dergelijk geval was nog niet bekend; maar het is zeer natuurlijk, dat kleine

corporaties de handen ineensloegen voor de wat kostbare stichting van een brandvrije syter. Bezwaar leverde toch de combinatie niet: wij zagen op het plaatje, hoe in de syter van den Dom nog voor enkele jaren tal van gesloten kisten en kasten stonden, die vroeger zeker bestemd waren voor de verschillende fundaties, die aan het kapittel annex waren; zoo heeft natuurlijk ook elk der vier Woerdensche corporaties eene afzonderlijke gesloten kast gehad in de nieuwe syter. Stellig is die, naar ik meen, wel gebouwd in of aan de kerk; een syter in een stadhuis, in de middeleeuwen niet wel denkbaar, schijnt mij een modern denkbeeld.

Genoeg thans over de syter! Explicit.

S. MULLER Fz.

De syters te Woerden, Utrecht en elders. — Impliceert de eerste alinea van het voorgaand, mij door den schrijver toegezonden artikel, dat ik de syter te Woerden een kerkelijke schatkamer heb genoemd? Dan moet ik herinneren alleen gezegd te hebben, dat in enkele Deutsche plaatsen de „Zitter” als schatkamer dient. Overigens beken ik, na lezing van Mr. Muller's stukje, de benaming „schatkamer” nog zoo ongepast niet te vinden voor een ruimte, waar men, zooals Mr. M. vertelt, „capitaalpenninghen”, het bare geld, bewaarde.

De zaak lijkt mij eenvoudig deze, dat men eerst van lieverlede tot de differentiatie in de bestemmingen dezer gewelfde ruimten is gekomen. Men was blij een stevig ommuurde, goed gesloten, brandvrije (en dus eventueel zonder gevaar te verwarmen) plaats te bezitten, waar men veilig kon opbergen, wat men bewaren wilde, van welken aard het dan ook was. Trouwens, nog heden ten dage, zijn de handvesten der stad Lübeck geborgen . . . in de „Trese”, d. i. de in de middeleeuwen boven een kapel aan de zuidzijde der Mariakerk aldaar ingerichte „thesaurie”.

Er zijn verschillende voorbeelden van, dat deze bergkamer, evenals bij den Dom te Utrecht het geval was, zich bevond boven een portaal. En hier kan ik nu bevestigen, wat de heer Muller vermoedde: n.l., dat de Woerdensche „syter” bij de kerk stond. „Stond” niet alleen, maar nog staat. Ik heb de Groote kerk daar onlangs bezocht en vond aan de zuidzijde een gebouwtje, bestaande uit een met een stergewelf overkluisd portaal, en hierboven een eveneens overwelfde ruimte, slechts toegankelijk door eene op circa 5 Meter boven

den kerkvloer ingehakte opening, afgesloten door een eiken deur met een zwaar slot. Men bereikt langs een ladder de verdieping, die een vloer heeft van roode plavuizen, in drie harer wanden een met diefijzers verzekerd venster, en overdekt is door drie smalle tongewelfjes, gespannen tusschen de zijmuren en twee in de lengterichting der kerk geslagen ellipsbogen. In het zuidelijke vak, tegen den muur, is een opening, die voor een schoorsteen schijnt te hebben gediend ¹⁾.

Het is duidelijk te zien, dat dit toch nog laat-gothische gebouwtje jonger is dan de 15e-eeuwsche zijbeuk der kerk: het is dus zonder twijfel de „syter”, waarop de blz. 50 van dit Jaarboek door mij gepubliceerde rekeningposten (1542 v.v.) betrekking hebben.

Wat nu de St. Nicolaaskerk te Utrecht aangaat, — moge ik den heer Muller mededeelen, dat wij daar juist zulk een hooggeplaatste opening (weliswaar eenigszins kleiner) als te Woerden vinden: in den zuidwand van het koor, en toegang gevend tot de ruimte boven de zuidkapel.

Nog voor andere doeleinden dan archief en thesaurie diende de kerke „kamer” (kamer oorspronkelijk = gewelfd vertrek). Diefenbach glosseert siterium met „buchcamere” ²⁾. En in een zeer ouden tekst van de Acta Sanctorum wordt, gelijk ik reeds vermeldde, „zetarium” verklaard als eetkamer (triclinium). Ik kan mij hier niet op taalkundig gebied begeven, maar wil er even op wijzen, dat het woord „zeta” (Grieksch ‚diaita’) ook een vergaderplaats kon beteekenen ³⁾. Vgl. Fr. „Diète.”

Stellen wij nu hiernaast, dat „Trese, Treskammer” in Duitschland, „vestry” (eig. kleedkamer) in Engeland, „traescamer” en gerfkamer (waar men zich gereed maakt of kleedt) bij ons, alle benamingen zijn voor dat vertrek, dat wij gemeenlijk sacristie ¹⁾ noemen, dan mogen we besluiten, dat de „Syter” de ruimte was, die oorspronkelijk, deze bestemmingen diende. In een meer ontwikkeld

stadium zien we haar dan b.v. bij de kathedraal van Tours (de „lage” en de „hooge” sacristie, welke laatste o.a. belastingpenningen bewaarde), en bij de Notre Dame en de Sainte Chapelle te Parijs, waar gerfkamer, schatkamer en archief elk de verdieping van één gebouwtje vormden ¹⁾. Iets dergelijks constateeren we in het klein b.v. te Haarlem (St. Bavo: sacristie, waarboven archief).

En de Dom van Utrecht vertoont ons een verdere ontplooiing: uit elkaar liggende localiteiten voor de sacristie, de librye, de kleedkamer („schuddemantel”), archiefkamers enz. De „schuddemantel” geeft op zichzelf een aardige illustratie van mijn betoog: in zijn oudste gedaante werd hij aangeduid als „porticus”; deze ruimte was toen dus tevens portaal of-te-wel — met een ander klassiek woord: vestibule.

E. J. HASLINGHUIS.

BOEKBESPREKING.

Dr. A. Hulshof en Mr. M. J. Schretlen, De kunst der oude boekbinders, XVde en XVIIde eeuwsche boekbanden in de Utrechtsche Universiteits bibliotheek, beschreven en afgebeeld. 1921.

De schrijvers wijzen er op, hoe het hier behandelde onderwerp in Holland slechts weinig de aandacht trok en zij verbinden hieraan een woord van hulde aan Mej. M. E. Kronenberg, als voorangster op dit gebied. De studie is beperkt tot de Utrechtsche verzameling, hetwelk een nadeel is, omdat hierdoor geen volledig overzicht over de Hollandsche binderskunst wordt gegeven. Door deze beperking hebben de schrijvers echter ook het kleinere terrein des te intensiever kunnen bewerken. Wij hopen dan ook, dat deze eersteling hun zooveel genoeg van hun arbeid zal geven, dat zij ook andere verzamelingen in studie nemen, om zodoende langzamerhand te komen tot een meer volledig overzicht van wat onze oude binders ons hebben nagelaten.

In eene algemeene inleiding wordt er op gewezen, hoe in de 15e en 16e eeuw de boeken in losse vellen („in albis”) werden verkocht en eerst op last van den gebruiker gebonden, zoodat de Venetiaansche e.a. vroegdrukken in de Bibliotheek eerst in ons land gebonden werden. De eerste periode (c. 1475—1525) kenmerkt zich door het

¹⁾ Later, toen het portaal stovenhok werd, heeft men een nieuwen schoorsteen aan de zuidzijde uitgebouwd.

²⁾ Over de boekerij in verband met de sacristie, zie Meinsma. Middeleeuwsche bibliotheken, blz. 12 v.v.

³⁾ zie verder Ducange s.v.

⁴⁾ zie Middeldned. Wdb. col. 1574: „dat de gerwe-camere in sommige streken ook diende voor schatkamer, archief, vergaderkamer van eenen raad, kieslokaal, enz.”.

¹⁾ zie Viollet-le-Duc VIII, 69.

gebruik van losse stempels, waarbij tot 1500 meest kleinere stempels met dier- en plantvormen worden gebruikt en na 1500 grootere met een ruitvormig vignet als hoofdstempel. In de tweede periode (1525—1575) worden meer rolstempels gebruikt; in 1525-1550 meest met gestijleerd bladornament en 1550—1575 met bijbelsche en klassieke personen. Paralel hiermede loopt het gebruik van plaatstempels, die echter in Noord-Nederland zeldzaam voorkomen.

De Utrechtsche banden vormen drie groepen, n.l.: 1e. die uit de libryen der Utrechtsche kloosters en kapitelen, welke veelal te Utrecht zelf zijn gebonden, 2e. die uit de Maastrichtsche kloosters, welke in 1840 werden teruggevonden, en deels te Utrecht belandden, en 3e. die uit de bibliotheek van Hubertus Buchelius, die vele jaren te Keulen woonde en wiens boeken meest aldaar gebonden zijn.

Sinds de invoering van den rolstempel (c. 1525) werd de Deutsche invloed overheerschend. Verschillende stempels zijn door de Hollandsche binders uit Duitschland besteld of naar Deutsche voorbeelden gesneden. Met het midden der 16de eeuw treedt eene merkbare achteruitgang in, de goede smaak gaat verloren, sommige banden zijn met stempels overladen en zelfs worden die in verkeerde richting, dus op den kop, gebruikt. Merkwaardig is, dat de Utrechtsche binders, waarover alle bijzonderheden zijn bijeengebracht, meest van elders afkomstig waren. De beroemdste binder was Anthonius de Colonia, die zich in 1530 te Utrecht vestigde, en Conradus de binder van St. Jan schijnt van den Bosch afkomstig.

De te Utrecht gevonden stempels en banden worden uitvoerig omschreven en aan het slot op 40 bladzijden gereproduceerd. Deze kostbare uitvoering van dit ook overigens goed verzorgd boekje werd mogelijk gemaakt door subsidies van het Rijk en van het Prov. Utrechtsch Genootschap.

Afbeeldingen van kerken en kasteelen en andere gebouwen in Oostelijk Noord-Brabant door H. Spilman, met aanteekeningen van Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van IJsselt. 1e stuk 1921, uitgegeven door het Prov. Gen. v. Kunst in Noord-Brabant.

Het Prov. Genootschap heeft velen een dienst bewezen door deze goed verzorgde uitgave. De reproducties zijn over het algemeen goed (Vechel bv. is minder gelukkig) en de tekst blijft in het

algemeen tot eene zeer korte toelichting beperkt. Toch was hierbij eenige meerdere evenredigheid wel gewenscht geweest. Bij de toelichting der kasteelen hadden de genealogische gegevens, die niet direkt tot verduidelijking van het afgebeelde bijdragen, wat beperkt kunnen worden om meer plaats te winnen voor de toelichting der gebouwen zelf. Aan de kerk te Geffen is 1½ regel gewijd en aan het kasteel Oyen en zijne bezitters 6 bladzijden.

De bundel bevat 27 afbeeldingen, waaronder zowel schetsen als uitgewerkte teekeningen. Het is een „1ste stuk” en wij hopen, dat dit door nog vele andere moge gevolgd worden. Het zoude dan aanbeveling verdienen om de afbeeldingen in alphabetische volgorde te plaatsen, wat het naslaan zoude vergemakkelijken.

MUSEA.

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst. — De Kantverzameling van het Nederlandsch Museum heeft een geheel nieuw uiterlijk gekregen. Tot dusver waren enkele fraaie stukken in twee vitrines tentoongesteld, terwijl voor ingewijden in gesloten kasten eenig studiemateriaal was ondergebracht. Dank zij de kundige hulp van Mevrouw Van der Meulen-Nulle werd hierin verandering gebracht. De aanwezige stukken werden opgeknapt en in de groote lacunes werd door aankoop en geschenken op zoo ruime wijze voorzien, dat nu in zestien vitrines een duidelijk overzicht wordt gegeven van den geheelen bloei der kantkunst.

De techniek werkte een indeeling in drie groepen in de hand. Het naaldwerk is van het kloswerk gescheiden, en dit laatste weer onderverdeeld naar mate ornament en grond met doorlopenden draad of afzonderlijk gemaakt zijn. Verder geven tijd en herkomst de rangschikking aan. Nieuwe aanwinsten vindt men al dadelijk onder de eerste stukken, een doorgestopt weefsel met jachtpatroon uit de zestiende eeuw, van Deutsche herkomst, een Italiaansch reticella-kleedje, eveneens uit de zestiende eeuw, en een doekje met uittrekwerk, een oude techniek bij een achttiende eeuwsch exemplaar. Onder de Venetiaansche kanten neemt een eerste plaats in een berthe van Venise à gros relief, die door schenking werd verworven. Het is een rand voor een décolleté, zooals die op zeventiende eeuwsche portretten veelal te

zien is. De forsche barok-teekening is geheel in overeenstemming met de effectvol werkende techniek. Den overgang van Venise plat naar reliefkant geven eenige kleine barbes aan. Point de rose was door de oude collectie reeds goed vertegenwoordigd, en ook Venise plat. In de Fransche kanten moest nog geheel voorzien worden. Hier zij vooreerst een prachtige Alençon-sluier genoemd, die met de hulp van een belangstellende kon worden aangekocht. De luchtige rivières, de losse bloemversiering, op den uiterst fijnen tulleground wijzen op den overgang van Louis XV naar Louis XVI. De zeldzame Argentella is door een rijke Louis XV strook vertegenwoordigd, en de soliedste van alle naaldkanten, de Argentan, waarbij iedere bride nog eens extra gefestonneerd wordt, door een stel Louis XVI barbes. In het geliefkoosde naaldwerk van Alençon werd door een milde schenking ruimschoots voorzien. De doorgekloste kanten moesten vooral in de fijnere soorten worden aangevuld en hiervoor werd, deels door schenking, deels door aankoop, een statige rij Binche-, Valenciennes- en Mâlines-barbes verkregen. Rijkdom van patroon wedijvert hier met zuivere technische uitvoering. Belangwekkend is het aan de hand van deze voorbeelden de stijlontwikkeling van Louis XIV tot Empire te volgen. Van de opleving der kantindustrie in het midden der negentiende eeuw geven een paar aardige kraagjes een denkbeeld. Het is zoogenaamde dentelle Cluny, vrij eenvoudige kloskant met geometrische patronen, die haar naam aan het Musée Cluny ontleent, waar de modellen werden gezocht; de herkomst is Le Puy, een der weinige streken in Frankrijk, waar ook nu nog veel handwerk wordt gemaakt.

De derde afdeeling, die der kloskanten met afzonderlijk gewerkten grond, bestaat bijna geheel uit nieuwe aanwinsten. Een Brabantsche kanunniks-kraag met groot Louis XIV patroon, drie Brusselsche mutsjes uit verschillende periodes, barbes met bloemen en vlinders, Brusselsche Angletterre met droschel-grond, de fijne in strookjes gekloste tulle, die op geheimzinnige, bijna onzichtbare wijze aan elkaar gezet werd, en eenige barbes van de stijve Devonshire-kant, die de Brusselsche moest vervangen, maar tegen de uit België gesmokkelde Angletterre niet opkon. De Milaneesche kloskanten kwamen voor aanvulling niet dadelijk in aanmerking.

In een laatste vitrine zijn verschillende negentiende eeuwsche uitloopers ondergebracht, een zwartzijden Chantilly-kraag, zoo tekenend voor het costuum van het tweede keizerrijk, en verder de luchtige zijden blondes in drie verschillende soorten, de eigenlijke blonde, de zwarte en de bonte.

Bij het nijpende gebrek aan ruimte moesten eenige vitrines in de costuumzaal worden ondergebracht.

FERRAND HUDIG.

Den 1^{en} Augustus 1921 is te Utrecht het Centraal Museum geopend. Aan het oude klooster van St. Agnes, waarvan de kapel en het refectorium zijn gerestaureerd en voor museumruimte zijn bruikbaar gemaakt, heeft de bouwmeester, de Heer Nieuwenhuis een nieuwen vleugel toegevoegd, bestaande uit een reeks van zalen, in gotischen trant gebouwd. In het nieuwe Museum zijn de verzamelingen van het Aartsbisschoppelijk Museum ondergebracht (t. w. in de kapel en in zes lokalen aan de Agnietenstraat gelegen), terwijl de Gemeenteverzamelingen, waarbij thans ook de collectie oude schilderijen uit Kunstliefde behoort, die door de stad werd aangekocht, een plaats vonden in het refectorium en in de overige zalen van den nieuwen vleugel. De collectie Romeinsche en Germaansche oudheden, toebehoorend aan het Prov. Utrechtsch Genootschap, werd in de vroegere keuken van het klooster, een groote overwelfde ruimte, geborgen. Bovendien zullen ook de belangrijkste voorwerpen uit het opgeheven Kunstnijverheidmuseum te Utrecht, die de Gemeente door aankoop heeft verkregen, een plaats in het nieuwe gebouw vinden. Deze zalen van de Afdeeling Kunstnijverheid waren bij de opening nog niet gereed, zoodat de porceleincollectie — legaat Mevr. Grothe van Wemeldinge — tijdelijk in de schilderijenzalen is opgesteld.

De vertraging, die de bouw en de inrichting door velerlei moeilijkheden heeft ondervonden, deed het Stadsbestuur besluiten het museum open te stellen, voordat de catalogus der nieuw geordende verzamelingen gereed was. Men is aan dit gebrek tegemoet gekomen door de voorwerpen van etiketten te voorzien. In den komenden winter kan de uitgave van een gids en van den nieuw bewerkten Catalogus verwacht worden.

VERSLAGEN.

Verslag omtrent het Museum van het Friesch Genootschap te Leeuwarden. — Belangrijke aanwinsten waren o.a. twee Romeinsche vaasjes (drinkglazen) uit de terp te Oosterend, en twee bronzen kandelaars uit het begin der 14de eeuw, gevonden op het kerkhof te Langedijk in de gemeente Ooststellingwerf.

Verslag van de Vereeniging van vrienden der Aziatische kunst. — Het aantal leden bedraagt thans 230. De eerste uiting der Vereeniging werd een tentoonstelling van Oost-Aziatische kunst, in Amsterdam gehouden. In herinnering zal deze tentoonstelling blijven, behalve door den Catalogus, door een serie van 24 lichtdrukken met tekst, het begin van een archief van afbeeldingen naar voorwerpen van Aziatische kunst in Nederland. De Archivaris der Vereeniging, de Heer Roorda, hield voordrachten met lichtbeelden over Japansche kunst. Een brochure „Een Rijksmuseum voor Aziatische (of Exotische) kunst”, ontworpen door den Secretaris, bracht een zoodanig meeningsverschil in het Bestuur aan het licht, dat Dr. Juynboll, Prof. De Visser en Prof. Vogel daarin aanleiding vonden hun ontslag te nemen als leden van het Bestuur.

Derde en vierde Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek. In het jaar 1918 konden geen opgravingen worden verricht; in 1919 werd door Dr. A. E. van Giffen een Karolingisch grafveld te Godlinze onderzocht. Een Biologisch-archaeologisch Instituut is voor Dr. van Giffen ingericht in een gedeelte van het voormalig Postkantoor in de Poststraat. Bij de verslagen is gevoegd een verhandeling van Dr. van Giffen over terpen en een bericht over de opgraving bij Godlinze.

Museum te Zutphen. Jaarverslag over 1920. — Het Verslag maakt in de eerste plaats melding van den brand van den Wijnhuistoren op 27 Jan. 1920, waarbij de localiteiten van het Museum werden vernield en de inventaris gedeeltelijk verloren ging of beschadigd werd. Een lijst van verloren of beschadigde voorwerpen is bij het Verslag gevoegd. De inventaris van het Museum werd overgebracht naar een kamer van het Gemeentehuis. Vooreerst zal het Museum niet

geopend worden. Toch vermeldt het Verslag een niet onbelangrijk aantal aanwinsten.

Museum voor Land- en Volkenkunde en Maritiem Museum „Prins Hendrik” te Rotterdam, Verslag over 1920. — Het Maritiem Museum kwam in het bezit van een vaartuig uit den tijd der Volksverhuizing, dat onder leiding van Dr. A. E. van Giffen in den Prins-Alexanderpolder onder Oost-Torbregge werd opgegraven. Zeer talrijk waren de aanwinsten der Ethnographische verzameling, onder andere fraaie weefsels, brons gietwerk van Broenei en zeer fraai gietwerk van Zuid-Sumatra. Enkele aanwinsten zijn bij het verslag afgebeeld.

Jaarverslag der Rijkscommissie voor de monumentenzorg over 1918 en 1919, I. — De Rijkscommissie voor de monumentenzorg werd ingesteld met ingang van 16 Mei 1918. Het eerste verslag loopt over een langer tijdvak dan één jaar, omdat de Afdeling B der Commissie stond voor een geheel nieuwe taak en het niet mogelijk was deze taak dadelijk in vollen omvang en beteekenis te overzien. — Het verslag bevat: de samenstelling der Commissie, haar Reglement en het Reglement voor het Rijksbureau voor de Monumentenzorg; — het jaarverslag van de Afdeling A, belast met het inventariseeren en beschrijven der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst; de leiddraad voor het opmaken van de voorloopige lijst en voor de geïllustreerde beschrijving der Nederlandsche monumenten; het reglement voor de Afdeling A; — het jaarverslag van de Afdeling B voor het behoud en de herstelling der Nederlandsche monumenten; het reglement dezer Afdeling; — het jaarverslag van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg met een overzicht der door het Rijk gesubsidieerde restauratiewerken. — Bij het verslag zijn eenige afbeeldingen gevoegd. Het tweede deel zal binnenkort volgen.

Oudheidkundige Dienst in Nederl.-Indië. Oudheidkundig Verslag 1920. 3e en 4e kwartaal. — Het verslag geeft weder belangrijke bijzonderheden over de Indische tempels en andere oudheden, die het bewijs leveren van de vele en nuttige bemoeiingen van den kundigen chef Dr. Bosch en zijne medewerkers, doch die wij hier verder onbesproken moeten laten, voor

zooverre zij niet de monumenten van Europeeschen oorsprong betreffen. Er mag hier echter wel gezezen worden op de goed verzorgde afbeeldingen, die aan dit belangrijk verslag eene bijzondere beteekenis geven.

Ook dit jaar blijken de Europeesche oudheden eenigszins stiefmoederlijk te zijn bedeed. Met genoegen wijzen wij daarom op die gedeelten van het verslag, welke meer in het bijzonder op deze monumenten betrekking hebben.

Bij gouvernementsbesluit van 17 September werd het herstel van het orgel in de Portugeesche Buitenkerk te Batavia inbegrepen in de restauratie dezer kerk, waarvoor het in Mei 1920 toegestaan bedrag van f 60.000 met f 4000 werd verhoogd.

Door Ir. J. L. Moens werden foto's genomen van het Engelsche fort Marlborough te Benkoelen, dat tusschen 1714 en 1720 is gebouwd, nadat het fort St. George om gezondheidsredenen verlaten was. De afbeeldingen komen in vele opzichten overeen met die van de Hollandsche forten uit dien tijd in Indië. Men vindt er enkele onversierde grafsteenen voor George Shaw (1704), James Cuney (1737), Henry Slirling (1744), Richard Watts (1705), Thomas Parr (1807) en Charles Murray (1808) en een monument voor Thomas Parr in den vorm van een vierkante kiosk met koepeldak en met kolommen op de hoeken.

Een merkwaardig beeld van de wijze, waarop soms een grafschrift werd verhaspeld door een steenhouwer, die de taal niet verstond, levert de grafzerk voor Bob Brown, zoon van den Engelschen resident James Brown in Benkoelen. Onder het Engelsch opschrift is daar een Kroëisch grafschrift gebeiteld, dat echter op zijn kop is gesteld. Het is gemaakt door den steenhouwer Philip Hunt en vormt een tegenhanger van de door Indische krachten vervaardigde zerken met Hollandsch opschrift, waarbij de vele fouten bewijzen dat de vervaardiger van den tekst zelf niet het minste begrip had. O.

Verslag over 1920 van het Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden. — De werkzaamheden van het nieuwe museum hebben vertraging ondervonden door de uitsluiting in de bouwvakken en door moeilijkheden bij de levering van materialen, zoodat de dag, waarop het gebouw ter beschikking van de gemeente kan worden gesteld, nog niet valt te bepalen. Het buitenwerk is echter reeds eenigen tijd gereed, zoodat men zich

reeds eenigszins een denkbeeld kan vormen van de belangrijkheid van het werk.

Voortdurend werd door den architect, den heer W. A. Lensvelt, overleg gepleegd met den directeur van het museum, waartoe ook eenige bezoeken aan andere gemeenten noodig bleken. Zoodra het gebouw gereed is, hoopt de commissie van het museum een uitvoerige beschrijving er van te geven.

Aan Mr. C. P. D. Pape, die de kosten van den bouw van het nieuwe museum voor zijn rekening heeft genomen, werd wegens zijn belangrijke verdiensten voor het museumwezen door de regeering de gouden medaille toegekend.

De minister van onderwijs kende het museum een subsidie toe van f 500; de minister van financiën stelde een lap beschilderd behang, gevonden bij afbraak van het perceel Breestraat 40, ter beschikking en de minister van waterstaat gaf machtiging om een te Leiden uitgebroken stuk plafond van een trappenhuis in het museum te plaatsen.

De heer en mevrouw C. J. Boeles en J. M. A. van Voorthuysen-von Bartels hebben aan het museum in bruikleen afgestaan eenige schilderijen en aquarellen uit de nalatenschap en grotendeels geschilderd door den bekenden Beierschen schilder Hans von Bartels.

De heer W. F. Verhey van Wijk heeft f 500 beschikbaar gesteld voor het fonds voor aankopen.

Een wand van een kamerbetimmering, vroeg-Hollandsche renaissance, met fraai gesneden kopjes en inlegwerk, 17de eeuw, werd geschonken door den heer en mevr. Prof. Mr. J. E. Heeres-Van Troostenburg de Bruyn.

Aangekocht werden: een fraai schilderijtje van den Leidschen meester Pieter Pietersz. Dencyn; een gesneden houten kamerbeschot met bedstede, 17de eeuw; een schilderij, toegeschreven aan Caspar Netscher, zijnde een portret van Diederick van Leyden van Leeuwen, burgemeester van Leiden in 1663.

Bij de afbraak van huisjes aan de Lange gracht, welke aangekocht werden voor de vergrooting van de lichtfabrieken, werd een gesneden deurkalf gevonden met de voorstelling van de Verspieders uit het Land van Belofte (17de eeuw). Dit stuk kon niet voor het museum verkregen worden, daar bij de aanbesteding van de slooping vergeten was te bepalen, dat voorwerpen van historisch of kunstbelang voor de gemeente gereserveerd zouden blijven. De later er voor gevraagde som

was een beletsel voor den aankoop. Naar aanleiding hiervan is door de commissie aan het gemeentebestuur verzocht steeds bij alle door of namens de gemeente te houden aanbestedingen van slooping uitdrukkelijk de naleving van de algemeene bepaling te eischen, dat daarbij te vinden voorwerpen van historisch of kunstbelang buiten de aanbesteding worden gehouden.

KORTE BERICHTEN.

Brielle. — Van de drie oude schutterstukken, die langen tijd op den zolder van het Raadhuis lagen, is dat van het Oranje vendel in 1916 door de firma J. A. Hesterman en Zonen te Amsterdam gerestaureerd en is thans het Blaauwe Vendel gereed gekomen. De schilder is onbekend; wel staat er op: M. Fuyck, 1660, doch dit schijnt de aanwijzing te zijn van een der afgebeelden, Maerten Fuyck of van der Fuyck, overleden in 1694, schepen in 1681 en burgemeester in 1683.

Delft. Den 23 September is door de onvoorzichtigheid van den loodgieter Hederik, die zich niet aan de uitdrukkelijke voorschriften beliefde te houden, het dak van den zuidelijken zijbeuk van de Oude kerk in brand geraakt. Gelukkig is de ramp beperkt gebleven door het krachtig ingrijpen van de Delftsche brandweer, hierin gesteund door de bemanning van de motorspuit uit 's-Gravenhage. Het dak is uitgebrand, doch de glazen vensters zijn gelukkig niet gesprongen, zoodat een overslaan van den brand op de balken en het dak van het schip kon voorkomen worden. Het schip en de noorder beuk met de zich daarin bevindende grafmonumenten zijn onbeschadigd gebleven en de fraaie preekstoel uit 1548 in het schip aan een pijler tegen den zuiderbeuk, is gelukkig niet beschadigd. Alleen het orgel heeft eenigszins door het water geleden.

De loodgieter en zijn knecht zijn gearresteerd, doch later weder ontslagen.

Dordrecht. — Den 7 Augustus l.l. brak een ernstige brand uit in de wagenmakerij naast de Groote Kerk. De hoogoplaaiende vlammen bedreigden de Kerk zoo ernstig, dat zelfs een paar der klankborden vuur vatten. Gelukkig is een ernstig ongeluk afgewend door het kranig op-

treden van de brandweer, alleen hebben de muren eenige waterschade geleden.

Franeker. — In 1919 werd eindelijk de collectie oud porcelein en zilverwerk ontvangen, welke door den heer Jan Stapert voor eenige jaren aan de gemeente Franeker werd geschonken, doch eerst na den vrede kon verzonden worden. Voor deze uitgebreide verzameling van ruim 2200 stuks was de Oudheidkamer te klein, doch door het inrichten van nog twee zalen in het bekende Raadhuis (uit 1591) werd de noodige ruimte gevonden. Het nieuw ingerichte museum, dat bekend is door fraai zilverwerk en de collectie over Anna Maria Schuurman, werd door den burgemeester, Mr. L. K. Okma, geopend.

Hoorn. — De Gemeenteraad verleende eene subsidie van f 250 voor de restauratie van den fraaien voorgevel aan de Groote Noord no. 40. Ook het Rijk zal subsidie verleen.

Katwijk. — De thans tot pakhuis voor eene reederij ingerichte voormalige Ned. Herv. Kerk, in 1574 herbouwd en vergroot en in 1694 en 1709 gewijzigd, is door de Herv. Gemeente aldaar teruggekocht om weder voor den dienst te worden ingericht.

Katwijk — Door het Gemeentebestuur is besloten om aan de regeering te vragen om de hoeve Callo naast de katholieke kerk te restaureren. Het plan bestaat om in deze hoeve later een oudheidkamer in te richten

Kooga/d. Zaan. — Een der laatst gesloten paltrokmolens is dit jaar afgebroken.

Kortenhoeft. — Het bestuur van het Waterschap heeft f 3000.— toegezegd voor de restauratie van den kerktoren. De kosten bedragen f 30.000, waarvan het Rijk f 15.000 betaalt en Provincie en Gemeente samen f 12.000.

St. Maartensdijk. — Het besluit van den Gemeenteraad tot verkoop van de Oranje portretten is geschorst.

Schelluinen. — De Balye van Utrecht heeft f 500 beschikbaar gesteld voor de restauratie

van de pastorie. Het zandsteenen beeldwerk aan den gevel is van de verflaag ontdaan en daarna geprepareerd met cedas, het door den Heer Pickee uitgevonden preparaat, dat op de vergadering van den Bond te Zierikzee door den Heer Dingemans werd besproken.

Sluis. — Door het kerkbestuur zijn maatregelen genomen om de oude zerken, die nog onder en op den grond van de in 1811 afgebrande St. Janskerk lagen, naar een passender plaats over te brengen. De grond, waarop de kerk stond en waarin men nog het grondplan gedeeltelijk kon herkennen, wordt tot bouwterrein bestemd.

Utrecht. — Volgens het verslag over de restauratie van den Domtoren over 1920 is de zuidelijke gevel thans ten deele gereed door het afwerken van de balustrade westelijk van den traptoren en het aanbrengen van de wijzerplaat en van de klankborden.

De restauratie van den Dom te Utrecht. — Onder eere-voorzitterschap van den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, en met den Commissaris der Koningin te Utrecht en den burgemeester van Utrecht als eereleden, is op 21 April 1921 een comité te Utrecht gevormd, dat tot doel heeft de belangstelling voor de herstelling van den Dom, waarvoor het Rijk een groote subsidie beschikbaar stelt, ook bij particulieren en bij de Utrechtenaren in het bijzonder te wekken. In den loop van het jaar zijn belangrijke toezeggingen voor meerdere jaren gedaan of giften in eens verkregen. De plannen voor de restauratie, zijn ontworpen door den Heer Ir. D. F. Slothouwer te Amsterdam.

Nederlandsche klokken in Noorwegen. — J. Warncke heeft met O. Nicolaisens te Tromsø een onderzoek ingesteld naar Duitsche klokken in het gebied, dat tot de invloedssfeer der Hanze behoorde. Hierbij bleek, naar hij in „Die denkmalpflege“ van 18 Mei j.l. bericht, dat er over Bergen heel wat Duitsche en Nederlandsche klokken in Noorwegen zijn gekomen.

Onder de Nederlandsche worden genoemd: eene gegoten door Wil. Wegewart in 1580 (te Holskirke op de Lofoden); eene door Gerhardus de Wou in 1511 (te Vaerokirke op de Lofoden);

door Claudy Fremy in 1686 (te Kjollefjord in Finnarken).

Ook in Sortland, Trondenes en Tromsøsundet werden voortbrengselen van Nederlandsche klokgieterskunst gevonden. E. J. H.

Praehistorische vondsten. — Dr. W. G. N. v. d. Sleen, te Haarlem, schrijft aan de Nieuwe Rotterdamsche Courant:

Reeds jaren geleden heeft men gemeend in de nabijheid van de dorpen Sint-Gertruid en Ryckholt, beide gelegen vlak benoorden Eidsen, een atelier voor steenbewerking te hebben gevonden. Daar liggen op de helling van een hoogen heuvel geweldige massa's vuursteenblokken bijeen, waarvan zeer vele stuk geslagen zijn en enkele den vorm van primitieve werktuigen vertoonen. Ook van den heuveltop zijn vuursteenen bekend, die, vooral door Belgische geleerden, voor oermensch-wapens worden gehouden. Dat deze meening echter door Nederlandsche oudheidkenners allerminst gedeeld wordt, moge blijken uit het bekende werk van Holwerda, getiteld: „Nederland's vroegste geschiedenis“. Holwerda bespreekt daar even kort de kwestie van Sint-Gertruid en deelt mede, hoe hij daar in de buurt vaak muren, opgetrokken van vuursteen, heeft aangetroffen en aan den voet daarvan splinters en brokstukken geheel vergelijkbaar met de zoogenaamde oermensch-wapens. Zijn slotsom is dan deze:

„De ateliers van Sint-Gertruid zouden dus o.i. ook zeer wel plaatsen geweest kunnen zijn, waar in Romeinschen, of zelfs nog lateren tijd vuursteen voor muurbouw of iets dergelijks bewerkt is.”

Door deze en andere uitspraken beschouwde ik de zaak van Sint-Gertruid als afgedaan, tot mijn aandacht er weer op gevestigd werd door een mijner vrienden, die op Jersey belangrijke opgravingen heeft gedaan. Wij besloten er samen eens heen te trekken en begonnen natuurlijk ons uitstapje door Limburg met een wandeling over mijn geliefden Pietersberg, waar wij notabene in de eerste vijf minuten in een uienveldje onder aan den rotswand al dadelijk drie besiiet „bewerkte“ vuursteenen vonden. En denzelfden middag nog vonden wij een prachtig vuursteen mes van het Magdalenien-type van een twaalf centimeter lang, wat ons de zekerheid verschafte, dat Limburg reeds in het oud steenen tijdperk door menschen moet zijn bewoond geweest.

Den volgende morgen bezochten wij den heuvel bij Sint-Gertruid en juist daar, waar een korenveld en dennenboschje ver uit stak in de Maasvallei, lag het bezaaid met bewerkte vuursteen, typische bijlen, mooie mesjes, schrapers, die gebruikt moeten zijn om het vleesch van de beenderen en het vet van de huid te schrappen. Een paar mooie hoewel uiterst primitieve priemen of boren, maar ook de bekende Faustkeil, het instrument om beenderen stuk te slaan (wier merg steeds een erge lekkernij vormt), dat alles lag daar in bonte mengeling door een. En wel net zoo vaak stukken, die doen denken aan Acheul en Le Moustier, dat zijn de vindplaatsen van de oudste menschenrassen, die ons bekend zijn, als voorwerpen, die ons herinneren aan het Magdalenien, den tijd, die veel korter aan het Nieuw Steenentijdperk vooraf gaat. Maar er was nog iets, dat ons echter verbiedt aan dit laatste of Nieuw steenen Tijdperk te denken en dat is het totaal ontbreken van pijlpunten en van aardewerk.

Wij hebben het van ouds bekende atelier, den vuursteenhoop op de berghelling ook nog bezocht en ook daar bleken typisch bewerkte stukken aanwezig te zijn, echter ook niet voldoende om zoo dadelijk tot een juiste tijdsbepaling te komen.

VEREENIGINGEN.

Het Oostersch Genootschap in Nederland heeft zijn eerste Congres gehouden te Leiden op 4 en 5 Januari 1921. Het Verslag, dat van dit Congres is verschenen, vermeldt de volgende voordrachten, die voor de archaeologie en kunstgeschiedenis van belang zijn: Prof. Dr. Thomas W. Arnold C. I. E., The origin and development of Persian painting; Luit.-Kol. T. van Erp, Het ornament in de Hindoe-bouwkunst op Midden-Java; Dr. A. W. Byvanck, Oostersche invloed in de Middeleeuwsche handschriften-illustratie; Ir. J. Jannette Walen, De authenticiteit der afbeeldingen van Amenophis IV; Dr. R. Miedema, Eene kritische beschouwing van Strzygowski's jongste hypothese over den oorsprong der Christelijke kunst. Bij gelegenheid van het Congres is er een tentoonstelling van Oostersche handschriften geweest in de Universiteits-bibliotheek.

PERSONALIA.

Bij K. B. van 9 Mei l.l. is met ingang van 1 Januari 1922 tot hoofddirecteur van het Rijksmuseum te Amsterdam benoemd de heer F. Schmidt Degener, Directeur van het Museum Boymans te Rotterdam.

ARCHAEOLOGIE TEGENOVER HISTORIE, NOODELOOZE GESCHILLEN.

I.

De historicus, die met behulp van de schriftelijke overblijfselen een eenigszins sluitend verhaal wil opstellen van de geschiedenis van ons land, moet lang wachten, voor hij eigenlijk aan den slag kan komen. Tacitus heeft ons enkele episoden daaruit, en die van den opstand der Bataven zelfs vrij uitvoerig verteld, maar over hetgeen daaraan voorafging en wat daarop volgde, over gebeurtenissen buiten het Romeinsche rijksg gebied, over toestanden en instellingen daarbinnen hebben wij slechts schaarsche en onsamenhangende mededeelingen. Men heeft ze sedert lang uitgeperst en het is niet te verwachten, dat ze door napersing nog veel meer dan enkele druppels historische kennis zullen laten vloeien. Vermeerdering van weten en vooral verheldering van inzicht moet ons hoofdzakelijk de archaeologie verschaffen. Dat deze overtuiging sedert de laatste twintig jaar algemeen geworden is, danken wij voor een groot deel aan den voortvarenden directeur van het Leidsche Museum van Oudheden, Dr. Holwerda.

Na den Romeinschen tijd — een term, die slechts voor een deel van ons land geldt en daar een periode aanduidt, welke reeds langs vóór het traditioneele jaartal 476 eindigt — wordt het voor den historicus nog moeilijker. Er komen eeuwen, waaruit zoo goed als geen schriftelijke mededeelingen omtrent hetgeen er in onze streken geschied is, voor ons bewaard gebleven zijn. Men neemt later waar, dat er veranderd is, maar kan slechts gissen, waardoor en hoe dat geschied is; men heeft een denkbeeld, hoe het verder naar het Zuiden, onder de Franken, gesteld was en tracht daaruit af te leiden, hoe het er hier in het Noorden uitgezien moet hebben; doch nergens verdicht zich de algemeenheid tot preciesheid. Alleen de archaeoloog heeft voor dezen tijd materiaal en daarbij nog uitzicht, dat dit door voortgezet onderzoek vermeerderd zal kunnen worden. Toch zal het stuk, dat slechts hij hier in de geschiedenis kan zetten, wel altijd het voorkomen houden van een vreemde lap: de gegevens, waaruit hij zijn verhaal weeft, zijn nu eenmaal anders dan die, welke de gewone historicus bij voorkeur verwerkt. Bovendien de vervaardiging zelve van het verhaal is ook zeer moeilijk, wanneer schriftelijke berichten ontbreken, die zooveel historisch draagvermogen bezitten, dat men er de archaeologische bevindingen aan durft vasthaken. In dat geval toch leveren deze slechts de stof voor een ge-

schiedenis zonder namen, zonder gebeurtenissen bijna en met een onzekere, relatieve chronologie.

Onder de handen van Dr. Holwerda heeft echter deze op zichzelf tamelijk kleurloze historie reeds veel grooter duidelijkheid gekregen. Een bijzonder helder licht valt in zijn „Nederland's vroegste Geschiedenis" vooral op de Saksen. Aan een zeker soort van overblijfselen, meest aardewerk, heeft hij op gronden, welke beoordeeling grootendeels buiten mijn bevoegdheid ligt, den naam van Saksisch gegeven en er zoo op kunnen wijzen, hoe een Saksische cultuur zich van het Noorden af langs de zee kust tot aan den Rijnmond en meer sporadisch ook tot in het tegenwoordige Zeeland uitgebreid heeft. Ze wordt eveneens aangetroffen op ongeveer het heele diluvium ten Noorden van onze groote rivieren. En in het Oosten van ons land merkte Dr. Holwerda zelfs op een Proto-Saksische cultuur, reeds in den Romeinschen keizertijd. Het is, als ik hem wel begrepen heb, een Saksische cultuur, die om zoo te zeggen nog in den toestand van larve verkeert. Maar dit daargelaten, als dragers der vol ontwikkelde Saksische cultuur beschouwt Dr. Holwerda de Saksen, een stam, die dus het grootste deel van ons land bevolkt of overheerd moet hebben. Men vindt hen bijna overal, op de terpen in het Noorden, op de door duinen overstoven kust van Holland, op de vluchtheuvels in Zeeland, in het heele Oosten en tot in het hart van ons land; op verscheiden plaatsen, waar het mij, ik wil het niet ontkennen, ook na zijn betoog nog bevreedt hen aan te treffen en tevens wel eens ergens, waar zij volgens de schriftelijke overlevering niet behoorden te zijn. Doch daarover beneden.

Tegen 700, als de kerstening en weldra tegelijk daarmee de onderwerping van ons land aan de Franken begint, klaart voor den gewonen historicus de geschiedenis op. De Angelsaks Beda vertelt van de christenprediking hier; wij hebben levensbeschrijvingen van voormannen der zending: van Willibrord († 739), Bonifatius († 754), Gregorius († 775 of 780), Willehad († 789) en Liudger († 809), meest nog binnen een menschenleeftijd na den dood van de beschrevenen opgesteld; omstreeks 700 begint de rij der Utrechtsche oorkonden, welke licht een pad afteekent door het donker der tijden; nu en dan flikkert het schijnsel van een Frankisch annalenberichtje. Maar veel blijft duister. De zendelingenlevens zijn met een stichtelijk doel geschreven, laten dikwijls onvermeld wat wij juist gaarne zouden weten, en wanneer het Christendom gevestigd is, eindigt de literatuur over de geloofsverkondigers; onder de oorkonden zijn er ten slotte een aantal, die grootendeels slechts een herhaling bevatten van hetgeen al in vroegere staat; de annalenschrijvers hebben voornamelijk aandacht voor de lotgevallen van de koningsfamilie en het Frankische rijk, en na de verovering trekken geen gebeurtenissen in dezen afgelegen hoek hunne belangstelling meer. Men kan dan ook niet zeggen, dat het met onze kennis beter wordt, naarmate wij verder komen: voor de halve eeuw van ca. 775 tot ca. 825 hebben wij uit deze streken haast geen ander plaatselijk nieuws dan wat in enkele oorkonden en in goederenlijsten van een paar kerkelijke stichtingen vervat is. Daarna evenwel, doordat ons land plunderingsgebied voor de Noormannen en een tijd lang zelfs

operatiebasis voor hunne rooftochten wordt, vernemen wij daarover weer meer, maar het zijn slechts brokstukken geschiedenis, her en der verspreid en moeilijk ineen te voegen. Tegen 900 komt voor ons een gravengeslacht te voorschijn in een streek van Friesland, die later, sedert 1100 ongeveer, Holland genoemd zal worden, maar wat weten wij bijv. van vroegere graven, die hier en elders in ons land elkaar al langer dan een eeuw opgevolgd moeten hebben? Dat zij bestaan hebben, is zeker; maar wij kennen niet meer dan een enkelen naam, en dien kunnen wij veelal nog niet goed plaatsen.

Geen historicus dan ook, of hij zal zich verheugen, dat de archaeoloog hem te hulp wil komen voor dezen tijd. En voor een lateren tijd ook nog. Wie zelf wel eens de berichtjes uit kronieken en oorkondenboeken bijeengezocht heeft, weet hoeveel daar niet te vinden is. Hij is al gewoon met de kleintjes te rekenen en Dr. Holwerda belooft hem groote dingen. In een opstel, dat hij October 1920 in de Nieuwe Rotterdamsche Courant geschreven heeft, verklaart hij, dat de geschiedenis dezer periode nog de „vaste fundamenten” behoeft, die het „oudheidkundig bodemonderzoek” kan leggen en ten bewijze van wat de spade in dezen vermag, vertelt hij van zijn nasporingen in Egmond. Zijn verhaal gewaagt van enkele inderdaad merkwaardige ontdekkingen, die een blik geven op de oudste geschiedenis van het tegenwoordige Noord-Holland — en op de werkwijze van „onze moderne historici.” De waarheid, die Dr. Holwerda hier den grond heeft doen ontstijgen, is voor hen bedroevend: waanwijs hebben zij van het weinige materiaal, dat hun ten dienste stond, nog een deel ondeugdelijk verklaard en versmaad. Minder beschamend maar toch ook al niet opbeurend is, wat hij geleerd heeft door opgravingen in het Oosten des lands, waarover hij elders bericht: zaken uit de politieke geschiedenis, naar welke zij hopeloos gezocht en waarover zij elkaar soms hard gevallen hebben, legt de archaeoloog hun zonder moeite voor oogen.

Wat dan heeft Dr. Holwerda gevonden?

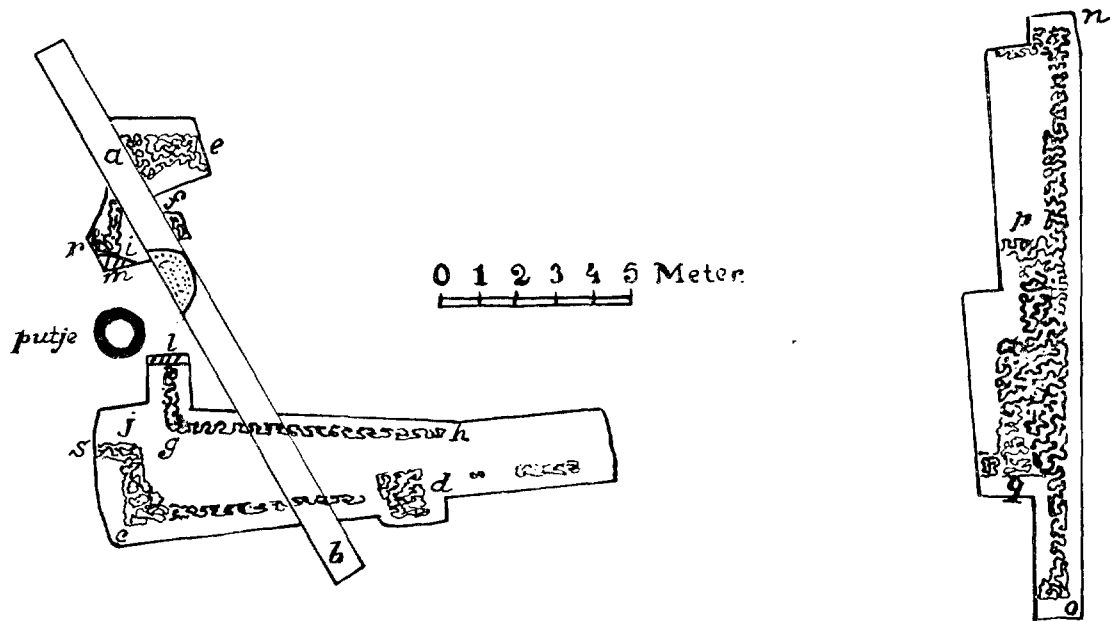
II. EGMOND.

Het terrein¹⁾, waar eens de abdij van Egmond gestaan heeft, leverde bijna niets meer op; de slooper heeft hier voor den archaeoloog nauwelijks iets overgelaten. De ontdekking van enkele fundament-greppels, de waarneming dat er muren gestaan hebben van verschillende bouwperiodes; men kan dit amper een resultaat noemen. Van wat meer beteekenis is, dat Dr. Holwerda meende te kunnen vaststellen, dat hier ter plaatse vóór den bouw der steenen kloosterkerk door graaf Diederik II een houten gebouw gestaan moet hebben, en dat ook blijkens de vondst van scherven deze plek reeds eerder bewoond moet zijn.

Belangrijker echter is hetgeen hij ruim een K.M. ten Westen van dit terrein, bij het z.g. Albertusputje aan het licht bracht.

¹⁾ Het volgende naar Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden, Nieuwe Reeks I² (1920), blz. LXVII vlgg.

Een proefsleuf, op de hier overgenomen teekening a—b, bracht hem op het spoor van kalkbanen. Ze werden verder blootgelegd in twee andere sleuven, waarin, gelijk men ziet, twee naast elkaar voortlopende kalkbanen te voorschijn kwamen. Verder naar rechts op de teekening bemerkt men een derde ontgraving, waarin zich ook een kalkbaan vertoont, ongelijk van breedte, die zich op de einden rechthoekig ombuigt en met een paar uitsteeksels p en q aan den linkerkant, die zich verder onder den grond schijnen voort te zetten. Al deze kalkbanen wijzen naar het oordeel van den onderzoeker den loop aan van weggebroken fundamenten, van een „lagen gemetselden onderbouw”, die, blijkens de geringe hoeveelheid achtergebleven puin, een lichten bovenbouw, waarschijnlijk van hout, gedragen heeft. Naar zijn

meening moet de aanleg van den bouw „zeer primitief en zelfs hier en daar niet geheel regelmatig geweest” zijn.

Verder onderzoek dan hier afgeteekend is, was onmogelijk, doordat het terrein met veldvruchten bebouwd was. Of dit ook nasporingen van den grondboor belemmerd heeft, wordt niet meegedeeld. Blijkbaar wel, want Dr. Holwerda rept er niet van. Zeker is het te betreuren, dat de nasporing van den archaeoloog plaats gehad heeft onder omstandigheden, die hem zoo weinig vrijheid van beweging lieten.

Ik moet zeggen, dat ik voor mij met deze m.i. nog onvoltooide opgraving niet veel weet te beginnen. Wat links op de teekening zichtbaar is, schijnt mij voorloopig overblijfsel van twee rechthoekige gebouwen, waarvan het grootste bij s en r een onregelmatig aangebrachten uitbouw gehad heeft, over welks vorm en diepte

zich zóó niets naders laat bepalen. Dat wij in alles wat hier blootgelegd is, de gedeeltelijke grondteekening vóór ons zouden hebben van één, terzelfdertijd ontworpen en opgetrokken gebouw, lijkt wel zeer onwaarschijnlijk. Wat toch kan het doel geweest zijn van een dubbel stel, niet goed evenwijdig met elkaar loopende muren? Wanneer men de kalkbanen g—h en c—d in gedachten doortrekt, ontmoeten of kruisen ze elkaar. Evenmin lijkt er verband bestaan te hebben tusschen de muren links en den éénen zwaren muur, waarvan men rechts de kalkbaan afgebeeld ziet. Geen van die linksche muren loopt aan op de hoeken o en n van den rechtschen of op de uitsteeksels, welke er bij p en q van uitgaan. Alles wat hier voor den dag gekomen is, schijnt mij overblijfsel te zijn van drie bouwwerken. Misschien dat ook uit de diepte der verschillende fundeeringen nog iets op te maken is, maar Dr. Holwerda deelt hierover niets mee. Evenwel met kennis van zaken kan pas geoordeeld worden, wanneer het terrein om en op de plaats der reeds gevonden bouwsporen stelselmatig doorzocht is; als men weet, of er ook nog andere en welke kalkbanen door den grond loopen en hoe de thans ontdekte zich voortzetten. Op de teekening ziet men, hoe onvolledig het onderzoek tot nu toe geweest is, of liever -- want dit moet men aannemen — heeft moeten zijn.

Waarvan de opgedolven fundamentsporen het overblijfsel zijn? Dr. Holwerda wijst op twee plaatsen uit de Vita S. Adalberti, een heiligenleven van St. Adalbert uit de 10e eeuw. Op de eerste wordt vermeld, hoe bij de opgraving van diens lijk onder Diederik I (ca. 925?) een bron ontsprong, ongetwijfeld het nog bestaande Albertusputje; op de tweede, waaraan de meeste moderne historici eenigszins ongeloovig voorbijgegaan zijn, wordt verhaald, dat de inwoners na den dood van St. Adalbert (ca 730?) op diens graf, „zoo goed zij dat in hun onbedrevenheid vermochten”, een kerk gebouwd hebben, die later meermalen door de Noormannen verwoest is. Reeds deze mededeeling doet het tenminste mogelijk achten, dat wij bij het Albertusputje de sporen van meer dan één kerkgebouw zullen aantreffen. Trouwens onder de schaarsche berichten, welke de Vita heeft over de twee eeuwen, vallende tusschen den dood van den heilige en de verheffing van zijn lijk onder Diederik I, is er juist één, dat gewaagt van een priester, die gesterkt door inspraak van den heilige moed kreeg om de verwoeste kerk te herbouwen (c. 10). En ten slotte heeft daar nog een jonger kerkje gestaan, waarvan Dr. Holwerda niet spreekt, maar dat, dunkt mij, toch ook wel sporen moet hebben nagelaten in den grond. Ik bedoel dat, hetwelk 4 Nov. 1113 gewijd werd „op de plaats, waar de belijder Adalbertus lijfelijk begraven had gelegen”¹⁾; de kapel ten Westen der abdij „naast de duinen”, waarvan in een stuk van 1264 sprake is.²⁾ Dit gebouwtje, dat men op een 16e eeuwse schilderij van de abdij³⁾ daar nog ziet liggen, zal vermoedelijk tegen het einde der 16e eeuw te niet gegaan zijn.

¹⁾ Oorkbk. v. Holland en Zeeland, I, blz. 335; Annales Egmondani (uitg. in Werken v. h. Hist. Genootsch.) p. 29.

²⁾ Oorkbk. II, no. 108.

³⁾ Een reproductie daarvan staat in De Bont, De regale abdij van Egmond.

Van eenig besef evenwel, dat het onderzoek nog niet afgelopen, of dat zelfs nog eenige twijfel omtrent de verklaring der bouwsporen bestaanbaar is, vind ik bij Dr. Holwerda niets. Voor hem staat vast, dat alles wat hij hier gevonden heeft, afkomstig is van één enkel gebouw en wel van de kerk, die de geloovigen na St. Adalberts dood op diens graf hebben opgericht. Hem „lijkt het niet moeilijk vast te stellen, wat de aard er van geweest is. Met een lagen, gemetselden onderbouw en waarschijnlijk uit hout opgetrokken, had dit gebouw klaarblijkelijk een breeder westelijk voorgedeelte en een smaller achtergedeelte... Dat hier een primitief gebouwde kerk gestaan heeft, daaraan schijnt mij geen twijfel mogelijk en wel geen kleine kerk, doch een bouwwerk van ongeveer 25 Meter lengte. Gelijk de plattegrond dat aanwijst, ligt het tegenwoordig putje van St. Albertus achterin juist op het midden van dit kerkgebouw". Het ligt daar ongeveer in het centrum van het kleine, ronde koortje. Wel ontbreekt dit koortje op den plattegrond, maar daar is in den achtermuur een opening tusschen de punten s en r en „zeker zijn wij gerechtigd hen met een halve boog onderling te verbinden".

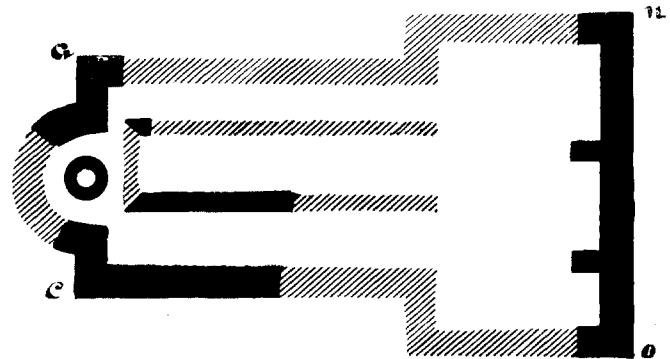
Hoe wij ons die kerk zullen hebben voor te stellen, geeft Dr. Holwerda op een reconstructie, die ik hier ook — duidelijkheidshalve op wat grooter schaal gebracht ¹⁾ — weergeef.

Men ziet hier vóór zich een machtig gebouw. Er is nogal wat aan opgeknapt. De muren zijn recht en, waar noodig, evenwijdig geworden, de hoeken behoorlijk haaksch. Een breeder voorgebouw en een absis zijn aangebracht.

De onverklaarbare verbreding bij d en de verdikkingen van den voorgevel zijn verdwenen. Geheel logisch evenwel schijnt de aanleg nog niet. De voorgevel heeft nog een paar uitsteeksels behouden, die zich in het niet verliezen, en zeer hinderlijk moet de rondlopende binnenmuur geweest zijn, die aan weerszijden maar een paar gangen vrijliet en het midden van het schip der kerk geheel afsloot van het koortje.

Ik behoef niet te zeggen, dat deze kerk, welker grootte zoo eigenaardig contrasteert met de zwakte harer houten muren, voor mijn oog nog staat omgeven met een schijn van onwezenlijkheid.

Maar al lijkt mij de verklaring, welke Dr. Holwerda geeft van de hier

¹⁾ Een poging om een combinatie van beide afbeeldingen te geven zóó, dat men in de reconstructie precies kon zien, wat daarvan werkelijk in den grond aangetroffen was, heeft gefaald. De reconstructie is zoo vrij, dat de verhoudingen heelemaal niet uitkomen.

gevonden gebouwsporen in hooge mate twijfelachtig, op zichzelf schijnt hun ontdekking mij zeker van beteekenis. En evenzeer geldt dit van nog iets anders, dat Dr. Holwerda verder nog aan het licht gebracht heeft. Het terrein namelijk, waarop hij werkte, herinnerde hem door zijn vorm aan een Romeinsch of Frankisch castellum en inderdaad vond hij aan den omtrek daarvan de overblijfselen van een gracht en van een muur, „slecht en ondiep gefundeerd” wel is waar, maar toch herkenbaar. De muur was opgetrokken geweest van tufsteen en blijkens deskundig onderzoek van dezelfde tufsteen — vermoedelijk uit het Brohldal afkomstig — als waaruit de kalk van de gebouwen binnen het terrein bereid was. Dit is wel iets geheel nieuws, waarop geen woord in de literaire overlevering ons verdacht heeft doen zijn.

Wie heeft die tufsteen daar aangevoerd? De bewoners van deze — om een woord van Dr. Holwerda te gebruiken — „barbaarsche” streken in de 8^e eeuw? Nog de 10^e eeuwse schrijver der Vita Adalberti zegt, dat de bouw van een steenen kloosterkerk te Egmond door Diederik II iets bijzonders was „omdat het land daar . . . uiterst arm is aan geschikte steen en kalk” (III 1). Wij kennen in ons kustgebied voor de periode van vóór 900 wel enkele vestingen, de burg Trecht, Foreburg (Voorburg) en Valcanaburg (Valkenburg a. d. Rijn), maar ze lagen alle bij of op de plaats, waar reeds de Romeinen fortificatiën gebouwd hadden ¹⁾, en er is grond om aan te nemen, dat ze bestaan hebben uit steen, die daar vroeger door de Romeinen voor hunne versterkingswerken gebracht en gebruikt is. Pleyte ²⁾ spreekt van Romeinsche oudheden, in en bij Egmond aangetroffen; onder de weinige daar door Dr. Holwerda gevonden, althans vermelde overblijfselen van aardewerk, komt ook een laat-Romeinsche scherf voor (blz. LXXV). Zekerlijk zou ik uit dit alles niet willen besluiten, dat de Romeinen hier te Egmond — misschien dan voor korten tijd in de nadagen hunner heerschappij — een primitief castellum gehad hebben, maar een zekere nieuwsgierigheid daaromtrent heeft een en ander bij mij wel gewekt. Tevens komt bij mij de vraag op, of niet reeds Diederik II de steen voor zijn abdijkerk gehaald heeft van de plek, waar Dr. Holwerda nog slechts schaarsche resten van muren aangetroffen heeft. De oudste deelen daarvan bestonden immers uit tufsteen.

Pogingen om in deze richtingen ook nog verder te komen, heeft Dr. Holwerda niet gedaan. Dit is zijn recht; ieder onderzoeker bepaalt voor zichzelf, hoe ver hij gaan zal. Maar ook hier overkomt weer den lezer eenige bevreemding, wanneer hij Dr. Holwerda te halver wege ziet halt houden op een wijze, die zou doen denken, dat het eindpunt reeds bereikt was. De steen van den ringmuur en het gruis in de kalk van de vermoedelijke kerkmuren zijn oogenschijnlijk van dezelfde herkomst; dus, concludeert hij, gebouw en vestingmuur behooren „onafscheidelijk bijeen”. Dat wil zeggen, als ik hem wel versta, dat beide terzelfdertijd of althans in verband met elkaar gebouwd zijn. Maar, indien nu eens mocht blijken, dat later, in de 10^e eeuw, voor het optrekken van de muren der Egmondsche kloosterkerk ook dezelfde steen

¹⁾ En dit is een algemeen verschijnsel. Vgl. S. Rietschel, Die Civitas auf deutschem Boden, S. 34 ff.

²⁾ Nederlandsche Oudheden, West-Friesland, blz. 17.

gebezigd was, zou dan deze ook met de zooveel oudere bouwwerken bij het Albertusputje onafscheidelijk bijeenbehooren?

Voorbeelden, dat steenmateriaal van oude bouwwerken weer voor nieuwe gebouwen gebezigd werd, zijn er te over, ook nog uit den tijd, toen men over baksteen beschikte en het buiten de hier zoo moeilijk verkrijgbare natuursteen stellen kon. In dit verband heb ik vroeger eens gewezen op wat een geestelijke omstr. 1100 verhaalt over den bouw van de kloosterkerk van St. Pieter te Oudenbourg in Vlaanderen (1056—1070) ¹⁾. Er lag daar een oude vesting, naar hij zegt, indertijd door koning Attila na een lang beleg veroverd, maar niet zóó verwoest of latere bewoners hadden er nog plaats in gevonden voor hunne hutten. Men noemde ze de „vetus urbs”, Vlaamsch „Alden borgh”. Blijkbaar was het een Romeinsch castellum geweest ²⁾. Het had kostelijk materiaal geleverd, zooals in heel Vlaanderen nergens in den grond aangetroffen werd: voor de muren veel geweldig harde, zwarte steen uit het Doorniksche, die de oude bouwmeester voor het fundament van den noordelijken muur in groote blokken door ijzer en lood aan elkaar verbonden had; voorts steen uit Boulogne; verder voor de bijgebouwen lichte en niet zeer harde steen, gelijk ze in het Oosten in de streek bij Keulen gevonden werd. Alles zóó hecht en zwaar, dat de stormram er niets op vermocht. „Ik zelf”, gaat dan de verteller voort, „die dit verhaal heb samengesteld en voor het eerst op schrift gebracht, heb den muur met eigen oogen zien sloopen en mij is het gegeven geweest genoemde St. Pieterskerk van die steenen ten duidelijkste te zien opbouwen”. Niet alle steen echter was er toen meer geweest: een Vlaamsche graaf had er reeds in de 10^e eeuw een deel van gebruikt voor den burg van Brugge (Brugensis urbs). Hier dus een Romeinsch castellum, een grafelijk castrum en een kloosterkerk, alle van dezelfde steen, maar zeker niet „onafscheidelijk bijeenbehoorend”. In Egmond een Romeinsch of Frankisch castellum, 8e of 9e eeuwse kerkgebouwen en mogelijkterwijs ook de 10e eeuwse kloosterkerk van dezelfde steen; men ziet, welk verband er tusschen die alle bestaan kan hebben.

Dr. Holwerda echter heeft daarvoor geen oog gehad: hij ziet op de historische plek bij het Albertusputje slechts zijn ééne, groote kerk van 25 meter lengte, „gelegen in het midden van een door gracht en ringmuur omgeven castellum, aangelegd naar gewonen Frankischen trant. Ze heeft hem sterk geïmponeerd. Niet alleen is hij er zeker van, dat dit is de „ecclesia Egmonde”, die volgens het bekende charter van 922 door koning Karel den Eenvoudige aan Diederik I geschonken is, maar hij acht het nu ook waarschijnlijk, dat deze schenking „beteekende het ontstaan van het graafschap Holland”.

Om dit laatste te kunnen bewijzen — waartoe zijn archaeologische vondsten hem geenszins verplichtten — gaat hij den historici te lijf in een, naar mij voorkomt, toch wel wat al te lichte wapenrusting. De strijd, dien hij hier aanbindt, is van eenigszins

¹⁾ Monumenta Germaniae, Scriptores XV², p. 871 s.

²⁾ Vgl. Fr. Cumont, Comment la Belgique fut romanisée, p. 28.

anderen aard als dien hij vroeger wel gestreden heeft naar aanleiding van zijn nasporingen over den Romeinschen tijd. Toen had hij te doen met personen, die zich verdedigden met de woorden hunner auteurs, thans staat hij tegenover lieden, die deze weermiddelen zelf onbruikbaar gemaakt hebben. Mag men Dr. Holwerda gelooven, dan hebben zij het mes der critiek gehanteerd „op zulk een vervaarlijke wijze, dat de lezer zich wel eens afvraagt wat er dan eigenlijk nog wel overblijft als grond voor hun eigen voorstellingen.” Laat ik er terstond bijvoegen, dat hij mij voor een der ergsten houdt.

Doch vooraf; men moet onderscheid maken tusschen welgezinden en kwaadgezinden, tusschen „kerkelijke schrijvers” en „velen onzer vaderlandsche historici.” De eersten, van wie Dr. Holwerda noemt Prof. de Rijk, schrijver van Heilige plaatsen in het bisdom Haarlem ¹⁾ en Dom. van Heteren, auteur van Kloosterkerken in de middeleeuwen ²⁾, toonen een betamelijken eerbied voor een verhaal als de Vita Adalberti; voor de gewraakte vaderlandsche historici daarentegen „heeft dat heiligenverhaal eigenlijk zoo goed als geen waarde.” Het komt mij voor, dat Dr. Holwerda op die wijze zijn lezers niet den juisten kijk geeft op de literatuur over zijn onderwerp. De Vita Adalberti is, zooals in het verhaal zelf meegedeeld wordt, omstr. 980 geschreven door monniken, die aartsbisschop Egbert van Trier, een zoon van graaf Diederik II, naar deze streken gezonden had teneinde stof op te doen voor een levensbeschrijving van den heilige. Een levensbeschrijving, dat wil niet zeggen een biographie, die eindigt met den dood van den betrokken persoon; integendeel, het lichaam van den heilige scheidt niet uit de aardsche gemeenschap der geloovigen, de overblijfselen er van worden in hun midden bewaard en vereerd; de wonderen, die hij dan werkt, zijn dikwijls belangrijker dan de daden, welke hij vóór zijn dood verricht heeft. De monniken, die hier naar Egmond kwamen — één er van, een zekere Rupert, kennen wij bij name — waren kennelijk eerlijke menschen. Over hetgeen er in de laatste tientallen jaren met het lijk van St. Adalbert gebeurd was en over de mirakelen, die hij gewrocht had, zijn ze blijkbaar behoorlijk ingelicht; zij deelen dit zonder al te veel omhaal en naar allen schijn getrouwelijk mee. Maar over den vroegeren tijd hebben zij zeker niet veel vernomen: hun mededeelingen daarover zijn meest vaag, voorzoover ze niet uit schrijvers als Beda overgenomen zijn; van de weinige verhaaltjes, die er in voorkomen, lijkt één, waarin een zekere Eggo een rol speelt, gedeeltelijk, en een ander, waarin de heilige door zijn wondermacht aantoot, hoe het hier rondom hem rein was (haec munda), wel geheel door den naam van de plaats der handeling (Egmond of Hecmunda) geïnspireerd te zijn. Maar bovenal wijst de ongewone breedsprakigheid van dit deel der Vita op de verlegenheid van iemand, die weinig weet, ongaarne iets verzint, en toch over zijn onderwerp een behoorlijke hoeveelheid schrifts leveren wil. Aan dit stuk kennen inderdaad „vele onzer vaderlandsche historici” weinig waarde toe en ze zullen het

¹⁾ Bijdr. tot de gesch. v. h. bisdom Haarlem, Jaarg. 1873.

²⁾ Jaarboekje van Alberdingh Thijm, Jaarg. 1894.

wel nooit belangrijk vinden, ook al blijken daarin een paar regels over de kerk op St. Adalbert's graf meer waarheid te bevatten, dan men vroeger vermoeden kon. Er bestaat bij hen geen gebrek aan waardeering voor de Vita in haar geheel, maar slechts verschil in waardeering voor de beide deelen daarvan.

Bovendien, daarin hebben zij naast zich juist voormannen der katholieke geschiedschrijving, wier catholiciteit geen „kerkelijk auteur” verdenken en wier hagiographische geleerdheid niemand betwijfelen zal. Toen de bekende Mabillon indertijd bij de uitgave der Acta Sanctorum ordinis Sancti Benedicti aan de Vita Adalberti kwam,¹⁾ liet hij eenvoudig de eerste helft weg. Van een volledige uitgave weerhield hem de daarin voorkomende „vervelende en nuttelooze vermelding van gemeenplaatsen of althans de herhaling van zaken, die van elders wel bekend zijn”. Een kwart eeuw vroeger had wel het hagiographisch genootschap der Jezuiten, dat van de z.g. Bollandisten, de Vita in haar geheel opgenomen in het verzamelwerk, de Acta Sanctorum;²⁾ doch in zijn tijdschrift, de Analecta Bollandiana, kan men in 1901³⁾ nog lezen: ce que l'on sait de S. Adalbert d'Égmond n'est ni très considérable ni très clair. Aussi bien sa biographie écrite deux siècles environ après la mort du saint par Rupert moine de Metlach ne contient guère, à part les miracula post mortem que des généralités”. Doch zulke uitingen, ook van „speciaal katholieke schrijvers”, moeten iemand wel onredelijk klinken, indien hij, gelijk ik vrees dat Dr. Holwerda gedaan heeft, alleen maar het van ontleeningen en rhetorisch vulsel gezuiverde uitreksel der Vita Adalberti gebruikt, dat in de Monumenta Germaniae gedrukt staat.

Natuurlijk mag men van iemand, die over een onderwerp gaat schrijven, zelfs al begint hij met zulke barre algemeene veroordeelingen, als Dr. Holwerda uitspreekt, geen volledig overzicht van de literatuur vragen, maar wanneer hij iets vertoonen wil van wat daarin omgaat, dan dient dit een juisten indruk te maken. En dat gebeurt ook al weer niet, wanneer Dr. Holwerda, in navolging van wat Prof. de Rijk voor ongeveer een halve eeuw reeds deed, opnieuw enkele vonken van verontwaardiging slaat uit een onbedachtzaam woord van Bakhuizen van den Brink. Deze toch „verklaart, dat de oudere geschiedenis van de Egmondsche abdij in de twaalfde eeuw gefabrieft is” (Het Nederlandsch Rijksarchief 1857, blz. 199). Och welneen, Bakhuizen v. d. Brink heeft niets „verklaard”; hij heeft slechts terloops in een noot bij zijn uitgave der Hecmundensia gezegd, dat hij dit „later in een afzonderlijk betoog hoopte aan te toonen”. Maar hij heeft nooit iets gedaan om die hoop te verwezenlijken en zijn onberaden belofte heeft, zoover ik weet, verder niet den minsten invloed op onze geschiedschrijving gehad.⁴⁾

¹⁾ AA. SS. ord. s. Benedicti, 8e eeuw, 1e stuk, p. 586 (Venetië 1734).

²⁾ AA. SS. 25 Juni (Antwerpen 1709). Deze uitgave en die van Ghesquière (Acta Sanctorum Belgii VI, p. 654; Tongerlo 1794) zijn nog de eenige goede en volledige edities.

³⁾ Anal. Boll. XX, p. 343.

⁴⁾ Gelukkig voor ons historici schijnt Dr. Holwerda de Untersuchungen zur nordniederländischen Geschichte des 10. bis 13. Jahrhunderts, I, Die Egmonder Fälschungen (Utr. 1919) van Prof. O. Oppermann niet te kennen — of rekent hij hem niet onder de vaderlandsche historici? Hier vindt men inderdaad —

Doch genoeg van de geschiedschrijvers; nu weer de geschiedenis zelve. Als gezegd, Dr. Holwerda zou gaarne de geschiedenis van het Hollandsche gravenhuis zien aanvangen in 922, met Diederik I, met de schenking der „ecclesia Egmonde” aan dezen. Maar dan moet een zekere Gerulf, van wien Diederik I naar de, ik mag wel zeggen eenstemmige meening der geschiedkundigen, goed en waardigheid geërfd zou hebben, uit deze historie verdwijnen. Dr. Holwerda wil toegeven, dat iemand van dien naam bezittingen gehad heeft, die later in handen van Diederik I en zijn opvolgers waren; ook, ofschoon ongaarne, dat hij Diederiks vader geweest kan zijn (blz. LXXIII, LXXV); doch grafelijke macht en vorstelijk aanzien zou voor het eerst Diederik I ontvangen hebben en terecht stellen z.i. de oude kronieken dezen aan het hoofd der Hollandsche gravenrij.

Ik kan mij haast niet voorstellen, hoe het Dr. Holwerda ontgaan is, dat wij dien Gerulf juist het best kennen als Diederiks voorganger in de grafelijkheid. In 885 wordt hij in een kroniek genoemd als graaf binnen de machtsfeer van den Noormannenhertog Godfried, die destijds in Kennemerland gevestigd was.¹⁾ In 889 — Godfried was, mede door toedoen van Gerulf, vermoord²⁾ — kreeg hij van den koning van O. Francie een aantal goederen. Van deze goederen nu, gelegen in ten deele nog wel aanwijsbare plaatsen, zegt de daarover uitgevaardigde oorkonde, dat ze lagen „in ipsius comitatu”, in zijn graafschap. Ten overvloede geeft de oorkonde ook nog aan, binnen welke grenzen gemelde goederen gelegen waren. Al deze plaatsaanduidingen, waarover ik hier niet verder behoef uit te weiden, maken het niet twijfelachtig, dat Gerulf in 889 graaf was over een streek, die later nog de kern van het graafschap Holland was. En is dit zoo, dan behoort de Gerulf van de oorkonde van 889 in de gravenreeks te staan vóór den Diederik uit de schenkingsacte van 922.³⁾

Over de hier vermelde zaken zwijgt Dr. Holwerda, maar hij beroept zich op „de overlevering der kroniekschrijvers”. Zulk een uitdrukking doet denken aan iets trouwhartigs; aan iets, waaraan men nu niet met wetenschappelijke spitsvondigheid

onafhankelijk van Bakh. v. d. Br. — een betoog, dat de overlevering omtrent Egmond grootendeels later gefabriceerd is. Of deze schrijver evenwel velen overtuigd heeft? Zichzelf zeker niet in allen deele, want dezer dagen heeft hij het boek gewijzigd laten herdrukken en de eerste editie uit den boekhandel genomen.

¹⁾ Regino, *Chronicon* (in *Script. Rer. Germ.*), p. 123.

²⁾ *Annales Vedastini* (in *Script. Rer. Germ.*), p. 57.

³⁾ Dr. Holwerda merkt op, dat in die schenkingsoorkonde van 922 Diederik alleen maar „quidam fidelis” des konings, niet graaf genoemd wordt. Deze was dus toen nog geen graaf volgens Dr. H., werd hij het misschien juist door die schenking, of kreeg althans daardoor — de oorkonde spreekt alleen over de Egmondsche kerk — zooveel aanzien, dat hij heerscher in Holland kon worden. Ik zal met Dr. H. niet twisten over de beteekenis van dat ontbreken der titulatuur. Met het oorkondenmateriaal van Karel den Eenvoudige is deze kwestie niet op te lossen. In de 91 oorkonden door dezen uitgevaardigd (afgedrukt bij Bouquet, *Recueil des historiens*, IX, p. 468 ss.) komen als ontvangers maar zes leeken voor. Eén daarvan is een vrouw (p. 504), één wordt aangeduid als comes (p. 521), de vier overige als „fidelis” zonder meer (p. 470, 483, 490, 558), w.o. ook onze Diederik. De drie anderen kan ik niet thuisbrengen. — Maar als in 922 Gerulf nog eens geleefd had? Wij kennen zijn sterfjaartal niet en van Diederik geen ander jaartal dan 922.

moest gaan peuteren. Maar slaat men die kronieken na op de eerste graven, dan ziet men onmiddellijk, dat, wat ze behelzen, geleerdenwerk is. Ik noem de *Annales Egmondani* (begin 13e eeuw), het *Chronicon Egmondanum* (iets jonger), de kroniek van Melis Stoke (begin 14e eeuw) en van Beka (ca. 1350); ze geven, de een min de ander meer van de oorkonden, van de goederenlijsten en van een oud kroniekje, die in bundels der Egmondsche kloosterboekerij (de z.g. Evangelieaanteekeningen en Adalbertsboek) voorkwamen. In de laatste beide is verder ook nog iets uit de *Vita Adalberti* overgenomen. Men bemerkt dadelijk, dat de schrijvers van die boeken naar de stukken gewerkt hebben, en alleen naar deze. Zij voegen niets toe; alleen hebben Stoke en Beka nog de mededeeling, dat Diederik I van de Frankische koningen afstamde. Wij zien hen daar aan het werk, eerlijk maar onbeholpen, als mannen van studie, die boeken maken met boeken of andere schrifturen.

Alle hechten ze veel aan de oorkonde van 922: ze nemen die op in extenso of in excerpt. Maar bij alle heeft deze, evenals in het Adalbertsboek, het jaartal 863; bij hen kwam dientengevolge Diederik I onder de graven vooraan te staan. Met de oorkonde van 889 en de daarin voorkomende graaf Gerulf konden zij niet veel beginnen. Melis Stoke neemt dit stuk op in zijn rijmkroniek, maar met Gerulf zit hij blijkbaar wat verlegen. „Licht”, zegt hij, „dat hij te zijner tijd kinderloos gestorven is en dat onze graven heer geworden zijn van zijn goed; want ik heb er anders niet van vernomen — noch vanwaar hij geboren, noch vanwaar hij herkomstig was — dan dat zijn oorkonde oudtijds te Egmond lag” (I. 548—554). De andere drie gemelde kroniekschrijvers negeeren Gerulf: een Diederik in 863, na zijn dood opgevolgd door zijn zoon Diederik II en dan daar ineens in 889 een graaf Gerulf, dat ging niet.

Maar reeds Heda begint omstr. 1520 in zijn kroniek te redeneeren over de onmogelijkheid van dat jaar 863, dat in het geheel niet past bij den overigen inhoud der schenkingsacte; Dousa stelt in zijn *Annales* (1601) voor te lezen 913. Eindelijk, in 1709 kwam een „kerkelijk schrijver”, Henschen¹⁾, op grond van critische overwegingen tot het jaartal 922, en, onafhankelijk van hem, in 1780 de „historicus” Kluit eveneens.²⁾ Maar al dadelijk had ook Dousa opgemerkt, dat bij verandering van het jaartal Gerulf niet meer een misplaatste figuur in de Hollandsche graven-geschiedenis was. Hij moest wel Diederiks vader en voorganger geweest zijn.³⁾

Het jaar 922 staat vast; merkwaardig genoeg, ook voor Dr. Holwerda. Mij dunkt echter, dat hij, zoo hij graaf Diederik I en de schenkingen der Egmondsche kerk aan het hoofd der Hollandsche historie wil handhaven, geheel tot het geloof der vaderen zal moeten terugkeeren en volkomen rechtzinnig met zijn Middeleeuwsche auteurs aannemen, dat in 863 Karel de Kale — en dan niet Karel de Eenvoudige — de „ecclesia Egmonde” aan Diederik I gegeven heeft.

¹⁾ De uitgever der *Vita Adalberti* in de *Acta Sanctorum*.

²⁾ Nadere bijzonderheden in de voortreffelijke dissertatie van Dr. H. Kampinga. De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis ('s-Gravenh. 1917) blz. 134 vlgg.

³⁾ *Annales*, p. 223, 231 ss., 369.

Niet alleen, dat Dr. Holwerda meent graaf Gerulf te kunnen verwijderen, hij gelooft ook de geschiedenis der kerken in en bij Egmond gedurende de 10e eeuw zóó te kunnen vertellen, dat er geen twijfel meer mogelijk is, of hij heeft de „ecclesia Egmonde” van 922 opgegraven. Het verhaal, dat ik er eens van gedaan heb, is geheel verkeerd.

Mijn voorstelling berust anders zoo goed als geheel op de Vita Adalberti. Ik had daarin gevonden de volgende mededeelingen over den tijd van Diederik I. Ter plaatse, waar zijn zoon Diederik II later de abdij met steenen kloosterkerk voor monnikken heeft gebouwd, te Egmond dus, had hij nonnen doen wonen (§ 19). Aan een non, Wilfsit genaamd, verscheen St. Adalbert in den droom en eischte, dat zijn gebeente, hetwelk „tot nu toe als dat van anderen vrij diep in den grond begraven lag”, verheven zou worden; Wilfsit deelde haar droomgezicht mee aan Diederik I, den eigenaar van den grond, waar zich St. Adalberts graf bevond, en deze liet het lijk verheffen (§ 13). Onder de lijkstijl welke een bron van helder en, zooals later bleek, geneeskrachtig water op; bij de opening der kist bevond men, dat de lijkwade (pallium), waarin de heilige gewikkeld was, volkomen onverteerd was gebleven (§ 14). De graaf heeft in een plaats, „Hallen geheeten”, een houten kapel (oratorium) gebouwd, waarheen de heilige overblijfselen overgebracht werden (§ 15). Over de periode van Diederik II dit. Deze bouwde een steenen basilica ter eere van St. Adalbert; hij gaf er hem een rustplaats in een fraaien sarcophaag. Daarbij woonden thans monnikken, de vroegere congregatie van nonnen namelijk had zich er niet wel staande kunnen houden (§ 18). „De kapel (oratorium) van den veel (door pelgrims) bezochten Vader” Adalbert brandde in dezen tijd tweemaal af, maar de lijkwade (pallium) van den heilige aldaar bleef onaangestast (§ 25). Verder heeft Diederik II een hoeve, vroeger in bezit van den priester, die de kerk ¹⁾ onder zijn hoede gehad had, „waar St. Adalbert eerst gerust heeft”, aan de abdij overgedragen. ²⁾

Hieruit heb ik opgemaakt, dat toen de overblijfselen van St. Adalbert verheven werden, op de plaats waar hij begraven lag, geen kerk meer stond; ook niet gemakkelijk herstelbare ruïnes van een kerk. Men timmerde immers een kapel te Hallen om den heilige op te nemen. Daarentegen was op de plek, waar later Diederik II de abdij van Egmond zou bouwen toen waarschijnlijk reeds een nonnenklooster — een kloostertje vermoedelijk — gevestigd. ³⁾ Ik stel mij toch voor, dat de non Wilfsit moeilijk ergens anders thuis behoord kan hebben dan in het klooster, dat zooals wij weten onder Diederik I te Egmond bestond. Later is St. Adalbert uit de kapel te Hallen overgebracht naar het klooster te Egmond, welks kerk door Diederik II herbouwd en dat nu met monnikken bevolkt was. De kapel, waar slechts het lijkkleed van den heilige gebleven was, verbrandde tweemaal en werd, althans onder Diederik II, niet weer hersteld.

Mijn conclusie is dus in het kort: reeds onder Diederik I geen kerk meer bij

¹⁾ „Ecclesia” een term, die toen ook het begrip kapel omvatte.

²⁾ Bijdr. en Med. v. h. Hist. Genootsch. XXV, blz. 11.

³⁾ Natuurlijk nog geen St. Adalbertsklooster.

het Albertusputje; onder Diederik I en Diederik II een klooster te Egmond; daarnaast tijdelijk een kapel te Hallen.

Dr. Holwerda van zijn kant acht nog onder Diederik I steeds zijn groote kerk aanwezig. „Reeds van de dagen der eerste Christenpredikers in deze streken, van Willebrordus en de zijnen af, had die kerk hier gelegen”; ze lag er nog steeds binnen ringmuur en gracht. Daarentegen een klooster te Egmond nog vóór de verheffing van Adalbert's overblijfselen, waar de non Wilfsit gehuisd zou hebben — de gedachte is „niet erg gelukkig.” Immers „uit het feit, dat er in het verhaal van de verheffing van het lijk van St. Adalbertus van een non sprake is, blijkt toch allerm minst, dat het klooster, waartoe deze non behoorde, speciaal te Egmond moet hebben gestaan. Waarom kan niet op deze wijze een non van elders juist de abdis geworden zijn van een op haar instigatie nieuw gesticht klooster?” Zeker, dat kan, maar het kan niet best, en wel hierom. Veel is er in dezen tijd, dat wij niet weten, maar ik verbeeld mij toch, dat wij juist de kloosters uit de 10^e eeuw vrij volledig kennen. En als men nu de Klösterverzeichnisse achter Hauck's Deutsche Kirchengeschichte II en III even inziet, zal men bevinden, dat omstr. 925 binnen het heele uitgestrekte bisdom Utrecht (behalve dan te Egmond) waarschijnlijk nog geen kloosters voorkwamen dan in Utrecht en Deventer. Vrouwenkloosters waren nog veel schaarscher dan mannenkloosters en het dichtstbijzijnde nonnenklooster was toen vrij zeker dat te Susteren aan de Maas, op meerdere dagreizen afstands van Egmond. En dit was dan weer het eenige in een wijden omtrek. Het verhaal, hoe de non Wilfsit uit den vreemde tot Diederik I kwam om hem te vertellen van haar droomgezichten, voorts dat zij hem overhaalde om een klooster te stichten en daarover abdis werd; mij zou dit een legende schijnen gefabriekeerd in de 20^e eeuw.

Het bedoelde nonnenklooster zou gevestigd zijn te Hallen bij de houten Adalbertskapel; Diederik II heeft deze in steen herbouwd. Hallen is hetzelfde als Egmond. Deze laatste beweringen ontleent Dr. Holwerda ¹⁾ aan Johannes van Leiden, die ze tegen 1500 in zijn kroniek van Egmond als vrucht zijner geleerde nasporingen gepresenteerd heeft. Over het gezag van dezen auteur op het punt der geschiedenis van de 10e eeuw zal ik met Dr. Holwerda niet twisten ²⁾. Ik geef toe, iets is er wel te zeggen voor de opvatting, dat de steenen abdijkerk de oudere kapel in zich opgenomen heeft; maar gezegd is dit — voorzover blijkt, buiten weten van Dr. Holwerda — verleden jaar door Dom Séjourné in diens even fijne als grondige studie over het klooster van Diederik II ³⁾. De Vitaschrijver echter heeft het ons dan niet gemakkelijk gemaakt door twee namen te geven, Egmonda en Hallen, aan eenzelfde plaats.

¹⁾ blz. LXVIII, LXX.

²⁾ Ik verwonder mij er alleen over, dat hij na in het Chronicon Egmundanum en dan volgens verwijzing van den auteur zelven in diens Chronicon Hollandiae te hebben doorgelezen, wat er staat over Diederik I, den broeder van hertog Walengerus v. Aquitanie, den afstammeling van de Frankische koningen en de Trojanen, en over de toenmalige burgeroorlogen in Holland, nog zoo rustig van vertrouwen gebleven is.

³⁾ In diens Deux miniatures de l'Evangélique d'Egmond (Bulletin v. d. Oudheidk. Bond XIII) blz. 58 vlgg.

Samengevat dus zijn Dr. Holwerda's gevolgtrekkingen deze: in den aanvang een geweldige kerk bij het Albertusputje binnen een castellum; daarbij vervolgens onder Diederik I een nonnenklooster te Hallen-Egmond, dat tijdens Diederik II in een monnikenabdij veranderd werd.

Men begrijpt, dat Dr. Holwerda iets anders houdt voor het object der schenking van 922 dan indertijd ik. Ik had gedacht aan een oudere abdij te Egmond, gewijd aan St. Pieter, wiens patronaat dan later ook nog verbonden was aan de stichtingen van Diederik I en Diederik II. Aan een abdij, of het mag dan een collegiale kerk geweest zijn, omdat juist deze instellingen de groote rijkdommen in den vorm van grond bezaten, waarop toen bijna overal in West-Europa wereldlijke machthebbers de hand trachtten en veelal ook wisten te leggen. Tal van koninklijke schenkingen hebben die secularisatie van kloostergoed gedekt. Het voornaamste van de gift van 922 zou naar mijn opvatting niet geweest zijn de „ecclesia Egmonde” zelf, doch haar kapitaal, haar landerijen. Men kan m.i. kwalijk aannemen, ook al op grond van de Vita Adalberti zelf, dat er in 922 te Egmond een bruikbaar kerkgebouw gestaan heeft, maar een belangrijke rechtstitel was daar nog wel te vergeven blijkens de oorkonde van 922. Een zekeren steun aan mijn opvatting geeft, dat Dr. Holwerda bij zijn opgraving op het terrein der abdij aanwijzingen heeft gevonden, dat dit ook in den tijd vóór den bouw der steenen kerk langdurig bewoond moet zijn. Ook behoeft dit niet te strijden met de latere traditie, die Diederik als stichter der abdij noemt; evenals zijn broeder Waltger, die te Tiel een vroeger reeds bestaand klooster herbouwde, kon men hem aanmerken als den „constructor loci”. Door hem is de abdij weer een, voortaan niet meer onderbroken leven begonnen, nu als landsheerlijk klooster en onder een nieuwen patroon, St. Adalbert. Diens Vita bewijst reeds, hoe zeer reeds op het einde der 10^e eeuw te Egmond ¹⁾ kerkelijke zaken uit den Noormannentijd en vroeger in vergetelheid geraakt waren.

In deze beschouwing zit, ik ben mij daarvan zeer wel bewust, een stuk hypothese. Volgens Dr. Holwerda evenwel ook een tamelijk onnoozele fout. De oorkonde van 922 immers spreekt slechts van een „ecclesia Egmonde”; „ecclesia” is „kerk” en het nuchtere gezond verstand zegt al dadelijk: een kerk is een kerk en een kerk is geen klooster. Een enkel woord daarover, of liever een paar voorbeelden naar aanleiding hiervan. In 919 is sprake van „abbatiam quandam, quae est constructa super flumen Mosam in loco Trajectis nuncupato, ubi quiescit corpus sanctissimi confessoris Servatii”, van een Servatusabdij dus te Maastricht, welke „abbatia” ten onrechte door hertog Gisilbert van Lotharingen in bezit gehouden wordt ²⁾. Inderdaad vinden wij dienzelfden Gisilbert nog in 928 als bezitter dier stichting; maar hij noemt zich dan „rector S. Trajectensis ecclesie” ³⁾. Dr. Holwerda

¹⁾ Het oudste Egmondsche Kroniekje is van ca. 1125. De Vita Adalberti spreekt natuurlijk alleen over de abdij, voorzover die met St. Adalbert en — met het oog op den lastgever van den schrijver — met de godsvrucht der Hollandsche graven te maken had.

²⁾ Bouquet, Recueil, IX p. 146.

³⁾ Oorkdbk. v. Holl. en Zeel. I 27.

heeft, zooals verder blijken zal, studie gemaakt van het klooster te Elten en daarbij Sloet's Oorkondenboek van Gelre en Zutphen gebruikt. Welnu, in dit boek kan hij op het jaar 970 een schenking vinden aan de „ecclesia . . . in monte, qui dicitur Altina, constructa” ¹⁾ en op 973 wordt daar zelfs vermeld een „abbatissa ecclesiae . . . in loco, qui dicitur Eltnon” ²⁾. Een abdis dus van de kerk te Elten. Ik weet niet zeker, of het spraakgebruik later ongewijzigd gebleven is, maar anders zou ik curiositeitshalve de aandacht willen vestigen op een oorkonde van 1174 juist voor onze abdij van Egmond, waarin graaf Floris III een verklaring geeft over zijn rechten ten aanzien van dit klooster en die van den abbas ecclesiae, de abt van de hier zoo genoemde „ecclesia Haecmundensis” ³⁾. Over het algemeen lijkt het mij aanbevelenswaardig voor iemand, die niet veel met middeleeuwsch Latijn in aanraking komt, om als hij wil gaan spreken of tegenspreken over de beteekenis van woorden in die taal, een woordenboek te gebruiken. Indien Dr. Holwerda eerst even het bekende Glossarium van Ducange opgeslagen had op „ecclesia”, zou hij daar onder de beteekenissen ook gevonden hebben „monasterium” en allicht zou hij dan niet zoo dadelijk gedacht hebben aan een flater in de vertaling der oorkonde ⁴⁾.

Voor hem lijkt het geen twijfel, of Karel de Eenvoudige is in 922 geveer geweest van die ééne bevestigde kerk, waarvan thans de overblijfselen zijn gevonden, groot van omvang, reeds eerwaardig van ouderdom en bovenal geducht door muur en gracht. En „wanneer dus de Frankische koning aan ‚cuidam fideli nostro nomine Theoderico’ zulk een kerkfort ten geschenke gaf, dan was dat in deze barbaarsche streken van Holland toch zeker wel een zeer buitengewone gift, welke den begiftigde, ook al mag diens vader dan al in deze omgeving reeds andere bezittingen hebben gehad, plotseling een zeer bijzondere positie moet hebben doen innemen. Zouden dan die latere chroniqueurs wel zoo'n groot ongelijk gehad hebben, dat die schenking aan Dirk I beteekende het ontstaan van het graafschap?”

Ik weet niet, maar wie stellig ongelijk gehad heeft, was de koning, die zijn gaven zoo verspilde. Want als de heilige der bedoelde kerk gevraagd heeft, dat men zijn daar begraven gebeente „hooger zal heffen en in aller gezicht plaatsen om de vroomheid der geloovigen krachtiger te kunnen aanwakkeren”, dan laat Diederik I dit uit die kerk dragen en neerzetten in een houten gebouwtje. Hij leidt den stroom der heilbegeerigen af naar dat kapelletje en laat de groote kerk verlaten staan, beroofd van het pand, dat zij zoo lang bewaard had. En zijn zoon schijnt het weinig beter gemaakt te hebben. Hij bekommert zich al even weinig om de verweesde kerk, maar bouwt een nieuwe, die hij blijkens een in een oud evangeliarium behouden

¹⁾ Sloet 104.

²⁾ Sloet 106.

³⁾ Oorkondenb. v. Holl. en Zeel. I 149.

⁴⁾ Misschien, dat uit de taal van de oorkondengroep, waartoe het stuk van 922 behoort, aange-toond kan worden, dat „ecclesia” daar moet beteekenen „kerk”. Maar in elk geval dient zoo iets bewezen en niet beweerd te worden.

teekening, aanlegt als vesting ¹⁾). Het castellum, dat zijn vader zoo'n bijzondere positie had doen innemen, was hem zeker niet voldoende. De ondankbaren en dwazen!

Hebben de opgravingen van Dr. Holwerda mijn vroegere opvatting volstrekt niet in gevaar gebracht? Dat zou ik niet durven beweren. Nu ik eenmaal weet van gebouwen, die bij het Albertusputje gestaan hebben, acht ik het zeer wel mogelijk, dat daar een kerkelijk centrum geweest kan zijn, een kerk met bijv. een groepje monniken of canonici, langzamerhand in bezit geraakt van een onroerend vermogen van zooveel belang, dat Diederik I er op gesteld geweest is zich die bij een koninklijken giftbrief te doen toekennen. Maar bewezen is dit nog niet.

Dr. Holwerda is gestreng tegenover personen als mij: hij wil in zijn stuk „niet verder in een polemiek treden tegen wat ons deze historici geven als Egmondsche geschiedenis, als historie van de wording van ons eerste gravenhuis.” Hoe konden ze ook tot een eenstemmig resultaat komen, „immers de schriftelijke gegevens voor zulk een geschiedenis zijn ten eenen male ontoereikend, vooral wanneer men dan nog bovendien begint het grootste deel der overlevering als waardeloos te verwerpen.” Maar, eindigt hij goedig, „we zijn overtuigd dat men ook van die zijde de noodzakelijkheid zal inzien zijn voorstellingen te wijzigen, wanneer men kennis neemt van de — feiten, welke slechts de spade ons nog verschaffen kon.” Wat men desondanks voorloopig van dien kant nog wel niet zal aannemen, lijkt mij het volgende:

1e. dat de opgedolven gebouwsporen bij het Albertusputje afkomstig zijn van één groote kerk;

2e. dat het daar aangetroffen castellum een bouwkundig geheel uitgemaakt heeft met datgene, waarvan men in het midden de overblijfselen gevonden heeft;

3e. dat Diederik I in 922 een „kerkfort” ontvangen heeft, dat hem een zeer bijzondere positie deed innemen;

4e. dat het Hollandsche gravenhuis begint met dien Diederik I.

Dan blijven nog een aantal twijfelachtige zaken, maar ook eenige merkwaardige ontdekkingen, die reeds nu doen verwachten, dat een voortgezet archaeologisch onderzoek te Egmond onze schaarsche kennis van den oudsten grafelijken tijd in Holland belangrijk zal doen toenemen.

III. MONTFERLAND.

„Oude Saksische burchten in Nederland” is de titel van een ander opstel, door Dr. Holwerda in dezelfde aflevering zijner Oudheidkundige Mededeelingen

¹⁾ Vgl. Dom Séjourné t.a.p. blz. 68 vlg. De mogelijkheid, dat de versterkingen later op de afbeelding aangebracht zouden kunnen zijn, leidt de schr., als ik hem wel begrijp, niet af uit de teekening, maar uit het feit, dat kerken dikwijls fortificaties gekregen hebben tegen het einde der 12e eeuw. Dit evenwel is niet een verschijnsel, dat eigen is aan een bepaalde periode, maar aan bepaalde — dikwijls plaatselijke — omstandigheden. Het gebruik van kerken als vesting neemt tengevolge van het talrijker worden der wereldlijke burchten en versterking van het overheidsgezag over het algemeen juist af sedert de 10e eeuw; in het noorden van ons land daarentegen leidden de bijzondere staatkundige verhoudingen sedert de 12e eeuw tot een steeds meer onbeschroomde beziging van kerkgebouwen als punt van verdediging.

geschreven ¹⁾. Voor drie burchten, die hij ontgraven heeft, vraagt hij hier de aandacht: de Hunneschans bij het Uddelermeer, den Hunenborg in Twente en den burcht op den Montferlandschen heuvel. Alle drie zijn ze reeds vroeger beschreven ²⁾; de schr. kon volstaan met in het kort te herhalen, wat hij daarover indertijd uitvoerig meegedeeld had. Heel veel evenwel heeft hij niet gesnoeid aan zijn beschrijving van den Montferlandschen burcht. Het had reden: de opgraving daarvan, die in 1918 plaats gevonden heeft, is, wanneer men rekent met den tragen voortgang van den wetenschappelijken arbeid in de laatste jaren, nog een actueele gebeurtenis; de burcht is naar zijn meening in het begin der 11^e eeuw de plaats van handeling geweest voor opzienbarende en door een tijdgenoot omstandig verhaalde feiten; dit archaeologisch onderzoek ten slotte, dat zoo wel sluit in de reeds bekende historie, leent zich zeer goed tot uitgangspunt voor een rondgang door streken, waar de geschiedschrijvers tot nu toe den Saksen geheel of gedeeltelijk het verblijf ontzegd hebben en Franken hebben willen laten wonen. Het punt, waar Dr. Holwerda eigenlijk dezen moderne Saksenbestrijders denkt te trotseeren, is de Hunneschans, doch grond om de situatie daar nog eens in den breedte te verklaren, is er niet meer. De opgraving van dezen burcht is thans wel algemeen bekend; de hier verkregen resultaten zijn deel geworden van het gangbare historisch materiaal, al worden ze naar schr.'s meening niet op de juiste wijze gebruikt door sommigen, die van archaeologische studiewerken geen kennis schijnen te willen nemen. Met name signaleert hij mij, iemand, die „n.b. onze zoo typisch Saksische Hunneschans voor een Frankische nederzetting verklaart.” De Hunenborg bestrijkt geen omstreden terrein: hij ligt in het volle Saksenland. Het zorgvuldige archaeologische onderzoek, hier indertijd verricht, wordt door Dr. Holwerda nog eens opgehaald om de kenmerken van Saksische burchten in het licht te stellen.

Een enkel woord over de opgravingen in Montferland. De top van den heuvel daar bleek afgegraven geweest te zijn; naar het schijnt, in dier voege, dat rondom van den rand een wal was blijven staan. Het plateau, dat door dien wal omsloten werd, liep naar het midden weer terrasvormig op. Natuurlijk heeft het hotel, dat met zijn bijgebouwen en zijn moestuin tegenwoordig het bovenvlak van den heuvel voor een groot deel inneemt, den onderzoeker zeer in den weg gestaan; hij moest wel meest aan den rand blijven. Op den ringwal daar scheen een palissadegreppel waarneembaar en daaruit besluit hij, dat die wal eens een rondlopende palissade op zijn kruin gedragen heeft. Wel aan den rand van het plateau, maar niet in samenhang met de omwalling trof hij het fundament van een zwaren muur aan, één Meter breed en zeven en een halven lang; een rechthoekig stuk metselwerk, schuin staande op de richting van den wal, gedeeltelijk daarop rustend, gedeeltelijk op daarnaast neergestort puin. Het zal uit een lateren tijd dateeren maar, naar Dr. Holwerda's

¹⁾ blz. XLI vlgg.

²⁾ De Hunneschans in Oudheidk. Mededeelingen, 1e Reeks III, blz. 1 vlgg; de Hunenborg in Versl. en Meded. der Vereeniging tot beoef. van Overijsselsch Regt en Gesch., 33e stuk; en de burcht van Montferland in Gelre, XXII blz. 141 vlgg.

meening, niet uit een tijd, toen de heuvel als burcht reeds afgedaan had. De dikte van den muur wijst er op, dat hij voor bevestiging gediend heeft; de scherven, welke op het plateau gevonden zijn, deden denken, dat dit van het einde der 9^e eeuw tot het begin der 10^e bewoond geweest is en daarna niet meer; in de kalk van de fundeering werd een stukje van z.g. Pingsdorfer aardewerk aangetroffen.

Een andere vraag is nu: wat voor een muur is dat geweest, een deel van een muur om het plateau of het overblijfsel van een gebouw? Dr. Holwerda heeft, blijkens het uitvoerige opstel in Gelre ¹⁾, gearzeld tusschen een woontoren en een ringmuur, maar ten stotte heeft hij de gedachte aan een gebouw laten vallen en als waarschijnlijk aangenomen, dat wij hier de rest van een rondlopenden burchtmuur voor ons hebben. Dit vermoeden staat in mijn oog minder sterk dan in het zijne. Ik geef toe, dat de richting van den muur evenwijdig is met den bergrand — hoewel niet met de omwalling —; ik wil er ook niet aan hechten, dat het korte stuk niet de buiging vertoont, welke de ovale muur in haar geheel wel gehad zou moeten hebben; maar dat in geen der coupes aan den rand een voortzetting te voorschijn gekomen is, weegt mij — ik zeg niet, dat het Dr. Holwerda licht gewogen heeft — toch zwaarder dan hem. Ook hierom, omdat zij die het heuvelvlak gekend hebben, lang voordat dit door den bouw van een hotel met appendances en den aanleg van moestuin en voorplein aangetast was, en toen er blijkbaar ook nog iets van muren boven den grond waarneembaar was, deze voor overgebleven deelen van een gebouw gehouden hebben. In de Tegenwoordige Staat van Gelderland (Amsterdam 1741) leest men nl.: „op den heuvel heeft wel eer een Gebouw gestaan van 't welk men nog overblijfsels ziet”. ²⁾ Waren de archaeologische aanwijzingen volkomen duidelijk, dan zou ik gelooven, dat de schrijver hiervan zich vergist heeft in de verklaring dier „overblijfsels”; maar nu ze zoo zwak zijn, durf ik hem tegenover den lateren onderzoeker toch niet zoo dadelijk in het ongelijk te stellen.

Aan de Zuidzijde van het burchtplateau heeft Dr. Holwerda den uitgang teruggevonden, hij correspondeerde met een opening in den wal, die den voet van den heuvel omgeeft. Deze buitenwal moet van een zware palissadeering voorzien geweest zijn. Tevens loopt hier een breede, diepe gracht in het rond, die bij den uitgang door een dam onderbroken geweest is. Eén vraag zou ik hierbij willen doen, die misschien uit archaeologische onkunde voortkomt. De gracht nl. loopt aan den binnenkant van den gepalissadeerden wal. Is het niet vreemd, dat men bij het graven van die gracht de aarde naar de buitenzijde tot een wal opgeworpen heeft, zoodat de verdedigers zich daar achter de palissade moesten verweren met een gracht in hun rug. Het zal niet ongewoon zijn, want Dr. Holwerda spreekt er niet

¹⁾ blz. 146 vlg.

²⁾ blz. 402. De meening van Dr. Holwerda, dat de uitholling van den grond voor den uitgang geen plaats laat voor een dwarsmuur op gezegden muur (Gelre blz. 147), zou m.i. alleen kracht van bewijs hebben, indien de muur bij den oorspronkelijken aanleg behoorde.

van; maar mij schijnt het, dat de aanleggers van den burcht hier een voor de hand liggenden regel der versterkingskunst vergeten hebben.¹⁾

Ten N. W. van den heuvel constateerde Dr. Holwerda een hoefvormige versterking, bestaande uit gracht en wal, die bij den grooten burcht aansloot en die hij houdt voor een „lage burcht”, zooals wel meer bij Saksische burchten aange troffen wordt. Ze zal door een opgang ter plaatse van den thans nog gebruikelijken oprijweg met het heuvelplateau in verbinding gestaan hebben.

Een van de aardige dingen bij deze opgraving is, dat ze ons brengt tusschen menschen en gebeurtenissen van omstr. het jaar 1000, waaromtrent wij door enkele oorkonden en eenige kronieken tamelijk wel ingelicht zijn. Dr. Holwerda herinnert er aan en ik doe het hier, korter, ook. De hoofdpersoon is Adela, een Saksische vrouw van hooge geboorte. Na den dood van haar eersten man en een weduwschap, waardoor zij meer in opspraak dan in beklag geraakt was, was zij hertrouwd, iets beneden haar stand, met een zekeren graaf Balderik. Dit huwelijk zou zeker niet naar den zin geweest zijn van haar zuster Liutgarde, de abdis van het klooster, dat haar beider vader op den berg Elten gesticht had. Daarom had zij haar dood afgewacht of, zooals de booze wereld zei, door vergif verhaast. Wat de twee zusters reeds tijdens haar leven verdeeld en Liutgarde zeker ook afkeerig gemaakt had van een tweede huwelijk harer zuster was, dat Adela aanspraak maakte op goed van het klooster te Elten, afkomstig uit de vaderlijke nalatenschap en waarvan zij beweerde, dat het haar volgens Saksisch erfrecht toekwam. Na Liutgarde's dood heeft dan ook Balderik, als echtgenoot en manus ministra van zijn vrouw, de abdis gewapenderhand in bezit genomen. Doch eerst keizer Otto III in 996 en na een nieuwe geweldpleging nog eens koning Hendrik II (na 1002) hebben het echtpaar gedwongen de handen af te laten van het klooster. Daarvan nu verhaalt Alpertus Mettensis, waarschijnlijk een geestelijke, die destijds in het Sticht Utrecht woonde, met gepaste ergernis over Adela's euvel daden, maar toch niet geheel zonder eenig welbehagen²⁾.

Zeer weinig ingenomen met het tweede huwelijk van Adela was ook haar zoon Meinwerk, sedert 1009 bisschop van Paderborn, een practisch man, die al zijn nuchter zakenverstand gebruikte om zijn arme bisdom tot welstand te brengen en waarschijnlijk slecht verdragen kon, dat het moederlijk vermogen niet beschikbaar was voor zijn kerkelijke instellingen. Wanneer men hem kent, betwijfelt men althans wel eenigszins, of de mededeeling in zijn levensbeschrijving juist is, dat hij den weduwstaat voor zijn moeder alleen om haar zelfs wil zoo nuttig zou hebben gevonden. Deze levensbeschrijving, de *Vita Meinwerici*,³⁾ ofschoon pas na 1150

¹⁾ Natuurlijk ligt het geval anders, wanneer zich aan den binnenkant der gracht ook een wal of muur bevindt; dan is daar de plaats der verdedigers. Maar hier is toch hunne verdedigingslinie achter de palissade van den buitenwal en vóór de gracht.

²⁾ In *De diversitate temporum*, in reproductie en met inleiding uitgegeven door C. Pijnacker Hordijk in de *Codices Graeci et Latini*, Suppl. V. (Leiden 1908), en daarnaar door A. Hulshof in de werken v. h. *Hist. Genootsch.* III 37 (Amsterdam 1916).

³⁾ Uitg. in de *Monum. Germaniae, Scriptorum* XI p. 104 (1854).

opgesteld, ¹⁾ geeft nogal wat bijzonderheden over Adela. Ze getuigen evenzeer van hare ontaardheid als voor Meinwerk's volkomen gemis aan kieschheid tegenover zijn moeder.

De oorzaak echter van de meeste gebeurtenissen, die Alpertus en zijn tijdgenooten het gevoel gaven, dat zij wat beleefden, was de naijver tusschen Balderik en een graaf Wichman, welke door Adela ten zeerste geprikkeld werd. Het hoofdtooneel van den strijd was een betrekkelijk klein gebied langs Maas en Rijn binnen en buiten onze tegenwoordige landsgrens. Wij vernemen daarbij telkens van vestingen: van een burcht met wal en torens door Wichman aangelegd in een moeras bij de Maas, maar weinig later na een kort beleg veroverd en weer verwoest (Alpertus II 2); van Munna, een sterkte op een berg gelegen en door hem met wal en torens bevestigd (II 2), waarschijnlijk Monreberg bij Calcar; van Aspola, thans Aspel bij Rees, waar een trawant van hem een half in het water gelegen burcht met hooge torens had (II 3); van een „vestinkje” te Gennep, ook met een toren, door Balderik verraderlijk ingenomen (II 6). Maar geen dezer heeft zoozeer de aandacht getrokken als de burcht Upladium (Ubladium, Upplan, Uplage, Oplathe) van Adela en Balderik in 1016.

Balderik, schijnbaar verzoend met Wichman, had dezen overgehaald hem daar een bezoek te brengen. Adela ontving hem er met vertoon van vriendschap, maar bij het onthaal poogde zij hem te vergiftigen, en toen dit niet lukte, liet zij hem op den terugweg door een paar van haar getrouwen vermoorden. Dit geschiedde in tegenwoordigheid van Balderik, die zijn gast uitgeleide deed, en ofschoon hij er de hand niet in gehad had, begreep hij, dat de verdenking ook op hem zou vallen. Hij verzamelde leeftocht op den burcht, zond boden met een verzoek om hulp aan den aartsbisschop van Keulen en den bisschop van Utrecht, maar toen een troep gewapenden zich onder Bernard van Saksen om Upladium legerde, zonk hem de moed in de schoenen. Op een morgen ontweek hij voor dag en dauw met enkele volgelingen en liet de verdediging aan zijn onverschrokken vrouw over. Zij hield krachtig stand met de kleine bezetting; vrouwen met helmen op, die ze post liet vatten op den muur, moesten de belegeraars omtrent het getal der verdedigers misleiden. Doch na eenige dagen ontwaarde men op den burcht, dat ook keizer Hendrik II gekomen was en hoe diens kamp in de verte opgeslagen werd. Zij zond boden om over de overgave te onderhandelen en dank zij de tusschenkomst van den aartsbisschop van Keulen, werd haar vergund de vesting met al haar goed te verlaten. De burcht zelf werd verbrand, de vestingmuur geslecht. Aldus uitvoerig Alpertus ²⁾, en ook tamelijk uitgebreid bisschop Thietmar van Merseburg, een neef van hertog Bernard van Saksen ³⁾.

Twee jaar later werd ook Munna, dat Balderik en een zijner partijgangers door verraad in handen gekregen hadden, op 's Keizers bevel gesloopt. „Moge God,

¹⁾ W. Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen II, 6e dr. (Berlin 1894) S. 37.

²⁾ II 12, 13.

³⁾ Uitg. d. F. Kurze in Script. Rer. Germ. (Hannover 1889), VIII 47—49.

de vredeskoning, maken, dat het nooit weer opgebouwd worde; hoe goed zou het zijn, als de bewoners dier streek, altijd eenstemmig geneigd tot het kwade, nooit ergens een sterkte hadden om dit te volvoeren!"¹⁾ Zoo verzucht bisschop Thietmar bij deze gelegenheid.

Welke der hier genoemde vestingen Dr. Holwerda denkt te hebben teruggevonden op het Montferland, behoef ik niet te zeggen: het is Upladium. Nu men eenmaal weet, dat daar resten van een burcht liggen, is het ook verlokkelijk om den heuvel, die zoo verrassend oprijst uit de vlakke te vereenzelvigen met de plaats, waar eens de booze gravin haar omgeving getart heeft. Maar wat maakte de kracht van Upladium uit volgens Alpertus? Dit, zegt hij, „kwam den belegerden (in 1016) ten bate, dat de plaats van nature een weinig oplopend uit de vlakke, met een wal (in het rond) uitstekend opgehoogd en — wat in die streken uiterst zeldzaam is — met een muur omringd was" ²⁾. Mij schijnt deze mededeeling zeer bedenkelijk voor Dr. Holwerda's opvatting. In zijn opstel in Gelre — in de Oudheidkundige Mededeelingen spreekt hij er korter over — betoogt hij, dat deze beschrijving juist past op zijn Montferlandschen burcht. „Wie Montferland bezoekt en ziet hoe van alle zijden de bodem zich langzaam verheft tot aan den voet, den buitenwal van onzen burchtheuvel, wordt, dunkt me, juist door het toepasselijke van deze beschrijving getroffen" (blz. 164). Zoo; zou dit juist de verdediging voor een kleine bezetting vergemakkelijkt hebben, het zacht glooiende buitenterrein, en niet de steilte van den burchtheuvel zelf, die hem tegenwoordig nog zoo'n in het oog vallend voorkomen geeft? Het komt mij voor, dat Dederich volmaakt gelijk gehad heeft, toen hij verklaarde, dat Alpertus' woorden hier tegen de gelijkstelling Montferland = Upladium spreken ³⁾ en dat het Dr. Holwerda niet gelukt is dit argument in zijn tegendeel te verkeeren. En dan die muur, waardoor Upladium zich onderscheidde van andere burchten in den omtrek, die torens hadden? Wij hebben gezien, hoe problematiek juist het vroegere bestaan van een ringmuur op Montferland is. Ik kan mij zelfs niet geheel onttrekken aan de gedachte, dat, wanneer niet Alpertus' mededeeling den wensch opgewekt had om een muur te vinden, daar misschien de overblijfselen van een woontoren geconstateerd zouden zijn.

Van geen beteekenis, althans niet der vermelding waard, acht Dr. Holwerda de opvatting, die vroeger omtrent de ligging van Upladium gold ⁴⁾. Eenig gehoor zou ik ze toch wel weer willen verschaffen tegen de wel wat luidruchtig verkondigde

¹⁾ Ib. IX 17; Alp. II 16.

²⁾ „Set hec sola res remedio illis (den belegerden) erat, quod locus ex planicie natura paululum adclivis et aggere egregie elevatus et muro, quod in illis locis rarissimum est, circumdatus erat". Ik citeer — het betreft hier slechts verschillen van spelling — de uitstekende uitgave van Hulshof. Kent Dr. Holwerda die niet? Er is althans geen reden om met hem de verouderde en algemeen als gebrekkig erkende editie van A. Dederich (Munster 1859) te gebruiken.

³⁾ Geschichte der Römer und der Deutschen am Niederrhein (Emmerich 1854), S. 282. Dat hij den heuvel van Montferland door de Romeinen opgeworpen achtte, kan hier buiten het geding blijven.

⁴⁾ Ook gevestigd door Dederich (t.a.p. blz. 282 vlgg.), die er overigens nogal op bedenkelijke wijze over uitweidt. Ik geef daarom hier mijn eigen voorstelling van de zaak.

meening van Dr. Holwerda in. Volgens de Vita Meinwerchi was „Uplage munitissima urbs iuxta Eltene sita”, een zeer sterke burcht naast Elten; een goederenbeschrijving van de abdij te Deutz, door een Theodoricus Edituus omstr. 1160 vervaardigd, noemt onzen Balderik „comes de Oplathe vel Houberch”¹⁾, graaf dus van Oplathe of Houberch. Zulk een betiteling naar een belangrijke vesting is niet ongewoon: ik herinner maar aan de graven van Vlaardingen, van Wassenberg uit de 11^e eeuw. Beide aangehaalde berichten zijn ongeveer van denzelfden tijd, van circa anderhalve eeuw na den ondergang van Upladium. Doch ze komen van geheel verschillende zijde; van een schrijver uit Paderborn, die vastlegde, wat men daar nog wist en te weten kon komen over den zoon der burchtvrouw van Upladium, die het bisdom rijk gemaakt had; van een auteur, bekend in het Nederrijnsche en uit een klooster, waar men de herinnering bewaarde van den heer van Upladium, die een weldoener zijner abdij geweest was. Maar ondanks die verschillende herkomst sluiten beide mededeelingen wonderwel ineen. Houberg toch is nog de naam van een gehucht aan den ouden Rijnloop, zóó dicht bij Elten, dat het tegenwoordig daarbij aansluit. Dr. Holwerda heeft de plaatsbepaling „iuxta Eltene” wel voor zijn Montferlandschen burcht in beslag genomen, maar daarvoor past ze toch eigenlijk minder goed, want deze ligt ruim een uur gaans van Elten af, niet er naast.

Dit alles geeft wel voedsel aan den twijfel, of Dr. Holwerda op Montferland den burcht van Adela en Balderik, die in 1016 verwoest werd, teruggevonden heeft. Ik vrees, dat wij wel nooit te weten zullen komen, aan wie hij behoord heeft; hij valt, voor zoover ik zie, niet binnen het scherp begrensde lichtvlak, dat het schijnsel der kronieken hier op het donkere verleden afteekent. Moeten wij ons zijn bestaan den vóór of na die korte periode, waarover de helderheid uitgebreid ligt? Zijn kortstondig bestaan misschien; wij zagen reeds, hoe spoedig de vernieling soms volgde op den bouw. Het gevonden schervenmateriaal schrijft Dr. Holwerda toe aan „ongeveer de 9^e en 10^e eeuw”.

Maar met tijdsbepalingen op grond van het aardewerk is de schrijver in zijn artikel in Gelre toch zeer voorzichtig. Ten slotte zou hij liever den burcht gebruiken voor dateering van het vaatwerk dan omgekeerd. En dit opent een nieuw verschiet. „Immers”, aldus eindigt hij te genoemder plaatse zijn beschouwingen over Montferland, „wanneer het juist is wat we boven meenden te mogen concludeeren — en ik geloof dat daaraan weinig twijfel mogelijk is — wanneer hier de overblijfselen van Uplade zijn weergevonden, dan staat het vast dat het voorwerpenmateriaal van dezen burcht met het jaar 1016 afbreekt. Dan leveren onze vondsten hier voor de voorwerpenchronologie der vroege middeleeuwen een vasten terminus ante quem, gelijk de Romeinsche archaeologie er maar weinige bezit; dan geven ze ons het beeld van een bepaald nauw omschreven tijdvak. Ook in deze richting zou Montferland een punt van uitgang kunnen worden voor een vernieuwde geschiedenis onzer vroege middeleeuwen.” Wel, het schijnt mij geraden, dat men alvorens zich op weg te

¹⁾ Sloet, Oorkbk. v. Gelre en Zutten, no. 302.

begeven van dit punt van uitgang uit, nog eens goed om zich heen kijkt om te weten, waar men zich precies bevindt.

IV. BURCHTEN, GRAVEN EN STAMMEN IN HET OOSTEN EN MIDDEN VAN ONS LAND.

In de Oudheidkundige Mededeelingen heeft Dr. Holwerda inderdaad reeds een stuk vernieuwde geschiedenis onzer vroege middeleeuwen geconstrueerd, opgetrokken op de resultaten van het archaeologisch burchtenonderzoek. Het staat daar tot leering, maar ook eenigszins tot beschaming van historici, die, naar hij gelooft, van archaeologische studiën, belangrijk voor onze middeleeuwsche geschiedenis, maar in het geheel geen kennis willen nemen. De geschiedenis is hier veel aanschouwelijker en meer samenhangend: wij zien nu in een groot deel van ons land tot in de tegenwoordige provincie Utrecht toe gedurende de tiende eeuw Saksische graven, zetelende op Saksische burchten en heerschende over een Saksische bevolking. Ik heb het tafereel hier en daar met verbazing aangezien.

Begonnen is de schrijver met uit Sloet's Oorkondenboek de 10e-eeuwsche graven beoosten de IJssel bijeen te zoeken. Geheel bevredigend kwam het niet uit. Een aantal namen, maar „het schijnt niet mogelijk de juiste familierelatie tusschen deze verschillende personen vast te stellen, doch één ding staat toch vast, dat er in den ‚pagus Saxoniae Hamaland‘ minstens twee gravengeslachten hebben geheerscht.” Wanneer echter Dr. Holwerda zichzelf dit werk verlicht en Vanderkindere's Formation territoriale des principautés belges ¹⁾ en Pijnacker Hordijk's inleiding vóór de moderne uitgave van Alpertus ²⁾ gebruikt had, zou hij misschien tot andere bevindingen gekomen zijn. Met de voorlichting van deze beide onderzoekers lijkt mij toch de familieverhouding tusschen de gemelde graven wel ontwarbaar en behoeft men er, dunkt mij, geen last van te hebben, dat twee of meer gravengeslachten in dezelfde gouw te gelijker tijd bewind voerden. Het is niet noodig hier genealogische problemen voor de oogen der lezers te leggen; het schijnt mij voldoende mee te deelen, dat wij naast elkaar kennen van 940 tot 960 een Everhard, die graaf was in Salland en Drente en van 952 tot 968 een Wichman, die een graafschap had in Hamaland, beide stammende uit een geslacht, dat in Hamaland gevestigd schijnt geweest te zijn. De laatstgenoemde Wichman — wel te onderscheiden van zijn naamgenoot, met wien het in 1016 zoo ongelukkig afliep — is de stichter van de abdij te Elten, de vader van de ons nu welbekende Adela en Liutgarde.

Beiden graven nu, Wichman en Everhard, heeft Dr. Holwerda een der in het Oosten van ons land opgegraven burchten toegewezen: Wichman krijgt den burcht op Montferland, Everhard den Hunenborg bij Ootmarsum.

Ik behoef niet te zeggen, hoe onzeker mij deze toeschrijvingen lijken. Ik kan moeilijk beweren, dat ze onmogelijk zijn; maar boven heb ik reeds uiteengezet, hoe

¹⁾ Dl. II (Brussel 1902).

²⁾ Ze is overgenomen in de uitgave van Hulshof.

er geen aanwijsbaar verband bestaat tusschen Wichman's dochter Adela en den Montferlandschen burcht. En de Hunenborg ligt vrij diep in Twente een eind van Salland en Drente af, waar zich het ons bekende ambtsgebied van graaf Everhard bevonden heeft.

Wat mij alleen al beschroomd zou maken om op deze wijze maar in de literatuur gevonden graven te plaatsen op in den grond gevonden burchten, is dit. Het is Dr. Holwerda ontgaan, dat er in Hamaland en in het graafschap van Wichman nòg een burcht gelegen heeft. Of er in den bodem sporen van overgebleven zijn, is mij onbekend; maar juist in de oorkonden, welke Dr. Holwerda ook onder oogen gehad heeft, komt hij voor wie de taal dezer documenten verstaat ¹⁾, duidelijk te voorschijn. Het zijn drie schenkingsbrieven van koning Otto I voor de St. Mauritiusabdij te Maagdenburg uit de jaren 952, 956 en 960 ²⁾, van welke de eerste de oorspronkelijke gift, de andere, of althans zeker de derde, een bevestiging en nadere specificatie van de schenking behelzen. In de eerste geeft de koning: „land met alles wat daar rechtens bijbehoort, gelegen in de plaats Davindre binnen den burcht en daar buiten in de gouw, die Hamalant heet, in het graafschap van Wigman” ³⁾. In de tweede: dertig woningen (casa) in den burcht, die Daventria heet, en elf hoeven om den burcht in het graafschap van graaf Wicman” ⁴⁾. In de derde: in den burcht, die Davantri heet, een heerenhof met twee en dertig andere woonsteden en binnen het dorpsgebied aldaar een hoeve ⁵⁾ van het ‚salland’ ⁶⁾ (land, dat van den heerenhof uit geëxploiteerd wordt). Deze burcht zal wel mede aanleiding geweest zijn, waarom de bisschoppen van Utrecht omstr. 900 enkele tientallen jaren in Deventer gewoond hebben, toen het hun in hun cathedraalstad te onveilig was. Een groote vesting moet dat hier te Deventer geweest zijn, waarschijnlijk vrij wat grooter dan de in een armelijke streek gelegen Hunneschans, aangezien ze plaats bood aan een aanmerkelijk getal huisjes en een heerenhof (mansus dominicatus). Aan wien behoorden nu deze goederen, die zeker wel grootendeels, zoo niet geheel het burchtterrein gevuld hebben? Voortaan aan het klooster te Maagdenburg, daarvóór aan den Duitschen koning. En ze waren ook weer geen oorspronkelijk koningsgoed, want Otto I had ze ontvangen van zijn tante

¹⁾ Men moet er rekening mee houden, dat in dezen tijd de woorden „urbs” (vgl. bov. blz. 189 de „urbs Uplage”) en „civitas” beteekenen: burcht, en niet: stad. Vgl. S. Rietschel, Die Civitas auf deutschem Boden S. 96; en denzelfde, Das Burggrafentum und die hohe Gerichtsbarkeit (Leipz. 1905) o.a. S. 8 f., 320 en in het algemeen voor het gebruik dezer termen ook C. Schuchhardt in Hoops' Reallexicon i. v. Burg.

²⁾ Oorkbk. v. h. Sticht Utrecht I nos. 119, 121, 122 (bij Sloet nos. 94, 95, 95bis, maar de laatste onnauwkeurig en met foutief jaartal).

³⁾ ... praedium cum cunctis ad hoc jure pertinentibus, situm in loco Davindre et infra urbem et extra in pago, qui dicitur Hamalant, in comitatu Wigmanni..

⁴⁾ ... XXX casa in urbe, que vocatur Daventria, et undecim mansa circa urbem in comitatu Uuicmanni comitis...

⁵⁾ Mansa, mansus, hoeve is een hoeveelheids lands, niet een boerenhofstede.

⁶⁾ ... in civitate, quae vocatur Davantri, curtem dominicatum cum aliis curtilibus XXXII et in ipsa marca da terra salaritia mansam..

Oda ¹⁾. Wij kunnen het hierbij laten; we hebben hier vóór ons een 10^e-eeuwschen burcht in Hamaland, geheel of gedeeltelijk gelegen op grond, die in vrij korten tijd driemaal in andere handen overgaat en stellig niet behoort aan den graaf, in wiens ambtsdistrict hij zich bevindt.

Of Wichman — maar dit is iets geheel anders — met dien Deventer burcht niets te maken gehad heeft: of hij er niet als graaf commandant kan geweest zijn in geval van krijgsgevaar, of hij er als rondgaand rechter geen ambtelijk recht op huisvesting of misschien niet een woning gehad kan hebben? Natuurlijk kan dit. Maar dit brengt mij op een ander bezwaar tegen Dr. Holwerda's voorstelling. Hij noemt zijn burchten een „grafelijke residentie”; spreekt van „graven, welke daar op zoo verschillende punten van ons land . . . hun landvolk regeerden”; denkt zich die burchten als „centra . . ., waar omstreeks de tiende eeuw onzer jaartelling de verschillende heerschers gevestigd waren.” Mij klinkt dat zeer anachronistisch. Wanneer iemand vraagt, waar resideerden in dezen tijd en later ook nog de Deutsche koningen; dan is daarop geen antwoord te geven. Zij waren steeds onderweg, toefden op hun verschillende paltsen, bij bisschoppen, in kloosters en soms ook in minder geschikte gelegenheden, maar overal slechts kort aaneen. Zij hielden ergens hof — op de ééne plaats liever en wel langer dan op de andere —, maar zij woonden nergens ²⁾. Waarom dit wel zoo moest zijn, gaat ons niet aan. De werkzaamheden der graven, 's konings vertegenwoordigers in de deelen des rijks, noodzaakten ook deze bewindvoerders tot een trekkend leven, zij het dan in kleiner kring. Oudtijds reisden zij hun ambtsgebieden af om recht te spreken, maar ook nog veel later, toen zij de persoonlijke bemoeiing met de gewone rechtspraak opgegeven hadden, dwongen de bestuursplichten hen tot een voortdurende wisseling van verblijf. Men kent van hen, meer of minder nauwkeurig, het itinerarium, doch niet de woonplaats. Pas in het laatst der 14^e eeuw krijgt het hof te 's-Gravenhage eenigszins het karakter van een vaste residentie der graven van Holland en Zeeland. Daarvóór verbleven zij, altijd slechts tijdelijk, daar of in de kasteelen, die zij bezaten, of in de „herbergen”, die zij er op na hielden in de steden, of in de St. Janshuizen of in andere woningen op verschillende plaatsen in hun gebied ³⁾. Een vorst kon destijds nu eenmaal niet van uit de verte regeeren, hij moest het meerendeel zijner zaken persoonlijk en ter plaatse verrichten. Maar Dr. Holwerda is geheel bevangen door de voorstelling, waaruit hem een weinig lectuur wel had kunnen bevrijden, dat een graaf, reeds in den vroegsten tijd, een vasten zetel had binnen zijn graafschap, vanwaar uit hij heerschte over de inwoners. En waar zou die zetel anders zijn dan in een burcht? Vandaar,

¹⁾ Het is goed, dat naar het zeggen des konings volgens no. 119 „nobis nostra amita, mulier Deo nobisque devota nomine Uota, tradidit; en volgens no. 122 „nobis Uda, nostra nepta, legitime hereditando permisit”.

²⁾ Vgl. bijv. G. Waitz, Deutsche Verfassungsgeschichte VI (2e Aufl., Berl. 1896) S. 306; maar men vindt dit ook wel in de gewone handboeken.

³⁾ Th. v. Riemsdijk, De Tresorie en de kanselarij van de graven van Holland en Zeeland ('s-Grav. 1906) blz. 10 vlgg., 169 vlg.

dat hij zich drie dingen vast verbonden bijeen denkt: een graaf, een graafschap en een gravenburcht ¹⁾. Zoo kan hij dan ook, sprekende over de bekende Hunneschans, zeggen: „Ook deze Saksische burcht aan het Uddelermeer moet zijn graaf gehad hebben.”

Wij zijn nu met hem gekomen op de Veluwe. Hij kent er twee „Saksische” burchten: de reeds genoemde „Hunneschans” en dan de Hunneschans op de Duno. Ook twee graafschappen, voor elk één. Dit lijkt vreemd: er is reden om te denken, dat later onder de Geldersche graven de gansche Veluwe nog tot in de 14e eeuw één richteramtbet bevestigd heeft; en nu twee graafschappen? Dr. Holwerda noemt de namen: voor de noordelijke Hunneschans het graafschap Stevere, het tegenwoordige Staverden; voor de zuidelijke dat van Rhedichem. In de thans gebruikelijke boeken komen die namen niet meer voor; Van den Bergh's Handboek der Middel-Nederlandsche Geographie van 1872 ²⁾ zwijgt al over Stevere en betwist het bestaan van Rhedichem.

Het graafschap Stevere was toen juist roemloos te niet gegaan. Bij Dumbar en anderen, die hem nagedrukt hebben, treft men een oorkonde van 1226 aan, waarin genoemd wordt een „comitatus de Stevere”; in 1872 heeft Sloet ze evenwel opnieuw uitgegeven in zijn oorkondenboek naar het origineel, en daar staat nu „comitatus de Steinre” ³⁾. „Stevere”, Staverden, is dus geworden „Steinre”, Steenderen. Het graafschap, dat zijn ontstaan dankt aan een leesfout, is daarmee vervluchtigd; of liever, het heeft zich verplaatst naar de overzijde van de IJssel, waar wij er ook niet recht weg mee weten. Maar in elk geval, de Hunneschans aan het Uddelermeer is nu weer graafloos.

Het graafschap Rhedichem kan bogen op een langere, maar even onwezenlijke existentie. Ze is niet moeilijk na te sporen. Den 2en November 1031 heeft de ons bekende bisschop Meinwerk zijn nieuw gebouwde klooster Abdinghof in Paderborn begiftigd met een groot aantal goederen. De desbetreffende oorkonde is, meen ik, niet meer in originali bewaard, maar wij kennen ze, doordat ze — waarschijnlijk niet geheel onberispelijk — in een 17e-eeuwsch annalenwerk opgenomen is ⁴⁾ en uit de Vita Meinwerici, die er een breed, grootendeels woordelijk uittreksel van bevat. Ze somt de goederen op: eerst talrijke in de omgeving van Paderborn; dan die in Radinheim (Vita Meinwerici: Radinheim = Renkum), in Putten en in Vorthusen (Voorthuizen), dus op de Veluwe; vervolgens een aantal in „Testerbant”. Dit stuk nu heeft ook stof geleverd aan een zekeren Gobelinus, die niet lang na 1400 te Paderborn zijn Cosmodromium, ⁵⁾ een wereldkroniek, schreef. Hij vat het daar kort

¹⁾ Schuchhardt is, als hij het heeft over zulke burchten, voorzichtiger: hij spreekt in het algemeen van „Herrenburgen” en verengt het begrip heer niet tot dat van graaf. Vgl. Neue Jahrb. f. d. klass. Altert. XXI S. 307: „der Herr (Edeling, Fürst, König was er sein mag).”

²⁾ 2e druk, blz. 188.

³⁾ No. 487.

⁴⁾ N. Schaten Annales Paderbornenses (Munster, 1693/94). Daarnaast, gedeeltelijk, Sloet no. 157, waarbij ook het uittreksel van de Vita Meinwerici.

⁵⁾ Uitg. d. Meibomius, Rerum Germ. Script. I (Hannover 1688) en daar p. 260.

samen en deelt mede, dat bisschop Meinwerk op genoemden datum aan zijn abdij goederen geschonken heeft in de bisdommen Paderborn en Utrecht, welke laatste gelegen waren zoowel in „het graafschap Teisterbant” als in „het graafschap Redichen”. Hoe hij aan dat graafschap Redichen gekomen is, wordt eenigermate duidelijk — hij maakt bij zijn beknopte weergave van de oorkonde overigens nog rare fouten, die er hier evenwel niet toe doen,¹⁾ — als men weet, dat Redichem (of Redinchem) een jongere vorm is van Radinheim.²⁾ De passage uit Gobelinus is woordelijk overgenomen in het *Magnum Chronicon Belgicum* van ca. 1470.³⁾ Het graafschap heet daar met één letterverandering Radichen. Uit het *Magnum Chronicon Belgicum* is deze notitie weer, met aanwijzing van de vindplaats, overgegaan in de aantekeningen, door Chr. Browerus toegevoegd aan zijn uitgave der *Vita Meinwercci*, een zeldzame verouderde editie van 1616, die Dr. Holwerda gebruikt heeft.⁴⁾ Het denkbeeld van zulk een graafschap Redichen, Redichem, Redinchem — men vindt allerlei vormen — heeft nog lang geleefd in de historische literatuur en het kreeg soms nog zeer verdacht voedsel. Men bracht het nl. in verband met een graafschap „Roethem” of „Rechem” in de Veluwe, dat vermeld wordt in toevoegselen op een valsche oorkonde,⁵⁾ die, met deze samen, verwerkt zijn in een 15e-eeuwsche Utrechtsche kroniek⁶⁾ en in de bekende *Divisiekroniek*.⁷⁾ Sinds men echter bij de historische studie algemeen als regel heeft aangenomen om zooveel mogelijk de stukken zelve in hun oudsten vorm te gebruiken en niet wat lateren daarvan vertellen, is dit schepsel van misverstand en naschrijving in vergetelheid geraakt en zijn natuurlijken dood gestorven. Waar Dr. Holwerda het nog ontmoet heeft behalve bij Browerus, zou ik niet met zekerheid durven zeggen.

Zoo zijn dan de beide Veluwsche burchten verbonden met imaginaire graafschappen. Voor zijn „heerschersburcht” op de Duno had Dr. Holwerda anders ook al een graaf, nl. Balderik. De *Vita Meinwercci* verhaalt nl. hoe deze eens als een tweede Polycrates, „in Radinheim de solario eminentiori” in het rond ziende, zich zou hebben verhoovaardigd op de onvergankelijkheid van zijn welvaart. „De voorbijvlietende Rijn”, zoo zou hij hebben gezegd, „verschaft overvloedig, wat begeerlijk is voor het oog

¹⁾ Hij maakt daar Liutgarde, de stichteres van Elten, tot een zuster van Meinwerk en deze zou met hem de vaderlijke goederen gedeeld hebben. Liutgarde was immers niet de stichteres van Elten, bovendien Meinwerks tante, en vaderlijk goed had ze gedeeld met Adela.

²⁾ Vgl. de — overigens slecht gerangschikte — collectie namen in *Nomina geographica Neerlandia III* (Leiden 1893), blz. 223.

³⁾ Uitg. d. J. Pistorius in *Rer. Germ. Script.* VI (Frankf. 1607) en daar p. 103. Dat de auteur Gobelinus gebruikt, is overigens ook wel bekend: O. Lorenz, *Deutschl. Geschichtsq.* (3e dr. Berl. 1887) S. 52.

⁴⁾ In *Sidera illustrium et sanctorum virorum* (Mainz 1616). De bedoelde aant. op p. 95.

⁵⁾ Ik bedoel de bekende oorkonde over de groote dienstmannen der Utrechtsche kerk, uitg. d. S. Muller Fzn., *Oudste Cart. v. h. St. Utrecht*, p. 224.

⁶⁾ De *Cronica de Trajecto* (uitg. d. A. Matthaeus in *Analecta* 4°, t. V) p. 33. Daarop wijst nog G. Acker Stratingh, *Aloude Staat en Gesch. d. Vaderlands II* (Gron. 1852) blz. 92.

⁷⁾ *Div.* VII, c. 14. Aldus ook Van Spaen *Oordeelk. inleiding t. d. geschiedenis van Gelderland, IV* (Utr. 1805), bl. 150.

en de behoefte; het naburige woud voldoende, wat noodig is aan gevogelte en wild". Waar nu kan dat „hoog gelegen terras" geweest zijn, vraagt Dr. Holwerda, dat eens deze overmoedige woorden gehoord heeft? Wie kan nog twifelen, die wel eens op den top van de Duno binnen „den ovalen walbouw" gestaan heeft en gezien heeft over den Rijn aan den voet van den heuvel en het boschlandschap van de Veluwe? Ik geloof elkeen, die weet dat „solarium" niet beteekent „terras", doch: houten dak, zolder; ¹⁾ en die bedenkt, dat de Duno niet ligt onder Radinheim, Renkum, maar onder Oosterbeek, een dorp, dat wij reeds in 834 als bestaande kennen. ²⁾ En toevallig weten wij ook, dat het dorp Renkum wèl, en het dorp Oosterbeek nièt aan Wichman en zijn dochters behoord heeft. ³⁾

Wij volgen Dr. Holwerda verder naar het Westen in de gouw Fletheti. Een van de zeer weinige dingen, waaruit al onze kennis over deze streek bestaat, is dat Adela en Liutgarde er goederen geërfd hadden van hun vader Wichman, gelegen „in monte Lare iuxta Heimmeberg". ⁴⁾ Op den Heimen- of Grebbeberg — dus naast den „Laarberg", waar dit vaderlijk bezit lag, ligt — nog heden ten dage een „Hunneschans". De burcht van Adela volgens Dr. Holwerda. Deze versterking is niet onderzocht; wij weten niet, of ze één, tien, honderd of meer jaren in gebruik geweest is, noch uit welke eeuw ze dateert. Stond vast, dat deze vesting bewoond geweest is omstr. het jaar 1000, dan nog zou deze toeschrijving in de lucht hangen; nu hangt ze wel in een volslagen ijle ruimte ⁵⁾.

Waar ik zie, overal schijnt mij het verband tusschen de in het terrein kenbaar gebleven burchtrestanten en de in de overlevering bewaarde geschiedenisfragmenten door willekeur of misvatting tot stand gebracht. Natuurlijk zullen de graven in het Oosten en het centrum van ons land wel vestingen gehad hebben, maar hoeveel en waar daar weten wij ook nu nog niets van.

Nu blijft nog de andere vraag: kenmerken niet die Saksische graven en Saksische burchten, ze mogen dan niet bijeenbehoord hebben, de streken, waar ze voorkomen, als echt Saksisch? Laat ik terstond zeggen, dat ik evenals Dr. Hol-

¹⁾ Ducange i. v.

²⁾ Oorkbk. v. h. Sticht I no. 62.

³⁾ In Renkum had de kerktiende aan Wichman behoord. Ze was ten halve door zijn dochter Liutgarde aan het klooster Elten gekomen (Ib. 146; Ao. 996); ten halve, via zijn dochter Adela aan zijn kleinzoon Meinwerk, die ze met een curtis en de kapel aldaar aan het klooster Abdinghof schonk (Sloet no. 157). De kerktiend van Oosterbeek daarentegen had behoord aan bisschop Adalbold van Utrecht (1010—1026), die ze aan de St Paulusabdij te Utrecht gegeven had (Mon. Germ. Diplom. IV no. 115 = Sloet no. 166).

⁴⁾ Vita Meinwerci c. 135; Sloet no. 718 (vgl. blz. 1151 n.)

⁵⁾ Voor „velen" — wie bedoelt Dr. Holwerda daar toch mee? zeker toch wel meest de oudere auteurs, die Acker Stratingh hem noemt — is de bekende schenkingsoorkonde van een zekeren Folker van 855 een argument voor den Frankischen volksaard. Maar ik moet er wel even op wijzen, dat deze bij latere schrijvers niet meer voor zulk een bruikbaar bewijsstuk gaat als bij vroegere. Naar aanleiding hiervan kondigt Dr. Holwerda een rechtshistorisch opstel aan, waarvan hij alvast een stelling van onrustbarende stoutheid als proeve geeft. Misschien is het wel wenschelijk, dat hij alvorens de zaak van dien kant aan te vatten, bedenkt, dat het hier wellicht alleen een kwestie van oorkonden-critiek betreft.

werda van meening ben, dat Hamaland als Saksisch beschouwd moet worden. Ik zou daarvan ook overtuigd zijn, al was er niets van eenigen burcht in Hamaland bekend, op grond van de m.i. afdoende getuigenissen in de schriftelijke traditie. Daarom evenwel zou ik mij nog niet vermeten met eenzelfde minachting als Dr. Holwerda te spreken over schrijvers, die uit deze gegevens iets anders afleiden.

Wat overigens de graven aangaat, het schijnt mij een tamelijk hachelijk werk om op grond van hun stamnationaliteit den volksaard van de bewoners binnen hun machtsgebied te bepalen. Niemand zal ontkennen, dat in het Saksenland de graven over het algemeen ook wel van Saksische afkomst geweest zullen zijn, maar dit is een grove waarheid, waarlangs men slechts ruwe lijnen kan trekken. Ik herinner er slechts aan, dat bijna de heele 11e eeuw door in het Noorden van ons land, in Friesland, de grafelijke waardigheid behoord heeft aan de Brunonen, een in Brunswijk gevestigd gravenhuis. En dan onze Balderik; het heeft er alles van dat deze geen Sakser was. Niet alleen, dat diens eigen goed naar het zeggen van Alpertus „in Gallie” links van den Rijn gelegen was (II, 1) maar genoemde auteur legt ook aan Adela, als zij Balderik tegen Wichman opzet, deze woorden in den mond: „Ik kan dien Sakser niet uitstaan zoo dicht bij onze woningen” (II 5). Zoo spreekt men toch niet tegen een Sakser, wiens trots men wil prikkelen. Balderik nu is volgens een oorkonde van 1006 graaf van Drente,¹⁾ een beslist Saksisch land volgens Dr. Holwerda. Men kan hiertegen aanvoeren, dat dit bewijzen zijn uit de 11e eeuw en dat het in de 10e eeuw heel anders was; dat er toen angstvallig op gelet is het Saksisch stambewustzijn eener bevolking niet te kwetsen door aanstelling van niet-Saksische graven, maar dit zal, geloof ik, moeilijk aangetoond kunnen worden.

Eveneens is het zeer gevaarlijk om uit het feit, dat een Saksische graaf ergens goederen had, af te leiden, dat de streek, waarin deze gelegen waren, wel Saksisch geweest zal zijn. De oude graaf Wichman had bezittingen in de Veluwe en in Flethite, dus deze gouwen zal men voor Saksisch mogen houden? Och, diezelfde graaf Wichman was volgens oorkonden van 970 en 996 ook gegoed geweest „onder de Friezen . . . in de vier graafschappen Hunsego, Fivelgo, de Marne en Middag.”²⁾ En dienzelfden Sakser — hij was getrouwd geweest met een Vlaamsche gravendochter — kennen wij ook als eigenaar van landgoederen in Vlaanderen.³⁾ Men moet wel een zeer overdreven denkbeeld hebben van de ondoordringbaarheid, waarmee destijds stamgrenzen de menschen van elkaar afsloten, om de nationaliteit van een voornaam grondbezitter maar zonder meer te vereenzelvigen met die van de bevolking, onder welke hij landheer was.

Noch het vermoeden, dat ten westen van de IJssel graven van Saksischen afkomst zullen hebben „geheerscht” — weten doen wij daarvan niets —, noch het feit, dat een Saksische gravenfamilie daar op enkele punten goederen gehad heeft, bewijst eenigszins, dat het Saksische stamgebied zich tot over de Veluwe en nog verder uitgestrekt heeft.

¹⁾ Mon. Germ. Dipl. III no. 112 (Sloet no. 131).

²⁾ Oorkbk. van het Sticht Utrecht I, nos. 129, 146 (Sloet 114, 116).

³⁾ O.a. van de door hem als „mei juris” aangeduide „villa Thesla” (Destelbergen): Oorkbk. v. Holland en Zeel. I no. 36 (excerpt. Vgl. L. Halphen Recueil des actes de Lothaire et de Louis V, p. 44 n.)

Maar al verdwijnen dan de graven uit het geding, er staan nog altijd een aantal massieve bewijsstukken, die burchten, vooral de Hunneschans aan het Uddelermeer, waarvan vorm en aanleg den Saksischen volksaard der stichters, het schervenmateriaal de Saksische nationaliteit der bewoners zou openbaren. Ik weet, dat de middelen van den niet-archaeoloog daartegen weinig vermogen. De Hunneschans toont een sterke overeenkomst met de Saksische ringwallen; ik neem op gezag van Dr. Holwerda aan, dat de afwijking in den bouw van den muur slechts „een detailkwestie” is en dat enkele andere verschillen buiten bespreking kunnen blijven; ik roer ook hier de vraag niet aan, of het juist is de gevonden scherven bij voorbaat te splitsen in „aardewerk van het Saksische land” en „Frankische import.” Toch maakt het burchtenbewijs op mij maar weinig indruk. Dr. Holwerda denkt, dat ik het niet gekend heb en raadt mij aan „eens kennis te nemen” van daarop gerichte archaeologische onderzoekingen. Iemand dan ook, die „n.b. onze zoo typisch Saksische Hunneschans voor een Frankische nederzetting verklaart”; wiens bewering, dat de Veluwe Frankisch was, zich, zooals Dr. Holwerda meent te weten, grondt „slechts op een enkele Geldersche oorkonde, waarin het Ripuarische recht geldt” ¹⁾.

Het spijt mij, dat ik, toen ik indertijd den hier gewraakten volzin schreef voor het Handboek tot de staatkundige geschiedenis, daar maar niet een korte verwijzing bij geplaatst heb. Het bevreemdt mij echter ook, dat Dr. Holwerda, die althans toch in Acker Stratingh gelezen heeft, niet heeft uitgevonden, waarop mijn meening wel moet steunen. Immers het is de veel gebruikte plaats uit Altfriid's Vita Liudgeri, welke verhaalt, hoe omstr. 773, terwijl de jonge Liudger te Utrecht nog leerling was van abt-bisschop Gregorius, de priester Liafwijn (Lebuïnus) uit Engeland daar verschenen was met de mededeeling, dat God hem bevolen had te prediken „op de grens van de Franken en Saksen langs de IJsel” ²⁾. Gregorius had hem daartoe volmacht verleend en een broeder uit Utrecht meegegeven. Eerst was er aan de Westzijde van de IJsel in Wilp (Huilpa) een kapel voor hem gebouwd, daarna aan den oostelijken oever te Deventer een kerk, maar deze was door heidensche Saksen verbrand. Ik geloof niet, dat ik de archaeologie te kort doe, indien ik aan deze duidelijke uitspraak van een tijdgenoot meer hecht dan aan Dr. Holwerda's conclusiën uit de opgraving van de Hunneschans. Altfriid, waarschijnlijk een neef van Liudger, diens tweede opvolger als bisschop van Munster en abt van Werden (839—849), heeft — en naar mij voorkomt, terecht — den naam van volkomen geloofwaardig te zijn. Aan zijn plaatselijke kennis valt ook niet te twijfelen: zijn bisdom reikte in de tegenwoordige provincie Gelderland tot dicht

¹⁾ Het zou moeten zijn de boven (blz. 195 n. 5) vermelde oorkonde van Folker van 855, die evenwel naar mijn meening meer verklaring eischt dan ze geeft.

²⁾ W. Diekamp, Die Vitae Sancti Liudgeri (Geschichtsq. des Bisthums Münster IV, Münster 1884) p. 18: „in confinio Francorum atque Saxonum secus fluvium Isla”. Vgl. J. Ph. Ver Loren, Lebuïnus en zijne stichting (uitg. door de Ver. v. Overijss. regt en geschiedenis, 1885), blz. 82 vlgg. Verwijzing naar deze plaatsen o.a. ook bij S. J. Fockema Andreae, Bijdragen tot de Nederlandsche Rechtsgeschiedenis IV (Haarlem 1900) blz. 37.

aan de IJsel. Vindt men, dat de vormen van het aardewerk en de aanleg van de burchten op de Veluwe een Saksisch karakter vertoonen, welnu dan is er, voorzoover ik zie, geen andere dan deze gevolgtrekking mogelijk, dat de Franken hier in dit grensgebied zich in sommige zaken van het materieele leven slechts weinig van de naburige Saksen onderscheidden. Onredelijk is dat niet, tenzij men alweer meent te moeten aannemen, dat stamgrenzen waren als scheidsmuren.

Ten slotte nog even weer Fletheti. Over den landaard van deze gouw — aldus Dr. Holwerda — „is door lateren wel weer veel beweerd, doch berichten daaromtrent bezitten we er slechts één. En dit ééne bericht, een plaats in de registers van Fulda rekent Flehite werkelijk ook tot Saksen.” Ongelukkig evenwel heeft Dr. Holwerda, of liever zijn zegsman Acker Stratingh, dat ééne bericht opgedaan bij iemand, omtrent wien men kan twijfelen, of hij een oorkondenvervalscher is dan wel een knoeier¹⁾, maar op wiens geloofwaardigheid men niet mag vertrouwen. Men doet daarom voorzichtig met ook deze verklaring over den landaard van Fletheti maar dadelijk op te bergen bij die andere beweringen van lateren.

Ik geloof, dat wij hier eindelijk de hand wel mogen loslaten van den leidsman, die ons van verschillende punten een nieuw gezicht beloofde te geven op de geschiedenis der 10e eeuw; wij bemerkten te dikwijls, dat hij struikelde of zich vergiste in den weg.

V. IETS OVER ARCHAEOLOGIE EN ETHNOLOGIE.

In dit lange artikel staat maar weinig nieuws. Wat er voor gebruikt moest worden, was grootendeels meer dan halvesleetsch materiaal, dat reeds vele malen in handen geweest is en waar alle glans af is. Ook valt er niet veel meer aan te rangschikken. Vooral in de beide laatste hoofdstukken was er weinig anders te doen dan weer op zijn plaats te zetten hetgeen Dr. Holwerda met overmatig krachtsvertoon daarvan verwijderd had. Dat deze tusschen de schriftelijke bewijsstukken en wat daarmee samenhangt niet geheel thuis is, ligt voor de hand. Minder echter, dat hij er zich zoo volkomen op zijn gemak gevoeld heeft; en nog minder, dat hij telkens, na de zaken even kort in oogenschouw genomen te hebben, reden vindt om heele groepen van historici in staat van beschuldiging te stellen. Zeker, hij pleit wel eens verzachtende omstandigheden, zij konden zonder de hulp der archaeologie niet tot de volle kennis geraken; maar behoorlijk hun werk gedaan hebben ze toch ook niet.

¹⁾ Van den monnik Everhard v. Fulda. Vgl. over hem R. Foltz in *Forschungen z. deutschen Geschichte* XXIII S. 493; A. Dopsch in *Mitt. d. Instituts für oesterr. Gesch.* XIV, S. 327. K. Wislicenus heeft zoeken te bewijzen, dat Everhard in zijn excerpten van private oorkonden over het algemeen niet te kwader trouw, maar slordig en onnauwkeurig geweest is (*Die Urkundenauszüge Eberhards von Fulda*, Dissert. Kiel 1894), maar dit maakt ze niet betrouwbaar. De bedoelde plaats luidt „in plaga Saxoniae pago Fladate” (E. P. J. Dronke, *Traditiones Fuldenses* p. 102); in jongere oorkondenboeken is ze niet meer opgenomen. Ze geeft Dr. Holwerda ook aanleiding om te vragen — aan mij, geloof ik — of de Veluwe dan niet „plaga Saxoniae” geheeten heeft? Ik zou echter niet eens een passende vertaling weten te geven van deze woorden.

Ik krijg den indruk, dat het zelfvertrouwen, waarvan onze schrijver blijk geeft, als hij staat tegenover kronieken en oorkonden, ten deele daaruit voortkomt, dat hij vooraf reeds weet, wat zij hem zullen moeten antwoorden. Zij hebben slechts de uitkomsten te bevestigen, die het archaeologisch onderzoek opgeleverd heeft. Nu zijn er eeuwen, dat men voor tegenspraak van den kant der schriftelijke overlevering weinig te vreezen heeft, dat ze zich slechts zwak laat hooren en zelfs meestentijds zwijgt. Ook in den Romeinschen tijd heeft ze niet veel te zeggen. De auteurs kennen dan, op een heel enkele uitzondering na, persoonlijk het noordelijk grensgebied van het rijk niet; slechts nu en dan trekken bijzondere gebeurtenissen de aandacht daarheen; gewoonlijk richt die zich op andere streken. Tegenover hen staat de archaeoloog als de plaatselijke deskundige en hij beschikt over veelsoortige overblijfselen van een rijkgelede cultuur. Maar in de 10e en het begin der 11e eeuw is het toch anders gesteld. De schriftelijke mededeelingen uit dien tijd, hoe ontmoedigend gering ook in velerlei opzicht, zijn toch altijd nog veel talrijker en meestal meer precies dan die uit de Romeinsche periode. De schrijvers der kronieken en de stellers der oorkonden — het zijn dikwijls de ontvangers er van — zijn belangstellenden en belanghebbenden in de streek, waarover zij ons inlichten. En tegenover hen heeft de archaeoloog nu slechts de tamelijk eenvormige restanten van een simpele beschaving.

Misschien vergis ik mij, maar soms schijnt het mij, of de tast- en zichtbaarheid van het archaeologisch materiaal Dr. Holwerda er toe brengt om de bewijskracht er van te overschatten; of bijv. het woord Saksisch voor hem een meer echte betekenis heeft, wanneer hij zijn Saksische burchten of Saksisch vaatwerk laat zien dan wanneer men die aanduiding gebruikt in een bespreking van literatuurplaatsen. Men heeft hier de dingen zelf en niet de subjectieve bespiegelingen der „gewone historici”. Evenwel tot meer objectieve waarheden leidt de beschouwing van het museummateriaal geenszins altijd. Ik meen, dat veel van wat Dr. Holwerda Saksisch noemt, door zijn vakgenooten niet algemeen als zoodanig beschouwd wordt en dat zijn opvatting van het begrip Saksisch in de archaeologie wel degelijk iets persoonlijks heeft. — Maar ten slotte, wat is het Saksisch van al die stoffelijke voorwerpen anders dan een moderne gevolgtrekking, dan het opschrift van een nog niet zoo lang geleden aangebracht archaeologisch etiket? In laatste instantie berust de rechtvaardiging van een dergelijk opschrift toch altijd ook weer op een schriftelijke overlevering, die meedeelt, dat Saksen gewoond hebben op de plaats, waar zulke overblijfselen het meest voorkomen.

Mag men overigens met zulk een stambenaming als Saksisch, nadat ze voor de archaeologie in gebruik genomen is, maar verder zoo vrijmoedig werken en naar de verspreiding van als Saksisch gequalificeerde voorwerpen de verbreiding van het Saksenvolk bepalen? Ik betwijfel het.

In het gebied, dat begint in het Oosten van ons land en zich ongeveer tot aan de Elbe uitstrekt, kennen wij gedurende de eerste eeuwen na Christus een groot getal stammen; dan volgt een tijd, waarover wij zoo goed als niets weten, maar als het duister weer optrekt, vinden wij dat groote deel van de Noordduitsche laagvlakte

bewoond door één enkelen stam, de Saksen. In de 2e eeuw was dit de naam geweest van een kleinen stam in het tegenwoordige Holstein. Hoe dat grootere verband ontstaan is, door geweld, door vrijwillige aansluiting, door een zekere natuurlijke assimilatie of door meer dan één dezer oorzaken, is onzeker. Een gesloten politieke eenheid vormde het niet, ook niet eens toen het in de 8e eeuw stond tegenover een gemeenschappelijk gevaar en zich tegen Karel den Groote te verdedigen had. Moeilijk ook is het te gelooven, dat de eigenaardigheden der vele kleine stammen, die hierin vereenigd waren, zich zouden hebben opgelost in één cultuurgemeenschap. Van tweeën een: òf men vat het cultuurbegrip Saksisch nauw en scherp door te blijven denken aan het bestanddeel, dat zijn naam aan het volksverband gegeven heeft, maar dan dekt het geenszins het heele sedert de 8e eeuw zoo genaamde land der Saksen¹⁾; òf men neemt het ruim en onbepaald door op de kenmerken te letten, welke dien lateren Saksen gemeen waren, doch dan zal het niet binnen het sedert de 8e eeuw als Saksisch aangeduide gebied besloten blijven. De omwoners toch moeten een sterke overeenkomst behouden hebben met hen, die dan de randbevolking van het Saksenland vormen, en het is de vraag of de nabuurschap van buiten af op deze niet sterker is blijven werken, dan de saxoniceerende invloed van binnen uit.

Er zijn aanwijzingen — over hun waarde kan men twisten, doch dat behoeft hier niet te geschieden, — dat de Chamaven oudtijds den Franken na gestaan hebben; men neemt wel aan dat zij den naam hebben gegeven aan Hamaland, iets wat zich wel vereenigen laat met hetgeen wij over hunne woonplaatsen vernemen. Dit alles nu is volstrekt niet in strijd daarmee, dat Hamaland ten O. van de IJsel²⁾ in de tweede helft der 8e eeuw en later als een deel van Saksen geldt. Het geval ligt hier niet anders dan met de Barden, een stam, die aan de Elbe woonde en waarvan een deel, dat naar het Zuiden afgetrokken is, onder den naam van Langobarden zoo bekend in de geschiedenis geworden is. Hun land heet in de 8e eeuw en veel later nog de Bardengau, de stad die er ligt Barduwic, doch de inwoners van Bardengau gaan dan steeds voor Saksen. Maar de bevolking van Hamaland dan, kan men daarvan verwachten, dat die, sedert ze in het groote, losse verband der Saksen opgenomen was, zich in haar cultuur sterk onderscheiden zal hebben van de Franken op de Veluwe?

Het schijnt mij echter ook, dat die benaming van Saksisch voor archaeolo-

¹⁾ Aldus ook Schuchhardt in Zeitschr. d. hist. Vereins f. Niedersachsen, Jahrg. 1908 S. 110: „(Also) faszt man, meine ich, die wirklichen, echten Sachsen der Zeit des 3. bis 8. Jahrhunderts, kann man sich vor Augen stellen, was sie haben und was sie treiben, und kann man auch erkennen, wie sie vom Lande Hadeln aus, wo ihre Kultur am geschlossensten auftritt, kolonisierend sich selbst nur bis an die mittlere Weser verbreitet haben. Die weiteren Landstriche im Süden und Westen, die zur Zeit Karls des Grossen ebenfalls Sachsen heissen, müssen ihnen zugefallen sein, ohne dasz sie hier die bisherigen Bewohner und die bisherige Kultur verdrängten. Das ist das Bild, das wir aus der ganz vorurteilslosen Betrachtung der archäologischen Merkmale gewinnen.”

²⁾ In 1046 wordt ook een oostelijk stukje van de Veluwe onder „Amelande” gerekend; Oudste Cartularium v. h. Sticht Utrecht, blz. 87 (Sloet no. 161). Over de onbepaaldheid van gouwgrenzen vgl. S. Rietschel in Hoops' Reallexicon s. v. Gau.

gische overblijfselen soms misleidend is. Ik kom nog eens terug op de burchten. Dr. Holwerda geeft, ten behoeve van historici, die uit zichzelf te weinig belangstelling hebben om zulke werken te lezen, een kort overzicht van Schuchhardt's studien op dit gebied, en het is daarmee in het kort aldus. In den tijd van de oorlogen tegen Karel den Groote bedienen de Saksen zich van burchten, waarvan een aantal in de Frankische annalen genoemd worden en de voornaamste thans ontgraven zijn: groote vestingen, hoofdzakelijk bestaande uit een wal, in omtrek zich aanpassende aan de gedaante van het bergplateau, veelal met één toegang en op gevaarlijke plaatsen nog van buitenschansen voorzien. In de vlakte hebben deze burchten een ronden of ovalen vorm. Zulke komen vooral voor aan den Beneden-Weser en schijnen daar meest aangelegd te zijn, toen de veroveringskrijg tegen het einde der 8e eeuw deze streek bereikte. De nood heeft ze daar in gebruik doen komen, maar niet doen uitvinden. De Hunneschans is volgens verklaring van Dr. Holwerda ouder. Trouwens ronde burchten zijn reeds voor Christus' geboorte in de Lausitz gebouwd, toen de onveiligheid de bevolking daar tot den aanleg van vestingen noopte.

Ook de Franken stichtten burchten in het Saksenland, ten einde het in bedwang te houden. Doch dit waren vierhoekige versterkingen met spitsgrachten, hun gewone castella, waarvan ze het model grootendeels van de Romeinen overgenomen hadden ¹⁾. Beide typen van vestingen, de in deze streken inheemsche volksburchten en de door de veroveraars opgerichte sterkten, zijn nagevolgd bij de jongere adelsburchten.

De Saksen versmaadden dus kennelijk de voorbeelden van burchtenbouw, die de vreemdeling in hun land geplaatst had, niet. Trouwens van eenige bitterheid tegenover het Frankenrijk blijkt onder Karel de Groote's opvolgers niet meer: in de oorlogen, die deze in de 9e eeuw met elkaar gevoerd hebben, was er gelegenheid genoeg voor de Saksen om hun strijd tegen de Franken met goede kans te hervatten, maar ze hebben er nooit gebruik van gemaakt.

Maar komt in die twee soorten van burchten een nationale tegenstelling tot uitdrukking: Saksisch tegenover Frankisch? Ik zou zeggen: alleen het verschil tusschen menschen, die niet, en menschen, die wel met de Romeinsch vestingbouw-techniek in aanraking geweest waren. Stamkenmerken zijn die twee wijzen van bouwen naar mijn meening in geen deele. Wanneer in de 8e eeuw op de Veluwe bij het Uddeler Meer een ronde burcht wordt aangelegd, die veel gelijkt op die, welke men dieper in Duitschland algemeen bouwde, dan volgt voor mij daaruit alleen, dat toen de traditie van vestingbouw, dien de Franken in het Romeinsche rijk gevonden en voortgezet hadden, tot dat afgelegen oord mogelijk niet doorgedrongen was. En zou men werkelijk gelooven, dat zij, die later in de 10e eeuw, op den Montferlandschen heuvel of op de Duno of op den Grebbeberg een vesting aanlegden ovaal van vorm en met een opgang aan den zuidkant, dit zoo deden, omdat het hun als Saksen nog in het bloed zat?

In de tweede helft der 16e eeuw beginnen in ons land vele steden, destijds

¹⁾ Schuchhardt en, in navolging van hem, Holwerda noemen ze „curtes”. Een weinig geschikte benaming, want het begrip „curtis” sluit dat van vesting geenszins in zich.

nog de voornaamste vestingen, een gedaanteverandering te ondergaan: de stompe hoeken en ronde vormen verdwijnen en maken plaats voor scherpe hoeken en uitstekende punten. De vestingen worden verbouwd of gebouwd naar de toen z.g. oud-Italiaansche of Spaansche methode¹⁾. Maar in Holland houden verscheidene groote steden als Leiden, Gouda en Delft ondanks nieuwen uitleg en daarmee gepaard gaanden bouw van nieuwe versterkingen veel van de oude vormen. Omstreeks 1600 toch was het gevaar voor belegering hier al zóó gering geworden, dat men van de belangen der woonstad niet al te veel meer aan de doelmatigheid der vesting behoefde op te offeren. Maar niemand zal toch denken, dat hier de Hollandsche volksaard stand hield tegen het binnendringen van een vreemd volkselement?

Dan het aardewerk. Het neemt een zeer groote plaats in onder de gedenkstukken, welke ons uit de vroege middeleeuwen bewaard zijn en dit leidt er toe, dat men er, naar mijn oordeel, wel eens meer uit tracht te halen dan er in zit. Zaken, waarvoor men het aardewerk niet meer raadpleegt, zoodra er een eenigszins duidelijke schriftelijke overlevering naast komt te staan, poogt men door middel van de ceramiek te weten te komen, wanneer men niet anders heeft. Wat nu is het voornaamste verschil tusschen het vaatwerk, dat men als Frankisch en Saksisch van elkaar onderscheidt? Toch wel een soortgelijk als dat, hetwelk tusschen de „Frankische” en „Saksische” burchten bestaat.

Het eerste, gevormd op de draaischijf en hard gebakken in een oven, is voortbrengsel van een bedrijf, waarin technische hulpmiddelen van een vroegere beschaving toegepast gebleven zijn, terwijl het laatste zich voordoet als het ruwe product van een handwerk, dat zich buiten den omtrek der Romeinsche cultuurwereld ontwikkeld heeft. Dit onderscheid is even gemakkelijk te begrijpen uit de geschiedenis, als te constateeren bij de waarneming; andere verschillen betreffen eigenaardigheden in vorm en versiering, over welke beteekenis ik niet oordeelen durf. In elk geval echter schijnt mij wel een zeer subtiële redeneering noodig om ze te verklaren als het merk eener volksindividualiteit; te meer omdat wij hier over het algemeen te doen hebben met grof werk, met gebruikswaar, die kennelijk zeer veel meer moest dienen om de behoeften eener primitieve samenleving dan om haar smaak te bevredigen.

Kan men het gebied van het „Frankische” aardewerk met eenige scherpte scheiden van dat van het „Saksische”? Zeker wel wanneer men uit vondsten, waarin het „Frankische” en „Saksische” aardewerk gemengd voorkomen, het Frankische als „import” uitschift. Maar ik twijfel zeer, of zulk een invoer van aardewerk in de vroege middeleeuwen van veel beteekenis geweest is. In den lateren tijd leeren wij den exporthandel der steden kennen, doch pottbakkerswaar neemt daarbij, voorzover ik weet, slechts een geringe plaats in, althans het gebruiksaardewerk. Het mag zijn, dat enkele bijzondere stukken, die als weeldeartikel aan de man gebracht konden worden, ver van de plaats van herkomst terechtgekomen zijn, maar het

¹⁾ M. Jähns. Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens (Leipzig 1880) S. 1182 ff.

gewone goed, dat als massa-artikel gesleten moest worden, leende zich niet wel tot een vervoer op grooten afstand. Men behoeft zich de toenmalige verkeersmiddelen en den staat der wegen maar voor te stellen om in te zien, dat het daarvoor te breekbaar en te zwaar was. De eenige stad eigenlijk in deze streken, van welke wij later vernemen, dat ze in belangrijke mate aardewerk exporteerde is Keulen. Doch van hier kon het gemakkelijk per schip stroomafwaarts langs den Rijn en zijn vertakkingen naar vele plaatsen van afzet gebracht worden. Deze omstandigheid heeft stellig reeds in Karolingischen tijd de aardewerknijverheid van Pingsdorf bij Keulen doen bloeien en heeft tot in onzen tijd den handel in Keulsche potten vergemakkelijkt. Over het algemeen echter wanneer men naast elkaar „Frankisch” en „Saksisch” aardewerk bijeen vindt, en in het bijzonder als men het aantreft op een afstand van de groote waterwegen — gelijk bijv. bij Uddel of Ootmarsum, — dan zal m.i. de eerste onderstelling moeten zijn, dat het beide daar ter plaatse of in den naasten omtrek vervaardigd is.

Maar, zooals ik reeds te kennen gaf, voor mij staat het geenszins vast, dat het gewone vaatwerk een sprekend stamkenmerk zou wezen; dat men in ethnologischen zin den man zou kennen aan zijn aardewerk. Ik heb den indruk, dat, zoodra men in een tijd komt, waarin de begrijpelijke neiging van een archaeoloog om de heele geschiedenis uit de stoffelijke overblijfselen af te lezen door een schriftelijke overlevering in bedwang gehouden wordt, benamingen als Frankisch en Saksisch, toegekend aan voorwerpen, door iedereen in een meer beperkte beteekenis genomen worden. Ze duiden dan alleen een vormtype en in het algemeen de plaats van herkomst aan. Om dit te verduidelijken aan de termen, die niet alleen moderne geleerden, maar reeds de tijdgenooten gebruikt hebben: bij niemand zal, geloof ik, uit de waarneming, dat op een plaats buiten Vlaanderen ook Vlaamsch laken geweven en gedragen werd, dadelijk een vermoeden rijzen, dat daar wel Vlamingen gewoond zullen hebben; of uit het feit, dat „dinanderie”, het bekende koperen vaatwerk, ook zeer vroeg al in Hoei en Luik vervaardigd werd, eenige gedachte opkomen dat daarom de bewoners dezer steden wel stamverwant met die van Dinant geweest zullen zijn. Deze voorbeelden mogen niet geheel overeenkomen met het oorspronkelijk gegeven, ze mogen daar chronologisch ook niet bij passen, ze vermogen toch wel twijfel te wekken, of men door middel van een handwerksproduct als het aardewerk de Germaansche stammen met zekerheid kan determineeren.

Dit is een leekenpraatje over archaeologie, dat ik niet voor meer wensch uit te geven, dan het waard is. Tegen de archaeologie is het volstrekt niet gericht; ik gevoel niet den minsten lust om te schrijven tegen een vak, waarvan ik niet veel weet, maar dat toch mijn belangstelling heeft. Bovendien zou ik niet willen vervallen in een euvel als dat waarvan Dr. Holwerda's opstellen blijk geven. Deze toch schijnt mij te schrijven, alsof hij zich door vijandige historici omringd waant; alsof hij voor zich en zijn vak slechts ruimte kan krijgen, als hij hen verslaat. Maar zoo is het niet en zoo behoort het niet te zijn. Waarom toch zou door hen, die steeds klagen over gebrek aan gegevens, niet onmiddellijk ruim baan gemaakt worden voor iemand,

die iets nieuws heeft? Op hem rust slechts deze ééne plicht: nl. om niet slechts te verzekeren, dat zijn nieuws iets goeds is, doch ook om dit duidelijk en met zorg aan te toonen.

I. H. GOSSES.

DE NOORDERKERK TE AMSTERDAM.

Waar twee bouwmeesters over een bouwwerk een geheel verschillende opvatting ten beste hebben gegeven, daar zal een niet-bouwkundige voor een moeilijke taak komen te staan, wanneer hij wil ondernemen zich een oordeel over de feiten te vormen en dat oordeel neer te schrijven. En toch wil ik trachten dit te doen en over de Noorderkerk te Amsterdam de gedachtengang weergeven, die zich als van zelf bij de bestudeering der werken van Hendrick de Keyser aan mij voordeed. Het gaat tenslotte niet zoozeer om het auteurschap van het ontwerp der kerk. Niet of Hendrick de Keyser haar zelf ontwierp dan wel dat zijn ambtgenoot, de stadstimmerman Staets, de ontwerper was, is belangrijk, maar wel belangrijk zal zijn het beeld, dat we ons van de werken van Hendrick de Keyser zullen hebben te vormen. Tot dat doel zal, hoop ik, dit artikel ons iets nader brengen.

Maar laat ik eerst een overzicht geven van den stand van zaken. De heer Peters ¹⁾ zoowel als de heer Weissman ²⁾ hebben uitvoerig, de laatste zelfs meermalen, hun standpunt uiteengezet. Willen wij ons een duidelijke voorstelling van de kwestie maken, dan dient het door beide heeren geschrevene wel even in het kort te worden weergegeven en de gegevens onpartijdig tegenover elkaar gesteld.

De eigenlijke feiten zijn overigens spoedig verhaald en het materiaal gauw genoeg opgesomd. We hebben eenerzijds de vroeg-17de-eeuwsche bouwwerken der stad Amsterdam, we hebben de reeds verzamelde en door genoemde heeren in verschillende tijdschriftartikelen verwerkte gegevens uit de archieven, die intusschen helaas bij lange na niet genoeg over de bouwwerken uit den tijd van Hendrick de Keyser opleveren, en eindelijk twee eigenaardige documenten, waardoor de kwestie is opgeroepen geworden. Het zijn de beide bekende stukken:

1e. De z.g. kroniek van Staets, d.w.z. het gedicht dat Hendrik Jacobsz Staets, stadstimmerman van Amsterdam in den jare 1628 aan Burgemeesteren en thesaurieren opdroeg en dat hij door zijn schoonzoon Jacobus Laurentius had doen opstellen, een rijmwerk, waarin de stad „Amsteldam” zich op haar bouwwerken beroemt, welke Staets mede had helpen tot stand brengen ³⁾.

¹⁾ Oud-Holland XIX, 1901, blz. 145 e.v., blz. 198 e.v.

²⁾ Voornamelijk in Bouwkunst, tweemaandelijksch tijdschrift van de Mij. tot bevordering der Bouwkunst, 1e jaargang, 1909, blz. 24 e.v., blz. 56 e.v.; te voren in „Amsterdam in de 17de eeuw”, deel III blz. 19 e.v.; voorts in verschillende lezingen enz.

³⁾ Het origineel, 't Amstelredam, gedrukt bij Paulus Aertsz van Ravesteyn 1628, is in het bezit der stad Amsterdam; uitgegeven is het document met een inleiding door Mr. N. de Roever, onder den titel: „De Kroniek van Staets”, een bladzijde uit de geschiedenis van het fabriek-ambt der stad Amsterdam, in het jaarverslag van het Kon. Oudh. Genootschap te Amsterdam anno 1886, blz. 27 e.v.

2e. „Architectura Moderna ofte Bouwinge van onsen tijd bestaende in verscheyde soorten van gebouwen zoo gemene als bysondere, als kercken, toornen, raedshuyse, poorten, huysen, graven, en dergelycke gestichten, staende soo binnen dese stat Amsteldam als elders, alle gedaen by den zeer vermaerden en vernuften Mr. Hendrick de Keyser, beelthouwer en boumeester der stat Amsterdam en in weesen gebracht bij den zeer eervaren Cornelis Danckerts, mr. metselaer en boumeester der voors. stadt" enz.¹⁾, geschreven door Salomon de Bray, schilder en bouwmeester, en uitgegeven in 1631, en van een opdracht aan Burgemeesteren en thesaurieren voorzien, door Cornelis Danckertsz van Sevenhoven, een familielid van den mr. metselaar.

De volgorde, waarin deze stukken zijn verschenen moeten we al dadelijk niet uit het oog verliezen. Daar moet wel een of andere ernstige veete zijn geweest, dat twee dergelyke werken over Amsterdams bouwkunst konden worden geschreven, zoo korten tijd na elkander, zonder dat over en weer de namen worden genoemd van de menschen uit wier samenwerking zoo veel belangrijke bouwwerken in korten tijd in het zich steeds uitbreidende Amsterdam waren gegroeid. En men bedenke daarbij dat de Keyser reeds 7 jaren dood was, toen de kroniek van Staets werd geschreven.

Inderdaad de feiten zijn er, maar ze zijn er als het ware om verwarring te stichten. Want wat willen Salomon de Bray en Cornelis Danckertsz van Sevenhoven in hun „Architectura Moderna" met de toespelingen in hun inleiding, die deels de opperleiding van het fabriekambt betreffen, deels ook op Staets toepasselijk kunnen worden geacht?²⁾

¹⁾ Verschenen 1631, tekst van 1630. Tweede uitgave gegraveerde titel 1631, zelfde tekst met toevoeging van 1640; aan de gravures zijn er twee toegevoegd met werk van een jonger meester, H. Danckertz.

²⁾ „Hier moet verstaen werden dat niet het Timmeren, of Metselen, elck alleen is bouwen, maer yder voor sich 't eene maer timmeren, en 't ander metselen; van gelijcken oock 't Steenhouwen, en Smeden, en alle dergelycke, dat alle saken der werckinge zijn, en zijn geen bouwen, maer yder blijve het selve, dat hij van sijn eygen aerdt zij, maer de samen-voegingh, en gelijcke makinghe, en medewercken met den anderen, bestiert door een Overste beschickinge tot een begeert eynde, is Bouwen. de bestieringh van dese: zijnde een doeneende, of werckelijcke kennis, die alle de deelen der Bouwkunst: als zijn de kennisse der redenen, en evenredenheden, bouwregulen, en formen, de bewegende oorsaken, begin en eynde des Bouws (alle welcke boven de saken der werckinge zijn) bevat, de selve noemen wy een overste wetenschap, omdat se alle de verscheyde saken der werckinge als ghebedende geleyt, en in haer uytterste over-een-brengende: tot een begeert eyndt, welck is een volbouwinge, te samen knoopt. Over Sulcx den genen die met een kennisse als vooren geseyd is, 't alghemeen bestier en bewint heeft over den gantschen bouwe, is eyghentlijck (blijvende intusschen den Timmerman, Metser, en Steenhouwer, yder dat hy zy) een Bouwmeester of Bouw-Konstenaer. Maar eener die sulck bewint heeft sonder de geseyde kennisse, wij noemen die tot onderscheyt van de konstigen Bouw-heer; als sulcx zijnde bij macht-hebbingh, of Oversteschap, gelijck gemeynlijck bij ons de Stee-Fabriecquen al sulckx zijn. Welcke dickwijl soo veel van 't pit der sake weten, als een blinden Mol. En of nu, dat dickwils gebeurt: sonderlingh in gemeyne Burgerbouwen, de welcke soo veel waernemens niet en vereyssen: of den Metselaer, of den Timmerman sulck bestier aen sich treckt en onderneemt, soo moet verstaen werden dat dit niet en is eyghentlijck het Ampt oft 't doen van een Metser, of Timmerman want dat is, maer metselen, en timmeren, 't welcker uytterste eynde de Bouw-konst maer stucxgewijs bereycken maer voor soo vele als hy Timmerman of Metser sulcx gedaen heeft, heeft hij bedient 't Ampt van een Bouw-Meester, doch naer de mate van sijn wetenschap, want het en zijn al geen kocks, die lange messen dragen" enz.

Ja, wat willen de schrijvers eigenlijk met hun uitgave, welke niet alleen het bestaan van het dichtwerk van Jacobus Laurentius, maar ook de persoon van Staets geheel negeert? En toch zal de Architectura Moderna wel degelijk als de tegenhanger van Staets' kroniek moeten worden beschouwd. Immers de opdracht, eveneens aan Burgemeesteren en thesaurieren, wijst daar wel zeker op.

Maar laten wij hooren tot welke conclusies de heeren Peters en Weissman ieder voor zich zijn gekomen.

Terwijl de overlevering geen ander dan Hendrick de Keyser noemde als de bouwmeester van alle werken, in zijn tijd in Amsterdam ondernomen, had in 1886 Mr. de Roever de wel niet geheel onopgemerkte ¹⁾ maar toch weinig bekende rijm-kroniek van Staets in het licht gegeven ²⁾. Tusschen veel belangrijks over het fabriekambt der stad gaf de heer de Roever slechts terloops eenige opmerkingen over de verhouding van het gepubliceerde document tot de Architectura moderna, welke, gelijk men weet, meer algemeen bekend was. Zijn doel was slechts Staets de eer te geven, die hem toekwam. En deze eer, ja lof wordt dezen vervolgens in nog veel meerdere mate toegekend door den heer Peters in een artikel over „Protestantsche Kerkgebouwen” in Oud-Holland 1901 ³⁾ en wel omdat Staets, die de Noorderkerk ontwierp, daarmede de ontwerper zou zijn van het Protestantsche Kerkgebouw bij uitnemendheid, het gebouw, dat door zijn vorm pas geheel voldoet aan de eischen van den Protestantschen dienst.

Ofschoon we tot zekere hoogte gaarne met het betoog van den heer Peters meegaan, hetgeen uit onze verdere besprekingen zal blijken, moeten we hier even opmerken, dat zijn punt van uitgang den schrijver m. i. toch wel eenigszins op een dwaalspoor heeft gebracht. Immers de heer Peters is op de zoek gegaan naar werkelijk Protestantsche kerkgebouwen. Nu is het een feit, dat men in de Keyser's tijd voor het eerst na de reformatie in ons land weer belangrijke kerken is gaan bouwen, en de heer P. heeft dan ook opgemerkt dat ook de Architectura Moderna naar aanleiding van den bouw der Zuiderkerk melding maakt van dit feit met deze woorden: „t Is seker in dese Landen een nieuwigheydt, en met recht een verwondering voor onse Eeuwe geweest, weder te sien Kercken bouwen, alsoomen door langheydt van tyden uyt die ghewoonheydt gheraecht was. Want de nieuwinghste kercken hier in 't ronde, hielden te minsten over de hondert jaren.” Maar de bedoeling om naar een bijzonderen vorm voor een Protestantsche kerk te zoeken heeft toch stellig niet voorgezeten. Immers juist de groote kerken zijn op het oude driebeukige grondplan verzezen (Zuiderkerk en Westerkerk) en alleen de kleinere hulpkerk (de Noorderkerk) die tegelijk met de Westerkerk werd ontworpen en zelfs nog eerder gebouwd, heeft

¹⁾ Wagenaar heeft er gebruik van gemaakt; zie ook de opmerkingen van Mr. de Roever in de inleiding op Staets' Kroniek.

²⁾ Jaarverslag K. O. G. t.a.p.

³⁾ Protestantsche kerkgebouwen. De Zuider-, Wester-, en inzonderheid de Noorderkerk te Amsterdam; tevens een bijdrage tot de geschiedenis van het Fabriek-ambt aldaar, door C. H. Peters. Oud-Holland 1901 blz. 145 e.v. en 198 e.v.

den kruisvorm. Het nieuwe aan de groote kerken was ondertusschen veeleer het weglaten van het koor ¹⁾, dat het prediken in de voor den Protestantschen dienst gebruikte oudere kerkgebouwen steeds zoo zeer bemoeilijkte ²⁾. En juist die beide groote Amsterdamsche kerken keurt de heer Peters af en slechts lof heeft hij voor de Noorderkerk, die, volgens denzelfden schrijver, behoudens eenige verdienstelijke wijzigingen toch ook naar voorbeeld van elders was gebouwd.

Maar dit daargelaten — we komen straks nader op het gebouw zelf terug en moeten eerst nog het verdere betoog van den heer Peters volgen. — Om nu de mogelijkheid van Staets' auteurschap aan te toonen, te sterker omdat hij reeds de tegenovergestelde opvattingen van den heer Weissman in „Amsterdam in de 17de eeuw” had zien neerschrijven, geeft de schrijver ons vervolgens een duidelijk beeld van de wijze van werken van het fabriekambt te Amsterdam en tracht hij uit aanstellingen, salarissen en met verschillende stukken, als bijlagen ³⁾ afgedrukt, aan te toonen dat niet Hendrick de Keyser de bouwmeester was van alles wat in zijn tijd door de stad Amsterdam is gebouwd, en Danckertsz en Staets slechts de uitvoerders, maar dat de drie meesters als vrijwel gelijkwaardige krachten zijn aangesteld, die moesten samenwerken onder een chef, „de fabriek-meester” ⁴⁾, en er dus geen enkele reden is om alle ontwerpen van Amsterdamsche bouwwerken aan Hendrick de Keyser persoonlijk toe te schrijven. Ja hij gaat zelfs zoo ver, dat hij de drie meesters beschouwt niet als bouwmeesters, maar meer als werkbazen, die elk aan het hoofd van hun eigen afdeling, hun eigen werkplaatsen en hun eigen werkvolk stonden en ieder, zooals inderdaad het geval was, dan ook bij hun werkplaats woonden. Wel werd volgens den heer Peters aan de Keyser van lieverlede overgelaten de geheele detaillering en de artistieke behandeling van al het steenwerk, dat trouwens aan de gebouwen steeds het meest in het oog sprong, maar hij was en bleef de steenhouwer. Ja: „In samenwerking met een bouwmeester, even groot in de architectuur als hij in de beeldhouwkunst hadden die twee in allen deelen meesterstukken „kunnen leveren, doch een zoodanig bouwmeester was er destijds niet, maar slechts „een fabriekmeester, die met de stadsmeesters der drie bouwbedrijven (steenhouwer, „metselaar, timmerman) een zoodanig bouwmeester verving” ⁵⁾. Het is ten slotte, zegt de heer Peters, door de Architectura moderna dat Hendrick de Keyser als stadsbouwmeester werd naar voren gebracht.

Zijn redeneering brengt vervolgens den schrijver er toe de taak van Staets vooral niet te klein te achten, en te wijzen op Staets' verdiensten voor het uitbrei-

¹⁾ In de beschrijving der Zuiderkerk in de Architectura moderna wordt ook gesproken over het weglaten van het koor.

²⁾ In zeer vele kerken heeft men immers het koor door een wand, veelal van glas, van de verdere kerkruimte afgescheiden.

³⁾ Oud-Holland 1901 blz. 229 e.v. Zie ook blz. 155, waar een opsomming wordt gegeven van de ambtenaren, die werkzaam waren bij het fabriekambt te Amsterdam.

⁴⁾ In de Architectura moderna leest men ook van Hendrick de Keyser als van „onsen Bouwmeester staende onder de Bouw-heere, en zijne meesters.”

⁵⁾ t.a.p. blz. 160.

dingsplan van Amsterdam om ten slotte de Noorderkerk nog eens het monument van den Protestantschen kerkbouw, het voorbeeld te noemen.

Het ligt niet in mijn bedoeling kleinere bezwaren tegen het betoog van den heer Peters naar voren te brengen, in de verdere bespreking zal blijken in hoeverre ik met den schrijver kan meegaan. Voorloopig moeten we eerst hooren naar den heer Weissman, die een geheel andere opvatting is toegedaan, welke wel het duidelijkst blijkt uit zijn artikel in *Bouwkunst* 1909¹⁾, getiteld: „de Nederlandsche bouwkunst der 17de eeuw”.

Zagen wij toch den heer Peters aan Hendrick de Keyser feitelijk alleen het steenhoudersaandeel in de Amsterdamsche bouwwerken toekennen, de heer Weissman verdedigt met alle kracht de traditie, dat Hendrick de Keyser de bouwmeester, de ontwerper is van alles wat in zijn tijd door Amsterdam is gebouwd. Hij baseert zijn beschouwing voornamelijk op de aanstelling van de Keyser, toen deze als „Mr. beeltsnijder ende steenhouwer” der stad werd aangenomen.

Wat nu die aanstelling betreft, deze heeft de heer Weissman m. i. niet goed gelezen. Immers hij haalt in zijn artikel in *Bouwkunst* aan dat de Keyser moest maken „der stede”²⁾ modellen, patronen ofte ontwerpsele en concludeert hieruit dat de Keyser al dadelijk tot architect werd aangesteld en dat derhalve van hem alle ontwerpen van alle gebouwen afkomstig moeten zijn. Maar hier moet worden opgemerkt, dat in de aanstelling van de Keyser de woorden „der stede” niet in dit verband zijn gebruikt. Er staat niet anders te lezen dan: „Sal voorts de modellen, „patronen ofte ontwerpsele met alle neersticheyt, nae sijn beste wetenschap ontwerpen, ende 't geene gesneden ende gehouwen sal worden ten besten oirbaer ende „welstandt deser Stede beschicken”³⁾. En zeer duidelijk vermeldt bovendien de eerste alinea van deze aanstelling, dat Hendrick Cornelisz de Keyser wordt aangenomen „tot een Mr. Beeltsnijder ende Steenhouwer over deser Stede wercken”. Waarlijk, hieruit kan men toch niets anders lezen dan dat de Keyser tot beeldhouwer en steenhouwer werd aangesteld. De „modellen, patronen ofte ontwerpsele” zijn die van het immers aan de bouwwerken van dien tijd zoo overvloedige steenhouders- en beeldhouderswerk, dat in natuursteen uitgevoerd de baksteenbouw moest omlijsten en levendig maken. De toevoeging achter de zinsnede over de modellen, waarin wordt gesproken over „'t geene gesneden ende gehouwen sal worden” bevestigt, dunkt mij, mijn meening nog nader. Maar het best van al wordt des heeren Weissman's opvatting weersproken door dezen zin uit den eed van den fabrieksmeester³⁾: „Endes wat nieuwe wercken ghij bevindt nootelijck gemaekt, een goed ontwerp ende ordonnantie nae U beste beduncke ende wetenschap daeraff maecken sult, ende voorts all doen ende laeten, dat een goet ende trouw fabryckmr. schuldigh es te doen” enz. Hier blijkt immers wel zonneklaar dat volgens aanstelling niet de Mr. beeltsnijder

¹⁾ t.a.p. blz. 24 e.v.

²⁾ Ik spatieer.

³⁾ Zie voor de volledige teksten van de aanstelling van H. de K. en den eed v. d. fabrieksmeester: Peters, *Protestantsche kerkgebouwen*, Bijlage B, Oud-Holland 1901 blz. 229/30.

en steenhouwer, maar de „fabryckmeester” de ontwerpen voor de bouwwerken moest maken, en de beeldsnijder en steenhouwer die voor het beeldhouw- en steenhouwwerk.

Om nu de plaats, die Hendrick de Keyser in het Amsterdamsche bouwen moet hebben ingenomen, nader te kunnen bepalen heb ik in de verschillende documenten, voor zoover ik die tot mijn beschikking had, nagegaan hoe de meester daarin wordt betiteld. Ik geef hier een kort overzicht van het lijstje dat ik tot dat doel heb samengesteld ¹⁾.

- 1591 beeltsnijder (huwelijksacte 6 April 1591).
- 1595 steenhouwer (H. de K. neemt een leerling aan, 13 April 1595 en zal hem leeren „het steenhouwen, contrefeyten ende alle cyraet te maecken gelijk een steenhouwer tot sijnder neeringhe noodich ende van doen heeft”)
- 1595 m r. Beeltsnijder ende Steenhouwer over deser stede wercken (aanstelling 19 Juli 1595).
- 1595 m r. beeltsnijder (uitbetaling van gedeelte van zijn jaarwedde op 1 November 1595).
- 1603 beeldtsnijder (koopacte van 28 Augustus 1603).
- 1604 de seer constrycken Beeldtsnijder Hendrick de Keyser, B o u w - m e e - s t e r ²⁾ der stadt Amsterdam. (Karel van Mander, Het Schilderboeck anno 1604 fol. 276 v.; en fol. 278: den uytnemenden Beeldtsnijder de Keyser).
- 1606 deser Stede Beeldesnijder (besluit van Burgemeesteren om de Keyser een extra toelage te geven, 25 Nov. 1606).
- 1607 beeltsnijder (toelage voor reis naar Londen, 15 Juni 1607).
- 1608 M r. Beeldesnijder (besluit van Burgemeesteren om de Keyser een extra toelage te geven 18 Januari 1608).
- 1609 Stadtssteenhouwer (in een borgstelling voor zijn broeder Jacob, prot. 266 fol. 236 not. Pr. van Banchem 1 Sept. 1609).
- 1612 Steenhouwer ende architect deser Stede (Resolutieboek van de heeren burgemeesteren en oud-burgemeesteren fol. 24 v., vaststelling van de Keyser's salaris 14 Aug. 1612 (niet 14 April). In margine staat: m r. Hendrick Keyser steenhouwer).

¹⁾ In het artikel van den heer Weissman, in Bouwkunst 1909 t.a.p. en voorts voornamelijk in Het geslacht de Keyser, Oud-Holland 1904 blz. 65 e.v. en in het artikel van den heer Peters in Oud-Holland 1901 blz. 165, kan men vrijwel alle hier aangehaalde documenten geciteerd vinden. Enkele voegde ik er aan toe uit het Amsterdamsche gemeente-archief. Een woord van dank voor de welwillende hulp der ambtenaren en niet het minst aan Dr. J. C. Breen vinde hier een plaats.

²⁾ Het woord „bouwmeester” komt in deze lijst naast meermalen „architect” slechts één maal voor en niet in officieele documenten, maar bij van Mander en wel daar, waar het woord „beeldsnijder” er aan voorafgaat, terwijl de Keyser verder nog eens alleen „beeldsnijder” wordt genoemd. Hier blijkt dus dat „architect” het gewone woord was voor hem die bouwt. „Bouwmeester” waren ook wel andere bij den bouw betrokken personen, dus niet alleen de architect, maar ook de steenhouwer, de metselaar (o.a. Corn. Danckertsz in de Architectura moderna) en waarschijnlijk ook de timmerman. Trouwens dat de Bray het noodig achtte te verklaren wat bouwen en wat een bouwmeester was (zie de regels aangehaald op blz. 205 noot 2) bewijst dat het woord bouwmeester geen vaststaande betekenis had. Dit zal wel de reden zijn dat het in de aangehaalde officieele stukken in onze lijst nergens voorkomt.

- 1613 Stadsantycckmr. (huwelijksacte van zijn dochter met Nicolaes Stone van Excester in Engeland, die in deze acte „beelthouwer” heet, 25 April 1613).
- 1613 architect deser stede (testament van Cornelis Ketel, prot. 14 fol. 80. not. Salomon Henrix, 3 Nov. 1613).
- 1615 deser stede steenhouwer, (testament van de Keyser en zijn vrouw, prot. 30 p. 463 not. J. Ghijberts, 29 October 1615).
- 1618 stadsbeelthouwer (huwelijksacte van zijn neef Huybrecht de Keyser, 10 Februari 1618).
- 1619 stadsarchitect (erchitect) (een verklaring van H. d. K. over zoutpannen, prot. 435 fol. 194 not. P. Mathijssen, 8 April 1619).
- 1621 stadssteenhouwer (de Keyser koopt een graf in de Zuiderkerk, voorjaar 1621).
- 1621 beelthouwer (H. d. K. 19 Mei 1621 in de Zuiderkerk begraven).
- 1621 in zijn leven architect ende steenhouwer deser stede (testament van de weduwe Barbara van Wildere, prot. not. S. Hendrix 15, Nov. 1621).
- 1621 Beeldt- en Steenhouwer der Stadt Amsterdam (portret van H. d. K. door Thomas de Keyser geteekend en door J. Suijderhoeff in koper gegraveerd).

Gaat men deze lijst na, dan blijkt wel duidelijk, hoewel we reeds in 1604 van Mander hem als beeldsnijder en bouwmeester zien betitelen, waaruit dus ook zijn bouwmeesterschap kan blijken, dat het tot 1612 duurt, dus tot 17 jaar na zijn aanstelling, voordat Hendrick de Keyser naast beeldsnijder en steenhouwer ook architect wordt genoemd en vervolgens komt dan naast steenhouwer, beeldsnijder en ook antycckmeester de benaming architect meermalen voor. Officieel echter is hij toch nooit tot architect aangesteld. Wel is juist ook in 1612 bij hetzelfde besluit waarin hij steenhouwer en architect wordt genoemd, zijn salaris op gelijke hoogte gebracht met dat van Staets, wiens werkzaamheden reeds vóór dien blijkbaar van meer omvangrijken aard waren geweest ¹⁾. We kunnen dus besluiten dat in 1612 de Keyser's werkzaamheden zich langzamerhand zeer hadden uitgebreid en uit de benaming architect blijkt dan in welke richting dat was geschied. De uitlating van de Bray over de fabrieksmeesters ²⁾ bewijst genoeg dat deze in de Keyser's tijd niet veel hebben beteekend; wat wonder dat van de drie mannen, die onder hen werkten, de Keyser langzamerhand meer naar voren ging treden. Het uiterlijk aspect der gebouwen werd toch inderdaad zeer sterk beheerscht door de natuursteen en sierstukken van den beeldsnijder-steenhouwer. Die sierstukken omlijstten en sloten in alle baksteenwerk en zoo werd als van zelf op den duur de Keyser de aangewezen ontwerper. Maar niet, zooals de heer Peters meent, alleen van het steenhouwwerk. Wel degelijk heeft de Keyser bouwwerken in hun geheel ontworpen. Trouwens de Architectura

¹⁾ Daar Staets tot 1612 steeds hooger salaris heeft ontvangen dan de Keyser moet men wel aannemen dat beide betaald werden naar den omvang van hun werkzaamheden.

²⁾ Zie boven blz. 205 noot 2.

moderna spreekt hierover toch ook al te duidelijk. In onderdeelen moge het boek niet in allen deele juist zijn, de bedoeling in Hendrick de Keyser den ontwerper der bouwwerken te eeren is er klaar genoeg in tot uiting gebracht. Maar daarom zijn nog niet, zooals de heer Weissman wil, alle gebouwen door de Keyser ontworpen. Ook de andere bouwmeesters, fabriekmeester e. a., kunnen op hun beurt ontwerpen hebben gemaakt. Nu we in de Keyser's aanstelling niet meer de opdracht om voor alle gebouwen „de modellen, patronen ofte ontwerpseleu” te maken kunnen lezen en ook ons verdere betoog ons bracht tot de overtuiging dat de Keyser niet het monopolie van het ontwerpen der Amsterdamsche stadsgebouwen had, nu hebben we ook geen recht maar zonder meer te twijfelen aan de regels uit het rijmwerk dat het aandeel van Staets in die bouwwerken naar voren brengt, en die luiden:

„ de Noorderkerck ontworpen
 „Van dese Meester word, van Steden en van Dorpen,
 „Jae van een yeder Man verwondert en gepresen,
 „Bequaem, propijs, en welck altijdt sal zijn en wesen
 „Mijn ¹⁾ cieraet en mijn eer volmaectt ook met sijn Toren
 „In drie jaer, of eer min: wie oyt is mensch gheboren
 „Een Kerck so haest die sag?”

Maar daartegenover staat het feit dat de Noorderkerk in woord en beeld prijkt in de Architectura moderna onder de werken van Hendrick de Keyser.

Een nadere bespreking van de bouwgeschiedenis zoowel als van het bouwwerk zelf zal ons, dunkt mij, tot oplossing van de kwestie kunnen brengen. Maar voordat ik hiertoe overga, dient nog wel even iets gezegd te worden over de verhouding van de Architectura moderna tot Staets' kroniek om ons van de betrouwbaarheid der documenten tenminste zooveel mogelijk een denkbeeld te kunnen vormen.

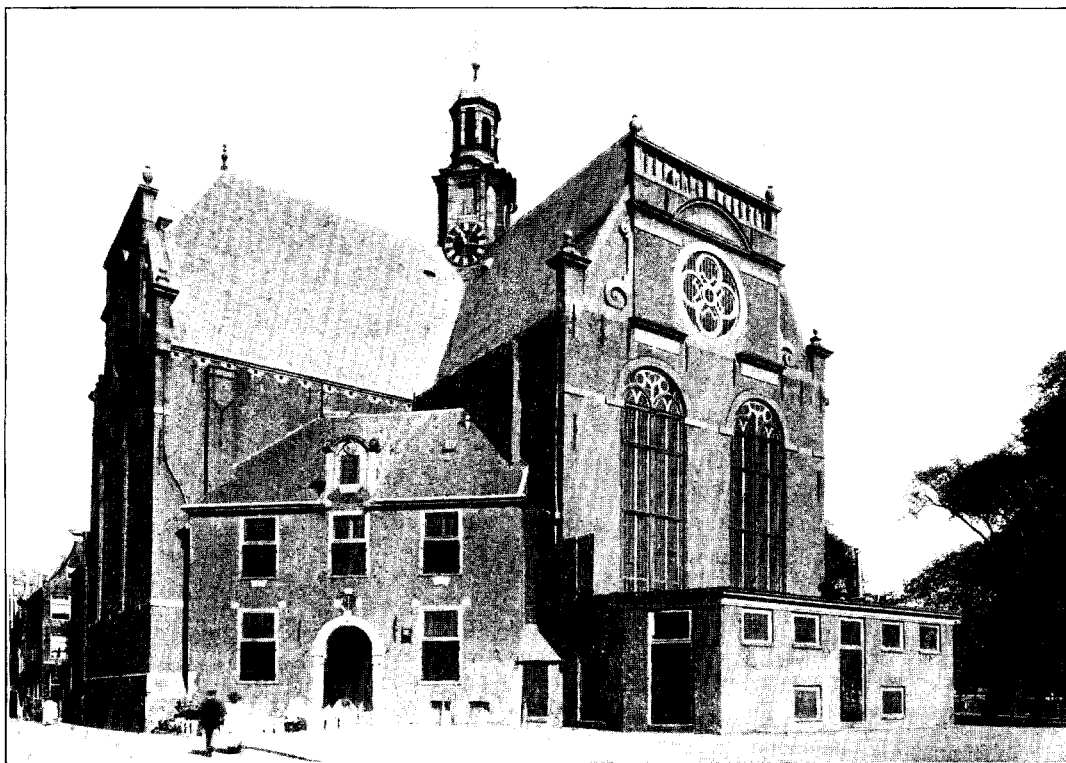
Het was den 31 October 1625 — Hendrick de Keyser was al ruim vier jaren dood — dat Mr. Hendrick Jacobsz. Staets verhooging van tractement verzocht, daar hij reeds 20 jaren in dienst der gemeente Amsterdam was en veel „zware dienst heeft verrigt”, o.a. heeft helpen verrichten „de Beurs, de Zuider-, Wester- en „Noorderkerk en ook mede geoccupeerd is geweest in de vergrooting der stad ²⁾”. Hij kreeg een toelage, maar geen tractementsverhooging. En andermaal zien wij Staets in 1628 een poging doen. In dat jaar namelijk laat hij zijn schoonzoon Jacobus Laurentius in het bekende rijmwerk zijn verdiensten voor de stad Amsterdam te boek te stellen, d.w.z. de bouwwerken opsommen, waaraan hij — in alle nederigheid wordt het gezegd — heeft medegewerkt. De dichter of wel rijmelaar besluit het stuk met een viertal coupletten, waarin hij Staets zelf het stuk laat opdragen: „Aan mijn Heeren de Burgemeesteren en Thesaurieren deser stede” met de onderteekening: „Hendrick Jacobsz Staets, stadstimmerman, uyt mijn krankbedde, oud 70 jaren”.

¹⁾ d. i. Amsterdam.

²⁾ Resolutiën van den Oud-Raad, aangehaald in C. H. Peters, Protestantsche kerkgebouwen Oud-Holland 1901 blz. 167.

Ook het verzoek werd herhaald en nu om andere redenen en het resultaat is dat we in de thesauriersrekening van 1628 vermeld vinden dat hem wederom een extra toelage wordt toegekend „voor zijn extra-ordinaris moeyten gehadt naer „'t overlijden van Dirck Gerritsz, fabriekmeester, mitsgaeders over de vereeringhe „van seecker gedicht aen de heeren Burgemeesteren vereert”¹⁾.

Dat het betoog op rijm niet alleen voor Burgemeesteren was bestemd, blijkt intusschen uit het feit, dat het werd gedrukt en wel „'t Amstelredam bij Paulus Aertsz van Ravesteyn” in hetzelfde jaar 1628.

Afb. 1. De Noorderkerk te Amsterdam.

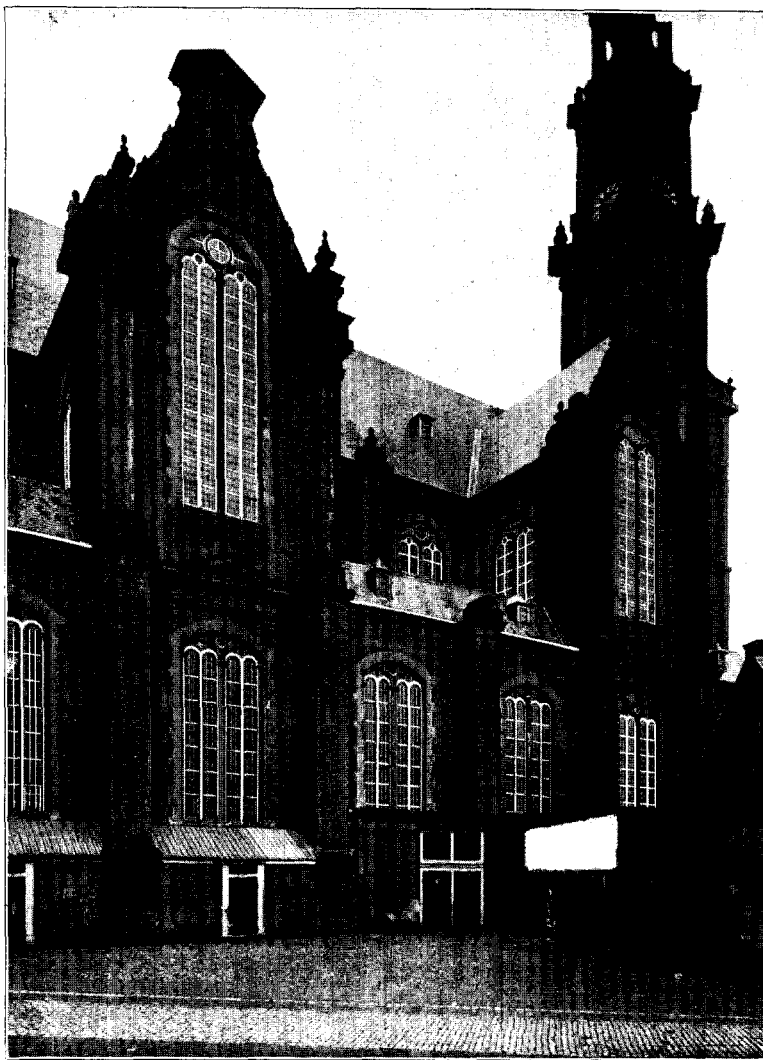
Het moet wel de familie van Danckertsz wellicht meer nog dan die van de Keyser in de oogen hebben gestoken, dat zoo op rijm de roem van Staets door den druk werd verspreid en waarschijnlijk zijn Cornelis Danckertsz van Sevenhoven en op diens verzoek Salomon de Bray²⁾ onmiddellijk na het verschijnen van het gedicht,

¹⁾ Zie Jaarverslag K.O.G. 1886 blz. 31 e.v., waar de betreffende stukken uit de Thesauriers rekening van 1628 blz. 41v. en de Resolutiën van den Oud-Raad deel I blz. 76 zijn afgedrukt.

²⁾ In het Besluit van Salomon de Bray op de Architectura Moderna (blz. 25) lezen we: „Waer mede, o Konstlievende Danckaerts! ick maeck een eynde van de begheerde Beschrijvingh deses Boecks”.

dat in hun oog de weegschaal te veel in het voordeel van Staets had doen doorslaan, aan het werk getogen om den roem van de Keyser en Danckertsz te verkondigen in het bekende plaatwerk de *Architectura Moderna*. Daarin wordt voor de Keyser als de ontwerper, met Danckertsz als de uitvoerder der werken ¹⁾, alle eer opgeëischt met een totaal negeeren van het bestaan zelfs van Staets; wel echter met zijdelingse aanduidingen, zooals wij er boven ²⁾ reeds een aanhaalden en zooals we ook aantreffen in de regels door de Bray in 1630 geschreven, waarin hij zegt de beschrijving van de Keyser's werken te hebben ondernomen: „beweecht door de be-„denckinghe, of door een „ontijdige doot, oock „mijne wercken sulckx „(d.w.z. een beschrijving) „van een ander soude „mogen komen te ver-„eyschen.” En duidelijk spreekt bovendien het feit, dat ook de *Architectura moderna* aan Burge-meesteren en Thesaurieren der Stad Amsterdam werd opgedragen.

Zoo en niet anders zal de verhouding tus-schen de beide documen-ten zijn, want zonder dat er rivaliteit in het spel ware geweest, zou stellig de naam van Staets in de *Architectura*

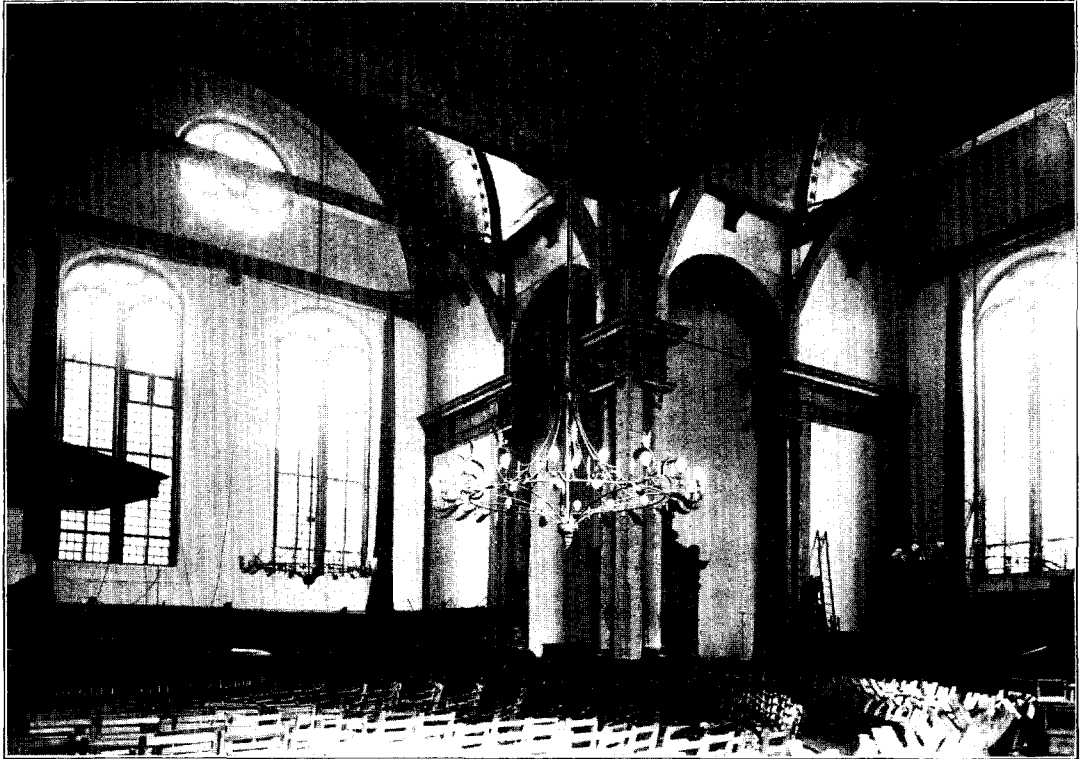

Afb. 2. De Westerkerk te Amsterdam.

¹⁾ Onder een gegraveerd portret (zie Amsterdam in de 17de eeuw III blz. 17) heet het zelfs van Danckertsz: „il a basti la nouvelle porte de Haerlem, les trois nouvelles Églises” etc. Hier gaat dus eens Danckertsz voor den bouwmeester der drie bekende kerken door.

²⁾ blz. 205 noot 2.

niet ontbreken. Immers Staets heeft in zijn kroniek zich zelf niet meer dan noodig was op den voorgrond geplaatst. Zijn geheugen mag misschien niet alles in allen deele juist hebben behouden, hij zal toch tegenover de officiële personen, die hij gunstig wenschte te stemmen, zich niet met andermans veeren hebben willen tooien. De Architectura echter zwijgt hardnekkig over een der drie medewerkers in het Amsterdamsche bouwbedrijf, ten bate van de 2 anderen. We moeten wel aannemen dat op deze wijze de weegschaal weer in evenwicht werd gebracht.

Afb. 3. De Noorderkerk te Amsterdam, interieur.

Wanneer wij thans willen betoogen dat de Keyser de Noorderkerk niet heeft ontworpen, dan zullen we dit doen, denkende dat de schrijvers van de Architectura Moderna zoovele jaren na den dood van de Keyser zich geen rekenschap hebben gegeven van de mogelijkheid, dat van de kerken in Amsterdam gebouwd, er een niet door de Keyser zou zijn ontworpen, en dat zij de woorden in Staets' Kroniek over de Noorderkerk òf niet precies hebben gelezen òf ze als aanmatiging hebben beschouwd, iets dat zeer wel mogelijk is, waar officieele bouwplannen in dien tijd wel zelden geheel voltooid, laat staan gedocumenteerd, zijn bewaard geworden en het reeds bijna 10 jaar geleden was dat de Keyser overleed.

Het zal niet gemakkelijk zijn stijlkritisch nader te komen tot de kwestie van de ontwerpers der Amsterdamsche bouwwerken, maar op andere wijze kunnen wij er nog minder van te weten komen. Het bewijs van Salomon de Bray in de *Architectura Moderna* van de „Oudtheydt, waerheydt, en waerdigheyt der Bouwkonst” is, dunkt mij, een aardige getuigenis voor het feit, dat men bij bouwen in de Keyser's tijd nog niet direct aan bouw k u n s t en dus aan het ontwerpen van bouwwerken als een kunst dacht. En dit is toch niet zoo'n wonder, wanneer we opmerken dat

Afb. 4. De Westerkerk te Amsterdam, interieur¹⁾.

we zelf hebben beleefd, en nog wel zien, dat kunst bij bouwen eigenlijk geen rol speelde. M. i. achtte Hendrick de Keyser het misschien wel belangrijker om beeldhouwer te zijn dan bouwmeester. Ook hij zal bij het ontwerpen het natuursteenwerk van veel belang hebben geacht, vooral in den beginne toen het steenhouderswerk meestal zijn voornaamste aandeel aan de bouwwerken moet zijn geweest.

In zijn werken nu hebben de schrijvers steeds twee richtingen aangewezen, en men zou derhalve kunnen denken dat hieruit iets over een tweeden ontwerper

¹⁾ Het doorloopen van de lijst boven de bogen is op de foto helaas niet te zien door de openstaande deuren van het orgel.

zou zijn af te leiden. Immers, wanneer wij zien hoe eenerzijds Vredeman de Vries tot voorganger heeft gediend, anderzijds een meer klassieke stijl, die door Pieter Coeck van Aelst hier was geïntroduceerd, in de bouwwerken kan worden aangewezen, dan dringt zich onwillekeurig de gedachte aan ons op, dat niet de Keyser in twee stijlen, en zelfs nog wel afwisselend, zal hebben gebouwd, maar dat verschillende ontwerpers aan het werk zijn geweest. Ik had aan deze mogelijkheid al meermalen gedacht, toen ik het artikel van den heer Weissman in „Amsterdam in de 17de eeuw”¹⁾ nog eens doorzag en daar de opmerking las over de huizen in de Beursstraat van 1612 als „de laatste uiting van de Keyser's speelsch vernuft” en dat de Keyser sinds zijn strengere richting bleef volgen. Ik herinnerde mij toen het boven reeds vermelde samentreffen, hoe juist in 1612 de Keyser voor het eerst in een resolutie door Burge-meesteren steenhouwer en de architect werd genoemd en wel bij de vaststelling van de verhooging van zijn salaris. En daarbij kwam dan nog het feit, dat in de Architectura Moderna na de Zuiderkerk, die in 1603 werd begonnen en in 1614 voltooid, geen bouwwerken worden opgenoemd, die door Hendrick de Keyser waren ontworpen tot het jaar 1615 toe²⁾. Stemt dit alles niet tot nadenken? Zou het niet mogelijk zijn dat we niet met Galland moesten zeggen dat in de Architectura moderna ontbreken de bouwwerken van Hendrick de Keyser na de Zuiderkerk tot aan het jaar 1615 gebouwd d.w.z. ontworpen, maar liever de bouwwerken van dat tijdsverloop, die men aan Hendrick de Keyser pleegt toe te schrijven?³⁾ En als dan de kwestie eens zoo opgelost zou kunnen worden dat de Keyser de meer klassieke werken, waartoe ook de Zuiderkerk immers behoort⁴⁾, heeft ontworpen en voor de andere meer in het bijzonder het steenhouwerswerk heeft geleverd? Ja, zou het eigenlijk niet veel logischer zijn dat de Keyser in één stijl had ontworpen?

Ik opper hier slechts een gissing. Ik hoop de kwestie nader te onderzoeken; de gedachte is pas bij mij opgekomen, ik geef ze voorloopig gaarne voor beter. Ook zou ze ons voor ons doel op dit oogenblik te ver voeren en allicht toch geen oplossing bieden voor de in 1620 ontworpen Noorderkerk, waarover we trouwens op andere wijze nog nadere gegevens meenen te kunnen vinden.

1) t.a.p. III blz. 27.

2) Dit laatste is reeds opgemerkt door G. Galland in zijn Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerlei blz. 226 en 227. Zie ook Weissman, De Nederlandsche bouwkunst omstreeks 1600, Oud-Holland 1908 blz. 214.

3) Ook Galland hielp mede aan dit toeschrijven; in zijn aangehaald werk blz. 224 lezen we: das Hofgebäude des Gefängnisses am Heiligen weg (1595), die Wohnhäuser der Beursstraat, der Ostinische Hof — die ich sämtlich für de Keyser'sche Schöpfungen halte — enz.

4) In de Architectura moderna ontbreekt de Beurs, gebouwd tusschen 1608—1613, waarvoor de Keyser met Dankertsz een reis naar Engeland had gemaakt, en die via Engeland gevolgd is naar de Antwerpsche Beurs. In dit gebouw vinden we dezelfde klassieke orden als later in de Westerkerk en te voren reeds ten deele in de Zuiderkerk. Ook de blinde nissen, die men steeds aan de gebouwen van de Keyser aantreft, en die oorspronkelijk wel voor beelden bestemd waren, zooals men kan zien aan het stadhuis te Delft, ontbreken niet. Vermoedelijk heeft de Bray dit bouwwerk als een copie beschouwd en niet als een origineel werk van de Keyser en het daarom niet opgenomen in de Architectura moderna.

Zoo kunnen we nog iets te weten komen uit de geschiedenis van het ontstaan der Wester- en der Noorderkerk, die men uitvoerig in het artikel van den heer Peters in Oud-Holland ¹⁾ kan lezen. Ik moet ze hier wel even in het kort weergeven.

Reeds in 1615 had de Amsterdamsche vroedschap het besluit genomen tot den bouw van een nieuwe kerk in het westen der stad, maar sinds was het plan blijven rusten tot men in 1620 eindelijk tot den bouw besloot, maar tegelijkertijd ook tot het bouwen van een kleinere kerk overging, een kapel, zooals men die noemde. En wel omdat de stad zich in noordelijke richting zoo zeer had uitgebreid, dat ook de nieuw ontworpen Westerkerk niet meer zou kunnen voldoen aan de eischen van het zich steeds uitbreidende Amsterdam.

Uit de besluiten betreffende de beide kerken blijkt al dadelijk hoe belangrijk de bouw van de groote Westerkerk was en van hoe weinig beteekenis die van een kleinere, een soort hulpkerk op de Prinsenmarkt. Ja, het is zelfs, wanneer we in Staets den ontwerper zien, niet eens vreemd dat, gelijk de heer Weissman opmerkt ²⁾, niet een familielid van Staets, maar de oudste zoon van „Mr. Cornelis Danckertsz, overste Metselaer”, den eersten steen op 15 Juni 1620 heeft gelegd van deze kerk, die men noemde „een cappel opte Princenmarckt” in tegenstelling met „de Kercke op het Westerkerckhoff, die „zall wezen een werck van grooter Importantie” ³⁾. Er werd ter vergadering snel over den bouw der kapel beslist, waarvoor men het grootste der twee ter tafel gebrachte ontwerpen koos, en lang werd over de plaatsing van den toren der Westerkerk gedelibereerd, ja het besluit daarover werd in dezelfde vergadering nog niet genomen. Het ontwerp van het hulpgebouw, dat de Noorderkerk zou worden, was wel voor niemand belangrijk, ook niet voor Staets. Pas later, toen het gebouw in de praktijk bleek te voldoen, zal deze er trotsch op zijn geworden dat zijn ontwerp in den vorm van een kruis met 4 gelijke armen, „doch niet alsoo dat „de tusschenheden des kruys ledigh zijn, maer werden weder aen den anderen „ghebonden, en by naer in forme van een acht-hoeck besloten met eenighe kleender „bouwe” ⁴⁾, een goed model van een kerk voor den Protestantschen dienst bleek te zijn ⁵⁾.

En dit brengt ons als van zelf tot de vergelijking der twee bouwwerken, de Wester- en de Noorderkerk, waarbij we ook terloops een blik moeten slaan op de eerste groote kerk van dien tijd te Amsterdam, de Zuiderkerk. Bij die vergelijking treft natuurlijk onmiddellijk de overeenkomst van de Zuider- en de Westerkerk; de Noorderkerk staat geheel afzonderlijk door haar kruisvormig grondplan. Bedenken

¹⁾ Oud-Holland 1901 blz. 204.

²⁾ Bouwkunst 1909 blz. 70.

³⁾ Oud-Holland 1901 blz. 206.

⁴⁾ Beschrijving van de Noorderkerk in de Architectura Moderna.

⁵⁾ Is het niet opvallend dat een door een jonger meester, Hendrick Danckertsz, in 1628 ontworpen achtkante kerk in de tweede uitgave speciaal aan de Architectura moderna wordt toegevoegd? Ligt hieraan misschien de erkenning van de doelmatigheid der Noorderkerk ten grondslag? Immers deze achtkante kerk moet wel beschouwd worden als te zijn voortgebouwd op het grondplan van Staets, dat reeds min of meer achthoekig was geworden.

wij nu dat met de Zuiderkerk reeds in 1603 werd begonnen en zien we in 1620 een ontwerp voor de Westerkerk ontstaan, dat daarmede zoo zeer overeenstemt, dan blijkt daarin een eenheid van bedoelen, die niet is terug te vinden in het plan van de Noorderkerk. Ik laat nu daar wat op den duur de doelmatigste vorm voor den Protestantschen kerkdienst mocht blijken, ik heb hier slechts het oog op de kerkgebouwen in hun opzet. Ja, duidelijk is het dat bij de Westerkerk op het voorbeeld van de Zuiderkerk werd voortgewerkt. Dit blijkt behalve uit de overeenkomst en de aangebrachte verbeteringen (geen zware trekbalen, vensters in het hoogere middenschip, grooter eenheid in het geheel der drie beuken en dwarsschepen, enz.), ook uit het feit, dat in het oorspronkelijke plan van de Westerkerk de toren niet in het midden, maar blijkbaar evenals bij de Zuiderkerk op zij van den westergevel was ontworpen ¹⁾. Hoe het zij, het type van een groote kerk was sinds het ontwerpen der Zuider- tot dat der Westerkerk hetzelfde gebleven ²⁾. En ook in de uitwerking der plannen vindt men de overeenkomst terug, al is het dan ook merkbaar dat de Westerkerk later is gebouwd, of liever ontworpen ³⁾, aan het feit dat hier nog strenger met klassieke vormen, hoewel neigende tot het barokke, is gewerkt.

Geheel anders de Noorderkerk. Bij haar karakteristieke plattegrond, die stellig bewondering wekt, past eigenlijk niet de wijze, waarop het gebouw is opgetrokken. Immers niet als een gebouw in zijn geheel gezien, waarbij de kruisvorm met ingezette hoeken naar alle zijden is verantwoord en geaccentueerd, is de Noorderkerk gebouwd. Niet als bij de Westerkerk zijn de hoeklijnen, waar de muurvlakken aan de voor- en achtergevels der verschillende zijden tot elkaar komen, duidelijk omljnd door de aan weerszijden geplaatste pilasterzuilen en steunberen, en doen ook de bekronende voluutmotieven alle geveldeelen in het geheel meespreken ⁴⁾. Neen, feitelijk bestaat de buitenwand van de Noorderkerk uit vier afzonderlijke gevels, waarvan immers de versierende natuursteenen banden aan den gevelrand eindigen, en daartusschen is niets, of ja, kleine dienstgebouwtjes, die feitelijk aan de kerk aangebouwde huisjes gelijken. Een zekere eenheid, die de plattegrond zou doen verwachten, ontbreekt. Voorts zijn ook de natuursteenen sierdeelen, zooals de bekronende voluten op de hoeken, die op een kleine verhooging zijn gezet, terwijl ze bij de Westerkerk steeds pilasterzuilen bekronen, al heel schuchter toegepast en vertoonen zij bij lange na niet de zware barokke vormen van de Wester-, en zelfs niet van de Zuiderkerk. Ja, het lijkt wel of deze deelen zijn toegepast door een hand, die veel met dergelijke versieringen had zien werken, ze wel spaarzaam wist toe te passen, maar er toch niet ten volle de beteekenis van had begrepen. Om dit duidelijk te zien lette men eens

¹⁾ Zie de door den heer Peters aangehaalde stukken in Oud-Holland 1901 blz. 206. e.v.

²⁾ Een middenschip met zijschepen is trouwens steeds de aangewezen vorm voor een groot gebouw geweest.

³⁾ Immers is bij den bouw na de Keyser's dood veel gewijzigd geworden; o.a. is de toren door Jacob van Campen veranderd.

⁴⁾ Ook de woonhuizen, die Hendrick de Keyser ontwierp, als het huis van Wely, het huis de Dolfijn en dat op de O.Z. Voorburgwal 57 vertoonen alle diezelfde gebondenheid.

op de topgevels, zoowel van de Wester- als van de Zuiderkerk. Overal omsluit daar het sierwerk van natuursteen den baksteen, of is in den vorm van in zich zelf afgesloten frontons boven de vensters geplaatst.

Dit alles betreft de buitenzijde van de Noorderkerk.

Weer eenigszins anders is de indruk, wanneer men het gebouw binnengaat na eerst in de Westerkerk een rondwandeling te hebben gemaakt. In deze laatst treft weer allereerst de gesloten omlijsting der muurvlakken. Geheel en al toch als de gebouwen der vroege Italiaansche renaissance vertoont de Westerkerk het accentueeren van de onderdeelen der wandvlakken door tegen het wit der muren de indeelende pilasters, boog- en vensteromraming, fries, lijsten en gewelfribben, in zandsteen-kleur, te doen uitkomen, terwijl bovendien deze insluitende lijnen overal doorloopen en alle vlakken omsluiten. En ook hier zijn telkens pilasters geplaatst aan beide zijden van de hoeklijnen, waar twee wandvlakken samenkomen. Bij de Noorderkerk nu ziet men wel dat een dergelijk systematisch indeelen is bedoeld, maar leelijke trekbanken, die juist in de Westerkerk waren overwonnen ¹⁾, breken de eenheid, en consoles zijn zonder aesthetisch verband aangebracht, terwijl voorts de horizontale lijsten aan de eene zijde op een zuil of pilaster rusten en aan de andere zijde botweg in de muur verdwijnen, iets dat in de Westerkerk wel in de bovenpartij voorkomt, maar minder hindert, omdat de benedenhelft door de doorlopende friezen geheel wordt ingesloten en de betreffende muurvlakken zoo veel smaller zijn en de doorlopende lijst voor het oog door de vensteromraming wordt voortgezet. Dit doodloopen der lijsten, hoewel gesteund door een smallen pilaster van de zijmuur, in de vier afsluitende muren der kruisarmen is tenslotte wel het beste bewijs, dat de gedachte om een kortarmige kruiskerk te bouwen, die met ingezette hoeken tot een achthoek was verwerkt, niet in al zijn beteekenis door den ontwerper is gevoeld. De kruisarmen gelijken eerder afgesneden beuken. Was hier een bouwmeester aan het woord geweest, die zijn eigen plan geheel had doorvoeld, dan zouden toch minstens de lijsten zijn doorgetrokken op de vensterwanden, wat nu met de zeer groote vensters ook niet wel mogelijk was, en zou hij stellig hebben getracht op deze wijze het interieur van zijn kerk te omsluiten. Goed doen ondertusschen inderdaad de twee tegenoverliggende hoeken met portalen. Daar spreekt duidelijk de bedoeling, die men op den plattegrond ziet aangegeven, mee, maar bij de twee andere hoeken, waar preekstoel en orgel staan, gaat het effect weer geheel verloren.

Uit dit alles blijkt, dunkt mij, dat er veel is te zeggen voor de opvatting, dat, terwijl Hendrick de Keyser bezig was met een belangrijker ontwerp voor de Westerkerk, Staets, de stadstimmerman, een plan heeft gemaakt voor een hulpkerk, waarbij hij heeft geprofiteerd van wat hij elders had gezien ²⁾ en waarbij hij de gewone motieven heeft toegepast, die hem van zijn veeljarig samenwerken met de Keyser bekend

¹⁾ In de Zuiderkerk komen deze nog voor. In de Noorderkerk zijn ze zelfs op dezelfde wijze toegepast. Trouwens in de Zuiderkerk zullen ze als behorende tot het timmervak wel werk van Staets zijn.

²⁾ De kwestie van het voorbeeld van de kerk van Blokzijl, waarover de heer Peters in zijn artikel in Oud-Holland uitvoerig spreekt, laat ik hier ter zijde. We hebben daar in ons betoog niet mede te maken.

waren, of waarmede de Keyser hem heeft geholpen, wat deze, als hebbende het opzicht over de steenhouwersafdeeling, allicht zal hebben gedaan en waarop ook wel overeenkomst in de onderdeelen met de Westerkerk wijzen. Als een goed ontwerper van plattegronden, als de man die een belangrijk aandeel in het ontwerpen der uitbreidingsplannen van Amsterdam ¹⁾ heeft gehad, heeft Staets in zijn plattegrond der Noorderkerk iets bijzonders bereikt, wat wel eenigszins medespreekt in het gebouw zelf, maar hij was toch niet voldoende architect om zijn ontwerp ook tot een bijzonder bouwwerk door te voeren.

ELISABETH NEURDENBURG.

DIE SORGE FÜR DIE DEUTSCHEN FÜRSTENSCHLÖSSER UND IHRE KUNSTSCHÄTZE WÄHREND UND NACH DER REVOLUTION 1918

von Dr. WILHELM v. BODE.

Was der Gewaltfriede von Versailles Deutschland an alten Kunstschatzen fortgenommen hat und möglicherweise noch weiter fortnehmen kann, und was es an Kunstwerken in Privatbesitz verloren hat, darüber will ich hier nicht klagen: die furchtbare Zeit hat für Deutschlands Kunstbesitz doch auch ihr Gutes gebracht. Freilich keine Vermehrung der Kunstschatze, aber eine Bekanntmachung und günstigere Aufstellung von Werken aller Art, die bisher nur wenigen zugänglich und bekannt waren: die Schätze in den früher fürstlichen Schlössern und die Instandsetzung und Öffnung der Schlösser selbst, auch für das grosse Publikum. Dadurch wird den Ausländern und selbst den meisten deutschen Kunstfreunden ein neuer reichhaltiger Genuss bereitet werden; denn kein Land ist so reich an interessanten alten Schlössern, namentlich aus dem XVII und XVIII. Jahrhundert und zum Teil noch aus dem späten Mittelalter. Freilich ist die Auseinandersetzung zwischen den Fürstenfamilien und den neuen republikanischen Staaten über das Eigentum an den Schlössern und ihren künstlerischen Einrichtungen leider meist noch nicht erledigt, aber grade für die wertvollsten Schlösser, für die Residenzschlösser und ihre Ausstattung, kann es keinen Zweifel unterliegen, dass sie Staatseigentum sind. Desshalb sind sie auch meist schon von den neuen Regierungen in Besitz genommen und hergerichtet worden. Während der Revolution und in den ersten Monaten danach hatten sich hier die Umstürzler festgesetzt und machten von hier aus ihre Putsche, sodass diese Bauten eine Zeitlang recht gefährdet waren. Allmählich sind aber diese kommunistischen Elemente aus den Schlössern wieder verdrängt, und es ist gelungen, diese, soweit sie von grösserem künstlerischen Wert sind, als Kunstmomente zu erklären, in Stand zu setzen und zum Teil auch die ursprüngliche alte Einrichtung wieder zu beschaffen oder sie durch Aufnahme älterer Kunst-

¹⁾ Zie o.a. Oud-Holland 1901 blz. 166.

sammlungen zu Museen umzugestalten. Dadurch hat Deutschland eine reiche Zahl von mannigfachen und z. T. hervorragenden Kunststätten erhalten, die früher verschlossen, anderweitig verwendet und entstellt waren und erst jetzt in ihrer ganzen Bedeutung zu würdigen sind.

Vorangegangen ist Bayern mit der Eröffnung des Residenzschlusses in München als „Residenz-Museum“ in dem bereits im Frühjahr einige 60 Zimmer dem Publikum zugänglich gemacht werden konnten. Eine ebenso grosse Zahl ist seither wieder instand gesetzt worden und kann eröffnet werden, sobald die Mittel für Aufseher beschafft sein werden. Hier ist der Ausdruck Residenz-Museum wohl nicht ganz richtig gewählt: es ist vielmehr die bayerische Fürstenresidenz in ihrer ursprünglichen reichen Ausstattung vom 16 bis in den Anfang des 19 Jahrhunderts, die nach Entfernung von modernen Zutaten wieder an die alten Plätze gebracht worden ist. Kaum ein zweites Schloss, nicht nur in Deutschland, kann eine so trefflich erhaltene Ausstattung aufweisen wie die „Residenz“: an geschmackvollen, oft sehr prächtigen Möbeln, farbenprächtigen Wandteppichen und anderen Wandbekleidungen, an trefflich erhaltenen alten Decken mit dekorativen Gemälden und Stuccaturen, an der Fülle von Garnituren in Porzellan, Marmor u. s. f., mit denen die Kamine und Wände besetzt sind. Es ist, als wären Jahrhunderte an diesen Schätzen vorübergeeilt ohne sie zu berühren, so tadellos sind hier die Einrichtungen seit der Zeit der Spätrenaissance erhalten und zeugen von der eigentümlich phantasievollen Decorationskunst Süddeutschlands, die sich unter italienischem, niederländischem und schliesslich französischem Einfluss hier entwickelt hat. Noch einen ganz eigenen Reiz bietet das „Antiquarium“ im Erdgeschoss, eine etwa 100 Meter lange schmale Galerie, in der antike Büsten und Reliefs, zusammen mit Kopien nach solchen, zu einer wirkungsvollen wuchtigen Dekoration mit zierlichen Malereien an der Decke verbunden sind. Sie sind eine Antikensammlung ganz eigener Art, den „Kunstkammern“ Kaiser Rudolfs II und anderer Zeitgenossen entsprechend; freilich keineswegs wertvolle Kunstwerke der Antike, aber als Ganzes eine höchst eigenartige Schöpfung der Spätrenaissance.

Auch die herrlichen Schlösser des XVIII Jahrhunderts in der Umgebung Münchens, vor allem Nymphenburg und Schleissheim sind jetzt jedermann geöffnet. Erhalten waren sie ja so vortrefflich, dass hier kaum Restaurationen notwendig waren. Das Gleiche gilt von den Schlössern in Würzburg, wo auch die bisher dem Publikum unzugänglichen Räume geöffnet sind, von Aschaffenburg, Ansbach und Bayreuth. Ein neues, wieder ganz eigenartiges bayrisches Schlossmuseum entsteht in der Feste von Coburg, das zu Bayern übergetreten ist und für dessen Sammlungen ein eigener Bau errichtet wird.

Einen ganz anderen Typ der neuen deutschen Schlossmuseen zeigt das Schlossmuseum in Berlin. In den bayerischen Schlössern sind die imposanten Residenzen der bayerischen Herrscher und Kirchenfürsten, wie ihre anmutigen kleineren Sommersitze in ihren reichen Einrichtungen, fast unberührt wieder erstanden: das war im alten Schloss in Berlin nicht möglich, da hier die Zeit des siebenjährigen Kriegs und der Napoleonischen Kriege vieles zerstört und die Herrscher im letzten Jahrhundert

neue, wenig stilvolle Einrichtungen hatten machen lassen. Um die prächtigen Räume mit ihren alten Decken und Dekorationen zur Geltung zu bringen, und würdig auszustatten, hat man hier die Sammlungen des Kunstgewerbe-Museum zur Aufstellung gebracht. Dadurch sind auch die reichen Schätze dieser Sammlung zu einer ganz neuen, imposanten Wirkung gebracht; so vor Allem der prächtige Schlütersche Barocksaal mit der Silbersammlung, die langen Galerien mit den Gläsern und Porzellanen und der Renaissancesaal mit der reichen, vielseitigen Majolikasammlung und den Gobelins von Barend van Orley. Die Französischen Gobelins des 18. Jahrhunderts, die Don Quoipte-Folge, die Elemente von Boucher u. a. schmücken die unteren Räume, in denen zugleich die wertvollsten Möbel der gleichen Zeit ihren Platz gefunden haben.

Andere Schlösser von Berlin und Potsdam sollen noch weiter zugänglich gemacht werden als sie bisher schon waren. Ihren reichen Schmuck an alten Bildern, namentlich an Werken von Watteau und seiner Schule, werden sie zumeist auch in Zukunft behalten, wenn eine Einigung zwischen Krone und Staat über den Kunstbesitz erzielt sein wird.

In Dresden hatten die Wettiner, wie in Berlin die Hohenzollern, ihre prächtigsten Schlösser: den Zwinger, das Japanische Palais und die älteren Bauten, wie die Moritzburg und Albrechtsburg, schon seit langen Jahren dem Publikum zugänglich gemacht oder für Museumzwecke einrichten lassen. Hier waren wenige Aenderungen nötig. Dagegen wird auch hier das alte Schloss, ähnlich wie in München, als Schlossmuseum hergerichtet. Die verhältnissmässig engen Räume erhalten durch die reiche Ausstattung mit frühen Meissener Porzellanen ihren kostbaren Schmuck. Auch die Residenzschlösser in Stuttgart, Darmstadt, Karlsruhe, Braunschweig, Hannover, Oldenburg, Weimar sind oder werden noch in ähnlicher Weise zu verschiedenartigen Museen hergerichtet, regelmässig unter Wahrung ihrer alten Architektur und unter Heranziehung der alten, früher oft zerstreuten oder beiseite gestellten Möbel und Decorationen.

Alle diese neuen und neuartigen Museen besitzen ihren Hauptwert in ihrer Architektur, der äussern wie der inneren, die von neueren Einbauten und modernen Zutaten möglichst gereinigt worden sind. Sie bilden eine ausserordentlich reiche Fundgrube für die Kenntnis der Entwicklung des Palastbaues in Deutschland vom 17 und 18 Jahrhundert, spärlicher auch vom 16 und selbst vom 15 Jahrhundert. Ebenso wertvoll sind sie, wenigstens für das 17 und namentlich für das 18 Jahrhundert, durch die Vollständigkeit ihrer gleichzeitigen Einrichtung und Ausstattung. Für die hohe Kunst, für Malerei und Plastik, ist die Ausstattung dieser Schlossbauten nicht ganz von gleicher Bedeutung, weil fast alle Fürsten die hervorragenden Gemälde und Skulpturen ihres Besitzes schon seit dem 18 Jahrhundert zur Bildung von Museen hergegeben haben, die seit dem vorigen Jahrhundert dem Publikum allgemein zugänglich gemacht wurden. In den Schlössern sind die dekorativ wertvollen Bilder und die Bildnisse von historischem Wert verblieben; eine Ausnahme machen nur die Schlösser von Potsdam, die heute noch ihren reichen Schmuck an ausgezeichneten

Gemälden der französischen Schule des 18 Jahrhunderts besitzen. Die Entscheidung darüber, ob und wie weit diese Kunstwerke Staatseigentum werden oder im Privatbesitz der Hohenzollern verbleiben sollen, ist leider bisher nicht getroffen, weil die sozialistischen Parteien eine Einigung über die Scheidung von Staats- und Krongut noch immer verhindern. In andern Staaten, in Oldenburg und Anhalt, hat diese kurzsichtige Politik leider zur Folge gehabt, dass diese Fürsten die wertvollsten Gemälde ihrer Sammlungen ausser Landes gebracht haben; sie scheinen dadurch leider für Deutschland verloren zu sein.

DE VERLUCHE TE HANDSCHRIFTEN DER UNIVERSITEITS- BIBLIOTHEEK TE UTRECHT.

In het eerste nummer van den jaargang 1921 van „Het Boek” heeft Mejuffrouw Dr. J. Hintzen een lijst gepubliceerd van de verluchte handschriften (de schrijfster spreekt van „geminieerde” handschriften) in de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek. Het verschijnen van zulk een lijst (het eerste begin, hopen wij, van een volledige beschrijving der verluchte handschriften in Nederland) is merkwaardig genoeg om er een oogenblik aandacht voor te vragen.

Wij kunnen het werk van Mejuffrouw Hintzen niet anders noemen dan een lijst van handschriften; maar in de korte inleiding, die voorafgaat, is sprake van een „volledige beschrijving” en een „volledige catalogus”. Deze uitdrukkingen zijn evenwel niet volkomen juist. De lijst mag volledig zijn, omdat daarin alle handschriften (ten minste op een enkele uitzondering na) zijn opgenomen, maar een catalogus of een beschrijving mag het werk, hoe verdienstelijk het ook overigens is, toch niet heeten. Een catalogus veronderstelt immers een bepaalde orde en deze lijst is alleen gerangschikt volgens den grooten Utrechtschen catalogus der handschriften van Tiele. Daarbij wordt de volgorde door den inhoud bepaald; maar in een catalogus van verluchte handschriften zou veeleer een kunsthistorische opeenvolging te pas komen. In deze lijst is daarvan geen sprake; gelukkig wijst de inleiding ons evenwel eenigszins den weg.

Ook een beschrijving van handschriften mag de lijst niet heeten; daarvoor zou het werk veel uitvoeriger moeten zijn, maar ook meer plaats hebben ingenomen, dan in een aflevering van een tijdschrift beschikbaar kon worden gesteld. Thans wordt telkens alleen het volgende gegeven: het nummer van den Catalogus van Tiele, de korte titel, het materiaal van het handschrift (perkament of papier), het aantal bladen, de afmetingen van het handschrift zelf en van den tekstspiegel of van één colom tekst, het aantal regels, het land van oorsprong, de datum, soms een opmerking over het schrift, een korte karakteristiek der geheele verluchting: initialen, randversiering en lijst der miniaturen, een enkele maal een opmerking over den band, nadere gegevens over de herkomst, literatuur; voor een volledig

overzicht van den inhoud wordt men verwezen naar den Catalogus van Tiele. — Aan het slot volgt nog de beschrijving van een vijftal incunabels met miniaturen.

Het geheel is met groote nauwgezetheid bewerkt en geeft de duidelijke bliken van veel zorg en oplettendheid. Aangenaam is het, dat alles zoo precies en kort is uitgedrukt, en, al is het soms wel wat heel kort, meestal kan men met de verstrekte gegevens volstaan. Alleen zou men in elk geval gaarne nog iets hebben vernomen over de samenstelling der handschriften uit katernen en over het ontbreken van bladen. Sprake is van dit laatste alleen bij het Missale (Nr. 403) van het Capittel van Sint Marie te Utrecht, dat zonder twijfel in het Fraterhuis te Zwolle is vervaardigd, evenals de groote Vulgata in zes deelen. Verzuimd is alleen op te geven, welke bladen ontbreken; het zijn: fol. 4—6, 142, 204, 212, 252, 327 en wellicht nog een enkel blad. Op dezelfde wijze ontbreekt bij het Pontificale van Sint Marie (Nr. 400) de mededeeling, dat een blad ontbreekt telkens na fol. 11, 13, 15, 54, 58, 64 en 71, en bij het handschrift der Moralia in Job van Gregorius den Groote (Nr. 87) fol. 12, met het begin van het tractaat en waarschijnlijk de meest uitvoerige verluchting.

Niet juist lijkt het mij, dat de maten zijn opgegeven in centimeters, soms in halve of kwart centimeters, in plaats van in millimeters. Ook was het beter geweest om bij handschriften met twee colommen tekst niet alleen de afmetingen van één colom te vermelden, maar liever, zooals het ook algemeen gebruikelijk is, de afmetingen van den geheelen tekstspiegel en bovendien van de ruimte tusschen de colommen. Een vergissing is gemaakt bij het opgeven der afmetingen van de groote Vulgata in zes deelen: de daar genoemde getallen, 40×30 , behooren bij het vorige handschrift; in werkelijkheid zijn de maten 541×393 millimeter. Voor den tekst wordt opgegeven: 2 colommen, $36,75 \times 10$; ik heb gemeten: 2 colommen, 362×227 , met 27 millimeter tusschenruimte.

De dateeringen zijn meestal zeer precies: „omstreeks 1520” of „gedateerd 1464—1476”. Ik heb eenig bezwaar tegen de dateering van het Psalterium (Nr. 32) en van de Civitas Dei (Nr. 42), die beneden ter sprake komen. Het Pontificale (Nr. 400) wordt hier gedateerd: „1450”, maar deze dateering berust, voorzoover ik weet, slechts op een veronderstelling. Het handschrift van Boëtius (Nr. 1335), dat geschreven is in 1470, kan niet „omstreeks 1470” zijn verlucht.

In de inleiding is sprake van de verschillende kunsthistorische groepen van verluchte handschriften, in de verzameling vertegenwoordigd. Het rijkst is de groep der Noord-Nederlandsche handschriften, met het Pontificale van Sint Marie als het voornaamste stuk. Mejuffrouw Hintzen brengt dit handschrift in verband met de groote Vulgata uit het fraterhuis te Zwolle en zij meent daarom, dat ook het Pontificale uit het Oosten van ons land afkomstig is. Deze stelling lijkt mij evenwel vrij gewaagd. Jammer is het, dat van geen enkel handschrift met volkomen zekerheid kon worden vastgesteld, dat het in een Utrechtsch klooster is versierd. Van een zestal

handschriften (Nr. 53, 87, 358, 370, 1037, 1039) kan men dit evenwel met meer of minder recht vermoeden ¹⁾).

Drie handschriften geven aanleiding tot eenige opmerkingen. — Het eerst is te noemen Nummer 252, Nicolaus de Lyra, *Postilla in prophetas minores et majores*. In de lijst van Meuffrouw Hintzen komt het niet voor, maar Dr. A. Hulshof had de groote vriendelijkheid er mij opmerkzaam op te maken en

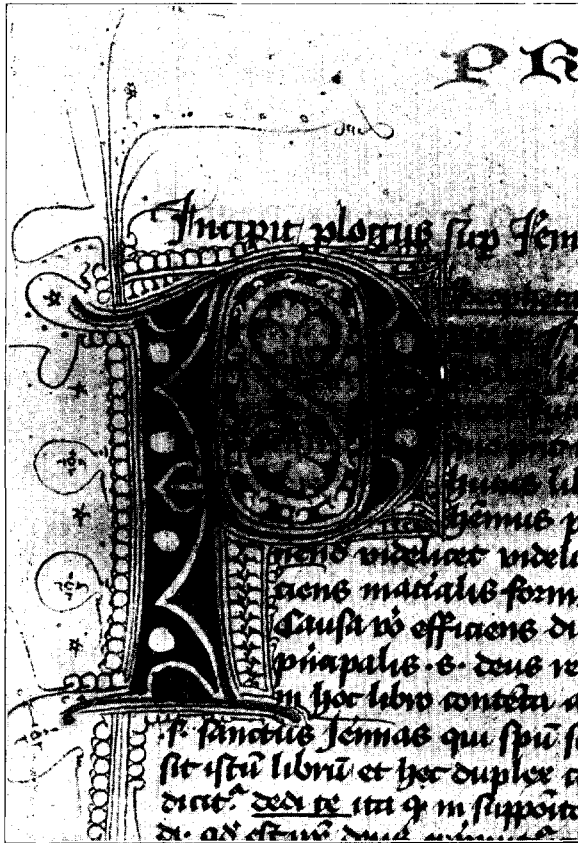

Afb. 1.

inderdaad verdient het, al bevat het slechts weinig illustratie, ten volle onze aandacht. Het is een voortreffelijk bewaard handschrift, blijkbaar geschreven omstreeks het midden van de eerste helft der 15de eeuw, van 246 bladen perkament, groot 331×242 millimeter, met een tekstspiegel van 246×166 millimeter, in twee colommen van 58 regels met een tusschenruimte van 14 millimeter. Het bestaat

¹⁾ Bij een nader onderzoek is mij evenwel gebleken, dat Hs. 1037 en 1039 versierd zijn te Utrecht in het atelier der groote Historiebijbels, waarvan beneden sprake is; Hs. 1039 is gedateerd 1453 en heeft behoord aan het vrouwenklooster Bethlehem buiten Utrecht; Hs. 1037 moet ongeveer 20 jaar ouder zijn.

uit 27 katernen van 8 bladen, één van 14 bladen (fol. 153—166), een van 7 bladen (fol. 183—189) en één van 10 bladen aan het slot (fol. 238—247). Het katern van 14 bladen is ontstaan, omdat men tusschen het zesde en zevende blad van het katern, dat oorspronkelijk 8 bladen telde een katern van 6 bladen (fol. 159—164) heeft ingevoegd; deze 6 bladen bevatten het boek Baruch en de Epistola Jeremiae, die de schrijver oorspronkelijk had willen overslaan¹⁾; het schrift van deze bladen heeft

Afb. 2.

ook een eenigszins ander karakter, maar men mag het daarom nog niet terstond aan een andere hand toeschrijven. — De bladzijden zijn zeer zorgvuldig gelinieerd; de lijnen, die de colommen van den tekst omsluiten, benevens de voorlaatste lijn en twee lijnen aan het hoofd van elke bladzijde, waartusschen de titel is geschreven, zijn doorgetrokken over de geheele lengte der bladzijden. Opmerkelijk is het, dat van fol. 167 af de linieering niet is voltooid, maar slechts één lijn is getrokken voor elk tiental regels. — Het handschrift bezit nog zijn oorspronkelijken band. Het is slechts zeer weinig afgesneden, zoodat niet alleen de verwijzingen aan het slot der katernen, maar ook de letters en nummers, waarmede de bladen waren gemerkt, zijn bewaard gebleven.

De versiering omvat het portret van Nicolaus de Lyra op fol. 44 boven het begin van Jesaia (Afbeelding 1), de figuur van een Seraph met zes vleugels in een dergelijk landschap als bij het portret van den auteur, dat het tegen-

overstaande blad (fol. 43 v.) vult, de symbolen der Evangelisten op fol. 164 v., tegenover het begin van Ezechiël, een aantal figuren in dit boek ter verklaring van den tekst, en bovendien groote beginletters in roode en blauwe kleur, versierd met penteekening, aan het begin der verschillende boeken, waarvan een der fraaiste, op fol. 113, aan het begin van Jeremia, hierbij is afgebeeld (Afbeelding 2).

Merkwaardig is dit handschrift, omdat men zijn herkomst met bijna volkomen

¹⁾ Op fol. 158 v. leest men: „Hic autem librum Baruch et epistolam Jeremie omitto, quia non sunt de canone”.

zekerheid kan bepalen. Voorin, op de keerzijde van het laatste schutblad, bij den inhoudsopgaaf leest men: „Iste liber est fratrum Carthusiensium prope Trajectum, quem scribi fecit Dominus Otto, tempore noviciatus sui, completus post eius professionem”; en aan het slot, op fol. 246 v. leest men een dergelijke aanteekening, waarin Heer Otto wordt genoemd: „dudum canonicus Sancti Martini Trajectensis, postea monachus ac prior huius domus”. Dit is geschreven met een hand, die wel eenigzins jonger is dan het handschrift zelf, maar toch zeker nog in de eerste helft der 15de eeuw.

Meester Otto, van wien hier wordt gesproken, is ons, als kanunnik van den Dom, zeer goed bekend¹⁾. Zijn naam was „Otto Amilii de Moerdrecht”; in 1412 werd hij kanunnik; in 1423 resigneerde hij en werd monnik bij de Carthuizers in het klooster Nieuwlicht of Bloemendaal buiten Utrecht. Tijdens zijn noviciaat is het handschrift ontstaan, dat wij nu bespreken, en bovendien nog twee andere deelen met verhandelingen van Nicolaus de Lyra, waarvan er één bewaard wordt in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht²⁾, drie deelen met preeken van Jordanus en nog eenige andere boeken. Van het Carthuizerklooster was hij de elfde prior, omstreeks 1430³⁾, en hij stierf 7 Maart 1438, volgens één mededeeling te Utrecht en volgens een andere als prior der Carthuizers te Brugge.

Het handschrift moet dus zijn geschreven in de jaren 1423 en 1424, of wellicht nog in 1425, zonder twijfel te Utrecht en naar alle waarschijnlijkheid in het Carthuizerklooster zelf. Dit zal men evenwel met zekerheid eerst kunnen beslissen na een uitvoerig onderzoek der handschriften uit de bibliotheek van dit Klooster, waarvan nog een groot aantal in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht en elders aanwezig zijn⁴⁾.

Belangrijker wellicht nog is de vraag, of het handschrift ook in dit Klooster is verlucht; want de manier, waarop de miniaturen zijn geschilderd, met de eigenaardige boomen en zonderlinge rotsen, herinnert ons zóó sterk aan enkele miniaturen

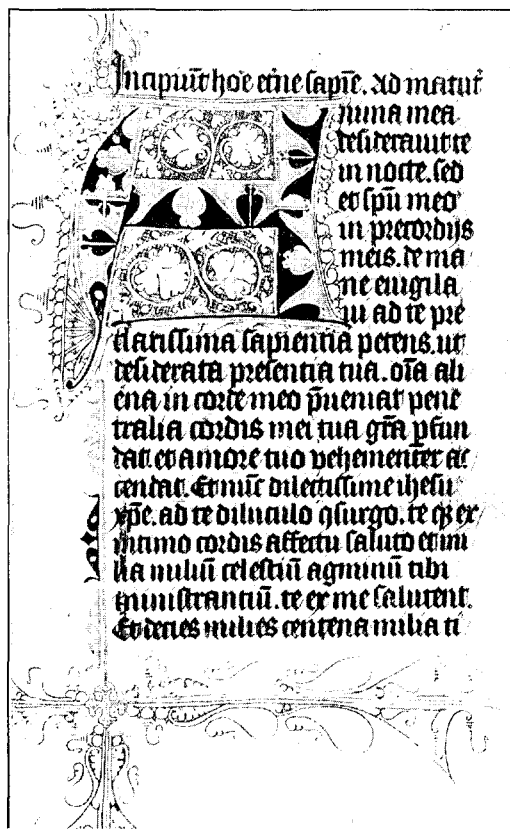
¹⁾ Ik dank de volgende gegevens aan Mr. A. de Bussy en Dr. A. Hulshof. — Over Otto van Moerdrecht vindt men een en ander in de lijst van begiftigers en bezittingen van het klooster Nieuwlicht uitgegeven in: *Kronijk van het Historisch Genootschap*, XIII (1857), blz. 144—145; in het *Necrologium* van dit Klooster, uitgegeven in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, IX (1886), blz. 155, 246 (het jaartal is daar niet juist afgedrukt) en in het Register van Wouter Brock, vicaris ten Dom, in het Rijksarchief te Utrecht.

²⁾ Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 249.

³⁾ In 1424 was Albertus Buer prior, daarna Hendrik van der Laen, Otto van Moerdrecht en Heer Wouter. De laatste bekleedde dit ambt in 1433, volgens de oorkonden, vermeld in: *Catalogus van de archieven van de kleine kapittelen en kloosters* (1905), onder de nummers 582 en 614 (mededeeling van Mr. A. de Bussy).

⁴⁾ In dit Klooster schreef Swederus de Boecholt vele boeken, waarvan er nog nog eenige in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht aanwezig zijn, opgesomd in: *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-Traiectinae*, II (1909), blz. 362; in een *Passionale* aldaar (Hs. 391; zie: *Catalogus*, I, blz. 134—135, en, II, blz. 62—63), vindt men bijzonderheden over zijn levensloop. — De handschriften uit de bibliotheek van het Klooster Nieuwlicht worden vermeld in dezen *Catalogus*, II, blz. 365—366.)

uit de groote Nederlandsche Historiebijbels, die omstreeks 1430 en iets later zijn ontstaan ¹⁾, dat wij er niet aan kunnen twijfelen, of de miniaturen in deze Bijbels zijn in dezelfde werkplaats, en dus zonder twijfel te Utrecht, vervaardigd. Daar komt nu nog bij, dat de eigenaardige groote beginletters, samengesteld uit roode en blauwe kleur, met hun versiering van penteekeningen, waarin soms wingerdbladeren voorkomen tegen een netwerk, volkomen gelijken op de groote letters in het getijdenboek der Universiteitsbibliotheek te Leiden (Afbeelding 3), dat ik onlangs in dit

Afb. 3.

1475". Aan den voet der eerste bladzijde van dit handschrift staat het wapen van Wolfert van Borselen, dien men dikwijls den zesde noemt ¹⁾. Hij was Graaf van Grandpré in

¹⁾ Zie voorloopig: W. Vogelsang, Die holländischen Miniaturen des späteren Mittelalters (1899), blz. 30 e.v.

²⁾ Bulletin van den Oudheidkundigen Bond, 2de Reeks XIII (1920), blz. 224-239.

³⁾ Hs. te Londen, British Museum, Add. 15410; zie ook: Dr. G. Knuttel Wzn., in een vorige aflevering van dezen Jaargang, blz. 12.

⁴⁾ Voor het volgende dank ik tal van gegevens aan Mr. A. Meerkamp van Embden, Rijksarchivaris in Zeeland, te Middelburg.

tijdschrift kon bespreken ²⁾. In dit getijdenboek, dat omstreeks 1440 is ontstaan, komen miniaturen voor van een Meester, die ook heeft gewerkt voor een der groote Historiebijbels ³⁾, en, wanneer wij ons herinneren, dat in den kalender van het Leidsche Getijdenboek bij 4 Januari staat geschreven: „Meyster Heinric van der Laen cartuser sterf int iaer van XXXVIII", dan krijgt deze overeenkomst voor ons nog een bijzondere beteekenis, daar Meester Hendrik van der Laen de voorganger is geweest van Otto van Moerdrecht als prior van het Klooster Nieuwlicht.

Het is thans niet het oogenblik om verder na te gaan, welke gevolgtrekkingen men uit deze opmerkingen kan maken. Dit dient te geschieden in een uitvoerige bespreking van de groote Historiebijbels en de daarmee verwante handschriften en zal dus tot een andere gelegenheid moeten worden uitgesteld.

Het tweede handschrift, dat onze aandacht vraagt, is de Civitas Dei van Augustinus (Nummer 42), met goede Vlaamsche miniaturen. Mejuffrouw Hintzen noemt het: „Gentsch-Brugsch, richting Loyset Liédet,

Champagne en bij zijn huwelijk met Maria Stuart in 1444 had hij van haar vader, Koning Jacobus I van Schotland, het Graafschap Bouchane of Bouchain in Schotland ten geschenke gekregen. Het wapen van Borselen is hier, evenals in het handschrift van Valerius Maximus te Parijs ¹⁾, dat aan hem heeft behoord, met het wapen van Bouchain gecombineerd. In het handschrift te Utrecht maakte het wapen evenwel oorspronkelijk geen deel uit van de randversiering. Het is blijkbaar geschilderd in een eerst blank gelaten ruimte. Men mag dus niet zeggen, dat het handschrift voor Wolfert van Borselen is vervaardigd.

Maria van Schotland is 20 Maart 1465 overleden en in 1468 huwde Wolfert voor de tweede maal met Charlotte van Bourbon—Montpensier. Graaf de Laborde ²⁾ heeft gedacht, dat het handschrift ouder moest zijn dan dit tweede huwelijk, omdat het wapen van Bouchain er in staat, en hij dateert het daarom: omstreeks 1465. Maar dit is niet noodig; want Wolfert bleef zich ook na 1468 Graaf van Bouchain noemen. Volgens den Heer van Someren ³⁾ moet het handschrift, dat natuurlijk ouder is dan het overlijden van Wolfert zelf op 29 April 1487, zijn vervaardigd na den dood van Hendrik van Borselen, den vader van Wolfert, 15 Maart 1474. Maar ook deze opvatting is niet juist, want wij weten met volkomen zekerheid, dat Wolfert reeds vóór den dood van zijn vader boeken bezat. In de voorrede der Fransche vertaling van Beka ⁴⁾ leest men immers, dat deze vertaling is gemaakt op last van den Graaf van Bouchain naar een exemplaar uit zijn boekerij te Veere, en deze vertaling, die is opgedragen aan Philips van Bourgondië, moet vóór 1467 zijn vervaardigd. Bovendien ontbreekt evenwel bij het wapen in het handschrift te Utrecht de keten van het Gulden Vlies. In elk geval is het dus ouder dan 1478, toen Wolfert vliesridder werd. Als vliesridder voerde hij steeds het wapen van Borselen alleen, zonder het wapen van Bouchain, en het is ook niet waarschijnlijk, dat hij na 15 Maart 1474, als hoofd van zijn geslacht, nog het gecombineerde wapen heeft gebruikt. Een zegel van hem aan een charter in het Archief te Middelburg, van 17 September 1474, vertoont alleen het wapen van Borselen, terwijl hij in dat charter toch ook Graaf van Bouchain wordt genoemd. Men zal dus moeten aannemen, dat het handschrift te Utrecht ouder is dan 1474, maar het kan niet veel ouder zijn, want de versiering zal eerder na het jaar 1470 dan daarvoor zijn ontstaan. — Ik betwijfel, of deze versiering iets te maken heeft met de kunst van Loyset Liédet, dien Mejuffrouw Hintzen noemt. Ook was het wellicht beter geweest om, in plaats van „Gentsch-

¹⁾ Parijs, Bibliothèque de l' Arsenal, Hs. 5196. — Dr. A. Hulshof heeft mij op dit handschrift opmerkzaam gemaakt. — Zie: A. Hulshof, Verslag van een onderzoek te Parijs, in: Aanteekeningen Prov. Utrechtsch Gen. 1912, blz. 54.

²⁾ A. de Laborde, Les manuscrits à peintures de la Cité de Dieu de S. Augustin, II (1909), blz. 368—371.

³⁾ J. T. van Someren, De Universiteitsbibliotheek te Utrecht (1909), blz. 46—48. — Met een afbeelding van de eerste bladz. van het handschrift.

⁴⁾ De inleiding is afgedrukt bij: A. Hulshof, Aanteekeningen Prov. Utrechtsch Gen. 1912, blz. 37, naar een handschrift te Parijs, Bibl. Nat. fonds français 5613.

Brugsch", te spreken van Vlaamsche miniaturen. Er waren immers in Vlaanderen ook ateliers voor het verluchten van handschriften elders dan te Gent en te Brugge.

Het derde handschrift, waarbij wij een oogenblik moeten stilstaan, is Nummer 32, beroemd als het Psalterium van Utrecht. Reeds vroeger had Dr. A. Hulshof ¹⁾ over dit handschrift een voortreffelijk orienteerend artikel gepubliceerd, maar toch had Mejuffrouw Hintzen over dit allerbelangrijkste monument der Carolingische kunst wel een weinig uitvoeriger kunnen wezen ²⁾. Ook is de passage over de herkomst van het handschrift: „school van Reims (Hautvillers), ontstaan tusschen 816 en 835", niet heel gelukkig geformuleerd. Ontstaan tusschen 816 en 835 is immers alleen het Evangeliarium in de Stadsbibliotheek te Epernay in Champagne, vervaardigd in het Klooster Altumvillare (Hautvillers) bij Epernay voor Ebo, den zoogbroeder van Lodewijk den Vrome, die van 816 tot 835 Aartsbisschop van Reims was. Met dit laatste handschrift is nu, zooals Graaf Durrieu en Prof. Goldschmidt, onafhankelijk van elkander, hebben aangetoond, het Utrechtsche Psalterium zeer nauw verwant. Ook het Psalterium moet dus omstreeks het midden van de eerste helft der 9de eeuw te Altumvillare zijn vervaardigd en het behoort tot de handschriften uit de zoogenaamde school van Reims. Tot deze zelfde school zijn te rekenen: een aantal andere kerkelijke handschriften waarvan er een wordt bewaard bij de Paters Dominicanen te Nijmegen ³⁾, de copie van een antiek prentenboek met sterrenbeelden te Leiden ⁴⁾, een geïllustreerd handschrift met de comedie's van Terentius te Parijs ⁵⁾. Opmerkelijk is het, dat al deze handschriften zich zeer nauw aansluiten bij voorbeelden uit den classieken tijd.

Ook bij het Utrechtsche Psalterium spreekt Mejuffrouw Hintzen van: „vroeg-Christelijken en Byzantijschen invloed". De eerste term is eenigszins vaag en de tweede berust op een vergissing. Zoo aanstonds zullen wij dat nader uiteenzetten; maar daarvoor zullen wij nog een andere publicatie over het Psalterium ter sprake moeten brengen.

Mevrouw Dr. Erica Tietze—Conrat heeft aan het Utrechtsche Psalterium een nummer gewijd in de door haar geleide reeks van geschriften: „Kunst in Holland". Uit het handschrift geeft zij daarbij 10 afbeeldingen, op ruim de helft der werkelijke afmetingen, met een inleiding. In deze inleiding vindt men een kort overzicht van de lotgevallen van het handschrift, een algemeene beschouwing, een niet zeer zake-

¹⁾ A. Hulshof, *Het Boek* 1914, blz. 116—140.

²⁾ Wij vernemen bij voorbeeld niet, dat het handschrift reeds in 1873 geheel in reproductie is uitgegeven door de „Palaeographical Society"; in de lijst der verhandelingen over het Psalterium ontbreekt het artikel van A. Springer, *Abh. der Sächs. Ges. der Wissenschaften, Philol.-hist. Classe, VIII* (1880), blz. 197 e. v.; ook was het noodig geweest mede te deelen, welke platen bij A. Boinet, *La Miniature Carolingienne* (1913) aan het Psalterium zijn gewijd.

³⁾ J. Sassen O. P., *Van onzen tijd*, X, blz. 457—480.

⁴⁾ Leiden, *Codex Vossianus Lat. 40 79*; G. Thiele, *Antike Himmelsbilder* (1898).

⁵⁾ Parijs, *Bibl. Nat. Ms. Lat. 7899*; volledig gereproduceerd: *Comédies de Térence, reproduction des 151 dessins*.

lijke verklaring van de platen (waarbij de tiende plaat is vergeten), eenige opmerkingen over den stijl en een overzicht der „Literatuur” (daarbij ontbreken: de in Engeland verschenen volledige publicatie, de verhandeling van Graaf Durrieu en het werk over de Carolingische miniatures van A. Boinet).

Het is jammer, dat deze nieuwe publicatie wat al te veel aan de oppervlakte blijft. Zonder twijfel heeft Mevrouw Tietze dit ook zelf gevoeld en in een „Selbst-anzeige” (*Kunstchronik* van 3 Dec. 1920, blz. 190—191) komt zij verklaren, dat in de publicatie, voor een grooter publiek bestemd, de kunsthistorische hypothesen over het ontstaan van het handschrift opzettelijk niet zijn aangeroerd. De vraag: is het handschrift een zelfstandige schepping of de navolging van een ouder voorbeeld, dat niet meer bestaat, komt dan in het zoeven genoemde artikeltje ter sprake. — Springer hield de illustratie van het Psalterium voor origineel werk; Goldschmidt nam een laat-Romeinsch of Byzantijnsch voorbeeld aan; Graeven wilde bewijzen, dat dit voorbeeld een Grieksch tekst heeft gehad; volgens Tikkanen waren evenwel alle elementen, die uit Byzantium afkomstig zijn, reeds vóór het ontstaan van het Psalterium, in de Carolingische kunst opgenomen, zoodat het handschrift zelf toch als een zelfstandige schepping is te beschouwen; Mevrouw Tietze vestigt nu de aandacht op een bepaalde overeenkomst tusschen een deel der illustratie van het Psalterium en een monument te Byzantium, als een bewijs tegen de stelling van Tikkanen (wiens artikel zij anders „de voornaamste samenvattende bewerking” noemt), om op die wijze aan de „allgemein gehaltenen philologischen Beispiele Graeven's die determinierte, bildlich-anschauliche Ergänzung” te geven.

Het monument, dat Mevrouw Tietze bedoelt, is een relief op het voetstuk van de obelisk, in 390 door Keizer Theodosius opgericht in de renbaan te Constantinopel. Op dit relief is afgebeeld, hoe men de obelisk opstelde met behulp van eenige kaapstanders. Mevrouw Tietze reproduceert nu op haar tweede afbeelding (niet op de eerste, zooals zij het zegt) zulk een kaapstander (Wellbaum) van het relief, met de vier mannen, die het instrument bedienen, en daarnaast op de eerste afbeelding de illustratie uit het Utrechtsche Psalterium van de woorden in Psalm XI: „in circuitu ambulans”, in beeld gebracht door vier mannen, die zich bewegen om een staanden paal met dwarshouten als een kaapstander. De houding der figuren, hun bewegingen en het instrument op de teekening komen, zoo verzekert zij ons, volkomen overeen met de voorstelling op het relief. Ik vind deze overeenstemming nu niet bepaald volkomen, maar Mevrouw Tietze vraagt ons ook niet te gelooven, dat de illustrator in zijn Fransch klooster het relief te Byzantium zelf heeft gecopieerd. Naar haar overtuiging, was het een Grieksch handschrift, dat als verbinding diende tusschen het relief en het Psalterium.

Wellicht zou men willen vermoeden, dat de teekenaar zelf eens vier man met een kaapstander had zien werken en op die wijze tot zijn voorstelling was gekomen. Maar, zoo betoogt Mevrouw Tietze, nog „ein psychologischer Grund” spreekt er tegen, dat de illustrator van het Psalterium zelfstandig de voorstelling van den kaapstander heeft gevonden, „den er ja bei jedem Bau in Tätigkeit sehen

konnte," want niet de directe indruk van het instrument is gegeven, maar slechts „sein bildnerischer und dann sein graphischer Schatten hatten die Kraft, zur Abstraktion sich umzugestalten; nicht mehr die Maschine wird gegeben, die mittels des Seiles wirkt, sondern ihre der in die Augen springenden Kausalität beraubte Hülle." Jammer genoeg vergat de schrijfster ons mede te deelen, waarom deze diepzinnige gedachtenarbeid wel in Byzantium, maar niet in Frankrijk kon geschieden. Het zou inderdaad belangrijk zijn, als wij werkelijk zeker konden wezen van invloed uit Byzantium zelf; maar met dit argument zal Mevrouw Tietze, geloof ik, niet velen overtuigen.

Over het voorbeeld van het Psalterium weten wij anders nog wel iets meer door de onderzoekingen van H. Graeven¹⁾, die op volkomen overtuigende wijze heeft aangetoond, dat de teekeningen oorspronkelijk voor een Griekschen tekst zijn vervaardigd. Daarbij noemde hij ook wel degelijk eenige monumenten en Mevrouw Tietze had daarvan zeker melding moeten maken. In elk geval kunnen wij overtuigd wezen, dat dit oudere handschrift, waarnaar de illustratie van het Utrechtsch Psalterium is gecopieerd, uit het Oostelijk deel der antieke wereld naar Frankrijk is gebracht. Het is evenwel hier niet de plaats om te onderzoeken, waar dit oudere handschrift kan zijn ontstaan en welken vorm het had. Voorloopig mogen wij van het Utrechtsche Psalterium alleen zeggen, dat het is: de waarschijnlijk eenigszins vereenvoudigde en in Gallischen trant veranderde copie met Latijnschen tekst van een zeer uitvoerig geïllustreerd Grieksch psalterium.

A. W. BYVANCK.

NASCHRIFT.

Toen het voorgaande reeds was gezet, heeft Mejuffrouw Hintzen nog een aanvulling van haar artikel gepubliceerd in „Het Boek" van October 1921, blz. 263—264. Daarin geeft zij een korte beschrijving van Hs. 252 der Utrechtsche Universiteitsbibliotheek, dat boven wordt genoemd, met een afbeelding der miniatuur op fol. 43v.

A. B.

PLATENARCHIEF.

Onder de vele onderwerpen, die op het kunsthistorisch congres te Parijs ter sprake gebracht werden, behoorde ook de internationale uitwisseling van fotografieën. Het is niet noodig hier op de diensten te wijzen, die de fotografie reeds aan archeologie en kunstgeschiedenis heeft bewezen, heeft de laatste niet voor een groot gedeelte haar opbloei aan de fotografie te danken! Toch zijn er op dit gebied nog groote verbeteringen mogelijk en wat meer is, zij zijn zelfs zeer gemakkelijk te bereiken. Eenige voortvarendheid, wat goede wil en een kleine toelage zouden hier wonderen kunnen doen.

Het congres te Parijs had de internationale uitwisseling van fotografieën op

¹⁾ H. Graeven, „Die Vorlage des Utrecht psalters", *Repertorium für Kunstwissenschaft*, XXI (1898), blz. 28—35.

het oog, maar voordat die geregeld kan worden, moet in ieder land een nationale basis zijn, waarop men voort kan bouwen.

Particuliere ondernemingen zijn hierin voorgegaan: Alinari, Anderson en Brogi in Italië, Bruckmann in Duitschland, Mieusement, Paul Robert, Braun, Clément & Cie. in Frankrijk, Hanfstaengel in Engeland brachten fotografisch materiaal bijeen van benijdenswaardige volledigheid. Verschillende uitgevers, die de platen voor hun cliché's bewaarden, hebben ongetwijfeld een rijk archief en meer dan één openbare instelling legde zich een verzameling van negatieven aan. Maar er was te weinig verband in dit werk en het werd duidelijk, hoeveel meer profijt de wetenschap uit al deze voorraden zou kunnen trekken, als een ordenende hand er eenheid in schiep. Eenige regeeringen zijn er daarom in de laatste jaren toe overgegaan, de organisatie van het platen-materiaal in handen te nemen, waarbij het groot aantal opnamen, dat tijdens den oorlog van staatswege gemaakt werd, een voorname rol speelde.

In Frankrijk verscheen al verscheiden jaren geleden een catalogue illustré des clichés photographiques des archives de la commission des monuments historiques, uitgegeven door het ministerie van onderwijs en schoone kunsten onder toezicht van Enlart, den directeur van het Musée de Sculpture Comparée. Hierin zijn ruim 16.000 negatieven opgenomen van gebouwen en monumenten. Zij zijn ingedeeld naar de plaatsen, waar zij zich bevinden; een table analytique wijst echter ook den weg aan hen, die chronologisch te werk wenschen te gaan, of onderdeelen zoeken. Illustraties verduidelijken den tekst. Door den oorlog is het aantal negatieven tot eenige honderd duizenden gestegen en den weg, om van dit voordeel partij te trekken tot het vormen van een afbeeldingen-centrum, is ingeslagen.

In Weenen is voor korten tijd een platenarchief opgericht. Berlijn is dezen zomer met een instituut van grooteren omvang gevolgd.

Het doel van het Berlijnsche instituut (Staatliche Bildstelle) is drieledig. Het beoogt:

- ten eerste het verkrijgen van een volledig overzicht van al het fotografisch materiaal, dat in het rijk voorhanden is en het algemeen bekend maken hiervan door catalogi;
 - ten tweede het dienstbaar maken van dit materiaal aan de wetenschap en de liefhebberij door het verkrijgbaar stellen van afdrukken en diapositieven;
 - ten derde het uitbreiden van dit materiaal door het maken van nieuwe opnamen.
- Een vierde punt, dat meer buiten den directen opzet staat, is het uitgeven van gidsen en reproductiewerken voor het onderwijs.

Het instituut is, met het oog op den nood der tijden, zakelijk ingericht en geheel bedoeld om zichzelf te bedruipen. Er zal ruimte zijn voor 300.000 platen en om deze te verzamelen, is de medewerking verzekerd van musea, instituten, uitgevers, handelaars en particulieren. De kern wordt gevormd door de verzameling van de Messbildanstalt, die reeds sedert jaren op voorbeeldige wijze architectuurmonumenten geheel en in onderdeelen heeft gefotografeerd.

Hoe is het nu in Nederland met de afbeeldingen gesteld? De kleine collectie

fotografieën, die in onze musea te koop geboden wordt, is grootendeels van buitenlandsche firma's afkomstig. Winkels, waar eenigszins systematisch gewone afbeeldingen verkocht worden, zoekt men tevergeefs. De prentbriefkaarten, door de Commissie voor Stadsschoon uitgegeven, waren spoedig uitverkocht en zijn langen tijd niet meer herdrukt. Daarentegen heeft de Commissie voor Monumentenzorg een kostbaren voorraad goede platen, het Nederlandsch Museum is sedert geruimen tijd bezig, een dergelijke verzameling aan te leggen, het Prentenkabinet eveneens en ik ben overtuigd, dat er talrijke andere musea en genootschappen in het land zijn, die over een groot aantal platen beschikken.

Op het gebied van diapositieven heeft de Lichtbeeldenvereeniging te Amsterdam, onder leiding van Mejuffrouw De Gijselaar, reeds goed werk gedaan. Zij vormt een uitgebreide verzameling negatieven over allerlei onderwerpen, die tegen een billijken prijs uitgeleend worden. Verder maakt zij zich verdienstelijk door het maken van goede opnamen en het leveren van afdrukken en diapositieven op bestelling.

Wat ons ontbreekt is in de eerste plaats centralisatie. Er moet evenals te Parijs, Weenen en Berlijn een centraal bureau worden ingesteld. Het behoeft geen paleis te zijn; goed gerangschikte platen nemen niet veel ruimte in beslag. Aan het hoofd van dit bureau moet iemand staan, die een goed begrip van fotografie en kunstgeschiedenis heeft. Aan hem moeten alle musea, commissies en genootschappen hun platen toevertrouwen. Om den eersten groei te bevorderen, kunnen de musea gemakkelijk platen verwerven, door verplichtend te stellen, dat iedereen, die in het museum fotografeert, zijn negatieven na gebruik afstaat. Met uitgevers zou, evenals in Duitschland, een overeenkomst getroffen kunnen worden.

Het museum, de commissie, het genootschap, maar ook de particulier moet nu naar behoefte afdrukken uit het archief kunnen bestellen. Daartoe moet de platen-archivaris catalogi aanleggen en die laten drukken, waarin alle fotografieën omschreven en liefst ook afgebeeld zijn. In Berlijn heeft men van al de platen copieën gemaakt op diapositief-grootte, deze doen dan zoowel voor de catalogi als voor het maken van diapositieven dienst. De catalogi moeten zoo ingericht worden, dat men de kunstvoorwerpen kan vinden:

- naar den tijd, waarin zij zijn ontstaan;
- naar de kunstenaars, die ze gemaakt hebben;
- naar de plaats, waar zij zich bevinden en
- naar de soort, waaronder zij gerangschikt kunnen worden.

Het komt mij voor, dat het oprichten van het platenarchief het meest dringend is. Door het leveren van afdrukken en diapositieven zou het voor een groot gedeelte in zijn eigen onderhoud kunnen voorzien. Een afdeling voor het maken van opnamen, waaraan zeer zeker eveneens behoefte bestaat, zou er later aan verbonden kunnen worden, wellicht in samenwerking met de Lichtbeeldenvereeniging.

Het komt er nu slechts op aan, in deze richting een begin te maken, opdat wij voorbereid zijn, als het buitenland voor internationale samenwerking bij ons aanklopt.

October 1921.

FERRAND HUDIG.

MEDEDEELINGEN EN KORTE BERICHTEN.

OFFICIEELE MEDEDEELINGEN.

Algemeene Vergadering (Museum-Rapport). — Zaterdag 17 December 1921, des namiddags om twee uur, zal in een zaal bij Heystee Smit, Heerengracht 545—549 te Amsterdam, eene algemeene vergadering van den Ned. Oudh. Bond plaats hebben, waar zal worden behandeld het „Rapport der Rijkscommissie van advies in zake reorganisatie van het museumwezen hier te lande”.

De besprekingen zullen worden ingeleid door de heeren Alb. Plasschaert (Veere) en F. Hudig (Amsterdam), die zich op verzoek van het bestuur bereid hebben verklaard hunne inzichten omtrent de hoofdlijnen van het rapport uiteen te zetten.

De Secretaris.

E. J. HASLINGHUIS.

KORTE MEDEDEELINGEN.

HET VEERTIENDE CONGRES VOOR
MONUMENTENZORG IN DUITSCHLAND.

De geregelde reeks van „Tage für Denkmalpflege” is, na door den oorlog te zijn afgebroken, verleden jaar te Eisenach weder voortgezet. Dit jaar had de vergadering van 22 tot 24 Sept. te Munster in Westfalen plaats, die schoone bisschopsstad, welke zooveel heeft overgehouden van haar middeleeuwsch karakter, dat door de veranderingen in het tijdvak der Barok, in vele trekken nog verrijkt en verdiept is.

Zeer talrijk waren de deelnemers; de naamlijst telde over de 500. Hieronder ook enkele afgevaardigden uit Oostenrijk, Boheme, Zweden en Nederland, uit welk laatste land schrijver dezes het Rijksbureau voor de Monumentenzorg en den Oudh.-Bond vertegenwoordigde.

Op den avond van den 22^{en} Sept. werden wij ontvangen in het „Stadtschloss”, het voormalig paleis der vorst-bisschoppen, het machtige gebouw (1767—’73), door den Munsterschen architect Joh. Conrad Schlaun voor bisschop Maximiliaan Frederik von Königsegg ontworpen en uitgevoerd. Nadat de gebruikelijke woorden van verwelcoming en van dank gesproken waren, gaf de directeur van het Westfaalsch Museum, dr. M. Geisberg,

een beknopt overzicht van de ontwikkeling der stad Munster, gegroeid uit Mimigernaford, het veer over de Aa, tot een stad van over de 100,000 inwoners.

Den 23^{en} Sept. opende prof. v. Oechelhaeuser de eerste zitting in de zaal van het 14^e eeuwse raadshuis. Hij beantwoordde bij deze gelegenheid eenige verwijten, welke verleden jaar tegen de werkwijze en de organisatie der „Tage” waren geuit, o. a. door Prof. Weber (Jena). Deze had zich erover beklaagd, dat deze vergaderingen slechts een oppervlakkige laag der maatschappij in beweging brengen en geheel buiten de arbeiderskringen omgaan. De voorzitter meende hier tegen het volgende te moeten in het midden brengen: die verwijten zijn aan het verkeerde adres gericht; de „Tage” vooronderstellen bij de deelnemers zekere vakkennis; „arbeiders zouden zich aan onze tafel niet thuis voelen”; directen invloed kunnen „wij” hoogstens oefenen door de propaganda onzer bezoeken aan verschillende steden, voor het overige zijn „wij” machteloos. Aldus de voorzitter. Schrijver dezes maakt van deze altercatie vooral hierom gewag, dat zij een vraag betreft, welke niet alleen voor onze oostelijke burens, maar ook „apud nos” van gewicht is en ook te onzent wel eens goed onder de oogen mocht worden gezien.

Het woord was nu aan prof. Gurlitt voor zijn rede over „Monumentenzorg en heemschut in het onderwijs voor het volk” (waarmede hij blijkbaar in het bijzonder het onderwijs ten plattelande bedoelde). „Denkmalpflege,” aldus Gurlitt, kan, evenmin als heemschut, een leervak op school zijn; de technische en juridische kwesties, die aan de monumentenzorg verbonden zijn, kunnen slechts door bevoegden worden behandeld. Wel echter kan de school het begrip verspreiden voor de gedachten, die ons bij heemschut leiden, n.l. liefde voor den geboortegrond en verdediging van het eigenaardige daarvan. De meening, dat wij onzen stedelingenblik op de schoonheid van het land aan het buitenvolk moeten opleggen, wil zooveel zeggen als: „gij begrijpt de schoonheid uwer omgeving niet of verkeerd”, maar zoo komen we er niet. Het „schilderachtige”, dat ons behaagt, mishaagt den boer, als hij er geen nut van heeft. Misschien

heeft hij meer begrip voor de schoonheid van zijn omgeving dan de stedeling, die haar met schildersoogen bekijkt. Zijn voorvaders toch zijn het, die deze omgeving geschapen hebben. Zeker is het, dat de steedsche kleederdracht, die de uit den Baroktijd overgebleven boerendracht al meer verdringt, leelijker is dan deze. Ook voor de boerenwoning, welke in vele streken de steedsche vormen van de 17e eeuw heeft overgenomen, levert de stad thans weinig, dat geschikt is, totdat misschien de nieuwe „naar het land“-beweging („Siedlungswesen“) gunstiger gaat werken, als zij geleid wordt door kunstenaars en niet door norm- en type-zuchtige bouw bureau's. Wat wij derhalve doen moeten, is: van onze romantische, schilderachtige opvatting afzien, en daarvoor in de plaats stellen het realistisch zien. Zijn wij geleerden, zoo vroeg de Deutsche hoogleeraar schalks, niet voortdurend met onze echtgenooten in strijd over de vraag, of de romantische, dan wel de realistische ordening van ons studeervertrek en onzen lessenaar de voorkeur verdient? Zooals in de botanie moeten wij de kinderen leeren met scherpe aandacht alles te bezien en op te merken, zoodat het hun wordt ingeprent. Verder: zich rekenschap te geven van bouw, kleur, reuk, toon. Al zeer vroeg ontstaan dan geheugen-beelden, die onuitwischaar zijn. Het teekenen is hier een machtig hulpmiddel. Van het eenvoudigste uitgaand, leert men het kind op die wijze belangstelling krijgen ook voor meer samengestelde objecten: den dorpsvijver, het plein eener pachtshoeve e. d. Want wat het ernstig en aandachtig heeft beschouwd, daarvoor vat het geneztheid op, en, groot geworden, zal het dan ieder aantasten van zijn omgeving gevoelen als een slag, toegebracht aan iets liefs.

In de gedachtenwisseling, die op deze rede volgde, kwam — onder veel anders — ook ter sprake het onderhouden en bevorderen der verschillende locale ambachten en technieken.

De „Reichskunstanwalt“ Red slob drong er sterk op aan te redden, wat nog voortbestaat aan oude handwerken. Aan deze bedrijven willen hij en zijn adviseurs, die de desbetreffende gegevens verzamelen, zooveel mogelijk voedsel geven in den vorm van opdrachten. De dwaasheid moet ophouden, dat op eenige centrale bureau's geveld worden ontworpen, quasi in den stijl van een of ander dorp, dat b.v. een postkantoor noodig heeft, — met dit resultaat, dat eene officieele architectuur ontstaat, die met het dorp „koketteert.“

Geheel niets met het onderwerp te maken, had de volgende klacht, die ik alleen vermeld, omdat het onderwerp voor Nederland belang heeft: de steengroeven in het Bentheimsche lijden ten zeerste onder de moeilijkheden, welke de Deutsche regeering aan den uitvoer van de steen in den weg legt. Als dit nog een paar jaar zoo doorgaat, dan gaat, zoo vreesde men, deze bloeiende industrie te niet.

De tweede voordracht van dezen dag werd door minister Wallraff gehouden en liep over: industrie en monumentenzorg. Aan de uitvoering van § 150 der nieuwe grondwet (waarbij den Staat de bescherming wordt toevertrouwd van monumenten van geschiedenis, kunst en natuur) dient krachtig de hand te worden geslagen. Spr. ging de verschillende gevaren na, welke voortkomen uit de moderne nijverheid:

rook en damp; gassen en zuren der chemische industrieën. Men neemt thans proeven door op 34 verschillende plaatsen in het rijk blokken natuursteen op te stellen om den invloed van deze vijanden te bestudeeren;

vrachtauto's, die door hun gedreun b.v. onlangs nog de stadspoort van Goch hebben doen instorten; aanleg van fabrieken, die door haar slecht gekozen maatstaf naburige monumenten hinderen; en van fabriekswijken langs rivieroevers e. d.

Verder het hotelbedrijf; de bosch-exploitatie; de steengroeven; de spoorwegen; de electricische stroomgeleidingen; de reclame. Spr. constateerde, dat over enkele jaren in Duitschland alle molens, ook de watermolens, verdwenen zullen zijn.

Na de pauze hield prof. Tietze uit Weenen zijn met eenige spanning verwachte rede over de betrekkingen der monumentenzorg tot de geestelijke stroomingen van den tegenwoordigen tijd. Spr. nam zijn verleden jaar geuite kritiek aangaande de wijze, waarop de monumentenzorg beoefend wordt, weder op en lichtte zijn bedoelingen aldus toe: Het lijkt wel, of de taak der „Denkmalpflege“ tegenwoordig louter negatief is: verdediging tegen de op het oogenblik zoo sterke materialistische levensbeschouwing, welke het Verleden van zijn eereplaats wil verdringen. Terwijl wij de minachting voor de in ons denklevens gewortelde vereering van het Verleden bestrijden, dienen we ons echter af te vragen — en spr. verklaart, dat dit zich ook richt tegen zijn eigen vroegere opvattingen — of de geweldige gebeurtenissen der laatste tijden niet een verschuiving in ons be-

wustzijn hebben veroorzaakt, zoodat ook in onze eigen schatting de kracht der tot nog toe door ons gebezigde wapens grootendeels verloren is gegaan. Voor pl.m. 100 jaar uit de Romantiek voortgesproten, heeft de monumentenzorg zich gedisciplineerd en haar methoden onder leiding der kunstgeschiedenis tot iets algemeen-geldigs laten worden, tot een door algemeen-erkende denkbeelden bestuurd cultuurwerk. Maar feitelijk zijn haar wortelen niet zoo veel dieper geschoten, zij heeft geteerd van 's levens overvloed. En nu stellen wij ons de vraag: is de piëteit voor het monument werkelijk innig vervlochten met het leven onzer „Allgemeinheit”? De jongere generatie zal de vraag nog scherper stellen: staat die piëteit in harmonie met den zin des levens?

Wat is het monument, waaraan wij onze krachten wijden? Het bevat een aesthetischen factor, — vaak slechtse en grein van het aesthetische, gewikkeld in een menigte ethische associaties. Een stuk kunstwerk en een stuk verleden sloten zich hier aan elkander tot een eenheid, waar wij anders tegenover stonden dan tegenover een werk van enkel kunst. In zekeren zin was het monument minder, maar in andere opzichten méér dan het kunstwerk. Doch heden moet het probleem anders worden gesteld. Wij hebben thans rekening te houden met de neiging den afstand van kunstwerk tot monument te bekorten. Den eersten stap hiertoe heeft de nieuwe tijdgeest gedaan, sinds hij van het kunstwerk mèèr is gaan vragen dan enkel aesthetische bevrediging, of liever: sinds hij het begrip „aesthetisch” zoo heeft verruimd, dat er ook onder valt het antwoord op de ultieme vraag, en deze is van ethischen aard, gelijk zij het steeds was t.o. van het monument. „So wächst dem Kunstwerk etwas zu, was dem Denkmal niemals abhanden gekommen war”. De tweede stap moet nu echter van den anderen kant komen. De voornaamste waarde van het monument lag voor zijn vereerders hierin, dat het oud was, getuige van het verleden, drager van herinneringen — zóó had Al. Riegl het ons voorgesteld. Doch voor ons, en vooral voor onze jeugd, verliest Riegl's „Alterswert” aan onmiddellijkheid. De heerschende voorliefde voor het archaische en voor het vroeg-gothische berust niet hierop, dat zij oud, maar dat zij jong zijn. Derhalve, in het monument moet de aesthetische factor op den voorgrond komen en moeten de associaties vergeten worden. Wij dienen het af te vragen: wat kunt gij heden voor mij zijn? En

als het deze toets doorstaan heeft, zeggen wij: gij zijt schoon. niet omdat, maar hoewel gij oud zijt. Vele monumenten zullen deze toets niet doorstaan. Dit zal ons ertoe brengen, i.p.v. de tot heden beoefende extensieve een intensieve monumentenzorg te stellen.

Dat Tietze's woorden in deze vergadering scherpe tegenspraak uitlokten, baart geen verwondering. In zijn repliek verklaarde hij, blijkbaar tot opluchting van menig een, dat hij in zijn rede opzettelijk de antithese had verscherpt om zijn hoorders tot nadenken te brengen.

De zitting van 24 Sept. begon met een voordracht van prof. Jos. Sauer (Freiburg i/B) over het behoud en de bescherming van roerende monumenten in kerkelijk bezit. Plaatsgebrek verbiedt hier een verslag te geven van deze belangwekkende rede, waarin ons werd geschetst, hoe de kerkelijke kunstschat, zoowel de „doodde” (d. z. de niet meer dienstdoende, in schatkamers e. d. tentoongestelde) als de „levende” worden bewaard, vooral sinds den oorlog. De volgende voordracht, van prof. Gary (Berlijn), over het gebruik van mortels bij restauratiewerken, ging te veel in technische details om de meeste lezers van dit tijdschrift te interesseeren. Van de derde voordracht, over de inventarisatie, van monumenten, door Dr. Gall (Berlijn) wil ik ten slotte nog een overzicht geven.

Spr. wees op het gemis aan eenvormigheid der verschenen Duitsche inventarissen. Men kan er 5 à 6 typen in onderscheiden. Sommige dragen nog geheel het kenmerk van hun oorsprong: hulpmiddel voor de overheid. Spoedig kwam hierbij echter het streven aan wetenschappelijke eischen te voldoen. Als ruggegraat der officieele monumentenzorg moeten deze uitgaven ook inderdaad op wetenschappelijken grondslag staan. Maar omtrent de wijze, waarop de wetenschap hier moet worden gepubliceerd, verschillen de opvattingen hemelsbreed. Er zijn inventarissen, die niet meer zijn dan een droge opsomming op grond van de gegevens uit de literatuur; aan het andere einde staan er, welke een breed kunst- en cultuurhistorisch tafereel van een streek schilderen. Ook in de uitvoerigheid van het afbeeldingsmateriaal bestaan verschillen. Toch is volledigheid juist hier de eerste vereischte. Noodzakelijk is verder: opgave van bezitter en beheerder. Ook het beschouwen uit kunsthistorisch oogpunt, waardoor vergelijkingen mogelijk worden. Niet een lees-

boek voor ontwikkelden moet de inventaris zijn; niet tegelijk bronnenpublicatie en reishandboek. Ook de vorm der monographie deugt er niet voor. Gebruik maken van archivalisch materiaal is bepaald noodig; maar de inventaris is niet de plaats om oorkonden te publiceeren. Stijl-historisch onderzoek behoort er niet in thuis, evenmin als een breede samenvattende kunsthistorische inleiding.

Bij de discussie verklaarde prof. Clemen dat afwisseling in de bewerking der Duitsche inventarissen nog zoo verkeerd niet te vinden is; er spreekt iets uit, dat de verschillende staten karakteriseert. Vóór alle kritiek dient echter te gaan het streven om het Duitsche inventarisatie-werk, dat al zoo'n eind op weg was, te voltooien.

Hiermede waren de werkzaamheden van den 14^{en} „Tag” afgelopen; de volgende dag werd besteed aan een reis naar Soest.

E. J. HASLINGHUIS.

EEN INVENTARIS VAN TEGELTJES.

In zijn ten jare 1792 door de maatschappij „Tot Nut van 't Algemeen” uitgegeven boekje „Hendrik en Anna”, vermeldt de schrijver, P. Hartman, dat „ten platte lande en zelfs in de grootste dorpen, alle haardsteden van den gemeenen burger nog met geschilderde tichelsteentjes bezet zijn”. Hij noemt enkele soorten: bijbelsche tafereeltjes, gezelschapjes, herders en herderinnen, paarden, schepen en wijst op het ontbreken van steentjes met „vaderlandsche geschiedenissen”, hetgeen hij betreurt, omdat zulke ticheltjes aan den haard „een soort van oeffening voor de jeugd is”.

Onder de tegeltjes die omstreeks 1800 nog vrij algemeen de schouw van boer en buitenman sierden, zullen er wel geweest zijn van vroegeren datum. Maar ook nieuwe soorten, die toen in den handel waren. Van deze laatste geef ik hier een lijst, zooals die onder een afzonderlijk hoofd: „steentjes in en op de kassen beneeden” voorkomt op den inventaris van den boedel van Christiaan Kaakebeen, in leven metselaar en steenkooper te Haarlem en aldaar 11 Maart 1816 overleden. Een overzicht dus van de tegeltjes, die een groote zaak destijds in voorraad had.

Onder de tableau's die elk uit twaalf steentjes bestonden, komen voor landschappen, maar ook: een prins en een prinses, een haan en een hen. Van dit soort was blijkbaar niet veel voorhanden.

Daarentegen was er keur van steentjes, elk met een afbeelding. Ook hier worden landschappen genoemd: fijne landschappen, fijne landschappen met strikken, kleine landschappen met en zonder hoeken, bruine landschappen, groote bruine landschappen met hoeken, blauwe landschappen en groote blauwe landschappen met hoeken. Bijbelsche historiën — Abraham offert Izaäk, de Israëlieten trekken door de Roode Zee, David verslaat Goliath, Christus wordt gedoopt — waren te verkrijgen met en zonder tekst, ongekleurd of gekleurd: bruin of gevlamd. Dan worden vermeld kinderspelen, die onderscheiden worden in kinderspelen met hoeken, enkele kinderspelen met en zonder hoeken en dubbele kinderspelen met en zonder hoeken. Ook verscheidene soorten bloemwerk: achtkant bloemwerk, fransche anjers, anjers en tulpen, zonnebloem, violieren, paarse bloemen, renonkels, rosetten, fijne kettingroos, fijne kransjes, nagelbladen, schulpblad en guirlandes. Voorts de gemeene witte, witte middelsoort en witte beste middelsoort en eindelijk diverse soorten: luchtige strikken, kruisstrikken, fijne beugels, schopjes, vaasjes, puntservetten, heele randen, halve randen, dobbelsteen met randen, kleine sterretjes, acht-puntige sterren, sterren en anjers, sterren en klaverbladen, Jeruzalemsche veeren, krakelingen en schaapherders.

Een partij „different schilderwerk” wordt niet gespecificeerd.

H. E. KNAPPERT.

AANWINSTEN VAN HET NEDERLANDSCH MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST.

Een groot gedeelte der laatste aanwinsten kwam aan de textielafdeeling ten goede. Over de kanten is reeds gesproken. Ook de damastverzameling werd met menig stuk verrijkt.

De moeilijkheden om voorwerpen op textielgebied voor het publiek (groot en klein) ten toon te stellen zijn van allerlei aard. Kleurlooze weefsels zijn achter glas nauwelijks zichtbaar, bonte kunnen in de meeste gevallen niet zonder schade aanhoudend daglicht verdragen. De verscheidenheid der stoffen is te groot om met enkele voorbeelden te volstaan, terwijl een onafzienbare rij stalen en patronen de aandacht niet kan gaande houden. Als onmisbaar redmiddel komt hier het kostuum te hulp, dat niet alleen op duidelijke wijze de stoffen in haar tijd en toepassing laat zien, maar,

door zijn onmiddellijk verband met het leven, ook alle wetenschappelijke dorheid mist, die de stalen anders al gauw, *horribile dictu et auditu*, tot een 'studiecollectie' zou degradeeren.

Van de textielverzameling vormen de kostuums voor het publiek het meest aantrekkelijke deel. Uitbreiding en betere opstelling was daarom zeer gewenscht en deze vond, met veler medewerking, plaats onder de uitstekende vakkundige leiding van mevrouw Der Kinderen—Besier. Vooral aan de nieuwe opstelling werd groote zorg besteed, de bustes werden door beeldhouwers ontworpen en bijgewerkt, pascostuums werden gemaakt, patronen geknipt, en na nauwkeurig onderzoek de vroegere fouten hersteld.

Uit het depôt werden verscheiden stukken weer aan het licht gebracht en vooral werd gewonnen door het doelmatig toepassen der vele mantelettes, engageantes en fichu's, die hier nog waren opgeborgen. Daar wegens finantiële bezwaren van het aanbrengen van spiegels achter de kostuums moest worden afgezien, ontwierp mevrouw Der Kinderen voor ieder kostuum een etiket, waarop de rugsnit in teekening is gebracht, zoodat ook deze, dikwijls zoo belangrijke, details gemakkelijk zijn te overzien. (Wegens bovengemelde bezwaren konden tot dusver alleen de dameskostuums onderhanden genomen worden, de heeren moeten tot een volgend budget wachten.)

In Oude Kunst (VI, 1921, p. 77) heeft mevrouw Der Kinderen van haar ervaringen bij dit moeizame werk reeds een duidelijk overzicht gegeven, maar behalve de opstelling verdient ook menig nieuw stuk, dat ten geschenke of in bruikleen ontvangen werd, vermelding. Ik moet mij daarbij tot het voornaamste bepalen en noem: een avondtoilet ¹⁾ uit den Lodewijk XVI tijd van grijs en wit gestreepte zijde, waarin op coquette wijze kleurige bloempjes zijn geweven; oogenschijnlijk een eenvoudig patroon, maar in werkelijkheid, door de groote afwisseling in kleur der bloempjes, een rapport van ingewikkelden opzet en aanzienlijke grootte. Het is een japon voor klein gala, zooals de smalle paniers doen zien. De robe is van voren open en kon waarschijnlijk zoowel hangend als opgenomen gedragen worden, waarop de aanwezigheid van een rok zoowel als van een tablier wijzen.

De Lodewijk XVI periode is gepasseerd en ook de uitdagende revolutiemode is voorbij in den tijd,

waarin de tweede japon valt (fig. 1). De stof is weliswaar ouder, een zilvergrijze moiré-zijde met groote bloemslingers, waarschijnlijk van een Lodewijk XV kostuum afkomstig, maar tijdens

Fig. 1. Kostuum van omstreeks 1800.

het Consulaat vernaaid en verwerkt tot een stemmig kleeid naar Engelsch model. Nog zijn de paniers zichtbaar, maar minder sprekend en het korte lijfje met eigenaardig vliegervormig rugpand bereidt het Empire-kostuum al voor. Een aardige tegenstelling tot dezen stroeven en zwaarwichtigen overgangsstijl vormt dan een luchtig, zwierig wit neteldoeks Empire japonnetje (fig. 2). Bij den simplen vorm vertoont het groote verfijning in de keurige borduursels, waarmede het van onder tot boven is bewerkt. De mouwen zijn lang met kleine poefjes bij de schouders. Van omstreeks 1830 dateert een sobere deftige japon van paars en groen changeerende tafzijde ¹⁾. Wijde 'gigot'-mouwen, af-

¹⁾ Afgebeeld in den catalogus der tentoonstelling van historische kleding in het Stedelijk Museum te Amsterdam, 1919, No. 38.

¹⁾ Afgebeeld in Oude Kunst VI, 1921, p. 79.

loopende schouders en een enkele hoepel onder in den wijden rok karakteriseeren het begin van den

Fig. 2. Kostuum van omstreeks 1810.

Biedermaiertijd. Een zwart zijden japon met pélerine-kraag van omstreeks 1860 kon wegens plaatsgebrek nog niet opgesteld worden.

Augustus, 1921.

FERRAND HUDIG.

HET VALKHOF TE NIJMEGEN.

Opgravingen in het voormalige „Burgerlust”. — Het voormalige „Burgerlust” ondergaat sedert eenige weken enkele veranderingen. Bezigt zijnde met het graven van grond-sleuven aan de tuinzijde, voor den aanleg eener rioleering, stiet men nabij den ingang van de kegelbaan op oud tufsteen-metselwerk.

De heer Sanders, een der aannemers van de verbouwing, had de welwillendheid terstond de aandacht van de plaatselijke Museum-commissie op dezen vondst te vestigen. Er werd nu overgegaan

tot het voorzichtig blootleggen van hetgeen nog aan tufsteenmetselwerk in den grond over was, terwijl ook aan den muur, die de scheiding vormt met het erf der douairière van Rijckevorsel — waarin eenig tufsteenmetselwerk voor den dag was gekomen — de bepleistering plaatselijk werd weggenomen.

Het in den grond aanwezige tufsteenwerk, ter lengte van ong. 4 M., bevond zich met den bovenkant van $\frac{1}{2}$ tot $\frac{3}{4}$ meter beneden het terrein (tuin) en was van 0.60 M. tot 0.80 M. dik. Het werd gevormd door twee gedeelten, die bij den aanleg eener oudere rioleering door uitbreken gescheiden werden, maar stellig eenmaal met elkander moeten verbonden geweest zijn.

Hoewel van den aanvang van het onderzoek af ondersteld werd, dat men te doen had met overblijfselen van de kasteelommuring uit Barbarossa's tijd (midden der XII eeuw), was het toch niet terstond duidelijk, hoe het gevondene op de juiste plaats kon worden teruggebracht.

Uit oude afbeeldingen was bekend, dat ongeveer ter plaatse een uitgebouwde muurtoren had bestaan. Op aannemelijke gronden werd tot nu toe ondersteld, dat de oostelijke grens van het voormalige „Burgerlust” samenviel met den gesloopten twaalfde-eeuwschen ringmuur van het kasteel, in welk geval de muurtoren weinig of niet in den tuin van Burgerlust zou hebben kunnen voorspringen. Het vinden van tufsteenmetselwerk in den scheidingsmuur van het aangrenzende erf scheen aanvankelijk een bevestiging van de onderstelling, dat deze muur de plaats van de oude burchtomsluiting inneemt.

Gelukkig waren er evenwel nog andere gegevens, die er toe brachten om de voorloopig gevormde veronderstellingen aan de feiten te toetsen. Het in den grond aanwezig bevonden tufsteenmetselwerk (thans ten behoeve der nieuwe rioleering voor een groot deel weggebroken) had aan diens zuidelijk einde een naar het westen uitspringend gedeelte, dat onbetwistbaar de plaats scheen aan te geven, waar eenmaal de weggebroken muurtoren buiten den ringmuur trad. Er rees evenwel twijfel wegens de medeaanwezigheid van baksteenmetselwerk, dat tegen het tufsteenmetselwerk aansloot en door zijn hellende steenlagen en vlakgemetselde westelijke voorzijde onmiskenbaar tot een steunbeer had behoord.

Een dergelijke steunbeer viel eerder te verwachten tegen het midden der voorzijde van den torenwand,

dan in den uit zich zelve reeds sterken hoek, dien toren en muur met elkander maakten. Hier kwam nu een afbeelding te hulp, door Johan van Call in 1683 van den burcht vervaardigd (Catal. Gem. Museum XV. d. No. 6. b.), waarop de gemetselde steunbeer zeer duidelijk is weergegeven. Hij bleek inderdaad niet het midden van den toren te hebben geschraagd, maar meer zijdelings te hebben gestaan en wel juist zoo, dat de noordelijke zijkant doorliep tot in den meer genoemden binnenhoek van ringmuur en toren.

Er bleef nu nog te onderzoeken, welke beteekenis het tufsteenmetselwerk in den scheidingsmuur met het erf der douairière van Rijkevorsel kon hebben. Het fragment heeft 2 meter lengte en is drie à vier steenlagen van pl.m. 10 c.M. hoog. Na uitkappen van het omgevende baksteenmetselwerk, bleek de dikte niet meer dan 38 c.M. te bedragen. Dieper binnenwaarts, kwam men in den grond terecht. Een gedeelte van den zwaren, ouden ringmuur kan dit fragment derhalve niet zijn en dit is voor ons onderzoek voorloopig genoeg. De eerste onderstelling van de beteekenis der gedane vondsten wordt nu namelijk ook in ander opzicht te niet gedaan.

Het lijkt evenmin twijfel, of de plaats van den Z. W. hoektoren van den ouden burcht is in hoofdzaak teruggevonden en dit stelt ons in staat om het grondplan verder te reconstrueeren. Een vroeger reconstructieplan (afgebeeld in het Bulletin van den Nederl. Oudheidkundigen Bond van Juni 1919) moet nu eenige verbetering ondergaan door buitenwaartsche verschuiving van den besproken hoektoren over de geheele lengte van zijn voorsprong en door vervanging van de aansluitende geknikte muurgedeelten weerszijds, door in rechte lijnen verloopende muurgedeelten tot aan de hoofdpoot eenerzijds en den Westelijken middentoren anderzijds. Door een en ander wordt het grondplan van het kasteel eenigszins vereenvoudigd.

De thans gedane ontdekking is van te meer waarde, omdat juist de Z. W. hoek van het kasteel tot nu toe in zijn juiste vorm onopgehelderd was gebleven, terwijl voor de overige gedeelten van den omtrek voldoende gegevens voorhanden waren om dien met groote zekerheid te kunnen vaststellen.

Juni 1921.

Ir. J. J. WEVE.

BOEKBESPREKING.

D. Bierens de Haan, *Het Houtsnijwerk in Nederland tijdens de Gothiek en de Renaissance met een voorwoord van Dr. Jan Kalf* (met 210 afbeeldingen op 155 platen), 's Gravenhage Martinus Nijhoff 1921.

„En zoo heeft deze jonge man, die aan vakgeleerdheid maar weinig deed en van de literatuur wel het een en ander ongebruikt liet, een boek kunnen schrijven, dat leesbaar is en nieuws vertelt”. Aldus de heer Kalf in zijn voorwoord van dit ruim geïllustreerde en royaal gedrukte deel, waarvan stellig wel de verdienste is dat het nieuws vertelt, d.w.z. onze kennis komt aanvullen, die vooral terugging op Vogelsang's *Catalogus van het Ned. Museum en zijn plaatwerk over de Nederlandsche meubelen*.

De schrijver verdeelt zijn boek (in één band) in twee deelen: I Gothiek, II Renaissance. Beide zijn onderverdeeld in tezamen 20 hoofdstukken, elk hoofdstuk weer in een aantal paragrafen. Daardoor krijgt men bij het vrij uitgebreide materiaal een tamelijk overzichtelijke indeeling, die nog wordt gesteund door de registers en de verwijzingen ook bij de afbeeldingen naar de betreffende bladzijden van den tekst. In het deel over de Gothiek, worden eerst eenige meer algemeene kwesties over materiaal, de ambachten enz. aangevoerd en dan volgt aan de hand van de afbeeldingen een geregelde bespreking der verschillende werken, wel voornamelijk van de kerkelijke meubelen; eindelijk ook, maar zeer terloops, van de uitrusting van het woonhuis. In zijn tweede deel, de Renaissance, bespreekt de schrijver na eenige inleidende opmerkingen de kunstwerken volgens een indeeling in 5 groepen naar de stijlverschillen, die hij daarin kan opmerken. Zuid-Nederlandsche invloed heeft daarbij, zooals bekend is, een rol gespeeld. Eenige archivalia besluiten het deel.

Register van persoons- en plaatsnamen, een lijst van vak- en kunsttermen, een opsomming der aangehaalde geschriften worden gevolgd door de 155 platen met 210 afbeeldingen. Alles bij elkaar een stevig deel in 4° formaat met 166 bladzijden tekst.

De schrijver behandelt zijn onderwerp in een eenigszins eigenaardigen, gemoedelijk voortbabbelenden en toch onderhoudenden stijl, die ons het vlugge doorlezen wel tot een zeker genoegen

maakt, maar, naast vaak aardig eenvoudig gekozen woorden, die iets moeten duidelijk maken, ook wel eens kleine slordigheden te verwerken geeft. Voorts hinderen enkele opmerkingen, als bijv. op blz. 46 naar aanleiding van de koorbanken te Breda; „hoe goed de stijve rechte plooiënval ook is weergegeven, de lichaamsvormen komen niet tot hun recht”, als was de schrijver zich niet bewust dat juist de gewaadfiguur in zijn geheel gezien en niet als in de renaissance het lichaam met kleederen bekleed, datgene was dat de Gothische meesters zagen en zochten uit te beelden. Ook verder kan ik niet altijd meegaan met zijn ethische en aesthetische overwegingen en evenmin aan de zee denken bij de verklaring van het kwabornament. Jammer dat van blz. 147 af een kleine vergissing aanleiding was, dat de nummers der verwijzingen naar de afbeeldingen met één nummer zijn opgeschoven.

Maar dit zijn slechts kleinigheden, opmerkingen, die den schrijver mogen bewijzen met hoe veel belangstelling ik zijn aardig onderhoudend boek heb gelezen en hoe zeer ik zijn publicatie van de nog lang niet algemeen bekende houtsculptuur onzer kerken op prijs stel.

E. N.

MUSEA.

Den 3 November l.l. werd het door Mr. C. F. D. Pape, mede namens zijn overleden broeder Mr. C. W. J. J. Pape, aan de Gemeente Leiden geschonken nieuwe gebouw ter uitbreiding van de Lakenhal op plechtige wijze aan de Gemeente in beheer overgedragen. Met de inrichting van de zaken kan nu begonnen worden.

Het statige gebouw, ontworpen door den architect den Heer W. A. Lensvelt, bevat twee kunstzalen met bovenlicht en zes expositiezalen, waarvan er twee zijn versierd met fraaie betimmeringen, een afkomstig uit hotel Lion d'Or te Leiden en een uit de Munte te Arnhem. Verder bevat het gebouw de noodige dienstvertrekken als bureau's werk- en bergplaatsen.

Het gebouw beslaat eene bebouwde ruimte van 1200 M². en is geheel van steen en beton opgetrokken. Het verband met het oude museum wordt verzekerd door verbindingsgangen op de verschillende verdiepingen.

Het Museum-Huis Lambert van Meerten werd

half Augustus wederom voor het publiek toegankelijk gesteld, nadat gedurende de laatste maanden ingrijpende veranderingen in het gebouw hebben plaats gevonden.

Tot de twee voornaamste oorzaken, welke deze veranderingen noodzakelijk maakten, behoort in de eerste plaats het feit, dat Jhr. Six van Vromade, de fraaie 17^e en 18^e eeuwse meubels, het mooie porselein en de schitterende Delftsche voorwerpen en plaques, welke hij meer dan 10 jaren in bruikleen had afgestaan, thans wenscht terug te ontvangen.

Een des te heuglijker feit was het daarom, dat het Rijk tegen het einde van het vorige jaar, dank zij de krachtige hulp van tal van particulieren en kunstminnaars uit verschillende oorden van ons land, in staat kon worden gesteld de uitgebreide collectie tegels en tegeltableaux van den heer J. L. Schouten te Delft voor het Museum te verwerven.

Door den aankoop van deze belangrijke verzameling is tevens een aanvang gemaakt met de vorming eener ceramiek-collectie, welke voor Delft, waar eertijds een bloeiende aardewerkindustrie bestond, van bijzonder groot belang is.

De uitgebreide collectie, die thans voor het grootste gedeelte in het Museum van Meerten is opgesteld, omvat circa 12000 tegels en geeft in rijke verscheidenheid een beeld van de ontwikkeling der tegel-industrie van circa 1500 tot 1800. In deze rijke verzameling van uitsluitend decoratieve muurtegels (tegeltableaux met voorstellingen welke aan schilderijen herinneren en waar met de waarde van het vlak als zoodanig geen rekening wordt gehouden, komen in deze collectie nauwelijks voor) worden exemplaren aangetroffen met ornamenten, die te zamen gevoegd in groote tableaux de fraaiste patronen vormen; voorts tegels met geestige figurale voorstellingen en sierlijke plantmotieven en ten slotte verschillende specimina versierd met landschappen en zeegezichten.

Ter vergelijking en tot het geven van een meer volledig beeld der tegelindustrie zijn ook enkele buitenlandsche exemplaren als Perzische-, Spaansche- en Italiaansche tegels in de collectie opgenomen.

De ontwikkeling van het ornament op den tegel is in al haar fasen in den loop der eeuwen geleidelijk te volgen. Van het streng geometrische op de tegels met ingeperste versieringen en een decor in gekleurd slijb, ontwikkelt het patroon

zich tot ontwerpen van rijken vorm op de oudste tegels met tinglazuur met schitterende en zeldzaam diepe blauwe, groene, gele en bruine kleuren. In later jaren treedt het meetkundige schema daarentegen als het ware meer verborgen in de motieven uit de planten- en dierenwereld naar voren.

In de 18e eeuw spreekt uit het décor een geheel andere geest. Wel blijft de ornamenttegels bestaan, doch daarnaast zijn het vooral illustraties van of voorstellingen uit het huiselijk en maatschappelijk leven, bijbelsche verhalen, herderstafereelen, landschappen, scènes uit het kriegsleven enz., die onze aandacht vragen.

Haar grooten rijkdom ontleent de collectie echter hoofdzakelijk aan het uitgebreide aantal groote tableaux van circa 36 à 48 in kleur en in kwaliteit uitnemend bij elkaar passende exemplaren. Eerst in groote velden tezamen gebracht komen de tegels ten volle tot hun recht; zij toch vermogen pas een denkbeeld te geven van de groote decoratieve waarde en het schitterend kleureffect dezer tegelbekleding. Juist uit deze complexen blijkt, dat bij het tegelornament het accent hoofdzakelijk valt op het rythmisch spel van lijnen en kleurvakken, hoekvullingen en randversieringen, terwijl de voorstellingen op zichzelf steeds een secundaire rol vervullen. Door de groote decoratieve en picturale qualiteiten, de rake, breede teekening, passen deze tegelversieringen, in het bijzonder die der 17^e eeuw, zich op uiterst gelukkige wijze aan de architectuur aan.

Een bezichtiging der collectie zal doen zien, dat in den uitstekenden staat van gaafheid, de schitterende kleurenpracht der tegeldecorans en van het daarmede nauw verband houdende Noord-Nederlandsche aardewerk, waarvan een aantal merkwaardige stukken door den heer Schouten in bruikleen zijn afgestaan, de Hollandsche ceramiek-kunst zich hier vertoont op haar allerbest.

I. C. E. PEELLEN.

Tot directeur van het Museum Boymans te Rotterdam is met ingang van 1 December 1921 benoemd de Heer D. Hannema, assistent aan dit Museum.

MUNTVONDST.

Te Haaksbergen (Ov.) zijn in een potje van ruw aardewerk, dat gesloten was met een linnen doek, de navolgende munten gevonden:

Gelderland. Dubbele Stuivers van 1614 en 1618 (10 stuks). Zutphen, Halve Snaphaanschelling 1604, Stuiver van 1605 (2 stuks). Batenburg, 1622, Stuiver. Elburg, Koperen Duit. 's-Heerenberg, Koperen Duit van Herman Frederik (1627—1631).

Holland. Leeuwendaalders van 1576 en 1615 (2 stuks), Leicesterstooter 1587 (2 stuks), Leicesterstuiver 1595 (1 stuk). Roosschelling 1601 (3 stuks). Dubbele Stuivers van 1614, 1616, 1618 (28 stuks), Stuivers van 1614 (2 stuks).

Westfriesland. Roosschelling 1601, Dubbele Stuivers van 1614 en 1615 (3 stuks), Stuivers van 1593, 1599 en 1615 (9 stuks).

Zeeland. Arendsdaalder 1602 (5 stuks), 1618 (1 stuk), Roosschelling 1601 (2 stuks), Halve Roosschelling (1 stuk), Stuiver 1602 (2 stuks), Dubbele Stuivers van 1614, 1615, 1616, 1617, 1618, 1619, 1622 (56 stuks), Stuiver van 1619 (3 stuks).

Utrecht. Leeuwendaalders van 1616 en 1617, Roosschelling van 1601, Dubbele Stuivers van 1615, 1618, 1619 (8 stuks), Koperen Duit.

Friesland. 28-Stuiverstukken van 1601 en 1604 (3 stuks), Snaphaanschellingen van 1599, 1615 (3 stuks), Halve gehelmde Schelling van 1600 (3 stuks), Halve Stuiver, Stuiver van 1623 (2 stuks). Leeuwarden, 1597, Stuiver.

Overijssel. Leeuwendaalder van 1617, Dubbele Stuivers van 1615, 1617, 1618 en 1619 (27 stuks), Stuiver van 1619 (5 stuks). Deventer, Kampen en Zwolle, Stooter van 1597. Deventer. 28-Stuiverstuk van 1621 (2 stuks), koperen Duit. Kampen, Arendsschellingen met den titel van Rudolf II (1576—1612) (2 stuks). Idem met den titel van Matthias (1612—1619) (17 stuks), Stuiver (7 stuks). Zwolle, 28-Stuiverstuk met den titel van Matthias van 1620 en 1621 (4 stuks), Arendsschellingen met den titel van Rudolf II en van Matthias (7 stuks), Snaphaanschelling met den titel van Rudolf II, Stuiver en Halve Stuiver met den titel van Matthias en koperen Duiten van 1618.

Groningen. Flabbe of Dubbele Jager van 1599 en 1623, Jagers van 1589, 1600, 1605, 1606, Halve Stuiver (2 stuks).

Gronsveld. Koperen Duit.

Brabant. Karel V. 1515—1555. Vlieger te Antwerpen geslagen, Filips II, Twintigste Filipsdaalder 1571 te Antwerpen geslagen. Albertus en Isabella, 1598—1621. Vierde Patagon 1616 te Antwerpen geslagen, idem zonder jaar te Brussel geslagen, 3 Sols van 1618 en 1620 (13 stuks), Sol van 1614 en koperen Negenmanneke te Antwerpen

geslagen. Filips IV, 1621—1665. Escalin van 1623 te Antwerpen geslagen (2 stuks), Vierde Patagon te Brussel geslagen.

Vlaanderen. Albertus en Isabella, 1598—1621. Vierde Patagon (2 stuks).

Doornik. Filips II. 1555—1598. Twintigste Filipsdaalder.

Luik. Ferdinand van Beieren. 1612—1650. Daalders van 1613 en 1614, 3 stuks.

Oostenrijk. Ferdinand II. Thaler voor Carintië. 1620.

Engeland. Elisabeth. 1558—1603. Six Pence.

Spanje. Filips III. 1598—1621. Twee Realen.

Lotharingen. Charles II. 1545—1608. Teston van Nancy. 1608.

Oldenburg. Anthon Günther. 1603—1667. Twaalf Groten.

Oost-Friesland. Enno III. 1599—1625. Stüber en Halve Stüber.

Rostock. Thaler van 1610.

Besleten munten en fragmenten, 40 stuks.

De jongste munt is de Antwerpsche Escalin van 1623 en het is dus waarschijnlijk, dat de munten, kort na dat jaar verborgen zijn.

A. O. v. K.

UITVOER VAN KUNSTWERKEN UIT DUITSCHLAND.

Zooals men weet, is het in Duitschland verboden, zonder toestemming der regeering schilderen uit te voeren, die zijn opgenomen in de lijst van kunstwerken, die nationale waarde hebben.

Te Faderborn hebben hiervoor terecht gestaan de weduwe van Freiherr Wildericht von Ketteler von Schwarzengraben en de rentmeester Heinrich Schiefenhövel, beschuldigd, dit jaar gepoogd te hebben een landschap van Rembrandt, dat op genoemde lijst voorkomt, zonder toestemming uitgevoerd te hebben. De beklagden bekenden, doch beweerden, dat zij het niet gedaan hadden om het doek te verkopen, doch om het in veiligheid te brengen en het te laten taxeeren. De officier eischte tegen Frau Von Ketteler 300,000 mark boete en verbeurdverklaring van het schilderij en tegen Schiefenhövel 10,000 mark boete. Het vonnis luidde tegen Frau Von Ketteler 500,000 mark boete, subsidiair 1 dag hechtenis voor elke 15 mark, doch in het geheel ten hoogste één jaar en tegen Schiefenhövel 20,000 mark boete met dezelfde bijbepaling.

N. Rott. Ct., 2 Nov. 1921.

INHOUD.

	Blz.
Mededeeling der Redactie	1
Ledenlijst	I
Jaarvergadering te Zierikzee	152
Openingsrede van den Voorzitter	153
Jaarverslag van den Secretaris	154
Officieele Mededeelingen 51, 152,	235
Dr. P. J. H. Cuypers, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde	1
De Miniaturen in het Leidsche Getijdenboek, door Dr. G. Knuttel Wzn.	4
Denkmalpflege und Kunstverwaltung im neuen Deutschland in ihren Beziehungen zum Ausland, door Prof. Dr. Paul Clemen	15
Middeleeuwsch beeldhouwwerk in het kerkgebouw der Ned. Herv. Gemeente te Nisse (Z.), door Jacob Por	22
Voorhistorische en Romeinsche Oudheden, door Dr. A. W. Byvanck	29
Antieke Grieksche Kunstnijverheid, door C. W. Lunsingh Scheurleer	45
Een Middeleeuwsch Gasthuis, door Dr. Mr. S. Muller Fzn.	47
Nog eens de „Syter”, door Dr. E. J. Haslinghuis	50
Mededeelingen en Korte berichten 51, 152,	235
Een blik op het ontstaan en de verdere ontwikkeling van Zierikzee, door P. D. de Vos	57
Korte Beschrijving van de Monumenten te Zierikzee	83
Het Straatje van Vermeer en de Six-Stichting, door Prof. Dr. W. Martin	107
Rapport der Rijkscommissie voor het Museumwezen, door Prof. Dr. W. Vogelsang	108
Het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst en het Rapport der Museumcommissie, door Dr. E. Neurdenburg	126
De Klassieke Oudheid in het Rapport der Museumcommissie, door Dr. A. W. Byvanck	130
Een aanslag op 's Rijks Ethnographisch Museum, door Dr. J. P. B. de Josselin de Jong	133
Plaatselijke historische en kunstmusea, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde	138
De opleiding van aanstaande museumambtenaren, kunsthistorici en archaeologen, door Dr. A. W. Byvanck	144
Aanwinst van het Nederlandsche Museum voor Geschiedenis en Kunst, door F. Hudig	147
Nogmaals Rembrandt en Lastman, door J. Q. van Regteren Altena	149
Archaeologie tegenover historie, noodelooze geschillen, door Prof. Dr. I. H. Gosses	167
De Noorderkerk te Amsterdam, door Dr. E. Neurdenburg	204

	Blz.
Die Sorge für die Deutschen Fürstenschlösser und ihre Kunstschatze während und nach der Revolution 1918, door Dr. W. von Bode	220
De verluchte handschriften der Universiteitsbibliotheek te Utrecht, door Dr. A. W. Byvanck	223
Platenarchief, door F. Hudig	232

REGISTER.

Academisch statuut. „De opleiding van aanstaande museumambtenaren, kunsthistorici en archaeologen. Het —” door A. W. Byvanck	144
Adalberti, Vita S. —	171
Adam-Klissi, Mausoleum van	40
Adama van Scheltema, F. Bespreking van diens Ontwikkeling der Kunst in de Noordelijke Oudheid (De Gids, Februari 1921), door A. W. Byvanck	40
Adres v. h. Bondsbestuur aan de Tweede Kamer	51
Adres aan Z. E. den Min. v. B. Z. inzake de onteigeningsplannen Spuistraat enz.	51
Albertusputje	169
Alphen aan den Rijn, Romeinsche oudheden	38
„ Ned. Herv. kerk te	55
Altfriid's Vita Liudgeri	197
Archaeologen. De opleiding van aanstaande museum-ambtenaren, kunsthistorici en —. Het academisch statuut door A. W. Byvanck	144
„Archaeologie tegenover historie, noodelooze geschillen” door I. H. Gosses	167
„Iets over archaeologie en ethnologie” Bespreking van Dr. Holwerda's opstel (Oudh. Meded., Nieuwe reeks I ²) door I. H. Gosses	198
Aschkisten, zandsteen	36
Augustinus, handschrift van	228
Balderick, Graaf	186
Barneveld, Oudheidkamer te.	53
Beaunepveu	7
Beeldhouwwerk, Middeleeuwsch — in het kerkgebouw der Ned. Herv. Gem. te Nisse (Z.)	22
Begraafplaatsen, Ontblooting grafzerken op de Israëlietische — te 's Gravenhage	56
Begraafplaatsen, Karolingische — te Domburg	56
Beka, Kroniek van	178
Bode, Wilh. v. — „Die Sorge für die deutschen Fürstenschlösser und ihre Kunstschatze während und nach der Revolution 1918”	220
Boekbesprekingen	53, 159, 160, 241

	Blz.
Boeles, P. C. J. A., Bespreking van diens „Bronzen tijdperk in Gelderland en Friesland” (De Gids, Nov. 1920), door A. W. Byvanck	43
Borselen, Hendrik van der Veer van Borselen, heer van Nisse	26
Brielle, schutterstukken te	164
Brugge, Jan van	7
Burchten, graven en stammen in het Oosten en midden van ons land. Bespreking van Holwerda's opstel (Oudh. Meded., Nieuwe Reeks I ²), door I. H. Gosses	190
Byvanck, A. W., Voorhistorische en Romeinsche Oudheden, Opgravingen en onderzoeken in 1920	29
Byvanck, A. W., De klassieke oudheid in het rapport der museumcommissie	130
Byvanck, A. W., De Opleiding van aanstaande museumambtenaren, kunst- historici en archaeologen. Het academisch statuut	144
Byvanck, A. W., De verluchte handschriften der universiteitsbibliotheek te Utrecht	223
Calicot-weverij te Zierikzee	80
Chamaven	200
Chichester (Engeland)	47
Clavigeri (sleutelbewaarders)	156
Clemen, Paul, Denkmalpflege und Kunstverwaltung im neuen Deutschland in ihren Beziehungen zum Ausland	15
Congres, Het eerste — van Het Oostersch Genootschap in Nederland op 4 en 5 Jan. 1921 te Leiden	166
Cuyppers, Dr. P. J. H.	1
Deel	48
Delft, Brand Oude kerk te	164
Denkmalpflege und Kunstverwaltung im neuen Deutschland in ihren Bezie- hungen zum Ausland.	15
Deventer, Jacob van	72
Dolkzwaard (bronzen)	39
Domburg, Karolingische begraafplaatsen te	56
Dordrecht, Restauratie gevel Voorstraat 201	56
Dordrecht, Brand nabij de Groote kerk te	164
Dousa, Annales van,	178
Duno, Hunneschans op de	193, 201
Dijkwater, het	59
Egmond	169, 174
Elten, Klooster op den berg	186
Ethnologie, Iets over archaeologie en —. Bespreking van Holwerda's opstel (Oudh. Meded. Nieuwe reeks I ²) door I. H. Gosses	198
Everhard, graaf in Salland	190

	Blz.
Eyck, Jan van	7, 9
Eyck, Hubert van	7
Eygelshoven, Vondsten te	37
Felixvloed	73
Flethite	195, 196, 198
Franeker, Verz. porcelein en zilver te	164
Frankisch graf in de S. Servaaskerk te Maastricht	37
Fremy, Claudy	165
Friesland, Bespreking van P. C. J. A. Boeles, „Bronzen tijdperk in Gelderland en —” (De Gids, Nov. 1920) door A. W. Byvanck	43
Fürstenschlösser, Die Sorge für die deutschen — und ihre Kunstschatze während und nach der Revolution 1918 door Wilhelm v. Bode	220
Fuyck, M.	164
Gaesbeek, Jacob van	48
Gasthuis, Middeleeuwsch	47
„ , Utrechtsch, van St. Bartholomeus	48, 49
„ , 17 ^{de} eeuw, te Amersfoort	48
„ , Utrechtsche Kruisgasthuis	48
„ , Sint Elizabeth of Onze Vrouwe — te Zierikzee	63
Gelderland, Bespreking van P. C. J. A. Boeles, Bronzen tijdperk in — en Fries- land (De Gids, Nov. 1920) door A. W. Byvanck	43
Gertruid, Sint — n/b Eisdén	165
Gerulf	177
Getijdenboek, De Miniaturen in het Leidsch	4
Gipsafgietsels	120
Glasindustrie	147
Gosses, I. H., Archaeologie tegenover historie, noodelooze geschillen	167
Gouwe, de	59
Grafheuvels te Zeijen (Drente)	39
Gravenhof, 's — te Zierikzee	59
Gravensteen, 's — te Zierikzee	63
Grebbe- of Heimenberg	195
Groendal te Zierikzee	63
Haag, T. P. C.	149
Hallen, Kapel te	179
Hameland	190, 200
Handschriften, De verluchte — der universiteitsbibliotheek te Utrecht, door A. W. Byvanck	223
Haringvangst te Zierikzee	69
Haslinghuis, E. J., Nog eens de „Syter”	50
Haslinghuis, E. J., De syters te Woerden, Utrecht en elders	158

	Blz.
Haslinghuis, E. J. Het 14 ^{de} congres v. monumentenzorg in Duitschland . . .	235
Hattum, Perceel Allershoek A. 31 (Pand der Liefde)	56
Heerlen, Bespreking van Holwerda's verslag van de vondsten betreffende het Romeinsche Castellum te —, in de Oudh. Meded. uit 's Rijksmuseum v. Oudh. te Leiden	36
Heerlen, Romeinsche pottenbakkerij te	37
Heimen- of Grebbeberg.	195
Hintze, Mej. J. —, Bespreking van het opstel van — over geminieerde hand- schriften in de Utr. Universiteitsbibl. door A. W. Byvanck	223
Hoefsandalen	37
Holskirke	165
Holwerda, Bespreking van diens werk „Nederland's vroegste geschiedenis” door I. H. Gosses	168
Holwerda, Bespreking van diens opstellen in de Oudheidk. Meded. uit 's R. Mus. v. oudh. Leiden.	169
Hoorn, Restauratie gevel Groote Noord 40.	164
Hudig, F. Aanwinsten van het Ned. Mus. voor geschiedenis en kunst . 147,	238
Hudig, F. Ned. Mus. v. Geschiedenis en Kunst	160
Hulshof, Boekbespreking van A. Hulshof en M. J. Schretlen „Kunst der oude boekbinders, XVde en XVIIde eeuwsche boekbanden in de Utrechtsche Universiteits-bibliotheek”	159, 160
Hulst, Fragmenten van de refuge van de Abdij van Duinen	56
Hunneschans aan het Uddelermeer	193
Hunneschans op den Grebbe-berg.	195
Hunneschans op de Duno.	193
Insteekkamers	49
Jaarvergadering van den Bond te Zierikzee	152
Jong, J. P. B. de Josselin de —, Een aanslag op 's Rijks ethnographisch museum	133
Karel V	74
Katwijk, Restauratie van het „Konijnenhol” te	56
Katwijk, Hoeve Callo te	164
Katwijk, Ned. Herv. Kerk te	164
Keldermans	71
Kjöllefjord	165
Klissi, Mausoleum van Adam —	40
Klokken, Nederlandsche — in Noorwegen.	165
Keyser, Hendrick de	204
Kloosters te Zierikzee	72
Knappert, H. E., Een inventaris van tegeltjes	238
Knuttel Wzn., G., De Miniaturen in het Leidsch Getijdenboek	4
Koog a/d. Zaan, Paltrokmlen te	164

	Blz.
Kortenhoef, Kerktoren te	164
Kunst van eigen tijd	121
Kunsthistorici. De opleiding van aanstaande museumambtenaren, — en archaeologen, Het academisch statuut, door A. W. Byvanck	144
Kunstmuseum, Algemeen	113
Kunstnijverheid, Antieke Grieksche, door C. W. Lunsingh Scheurleer	45
Laarberg	195
Lastman, Nogmaals: Rembrandt en —, door I. Q. v. R. A.	149
Leeuwarden, de „Tuinen” te	56
Leprozenhuis te Zierikzee	72
Lieven, Sint.	60
Lyra, Nicolaus de.	225, 228
Maartensdijk, Sint —, Oranje-portretten te.	164
Maas, Romeinsche weg langs de	36
Maastricht, Frankisch graf	37
Man, J. C. de	57
Martin, W. Het Straatje van Vermeer en de Six-stichting	107
Mausoleum van Adam-Klissi	40
Mee-nering te Zierikzee	69
Meeester van de Leidsche grisailles	6, 11
Meester G.	8, 9
Melenborg; Bespreking van het verslag van de opgraving	35
Mellaart, J. H. J.	149
Monstertoren te Zierikzee.	57
Montferland.	183, 201
Monumentenzorg. Het 14de congres voor monumentenzorg in Duitschland door E. J. Haslinghuis	235
Muller, Fz., S., Een Middeleeuwsch Gasthuis	47
Muller, Fz., S., Nogmaals de „Syter”	156
Munna, sterkte.	187
Muntvondst, door A. O. v. K.	243
Musea, Plaatselijke historische en kunstmusea door J. C. Overvoorde	118
Musea, vruchtbaarmaking en beheer	123
Musea door I. C. E. Peelen	242
Museum. Brand in het Haagsch museum van kunstnijverheid	53
„ „De Lakenhal” te Leiden	53
„ Leidsch Universiteitsmuseum	53
„ Algemeen kunstmuseum.	113
„ Bestemming van 's Rijksmuseumgebouw	114
„ van Gebruiks- en Sierkunst	114
„ Historisch	115

	Blz.
Museum, Scheepvaartkundig	116
„ 's Rijks — van Oudheden	116
„ 's Rijks Ethnographisch	116
„ v. h. Boek	119
„ v. Bouwkunst	119
„ Het Nederlandsch museum voor geschiedenis en kunst en het rapport der museum — commissie, door Elisabeth Neurdenburg .	126
„ Een aanslag op 's Rijks ethnographisch museum, door J. P. B. de Josselin de Jong	133
„ Nederlandsch museum voor Geschiedenis en Kunst door F. Hudig	160, 161
„ Centraal Museum te Utrecht	161
„ Aanwinsten van het Ned. — voor Geschiedenis en Kunst door Ferrand Hudig	238
Museum-ambtenaren, opleiding	121, 144
Museumraad	122
Neurdenburg, E., Het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst en het rapport der museumcommissie	126
Neurdenburg, E., De Noorderkerk te Amsterdam	204
Nicolaissens, O.	165
Nisse (Z.), Middeleeuwsch beeldhouwwerk in het kerkgebouw der Ned. Herv. Gem. te	22
Noorderkerk, De — te Amsterdam door Elisabeth Neurdenburg	204
Noorwegen, Ned. klokken in —	165
Nijmegen, Bespreking van Holwerda, De Batavenstad en de Vesting der Legio X te	29
Oldenburg, Museum te	19
Oostersch genootschap, eerste congres	166
Opgravingen. Voorhistorische en Romeinsche Oudheden, — en onderzoekingen in 1920.	29
Opgravingen te Orchomenos	40
Oppidum Batavorum	33, 34
Opleiding der a.s. Museumambtenaren	121
Oranjeportretten te St. Maartensdijk	164
Orchomenos, Opgravingen te —	40
Ornamentvormen, Bespreking van F. Adama van Scheltema's Verklaring der oudste — uit de techniek, door A. W. Bijvanck	40
Oswald, Felix, Boekbespreking van Oswald and Davies Pryce's Introduc- tion to the study of terrasi-gillata door A. B.	53
Oudheden, Voorhistorische en Romeinsche	29
Oudheid, De klassieke — in het rapport der museum commissie door A. W. Byvanck	130
Ouwater	12

	Blz.
Overvoorde, J. C. Dr. P. J. H. Cuypers	1
Overvoorde, J. C. Korte beschrijving der Monumenten te Zierikzee	83
Overvoorde, J. C. Plaatselijke historische en kunstmusea	138
Pantheon, nationaal	116
Praehistorische vondsten	165
Paltrokmlen te Koog a/d Zaan	164
Peelen, I. C. E. Musea	242
Personalia	56, 166
Platenarchief	232
Por, Jacob, Middeleeuwsch beeldhouwwerk in het Kerkgebouw der Ned. Herv. Gem. te Nisse (Z)	22
Pottenbakkerij, Romeinsche — te Heerlen	37
Prentenkabinet	115
Psalterium v. Utrecht	230, 232
Rapport der Rijkscommissie van advies in zake reorganisatie van het museum- wezen 108, 126, 130, 133, 138,	144
Rembrandt	149
Reygersberch, Jan — Cronijcke van Zeelandt	58
Rhedichem, graafschap	193
Romeinsche legerplaats te Vechten	38
Romeinsche muur te Alphen aan den Rijn	38
Romeinsche oudheden te Alphen aan den Rijn	38
Romeinsche oudheden	29
Romeinsche weg langs de Maas	36
Rijckholt n/b Eisden	165
Rijksmuseumgebouw, Bestemming	114
Saksische, Oude — Burchten. Bespreking van Dr. Holwerda's opstel, door I. H. Gosses	183
Salland, Everhard graaf in	190
Sas, het Verste Sas	59
Schaesberg, vondsten te	37
Schelluinen, pastorie	164
Scheurleer, C. W. Lunsingh —, Antieke Grieksche kunstnijverheid.	45
Schonen	64
Schretlen, Boekbespreking van A. Hulshof en M. J. Schretlen, Kunst der oude boekbinders. XV ^{de} en XVII ^{de} eeuwse boekbanden in de Utrechtsche Universiteits-bibliotheek	159
Sevenhoven, Cornelis Danckertsz. van	205
Six, collectie	107
Sleen, W. G. N. v. d.	165
Sluis, Oude zerken	165

	Blz.
Sortland	165
Spilman, H., Boekbespreking van H. Spilman, Afbeeldingen van kerken en kasteelen en andere gebouwen in Oost. Noord-Brabant enz.	160
Staets, Hendrik Jacobsz.	204
Stapert, Jan	164
Steinre, Graafschap	193
Stevere, Graafschap	193
Syter,	50, 156
Tegeltjes, Een inventaris van — door H. E. Knappert	238
Terrasigillata, Boekbespreking van Felix Oswald's and T. Davies Pryce's Introduction to the study of Terrasigillata, door A. B.	53
Testamentaire beschikkingen	124
Textielafdeeling Ned. Museum	238
Tietze—Conrad, Mevr. E. —, Bespreking van haar boekje over het Utrechtsche Psalterium door A. W. Bijvanck	230
Tromsø	165
Tromsøsundet	165
Trondenes	165
Uddelermeer, Hunneschans	193
Uitvoer van Kunstwerken.	244
Upladium, burcht.	187
Utrecht, Dom te —	165
Utrechtsche Psalter	230, 232
Vaerokirke op de Lofoden	165
Vechten, Romeinsche legerplaats	38
Vermeer, Straatje	107
Vliedbergen	57
Voorhistorische Oudheden	29
Verslag van de Provinciale Zeeuwsche Schoonheids- en Archaeologische Commissie over 1920	54
„ der Provinciale Commissie ter bewaring en bescherming van monumenten in Noord-Brabant	54
„ van den toestand van het Frans-Hals museum te Haarlem	54
„ van den toestand van het Stedelijk museum „De Lakenhal” te Leiden	163
„ van het West-Friesch Museum te Hoorn	55
„ omtrent de openbare verzamelingen der Gemeente Utrecht	55
„ van de Commissie van het bestuur van het Provinciaal Museum van oudheden in Drenthe te Assen, over 1919 en over 1920	55
„ van den toestand van het Museum van oudheden voor Provincie en stad Groningen	55

	Blz.
Verslag omtrent het Museum van het Friesch Genootschap te Leeuwarden	162
„ van de Vereeniging van vrienden der Aziatische kunst	162
„ Derde en vierde, van de Vereeniging voor Terpen onderzoek	162
„ van het Museum te Zutphen over 1920	162
„ Museum voor Land- en Volkenkunde en Maritiem museum „Prins Hendrik te Rotterdam over 1920	162
„ der Rijkscommissie voor de monumentenzorg over 1918 en 1919 I	162
„ van den Oudheidkundigen dienst in Ned. Indië, 1920, 3e en 4e kwartaal	162
Vos, P. D. de, Een blik op het ontstaan en de verdere ontwikkeling van Zierikzee	57
Vruchtbaarmaking en beheer der musea	123
Warncke, J. —	165
Wegewart, Wil. —	165
Westerkerk te Amsterdam	211
Wichman, graaf in Hamaland	190
Wilfsit,	179
Wilp, kapel te	197
Wou, Gerhardus de —	165
Wijk-Maastricht, Romeinsch brandgraf	37
Ijsland	77
Zeyen (Drente), Grafheuvels te	39
Zierikzee, Voorloopig plan voor de zomervergadering te —	52
Zierikzee, Een blik op het ontstaan en de verdere ontwikkeling van — door P. D. de Vos.	57
Zierikzee, Korte beschrijving der Monumenten te — door J. C. Overvoorde .	83
Ziringus	58
Zoutnering te Zierikzee	57

LEDENLIJST

(JAN. 1921).

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.
BESCHERMHEER Z. K. H. DE PRINS DER NEDERLANDEN.

BESTUUR:

Prof. W. A. E. van der Pluym, Amsterdam,
voorzitter.
Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Leiden, onder-
voorzitter.
Dr. E. J. Haslinghuis, 's-Gravenhage, secr.
Dr. H. P. Coster, Groningen, penningmr.
F. A. Hoefer, Hattem.
Dr. J. Kalf, 's-Gravenhage.
Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, Amsterdam.
Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van IJsselt,
's-Hertogenbosch.
Prof. Dr. W. Vogelsang, Utrecht.

REDACTIE VAN HET BULLETIN:

Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Leiden, voorzitter.
Dr. A. W. Byvanck, 's-Gravenhage.
Prof. Dr. N. J. Krom, Leiden.
Prof. Dr. W. Martin, 's-Gravenhage.
Dr. Elisabeth Neurdenburg, Groningen.
Prof. Dr. W. Vogelsang, Utrecht.

Commissie tot samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen:

F. A. Hoefer, voorzitter, Dr. A. Beets, Dr. E. J. Haslinghuis, Ad. Mulder, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie tot beschrijving der gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagnieën in Nederland:

Mr. J. E. Heeres, voorzitter, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, secretaris, J. A. Frederiks, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie tot voorbereiding van de samenstelling eener lijst van afbeeldingen van Nederlandsche monumenten:

Mr. Dr. J. C. Overvoorde, voorzitter, J. J. de Gelder, secretaris, Jhr. H. Teding van Berkhout, Dr. C. Hofstede de Groot, Dr. E. J. Haslinghuis, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie voor een rapport ter voorbereiding eener internationale conferentie tot vrijwaring van monumenten tegen oorlogsgevaar:

Mr. Dr. J. C. Overvoorde, voorzitter, Dr. E. J. Haslinghuis, secretaris, Jos. Th. Cuypers, Prof. Jhr. Mr. Dr. W. J. M. van Eysinga, Mr. S. Gratama, Gen.-Maj. H. L. van Oordt, Prof. Jhr. Dr. J. Six, Prof. Mr. C. van Vollenhoven.

LEDEN:

Alkmaar, Stedelijk museum.
 Amsterdam, Instituut voor Bouwkunst.
 Amsterdam, Koninklijk oudheidkundig genootschap.
 Amsterdam, Vereeniging Rembrandt.
 Amsterdam, Koninklijk Nederlandsch genootschap voor munt- en penningkunde.
 Amsterdam, Regenten der stichting „Amstelkring”.
 Amsterdam, Vereeniging Amstelodamum.
 Amsterdam, Stedelijk museum.
 Amsterdam, Nederlandsche bond van horlogemakers.
 Arnhem, Gelre, Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht.
 Arnhem, Arnheemsch genootschap van oudheidkunde.
 Assen, Provinciaal museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drente.
 Breda, Vereeniging „Stedelijk museum en oudheidkamer”.
 Delft, Rijksmuseum „Huis Lambert van Meerten”.
 Dordrecht, Vereeniging Oud-Dordrecht.
 Dordrecht, Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen.
 Edam, Commissie van beheer en toezicht over Edam's museum.
 Gouda, Commissie voor de restauratie der St.-Janskerk.
 's-Gravenhage, Rijksbureau voor de monumentenzorg.
 's-Gravenhage, Commissie tot beheer over het gemeentemuseum.
 's-Gravenhage, Gevangenpoort.
 's-Gravenhage, Vereeniging „Die Haghe”.
 's-Gravenhage, Genealogisch-heraldisch genootschap „De Nederlandsche leeuw”.
 Groningen, Commissie van administratie over het museum voor provincie en stad.
 Haarlem, Museum van kunstnijverheid.
 Haarlem, Commissie van toezicht over het stedelijk museum.
 Haarlem, Commissie van het Bisschoppelijk museum.
 Haarlem, Vereeniging „Haerlem”.
 's-Hertogenbosch, Provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen.
 Leeuwarden, Friesch genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde.
 Leiden, Stedelijk museum „De Lakenhal”.
 Leiden, Vereeniging „Oud-Leiden”.
 Maastricht, Provinciaal oudheidkundig genootschap.
 Middelburg, Zeeuwsch genootschap der wetenschappen.
 Rome, Nederlandsch historisch instituut.
 Rotterdam, Academie van beeldende kunsten en technische wetenschappen.
 Utrecht, St. Bernulphusgilde.
 Utrecht, Kunsthistorisch instituut.
 Utrecht, Provinciaal Utrechtsch genootschap.
 Utrecht, Stedelijk museum van oudheden.
 Zaandijk, Zaanlandsche oudheidkundige vereeniging „Honig”.
 Zwolle, Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis.

Bazel, K. P. C. de; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Bussum.
 Beets, Mr. N.; oud-onder-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Beresteyn, Jhr. Mr. Dr. E. A. van; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te 's-Gravenhage.
 Berkhout, Jhr. H. Teding van; directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Berlage, Dr. H. P.; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te 's-Gravenhage.
 Blok, Mej. I. M.; assistente Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Boeles, Mr. P. C. J. A.; conservator Friesch genootschap, te Arnhem.
 Bouricius, Mr. L. G. N.; beheerder stedelijk museum te Delft.
 Bredius, Dr. A.; adviseur Mauritshuis te 's-Gravenhage.

- Buisman, H.; conservator Teylers museum te Haarlem.
- Byvanck, Dr. A. W.; conservator Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage.
- Crookewit W.Azn., W.; secretaris Utrechtsche provinciale commissie, te Amersfoort.
- Cuyppers, Jos. Th.; oud-lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Roermond.
- Derkinderen, Prof. A. J.; hoogleeraar-directeur Rijksacademie van B. K., te Amsterdam.
- Dumoulin, Mr. V.; commies Rijksbureau voor de monumentenzorg, te 's-Gravenhage.
- Duparc, Mr. M. I.; administrateur afd. K. en W., te 's-Gravenhage.
- Ebeling, H. J. M.; beheerder stedelijk museum, te 's-Hertogenbosch.
- Engelen, Jkvr. Cl.; beheerster oudheidkamer te Zutphen.
- Erven Dorens, A. van; directeur gemeentemuseum te Arnhem.
- Frederiks, J. A.; beheerder van het Rijksmuseum de Gevangenpoort, te 's-Gravenhage.
- Gallois, Mr. H.; commies dienst K. en W. der gemeente 's-Gravenhage.
- Gelder, Dr. H. E. van; directeur afdeling K. en W. der gemeente 's-Gravenhage.
- Gelder, J. J. de; conservator Prentenkabinet te Leiden.
- Graaf, Mgr. J. J.; conservator Bisschoppelijk museum te Haarlem, te Overveen.
- Gratama, G. D.; directeur stedelijk museum te Haarlem.
- Gratama, Mr. S.; voorzitter der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te 's-Gravenhage.
- Grol, H. G. van; conservator stedelijk museum te Vlissingen.
- Groot, Dr. C. Hofstede de; oud-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam, te 's-Gravenhage.
- Haslinghuis, Dr. E. J.; onder-directeur Rijksbureau voor de monumentenzorg te 's-Gravenhage.
- Heeswijk, H. van; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg te 's-Gravenhage.
- Henkel, M. D.; conservator Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
- Hofer, F. A.; directeur Overijselsch museum te Zwolle, te Hattem.
- Holwerda, Dr. J. H.; directeur Rijksmuseum van oudheden te Leiden.
- Hooft, C. G. 't; directeur museum Fodor te Amsterdam.
- Hoog Hz., G. de; onder-directeur Rijksbureau voor de monumentenzorg, te 's-Gravenhage.
- Hoogewerff, Dr. G. J.; secretaris Nederlandsch historisch instituut te Rome.
- Hudig, F. W.; onderdirecteur Nederlandsch museum te Amsterdam.
- Jonge, Jvr. Dr. C. H. de; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Utrecht.
- Juynboll, Dr. H. H.; directeur Rijks ethnographisch museum te Leiden.
- Kalf, Dr. J.; directeur Rijksbureau voor de monumentenzorg te 's-Gravenhage.
- Kam, G. M.; beheerder museum-G. M. Kam te Nijmegen.
- Kellen, Dz., J. Ph. van der; conservator Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
- Kerkwijk, A. O. van; directeur Koninklijk penningkabinet te 's-Gravenhage.
- Keuller, L. A. J.; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Maastricht.
- Knuttel, Dr. G.; wetenschapp. assistent dienst K. en W. der gemeente 's-Gravenhage.
- Krom, Dr. N. J.; hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden, oud-chef van den oudheidkundigen dienst in Ned.-Indië.
- Ligtenberg, Prof. Dr. R. J.; hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Utrecht.
- Looy van der Leeuw, Mej. Dr. E. van der; assistente Nederlandsch museum te Amsterdam.
- Martens, W.; directeur museum Mesdag te 's-Gravenhage.
- Martin, H.; oud-directeur Friesch museum, te Leeuwarden.
- Martin, Prof. Dr. W.; directeur Mauritshuis te 's-Gravenhage en buitengewoon hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Leiden, te 's-Gravenhage.
- Mialaret, J. H. A.; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Maastricht.
- Mulder, A. I. M.; oud-rijksarchitect voor de monumenten, te 's-Gravenhage.
- Muller Fzn., Dr. Mr. S.; oud-directeur stedelijk museum te Utrecht.
- Mijnssen, Mr. J. A. G. Verspyck; oud-onder-directeur Koninklijk penningkabinet te 's-Gravenhage.
- Neurdenburg, Mej. Dr. E.; lector in de kunstgeschiedenis, te Groningen.
- Notten, M. van; directeur Nederlandsch museum te Amsterdam.
- Odé, Prof. A. W. M.; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Delft.
- Ottema, N.; conservator Friesch museum, te Leeuwarden.
- Overvoorde, Mr. Dr. J. C.; directeur stedelijk museum te Leiden.
- Peelen, Mej. I. C. E.; directrice Rijksmuseum Lambert van Meerten, te 's-Gravenhage.
- Pluym, W. A. E. van der; hoogleeraar Rijksacademie van B. K. te Amsterdam.

Posthumus Meyjes, C. B.; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Huis ter Heide.
 Riele Gzn., W. Te; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Utrecht.
 Riemsdijk, Jhr. B. W. F. van; hoofddirecteur Rijksmuseum te Amsterdam.
 Rientjes, A. E.; conservator Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht.
 Rijkevorsel, Mr. Dr. A. van; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te 's-Hertogenbosch.
 Rijkse, Jac.; conservator gipsmuseum Academie van B. K. te 's-Gravenhage.
 Royer, J. A.; oud-administrateur afd. K. en W., te Wassenaar.
 Scheurleer, C. W. Lunsingh; directeur gipsmuseum Academie van B. K., te 's-Gravenhage.
 Schuylenburg, Mr. W.; directeur Stedelijk museum te Utrecht.
 Sluyterman, Prof. K. L.; hoogleeraar in de decoratieve kunst, te Delft.
 Steur, Prof. J. A. G. van der; algemeen secretaris der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Delft.
 Tussenbroek, O. van; directeur museum van kunstnijverheid te Haarlem.
 Unger, Dr. W. S.; beheerder stedelijke oudheidkamer te Middelburg.
 Vermeulen, F. A. J.; commies Rijksbureau voor de monumentenzorg.
 Visser, Prof. C. K.; lid van de Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Delft.
 Vogel, Prof. Dr. J. Ph., hoogleeraar in het Sanskrit en de Indische oudheidkunde, te Leiden.
 Vogelsang, Prof. Dr. W.; hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Utrecht.
 Waller, F. G.; oud-waarn. directeur Rijksprentenkabinet te Leiden, te Amsterdam.
 Weve, J. J.; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Nijmegen.

CORRESPONDEERENDE LEDEN:

Arntz, N.; Millingen.	Bolsius, Mr. F. J.; Roermond.
Assendelft, H. van; Gouda.	Bolt, Dr. M.; Groningen.
Aulnis de Bourouill, Prof. Mr. J. baron d'; Utrecht.	Bondam, Mr. A. C.; Arnhem.
Baak, H. A. van; Lyon.	Boreel van Hogelanden, Jhr. Mr. J. W. C.; Velzen.
Backer, Jhr. Mr. J. F.; Amsterdam.	Bosch, Dr. F. D. K.; Weltevreden.
Baelde, Mej. E.; Rotterdam.	Bottenheim, Mej. M. E.; Amsterdam.
Balveren, Mr. W. E. J. baron van; Arnhem.	Bourdrez, J. J. L.; 's-Gravenhage.
Bastert, J. J.; 's-Gravenhage.	Brandeler, Jhr. Mr. P. A. J. v. d.; 's-Gravenhage.
Beeck Calkoen, Mr. A. J. L. van; 's-Graven- hage.	Brants, Mej. J.; Leiden.
Beekman, Dr. A. A.; 's-Gravenhage.	Bremmer, H. P.; 's-Gravenhage.
Beelaerts van Blokland, Jhr. W. A.; Wassenaar.	Brenkman, G. J.; Lienden.
Begeer, C. J. A.; Utrecht.	Brom Jr., A.; Utrecht.
Bendien, J. G.; Bombay.	Brücken Fock, B. F. S. von; Middelburg.
Bentinck, G. J. G. G. graaf van Aldenburg; Amerongen.	Brugmans, Prof. Dr. H.; Amsterdam.
Berden, J. W. H.; Amsterdam.	Bruyn, G. A. M. de; Rotterdam.
Berg, Dr. J.; Amsterdam.	Bruyn, Mr. L. A. M. de; Ginneken.
Bergmans, Dr. Paul; Gent.	Buma, Mr. W. B.; Huizum.
Berns, Mr. J. L.; Leeuwarden.	Burger, Dr. Mr. C. P.; Amsterdam.
Beyderwellen, N.; Alkmaar.	Bussy, Mr. A. le Cosquino de; Utrecht.
Bierens de Haan, Mr. Dr. J.; Amsterdam.	Bussy, M. de; Roermond.
Blauw, A. J.; 's-Graveland.	Buuren, P. A. van; Middelharnis.
Blok, Prof. Dr. P. J.; Leiden.	Bijleveld, Mr. C. G. J.; Nijmegen.
Blum, J. H.; Domburg.	Bijleveld, R. Th.; 's-Gravenhage.
Bode, Prof. Dr. W. von; Charlottenburg.	Bijleveld, W. J. J. C.; Leiden.
Boekenooogen, Dr. G. J.; Leiden.	Canter Cremers, Mej. W.; Groningen.
Boele van Hensbroek, A. W.; 's-Gravenhage.	Chabot, J. J. M.; Wassenaar.
Boelen, J. Th.; Maarn.	Clarion, H. J.; Hoorn.
Bolk, Prof. Dr. L.; Amsterdam.	Clemen, Prof. Dr. P.; Bonn.
Boll, Mr. V. G. A.; Gorinchem.	Cohen, Dr. W.; Dusseldorp.
	Cohen Stuart, Mr. A. C.; Alkmaar.
	Colenbrander Jr., F. C.; Alkmaar.

- Collot d'Escury, Th. baron; Oost-Voorne.
 Collot d'Escury—van Doorninck, T. baronesse;
 Hontenisse.
 Cool, W.; Weltevreden.
 Coster, Dr. H. P.; Groningen.
 Cremer, J. T.; Washington.
 Creutz, Mr. S. baron; Arnhem.
 Crone, G. C. E.; Amsterdam.
 Cuypers, Ed.; Amstedenam.
 Dam C.Hzn., H. H. van; Rotterdam.
 Daniëls, M.; Nijmegen.
 Deelder, C.; Utrecht.
 Deinse, J. J. van; Enschedé.
 Delden, R. van; Hilversum.
 Desertine, Dr. A. H. J. V. M.; 's-Hertogenbosch.
 Destrée, J.; Brussel.
 Diepen, Jan; Valkenburg (L.).
 Dimier, L.; Parijs.
 Dillen, Dr. J. G. van; 's-Gravenhage.
 Dingemans, W. J.; Gorinchem.
 Dissel, E. C. van; Goes.
 Does de Willebois, Jhr. P. J. J. S. M. van der;
 's-Hertogenbosch.
 Dolleman, M.; Amsterdam.
 Dongen, J. A. van; Breda.
 Doorn van Koudekerke-Schüssler, Mevr. E.
 S. T. van; Vlissingen.
 Doppler, Dr. P.; Maastricht.
 Draisma de Vries, A.; Oosterbeek.
 Dresch, N. J. M.; Schiedam.
 Drucker, J. C. J.; Londen.
 Dumont, L. C.; Haarlem.
 Dunlop, H.; Delft.
 Dutilh, Dr. J. M.; Rotterdam.
 Duyl-Sprenger, Mevr. K. van; Leeuwarden.
 Dijk, Ds. H. van; Zetten.
 Eeghen, Mr. Chr. P. van; Amsterdam.
 Eekhof, Prof. Dr. A.; Leiden.
 Eibergen Santhagens, Mr. E. van; Wijk bij
 Duurstede.
 Enschedé, J. W.; Amsterdam.
 Epen, D. G. van; 's-Gravenhage.
 Erasmus, Dr. K.; New-York.
 Erp, F. van; 's-Gravenhage.
 Es, G. L. M. van; Rotterdam.
 Escher-Gleichmann, Mevr. S.; Oosterbeek.
 Everts, Mr. H. H.; Twelloo.
 Fabius, A. N. J.; Bussum.
 Feen, Mr. P. J. van der; Domburg.
 Feith, Jhr. Mr. W. G.; Voorburg.
 Fockema Andreae, Mr. J. P.; Utrecht.
 Fokker, Mr. A. J.; Zierikzee.
 Fortuyn, G. B.; Nieuwpoort.
 Frederiks, Mr. Dr. K. J.; 's-Gravenhage.
 Frederiks, Mr. W. J.; 's-Gravenhage.
 Friedländer, Prof. Dr. M. J.; Berlijn.
 Frimmel, Dr. Th. v.; Weenen.
 Fruin, Prof. Mr. R.; 's-Gravenhage.
 Gelder, Prof. Dr. H. van; Leiden.
 Gelderman, P. J.; Oldenzaal.
 Geloës, R. graaf de; Eisdén.
 Giffen, Dr. A. E. van; Haren (Gr.).
 Gils, Dr. P. J. M. van; Roermond.
 Gimberg, J.; Zutten.
 Gips, Prof. A. E.; Delft.
 Glück, Dr. G.; Weenen.
 Goekoop-de Jongh, Mevr. Dr. J. J.; 's Graven-
 hage.
 Gol, W. G. F. M. C.; Gouda.
 Goldschmidt, Prof. Dr. A.; Charlottenburg.
 Gonnet, C. J.; Haarlem.
 Goossens, Prof. W.; Maastricht.
 Gorkom, Mr. L. J. C. van; 's-Hertogenbosch.
 Gosses, Prof. Dr. I. H.; Groningen.
 Graft, Mej. Dr. C. C. van de; Utrecht.
 Graswinckel, Jhr. Mr. D. P. M.; 's-Gravenhage.
 Gratama, J.; Amsterdam.
 Groeneveldt, Mr. H.; Soerabaya.
 Groeninx van Zoelen, Mr. O. T. baron; 's-Graven-
 hage.
 Grootjans, G. J. H.; Heerlen.
 Gijn, Mr. S. van; Dordrecht.
 Gijsselaar, Jhr. Mr. Dr. N. C. de; Leiden.
 Haan, F. M.; Urmoud.
 Haar, H. ter; Eindhoven.
 Haarst, J. W. G. van; Arnhem.
 Haas, W. de; IJzendoorn.
 Haeften, Mr. G. A. van; 's-Gravenhage.
 Haffmans, O.; Helden bij Venlo.
 Haitsma Mulier, G.; Utrecht.
 Hake, Dr. J. A. Vor der; Baarn.
 Hanssens, A. P.; Stavenisse.
 Harderwijk, P. J. van; Schiedam.
 Harinxma thoe Slooten, Mr. M. J. P. D. baron
 van; Franeker.
 Harinxma thoe Slooten-Collot d'Escury, Douai-
 rière Mr. J. E. baron van; Leeuwarden.
 Hartvelt, H. C.; Timanggoeng (Java).
 Hartman, M. A. C.; 's-Gravenhage.
 Haslinghuis, Jac.; Rotterdam.
 Hasselt, J. F. B. van; Zalt-Bommel.
 Heek, J. H. van; Lonneker.
 Heeres, Prof. Mr. J. E.; 's-Gravenhage.
 Heeringa, Dr. K.; Middelburg.
 Hermans, A.; Roermond.
 Heyden, L. J. van der; Didam.
 Heymans, Mr. R. H. H. Roelofs; Delft.
 Heyse-Tak, Mevr. B.; Middelburg.
 Hensen, Mgr. Prof. Dr. A. H. L.; Rome.
 Hermsen, Th.; 's-Gravenhage.

- Hesterman Jr., J. A.; Amsterdam.
 Hintzen, Mej. Dr. J.; Rotterdam.
 Hioolen, W.; Middelburg.
 Hirschmann, Dr. O.; Rijswijk (Z.-H.).
 Hommes, H. L.; Groningen.
 Hövell tot Westerfliet, Mr. E. baron van;
 Maastricht.
 Hogerlinden, J. G. A. van; Arnhem.
 Hoytema, D. van; Kuilenburg.
 Hoytema, W. van; Kuilenburg.
 Hollestelle, A.; Tolen.
 Honig, G. J.; Zaandijk.
 Hooft Graafland, Jhr. J.; Baarn.
 Hoogenboom, J.; Renesse.
 Hoogendijk Kzn., C.; Rotterdam.
 Hoogstraten, J. S. F. van; Arnhem.
 Hoop van Slochteren, Mr. E. J. Th. à Th. van
 der; Sappemeer.
 Hooykaas Jr., I. B.; Rotterdam.
 Houtzagere, P. J.; Utrecht.
 Hubregtse, J. A.; Heemstede.
 Hudig, J.; Rotterdam.
 Hudig L.Jzn., J.; Rotterdam.
 Hudig, Mej. N.; 's-Gravenhage.
 Huffel, Dr. N. G. van; Utrecht.
 Hugenpoth tot den Berenclauw, Mr. J. B. W.
 baron van; 's-Hertogenbosch.
 Huges, Dr. J.; Gouda.
 Huijzinga, Prof. Dr. J.; Leiden.
 Hulbergen, H. M.; Meppel.
 Hulshof, Dr. A.; Utrecht.
 Hurgronje, Jhr. Mr. Dr. W. A. J. Snouck;
 Arnhem.
 Huybers, Dr. H. F. M.; Vucht.
 Huyser, Mr. J. G.; Winschoten.
 Ingen Housz, Mr. J. F.; Arnhem.
 Jacobsen, Dr. R.; Rotterdam.
 Janssen, Leon baron; Brussel.
 Jesse, Dr. R.; Renen.
 Jonge, Jhr. Mr. J. A. de; 's-Gravenhage.
 Jonge van Ellemeet, Jhr. Mr. B. M. de; Assen.
 Jongh, H. C. de; Ammerzoden.
 Joosting, Mr. J. G. C.; Groningen.
 Juten, W. J. F.; Bergen-op-Zoom.
 Kan, G. M.; 's-Gravenhage.
 Karnebeek, Jhr. Mr. Dr. H. A. van; 's-Graven-
 hage.
 Karthon, A. A. J.; Heusden.
 Kastele, Mr. J. van de; 's-Gravenhage.
 Kasteleyn-Beyerink, Mevr. H.; Scheveningen.
 Keppel, J. R. baron van; Ukkel bij Brussel.
 Kerling, J. B. J.; 's-Gravenhage.
 Kernkamp, W. J.; Edam.
 Kesper, Dr. L. A.; 's-Gravenhage.
 Kielstra, R. E.; Amsterdam.
 Kinschot, Jhr. A. van; Leiden.
 Kleyntjes, Jos.; Katwijk a. d. Rijn.
 Kloot Meyburg, H. van der; Voorburg.
 Knottenbelt, W. C.; Paterswolde.
 Kok, A. A.; Bussum.
 Korevaar-Hesseling, Mevr. E.; 's-Gravenhage.
 Kromhout Czn., W.; Rotterdam.
 Kronenberg, Mr. H.; Deventer.
 Kronenberg, Mej. M. E.; 's-Gravenhage.
 Kronig, J. O.; 's-Gravenhage.
 Krook, L.; Zwolle.
 Kruitwagen, Bonav.; Woerden.
 Kruse, John; Stockholm.
 Kuile, Mr. G. J. ter; Ambt-Elmeloo.
 Kuipers, Mr. D.; Hilversum.
 Kuyk, J. M. van; Assen.
 Kuyper, J. C. de; 's-Gravenhage.
 Kuyper, P. de; Rotterdam.
 Labouchère, A.; Rijswijk (Z.-H.).
 Labouchère, C. G.; Utrecht.
 Landweer, G. J.; Assen.
 Lanschot, A. J. A. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, A. W. J. van; Vucht.
 Lanschot, Mr. F. J. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, Mr. E. P. van; Breda.
 Lantsheer, Mr. H. F.; Arnemuiden.
 Lanz, Prof. Dr. O.; Amsterdam.
 Lary, R.; Dordrecht.
 Lede, C. van; Rotterdam.
 Leendertsz, P.; Nijmegen.
 Leer, W. van; Amsterdam.
 Leeuw, O.; Nijmegen.
 Lennep, Jhr. H. J. Deutz van; Heemstede.
 Lennep, J. G. van; 's-Gravenland.
 Lensvelt, W. A.; 's-Gravenhage.
 Leopold, Dr. H. M. R.; Gouda.
 Leyssius, Jhr. Mr. Th. van Rheineck; 's-Graven-
 hage.
 Lieftinck, F.; De Punt (Dr.).
 Ligtenberg, Mej. Dr. C.; 's-Gravenhage.
 Lilienfeld, Dr. K.; Leipzig.
 Lint, Dr. J. G. de; Gorinchem.
 Loosjes, Mr. A.; Amsterdam.
 Loudon, Jhr. H.; Wasenaar.
 Lugt, F.; Blarikum.
 Lulius van Goor, Mej. Dr. M. E.; Weltevreden.
 Luykx-van Oosterzee, Mevr. L.; Tulsa, Ver.
 St. v. Amerika.
 Macco, H. F.; Berlijn-Steglitz.
 Madsen, K.; Kopenhagen.
 Maesen de Sombreff, Jhr. Mr. L. van der;
 Hulsberg (L.).
 Martens van Sevenhoven, Jhr. Mr. A. H.;
 Arnhem.
 Meekhoff Doornbosch, P. H.; Bafloo.

- Meerkamp van Embden, Mr. A.; Middelburg.
 Mees P.Rzn., J.; Rotterdam.
 Mees, Mr. W. C.; Rotterdam.
 Meester, Mej. Dr. M. E. de; Tilburg.
 Meeuwen, Jhr. Mr. P. L. van; 's-Gravenhage.
 Meilink, Dr. P. A.; 's-Gravenhage.
 Meinsma, Dr. K. O.; Zutfen.
 Meischke, J. C.; Rotterdam.
 Mensing, A. W. M.; Amsterdam.
 Meulen, Dr. W. W. van der; 's-Gravenhage.
 Meij, J. M. van der; Amsterdam.
 Meyer, J. de; Amsterdam.
 Michels, L. C.; 's-Hertogenbosch.
 Miedema, Dr. R.; Amersfoort.
 Mock, Jhr. J. L.; Zandpoort.
 Modderman, H. J. H.; Naaldwijk.
 Moens, J. F.; Alkmaar.
 Molengraaff, Prof. Mr. W. L. P. A.; Rotterdam.
 Molhuysen, Dr. A. J.; 's-Gravenhage.
 Molkenboer, A.; 's-Gravenhage.
 Moll, Dr. F. D. A. C. van; Zeist.
 Moll, Dr. L.; IJselmonde.
 Moll, Mr. W.; 's-Gravenhage.
 Moll, Mr. A. A.; Dordrecht.
 Montijn, J. A. P.; Gouda.
 Moquette, Mej. Dr. H. C. H.; Rotterdam.
 Mortel- de la Court, Mevr. C. v. d.; 's-Hertogenbosch.
 Mulock Houwer, J. A.; Groingen.
 Murman, G.; Geldermalsen.
 Muschart, R. T.; Rotterdam.
 Muysken, C.; Baarn.
 Mijs, A., Oostburg.
 Mijs, U. J.; Gouda.
 Naerssen, Jhr. W. R. van; Gorinchem.
 Nieukerken, J. van; 's-Gravenhage.
 Nieukerken, M. A. van; 's-Gravenhage.
 Nottebohm, O.; Antwerpen.
 Nijhoff, W.; 's-Gravenhage.
 Nijk, R.; Leiden.
 Nijland, Mr. M. C.; Rotterdam.
 Nijland, Hidde; 's-Gravenhage.
 Olst, G. J. van; Ressen (G.).
 Onnes van Nijenrode, M.; Breukelen.
 Oosten Bisschop, Mej. D. van; 's-Gravenhage.
 Oppenraay, Dr. R. M. van; Rome.
 Orbaan, Dr. J. A. F.; Rome.
 Pallandt van Rosendaal, F. J. W. baron van; Rozendaal (G.).
 Pattist, Ds. J. N.; Aardenburg.
 Pennink, Mej. R.; Rotterdam.
 Perquin, P. J.; Blitar (Oost-Java).
 Peters, C. H.; 's-Gravenhage.
 Petri Jr., Dr. J. P. L.; Amsterdam.
 Philips, A. F.; Eindhoven.
 Poelman, Dr. H. A.; Leeuwarden.
 Poll, Jhr. Ch. van de; Heemstede.
 Poorte, A. de; Middelburg.
 Por, Jac.; 's-Gravenhage.
 Portheine, Mevr. A.; Middelburg.
 Portheine Jr., H.; Arnhem.
 Pos, G. A.; Baarn.
 Pot Bzn., Mr. C. W. van der; Leiden.
 Prinsen J.L.zn., Dr. J.; Nijmegen.
 Puyvelde, Dr. L. van; Gent.
 Pijnacker Hordijk, Mr. P. A.; Leiden.
 Pijnappel, P. A.; Hilversum.
 Rambonnet, N. S.; Elburg.
 Regt, W. M.; Oudshoorn.
 Regteren Altena, Mej. J. Q. van; Apeldoorn...
 Reenen-Völter, Mevr. M. van; Bergen (N.-H.).
 Remmerswaal, C. C.; Enkhuizen.
 Ribbius Peletier Jr., G.; Utrecht.
 Roëll-Bierens de Haan, Baronesse; Utrecht.
 Romeny-Rooseboom, Mevr. E.; Wassenaar.
 Rooseboom, Dr. M. P.; 's-Gravenhage.
 Rouffaer, G. P.; 's-Gravenhage.
 Royen, Mr. J. A. van; Zwolle.
 Rutgers van der Loeff, Dr. A.; 's-Gravenhage.
 Rutten, M.; Venraai.
 Ruys de Beerenbrouck, Jhr. Mr. Ch.; 's-Gravenhage.
 Rijckevorsel, Dr. E. van; Rotterdam.
 Rijckevorsel, Jhr. Mr. F. J. J. van; 's-Hertogenbosch.
 Rijckevorsel, Jhr., J. L. A. M. van Hees.
 Sânger, Mr. A. W. F. H.; 's-Gravenhage.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A. F. O. van; 's-Hertogenbosch.
 Schaepkens van Rimpst, J.; Maastricht.
 Schaeppman, Mgr. Dr. A. C. M.; Driebergen.
 Schaik, A. J. van; Utrecht.
 Schaik, Mgr. J. A. S. van; Kuilenburg.
 Scheepens, W. C. L.; 's-Gravenhage.
 Scheidius, Mr. E. G. C.; Arnhem.
 Scheidius, E. P. A. M.; Arnhem.
 Scheltema, P. H.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, Dr. D. F.; 's-Gravenhage.
 Schouten, Mej. S.; 's-Gravenhage.
 Schneider, Dr. H. 's Gravenhage.
 Schoengen, Dr. M.; Zwolle.
 Schölvink, Mr. J. G.; Amsterdam.
 Schönfeld, Mr. H. J.; Winschoten.
 Schoonenbeek, H. P.; 's-Gravenhage.
 Schorer, Jhr. Mr. J. C.; Kuilenburg.
 Schouten, J. L.; Delft.
 Schouten, Mej. S.; 's-Gravenhage.
 Schretlen, Mr. M. J.; Bithoven.
 Schrijnen, Porf. Dr. Jos.; Utrecht.
 Séjourné, Dom P.; Oosterhout.

- Sigal Jr., M. C.; Vlaardingen.
 Six, Prof. Jhr. Dr. J.; Amsterdam.
 Six, Jhr. E. C. W.; Dordrecht.
 Six, Jhr. J. W.; 's-Graveland.
 Slothouwer, D. F.; Amsterdam.
 Smeth van Alphen, P. A. J. baron de, 's-Gravenhage.
 Smit, J. A. J.; Breda.
 Smit, Mr. J. P. W. A.; Arnhem.
 Snoeck, Jhr. Mr. M. W.; Hintham (N.-B.).
 Snijder, G. A. C.; Utrecht.
 Spoon, J.Jz., A.; Rotterdam.
 Sprenger, Mr. G. J.; Middelburg.
 Staring, Mr. A.; 's-Gravenhage.
 Steenis, H. A. van; Kesteren.
 Sterck, Dr. J. F. M.; Heemstede.
 Stockum Jr., W. P. van; 's-Gravenhage.
 Stolk, Mej. G. P. van; Rotterdam.
 Stolk, J. B. van; Zeist.
 Stolk, Mr. R. W. van; Delft.
 Stork, D. W.; Hengeloo.
 Stork, W.; Hengeloo.
 Storm Buijsing, C.; Zutphen.
 Stuart, Mr. Th.; Amsterdam.
 Stuers, Mr. Th.; Amsterdam.
 Stuers, Jonkvr. A. de; 's-Gravenhage.
 Stuijt, J.; 's-Gravenhage.
 Swinderen, Jhr. L. A. F. van; Groningen.
 Sypestein, Jhr. C. H. C. A. van; 's-Gravenhage.
 Tadema, J. L.; Haarlem.
 Taets van Amerongen, Mr. J. C. baron van; Renswoude.
 Teding v. Berkhout, Jhr. Mr. P.; Aardenhout.
 Tellander, G.; Hilversum.
 Tenhaeff, Dr. N. B.; 's-Gravenhage.
 Térey, Prof. Dr. G. von; Boedapest.
 Tets, Jhr. Mr. G. C. W. van; Wassenaar.
 Thunnissen b. i., H.; 's-Gravenhage.
 Tex, K. den; Bilthoven.
 Theissen, Dr. J. S.; Groningen.
 Timmer, Mej. E.; 's-Gravenhage.
 Tienhoven, Mr. P. G. van; Amsterdam.
 Tombe, J. W. des; de Bilt.
 Tonnet, Mej. M.; Calcutta.
 Tutein Nolthenius, H.; Delft.
 Tuyll van Serooskerken v. Heeze, S. J. baron van; Heeze (N. Br.).
 Tijen, C. van; Monnikendam.
 Valentiner, Dr. W. S.; New-York.
 Valkenburg, Mr. M. M. van; 's-Gravenhage.
 Veder, Jan; Haarlem.
 Veenstra, G. J.; Leeuwarden.
 Velden, Dr. H. van der; Nijmegen.
 Verheul Dzn., J.; Rotterdam.
 Verhoeven, P. J.; Halsteren.
 Verkade, E. G.; Delft.
 Vermeulen, Prof. Dr. A.; Ukkel bij Brussel.
 Vernhout, J. H.; Middelburg.
 Verschraage, A. J. A.; Breda.
 Verschuer, Mr. W. F. K. baron van; Arnhem.
 Veth, Prof. Dr. J.; Bussum.
 Vierkant, G.; Bussum.
 Vinhuizen, J.; Middelstum.
 Visscher, Mej. R.; Leeuwarden.
 Visser, Prof. Dr. M. W. de; Leiden.
 Vissering, Mr. G.; Amsterdam.
 Voet Jr., E.; Bloemendaal.
 Vogel, J. de; 's-Gravenhage.
 Voorst tot Voorst, M. A. E. J. baron van; 's-Hertogenbosch.
 Voorthuysen, L. J. van; Domburg.
 Vos, Mr. T. H. de; Galle (Ceylon).
 Voûte, M. P.; Amsterdam.
 Vreese, Prof. W. de; Rotterdam.
 Vries, Prof. Dr. S. G. de; Leiden.
 Vriesendorp, J.; Amsterdam.
 Vriesendorp van Renesse, J.; Renesse.
 Vrijman, J. A. W.; 's-Gravenhage.
 Waller, J. D.; Heemstede.
 Weissman, A. W.; Amsterdam.
 Weiszäcker, Prof. Dr. H.; Stutgart.
 Welcker, Mej. C. J.; Kampen.
 Wensen, Mej. A. van; Leiden.
 Wentink, J. C.; Utrecht.
 Wentink Jr., E. G.; Utrecht.
 Wieder, Dr. F. C.; Wageningen...
 Wiersum, Dr. E.; Rotterdam.
 Wilde, F. W. J.; Amsterdam.
 Wilde, W. J. de; Utrecht.
 Wrangel, Dr. E.; Lund (Zweden).
 Wrangel auf Lindenberg, Jhr. E. von; Amersfoort.
 Wurfbain, Mr. J. G.; Word-Reden.
 Wijnbergen, F. M. A. J. baron van; Arnhem.
 Wijngaarden, Mr. P. J. van; Rotterdam.
 IJzerman, J. W.; 's-Gravenhage.
 Zeverijn, C. C.; Hilversum.
 Zillesen, Mr. H.; 's-Gravenhage.
 Zuiden, D. S. van; 's-Gravenhage.
 Zuylen v. Nijvelt, Mr. J. A. H. baron van; 's-Gravenhage.
 Zijnen, B. A. J. van der Hegge; Utrecht.